КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3(84)' 2013

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Краєзнавство в особах

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

Вітчизняне пам'якознавство: традиції, досвід, перспективи

До 70-річчя початку визволення України від нацистських загарбників

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 7 від 19.09.2013 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*).

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки:
«Новий Світ. Скеля»
(Заказник «Новий Світ», Судакське лісництво).
Фото півфіналіста конкурсу «Вікі любить Землю»
Дениса Вітченка.

Літопис українського краєзнавства

УДК 930(477):39:061.22"18/19"

Ростислав Конта (м. Київ)

«Записки НТШ» як джерело до історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається питання висвітлення на сторінках «Записок НТШ» (за 1899–1905 рр.) розвитку української етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка.

Ключові слова: *Наукове товариство ім. Шевченка, етнологія, етнографія, історіографія, Товариство, НТШ, «Записки».*

Після реформування Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ, Товариство) та створення у його структурі Етнографічної комісії (1898 р.) розпочалася активна етнологічна діяльність членів цієї організації, про що свідчило започаткування і проведення низки етнографічних експедицій, активна робота зі збирання етнографічного матеріалу й видавнича діяльність.

Важливим джерелом, яке містить інформацію історіографічного характеру щодо розвитку української етнології в НТШ є друкований орган Товариства – «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (далі – «Записки»). На сторінках цього видання міститься інформація, що може пролити світло щодо поставленої нами проблеми в період з 1898 р. (створення Етнографічної комісії) до 1905 р., коли відбулися певні зміни у виданні «Записок», викликані суспільно-політичними процесами, які були започатковані революційними подіями 1905–1907 рр. Саме зазначені події і визначають хронологічні рамки нашого дослідження.

За підсумками аналізу досягнень НТШ у плані розвитку наукової діяльності в 1899 р. М. Грушевський відзначив значне зростання етнологічних публікацій, що пояснив напливом етнографічних матеріалів до Товариства. Це, у свою чергу, спонукало до розподілу цих матеріалів на етнографічні та етнологічні з виділенням окремого друкованого органу для друкування останніх під назвою «Матеріали до українсько-руської етнології» (далі – МУРЕ).

Про масштаби роботи у цьому напрямку свідчить звіт М. Грушевського про наукову діяльність Товариства в 1898 р., вміщений у XXVII-ому томі «Етнографічного збірника», в якому зазначається, що «сього року вийшло три томи етнографічних материялів, разом 50 аркушів, хоч розуміється й се число не відповідає ще потребі і запасам материялів. Для ведення сих видавництв, збирання і оброблювання материялів секциї історично-фільософічна вибрали осібну етнографічну комісию, до президиї котрої увійшли редактори видавництв: Др. І. Франко, Хв. Вовк (Волков) і Вол. Гнатюк» [1].

Про те, що етнографічна діяльність членів Товариства була провідним напрямом роботи цієї організації, свідчить той факт, що, відповідно до аналітичної записки М. Грушевського в 1898 р. філологічна секція провела 8 засідань, на яких було розглянуто 22 праці, 15 з яких планувалося включити для формування V-го тому Етнографічного збірника [2]. Всього ж у форму, участь за цей період 23 особи, а тематичне наповнення трьох томів цих часописів включали 22 одиниці ґрунтовних статей та збірок матеріалів і 17 менших збірок і заміток [3].

Про масштаби етнографічної роботи членів Товариства свідчить фінансова звітність цієї організації, що також друкувалася в «Записках» у розділі «З Товариства». Так, відповідно до прийнятого бюджету наукових видань, запланованих на 1899 р., НТШ виділило найбільшу суму саме на друковані органи Етнографічної комісії: 2 томи «Етнографічного збірника» і 2 томи МУРЕ. У абсолютних показниках ця сума складала 4200 злотих із загальної суми 16250 злотих.

Якщо порівнювати кошти, що їх отримали інші структурні підрозділи Товариства в цей період, то вони складали приблизно половину від суми передбаченої на етнологічні видання. Наприклад, другою у списку витрат НТШ стояла Археографічна комісія, на яку виділялося 2800 злотих [4]. Таким чином, відносні показники

фінансових витрат Товариства, спрямованих на видання етнологічних матеріалів, свідчать про те, що етнографічна робота в НТШ була пріоритетним напрямом діяльності цієї інституції, який, з одного боку, об’єднував наукові зусилля багатьох дослідників-членів Товариства, а з іншого, вимагав значних фінансових витрат для налагодження системної роботи у справі збирання, редагування та видання етнографічних матеріалів.

Інформуванням громадськості про наукові досягнення членів НТШ, в тому числі і в галузі етнографії, можна вважати вихід подвійного XXXI-XXXII тому «Записок», в якому вміщено реферати членів НТШ українською та німецькою мовами, що були заплановані як доповіді на київському археологічному з’їзді, який проходив у серпні 1899 році. На жаль, українська мова не була допущена в якості робочої мови на з’їзді і, як наслідок, члени Товариства відмовилися від участі у цьому заході. Але, з іншого боку, можливість участі у міжнародному археологічному з’їзді стимулювала науковців НТШ до активної дослідницької діяльності, підготовки серії етнографічних розвідок, які й були вміщені в наступних номерах «Записок».

Крім того, з результатами наукових висновків українських етнологів іноземні вчені могли ознайомитися в німецькомовному варіанті тез, видання яких планувалося ще до початку археологічного з’їзду, куди ввійшла серія етнографічних розвідок В. Гнатюка, М. Кордуби, В. Шухевича та В. Охримовича [5].

Окремим напрямом діяльності науковців Товариства було рецензування етнографічних праць інших вчених, багато з яких в майбутньому стали дійсними членами НТШ. Це стосується і М. Сумцова, праця якого «Анекдоты о глупцах» аналізувалася в XXXIII-ому томі «Записок». Автор цього твору став дійсним членом Товариства в 1908 році. Це є свідченням того, що вивчаючи етнографічні праці вчених, члени НТШ виявляли та залучали до етнологічної роботи найбільш здібні наукові кадри, які дозволили піднести етнографічні дослідження Товариства на високий рівень.

Перспективу майбутньої співпраці М. Сумцова з НТШ можна вже угледіти у позитивних рецензіях на його дослідження, які публікувалися на сторінках «Записок». Так, аналізуючи працю М. Сумцова, Т. Гуль відзначив, що в ній автор висловлює свої погляди на анекдоти про дурнів, наводить їх приклади, пояснює як вони виникають, поширюються та яке значення мають, а також порівнює їх з відповідними анекдотами інших народів [6]. Тобто, рецензент фактично визнає високу наукову цінність праці М. Сумцова, про що додатково свідчить відсутність критики на адресу вченого з боку рецензента.

Разом з тим, пізніше в LIX-ому томі «Записок» при оцінці вищевказаної праці іншими членами НТШ, зокрема В. Гнатюком, містяться і певні критичні зауваження на адресу автора. Вони висловлені в контексті аналізу рецензії А. Кірпічнікова на працю М. Сумцова, в якій В. Гнатюк подекуди захищає автора, а інколи погоджується із зауваженнями рецензента, що стосується наявності в праці М. Сумцова багатьох суперечностей [7]. Таким чином, визнаючи справедливу критику на адресу автора, В. Гнатюк визнає його великі заслуги як етнографа, вказуючи на те, що виправити дослідження М. Сумцова відповідно до всіх зауважень А. Кірпічнікова не спроможен жоден вчений.

У XXXIII-ому томі «Записок» було поінформовано про зміни в структурі видання, які зводились до того, що в подальшому в ньому не буде розділу «З Товариства», який в подальшому виходив в окремому бюлетені. Дане рішення суттєво послабило інформативну цінність «Записок» у плані оглядів поточної наукової та організаційної діяльності членів Етнографічної комісії. У подальшому визначальну роль у висвітленні етнологічної діяльності членів НТШ відігравали рецензії на їх праці, а також огляди цих рецензій разом з відповідями на зауваження, які вміщалися на сторінках «Записок».

Так, при аналізі праць, вміщених у виданні «Київська старина» згадується праця М. Дикарєва, надрукована в Х-ому номері цього видання, в якій проводиться порівняльний аналіз українського слова «паляниця» та відповідного аналога в грецькій мові. Рецензентом виступив В. Гнатюк, який негативно оцінив дослідження, зазначивши, що це «спроба паралелів української етнографії з античною, дуже натягнених» [8]. Таким чином, рецензент критикує вченого за застосування методологічних прийомів вже застарілої на той час міфологічної школи в етнології, яка відзначалася штучністю багатьох тлумачень та проведенням не зовсім коректних

аналогій та порівнянь. Це, у свою чергу, свідчить про те, що етнографи НТШ намагалися застосовувати у своїх дослідженнях новітні методологічні розробки в етнології та виховувати молоде покоління українських етнологів у дусі передових європейських наукових досягнень.

Таким чином, у нове тисячоліття НТШ увійшло оновлене та реформоване, що піднесло наукові пошуки членів Етнографічної комісії на якісно вищий рівень і дозволило побудувати системну роботу з етнографічного дослідження українських земель, які на той час були розділені між двома імперіями.

Як помітно з матеріалів вміщених в «Записках», попередня плідна робота спрямована на розвиток в НТШ етнології почала приносити свої позитивні наслідки з початку XX ст. Фактично за декілька років з часу реформування Товариства та за два роки з часу створення Етнографічної комісії етнологічні здобутки НТШ стали обговорюватися у наукових колах.

Так, в XXXIX-ому томі «Записок», аналізуючи етнографічні праці, вміщені в другому номері часопису «Живая Старина», В. Гнатюк відзначив, що тут вперше в історії цього видання згадуються друковані органи Товариства, а саме: I-ий том МУРЕ та XXV-ий том «Записок» з вказівкою на зміст цих видань [9]. Це було досить знаковою подією, оскільки, як зазначив автор, «редакция «Жив. Стар.» подає в кождій книжці рецензиї на етнографічні новости славянські, німецькі, француські – але про наші мовчить чомусь. Може бути, що відтепер буде все інакше» [10].

Можна стверджувати, що сподівання В. Гнатюка виправдалися, оскільки саме з початку XX ст. відгуки на етнографічні здобутки членів Товариства та етнологічні друковані органи НТШ починають зустрічатися все частіше у відповідних розділах тогочасних часописів, присвячених оглядам етнографічної літератури.

Це особливо помітно при аналізі відповідного розділу «Записок» під назвою «Наукові хроніки». Так, у 1901 р. згадується видання «Kwartalnik historyczny», в якому в статті «Literatura ludoznawcza» в контексті аналізу етнографічних видань доволі багато місця присвячено етнологічним працям Товариства, зокрема відповідним дослідженням І. Франка [11].

Особливо показовими є відомості про етнографічні праці, вміщені в «Записках», які порівнювалися з подібними роботами сучасних або майбутніх членів НТШ. Тут варто виділити рецензію на працю З. Рокосовської «Chleb. Jego znaczenie w przesadach, lecznistwie i codziennym zyciu, zebrane na Wolyniu we wsi Jurkowszczyznie w pow. Zwiahelskim», що була вміщена в XIII томі часопису «Wisla». Автор рецензії, В. Гнатюк, основним недоліком даної праці назвав те, що аналізувати поставлену в статті проблему (різні способи випікання хліба та пов'язані з цим повір'я і забобони) не можна «побіч поважної подібної праці проф. М. Сумцова «Хлеб в обрядах и песнях», якої авторка не знає…» [12].

Тобто, порівняння праць вже згадуваного нами М. Сумцова та З. Рокосовської не на користь останньої, що є свідченням рівня етнографічних досліджень в НТШ (це не дивлячись на те, що сам М. Сумцов став дійсним членом Товариства пізніше, а до цього лише співпрацював з цією організацією). Дорікнути в упередженості В. Гнатюку тут навряд чи можна, оскільки, як ми вже бачили, навіть дійсні члени НТШ зазнавали критики з боку своїх колег, якщо на це заслуговували.

У цей період в «Записках» з'являється особливий тип заміток, які можна назвати відгуками членів НТШ на рецензії сторонніх вчених стосовно етнографічної роботи в межах Товариства. Цей тип історіографічних джерел є досить специфічним, але він може надати важливу інформацію стосовно обізнаності інших науковців щодо питання розвитку етнологічної науки в Товаристві в певні хронологічні проміжки часу та з'ясувати їх ставлення до цього питання разом із зворотною реакцією на такі рецензії з боку етнографів НТШ.

У даному контексті варто виділити відповідь В. Гнатюка на рецензію С. Здзярського на матеріали вміщені в II-IV-ому томах «Етнографічного збірника», як і на видання НТШ в цілому, яка була також вміщена в XIII-ому томі часопису «Wisla». В. Гнатюк у даному випадку зазначив, що рецензент з самого початку упереджено-негативно поставився до вказаного видання «незнаючи одначе докладно діяльності Наукового Товариства, а специяльно його Етнографічної комисиї, висказує цілий ряд фраз, на які не тільки не можна згодитися, але бавить признати їм яку-не-будь дійсну підставу» [13].

Тобто, на думку етнографа НТШ, упередженість та відсутність достатньої інформованості про етнологічну діяльність Товариства заважала

об'єктивному висвітленню даної проблеми в працях вказаного дослідника. Це, у свою чергу, дає нам підстави стверджувати, що хоча етнологічна діяльність членів Етнографічної комісії оформлена у вигляді відповідних тематичних збірок на початку ХХ ст. вже поступово стає відомою широкому загалу тогочасних вчених, але достатньої обізнаності про специфіку та основні напрямки етнологічної роботи членів Товариства наукова спільнота ще не мала.

Разом з тим, на початку ХХ ст. праці етнографів-членів НТШ починають отримувати відгуки в закордонних виданнях. Зокрема, норвезький вчений О. Брок (з 1914 р. – іноземний член Товариства) в журналі «Archiv für slavische Philologie» критично відгукнувся на праці В. Гнатюка, що стосувалися етнографічного вивчення угорських русинів [14] та були вміщені в III–IV-ому томах «Етнографічного збірника» та XXII-ому томі «Записок». Як вказує автор даної замітки, І. Кокорудз, рецензія О. Брока на зазначені праці українського етнографа в цілому позитивна та містить лише поодинокі вказівки на окремі недоліки пов'язані із необхідністю більш детального позначення діалектологічних особливостей мови [15].

Якщо оцінювати цю замітку з точки зору поставленої нами проблеми, то слід зауважити той факт, що її автор визнає справедливі зауваження іноземного вченого відносно етнографічних праць свого колеги по НТШ, але при цьому наголошує на тому, що О. Брок більше полемізує стосовно окремих дискусійних питань, тим самим визнаючи високий фаховий рівень українського етнолога [16]. А це свідчить про те, що вчені НТШ бачили в своїх колегах-етнографах достойних представників та інтегральну частину європейської наукової спільноти, з чим не можна не погодитись. У подальшому наукова полеміка між вченими продовжувалась. Так, у XL-ому томі «Записок» вже сам автор дослідження В. Гнатюк, аналізуючи праці О. Брока, дав відповіді на висловлені іноземним вченим критичні зауваження [17].

Про наукову принциповість етнографів НТШ свідчить багато матеріалів вміщених у «Записках», які переважно стосуються рецензій на праці своїх же колег і містять подекуди досить жорстку критику. Яскравим прикладом є рецензія В. Гнатюка на працю М. Дикарєва «Заметки по истории народной ботаники», що була надрукована в «Этнографическом обозрении» за 1899 р. Автор рецензії зазначає, що М. Дикарєв, пояснюючи назви окремих рослин та пов'язаних з ними повір'їв, обрядів та символів, використовує хибну методологію, яке призвела до «більшого затемненя справи, ніж до її выясненя» [18]. Підсумовуючи аналіз даної праці, В. Гнатюк вдається вже до зовсім нищівної критики, вказуючи, що «стаття пок. Дикарева зовсім схиблена і подібним методом, як він, послугуватися нині в фольклористиці зовсім не можна, бо з того може вийти хіба баламутство, але більше нічого» [19].

Причому приставка «пок.» перед прізвищем вченого означає, що він вже був покійним і що це його остання праця надрукована перед смертю, але це не зупинило рецензента в своїх критичних оцінках та не стало тією пом'якшувальною обставиною, в результаті якої про автора говорять або добре, або нічого. Звичайно, в критиці В. Гнатюка могла бути й упередженість, викликана особистою неприязню або іншими факторами, але в будь-якому випадку зауваження на адресу М. Дикарєва, на нашу думку, були науково обґрунтованими та відповідали принципу об'єктивності. Незважаючи на те, що така жорстка критика на адресу вже покійного вченого і порушувала певні усталені морально-етичні стандарти, вона мала суттєву позитивну складову – уберігала вчених від майбутніх помилок та хибних методик трактування етнографічного матеріалу.

Інша рецензія В. Гнатюка на вже згадувану нами статтю М. Дикарєва «Толки народа в 1899 г.», надрукована в першому номері «Этнографического обозрения», також містить негативні відгуки саме в аспекті недосконалої методології записування етнографічного матеріалу [20].

Поряд з тим в «Записках» зафіксовані і позитивні відгуки на етнографічні дослідження М. Дикарєва, а саме: біографічна стаття О. Кониського про вченого, який назвав його одним «із найвизначніших сучасних українських етнографів» [21], а також огляд замітки С. Прядкіна, вміщеної в «Филологических записках» (№1–2) [22].

Популяризації та висвітленню основних питань, пов'язаних з розвитком етнології в НТШ, сприяла практика подання анотацій відповідних праць в різних виданнях Товариства. Зокрема, «Записки» містили огляд основних досліджень етнографічного характеру (і не тільки), що

виходили в іншому виданні НТШ – «Літературно-науковому віснику». Так, в XLI-ому томі «Записок» була вміщена низка анотацій праць, які були надруковані в «Літературно-науковому віснику» (Т. IX, XI–XII), що, з одного боку, характеризували основні напрямки етнологічних пошуків, які велися в НТШ, а з іншого – давали оцінки наукових заслуг окремих його членів-етнографів. Це, зокрема, опис статей Б. Грінченка та І. Франка про народний театр [23]. Окремо зазначалося, що в IX-ому номері «Літературно-наукового вісника» в розділі «Наші товариства» вміщена стаття М. Грушевського про розвиток НТШ [24], а в часописі «Діло» надрукована стаття І.Франка, в якій автор здійснюючи огляд розвитку науки окремо зупиняється на діяльності Товариства [25].

Прикладом наукової співпраці вчених-етнографів може бути рецензія на працю Б. Грінченка, присвячену бібліографії надрукованих праць з українського фольклору за 1777–1900 рр. [26] Аналізуючи вказану працю, І. Франко не лише характеризує її автора як невтомного збирача українського фольклору, який заповнив даним дослідженням наукову прогалину, але й, відгукуючись на заклик вченого допомогти удосконалити майбутнє подібне видання, подає перелік праць (усього 32 позиції) з усіма вихідними даними, що не увійшли до вже складеної бібліографії [27].

Позитивні відгуки ця праця Б. Грінченка, як і попередні етнографічні дослідження, отримала і у В. Гнатюка в контексті аналізу аналогічних збірників інших авторів. Підсумовуючи свій аналіз, рецензент зазначив, що «д. Бор. Грінченко показався в тих збірниках дуже добрим фольклористом, тому належало-б бажати, щоб він і надалі не покидав праці в тім напрямі. Особливо дуже гарна його бібліографія…» [28]. Тут слід зазначити, що такі високі оцінки наукових досягнень етнографи НТШ надавали не так часто, в тому числі й відносно дійсних членів Товариства. Інколи побажання, висловлені на адресу того чи іншого етнографа, який займався дослідженням українського народу, могли носити і прямо протилежний зміст, про що буде сказано нижче. Таким чином, гуртування вчених навколо Етнографічної комісії НТШ та подальша наукова співпраця мали наслідком підвищення наукового рівня етнологічних праць досліджуваної нами інституції.

Як видно з матеріалів «Записок», вчені НТШ пильно стежили за критикою на їхні етнографічні розвідки, погоджуючись або спростовуючи окремі зауваження своїх опонентів. Це, на нашу думку, було дуже корисним у плані вдосконалення роботи в етнологічному напрямку, оскільки досить часто лише сторонній незаангажований вчений може вказати на допущені помилки. У даному випадку адекватна цивілізована реакція на конструктивну наукову критику в подальшому лише підвищувала науковий рівень етнографічних досліджень в Товаристві.

Наукова полеміка та визнання окремих помилок допущених в дослідженнях етнологами-членами Етнографічної комісії НТШ свідчить про сприйняття цивілізованих правил європейської наукової дискусії. У виданнях «Записок» на початку XXI ст. все більше зустрічається коротких позитивних відгуків на етнографічні праці членів Товариства, що свідчить про те, що наукові дослідження у цьому напрямку вийшли на більш високий рівень. Зокрема, в XLVI-ому томі «Записок» В. Гнатюк зазначав: «в сім річнику (авт. – 1900 р.) Ж. Ст. (авт. – скорочення журналу «Живая Старина») надруковано також дві рецензії на наші видання: Гуцульщину д. Шухевича і Етногр. Збірник, т. VI. Обі рецензії прихильні» [29]. В іншому відгуку на рецензію С. Здзярського, вміщену в часописі «Вісла», В. Гнатюк говорить, що «оцінка наших видань прихильна», а стосовно окремих зауважень вчений дискутує, вказуючи на помилки самого рецензента [30].

З іншого боку, до проблеми рецензування етнографічних праць, як видно із зауважень, вміщених у «Записках» В. Гнатюком, інколи потрібно ставитись досить обережно, оскільки вони можуть нести в собі багато елементів суб'єктивізму та нашарування особистих образ в тому числі і наукового характеру. Зазначену проблему можна простежити на прикладі негативних рецензій д. Гавронського (Ф. Равіта-Гавронського) на окремі матеріали, вміщені в І-ому томі «Записок» за 1900 р. та І-ому томі МУРЕ, надрукованих в часописі «Lud», які, на думку В. Гнатюка, пояснюються помстою за негативний відгук етнографів НТШ на адресу праць рецензента, вміщених в попередньому річнику згаданого видання. Такі нічим не підкріплені амбіції автора змусили В. Гнатюка сформувати висновок у цьому питанні, який і поставив крапку

у взаємних звинуваченнях, що звучить таким чином: «Ми одначе й тепер не можемо признати його поваги (авт. – д. Гавронського) в етнографії і радимо йому щиро покинути її зовсім – особливо українську – бо, на жаль, маємо переконанє, що він не потрафить нічого доброго зробити для неї» [31].

На особливу увагу заслуговує матеріал вміщений у «Записках», що стосується оцінки наукової діяльності НТШ з боку російських видань. Популярний щомісячний літературно-політичний журнал «Русская мысль», який виходив у Москві, на диво дуже позитивно відгукнувся про «Записки» (розглядалися XXXIII–XXXVIII томи). Як наслідок автор цієї замітки навів наступну цитату з рецензії: «В общем «Записки» призводять очень отрадное впечатление, приходит только пожалеть, что политическая разобщенность и незнание малорусского языка мешают широкому распространению в России этих интересных и содержательных львовских изданий» [32].

Відстежуючи вихід у тогочасних виданнях відгуків на етнографічні праці членів НТШ, останні інколи висловлювали своє невдоволення з того, що в окремих друкованих органах, які присвячені розгляду питань слов'янської етнографії, зовсім немає рецензій на етнологічні дослідження членів Етнографічної комісії або ці рецензії були настільки куці, що не виправдовували навіть своєї назви. Інколи навіть саме слово «рецензія» бралося в лапки для позначення її невідповідності поставленим завданням.

Прикладом може бути відгук на XV-ий том часопису «Wisla», де, на думку В. Гнатюка подана настільки коротка рецензія на VII–IX-ій томи «Етнографічного збірника», «що читач не годен навіть дізнатися, що властиво надруковано в цих трьох книжках» [33]. У наступних томах «Записок» саме цей часопис періодично ставав об'єктом критики етнографів НТШ за відсутність у ньому рецензій на етнологічні видання членів Етнографічної комісії. Зокрема, в LVI-ому томі «Записок…» зазначалося, що «Wisla (т. XVI) не приносить ніякого причинка до нашої етнографії, а навіть не подає ні одної рецензії на видання етнографічної комісії Наук. Тов. ім. Шевченка», пояснюючи це відсутністю «фахових людей, що слідили б за відповідною новою літературою, особливо коли вона належить до сусіднього народа, а не якогось далекого, що мало може кого інтересувати» [34]. Тобто, етнографи НТШ не боялися відгуків на їхні наукові доробки в наукових виданнях, а навпаки спонукали наукову спільноту до відповідних тематичних наукових дискусій.

На сторінках «Записок» міститься інформація про О. Сластіона, який до того як стати дійсним членом НТШ (у 1917 р.) активно співпрацював з членами Етнографічної комісії, зокрема допомагав Ф. Колессі організувати і провести запис кобзарських пісень на фонограф у Полтавській губернії. Дані про О. Сластіона можна знайти у вигляді рецензії на його працю про кобзаря М. Кравченка [35]. Автор рецензії – В. Гнатюк, називає вказану працю сенсаційною та висловлює побажання авторові надрукувати й інші матеріали, що стосуються кобзарства в Україні, які є в його розпорядженні, а також організувати експедицію, «що обслідувала б докладніше кобзарів і лірників» [36]. Цей задум частково вдалося здійснити в майбутньому. Отже, як ми бачимо зі сторінок «Записок», члени НТШ, рецензуючи наукові праці, виявляли найбільш здібних українських етнографів та заохочували їх до подальших досліджень, залучаючи до етнологічної роботи в рамках Товариства.

Окремим напрямком оглядів етнографічної літератури, що вміщені в «Записках» є виявлення плагіату з відповідних праць НТШ. Це говорить не лише про непорядність окремих науковців, але й про наукову цінність етнологічних видань Товариства, матеріали яких в цей час почали використовуватись без посилань на їх авторство. Прикладом може бути стаття проф. І. Філевича «Из истории Карпатской Руси» [37], матеріал для якої автор частково бере з праць І. Франка переробляючи його «на своє копито» [38]. Як наслідок, рецензент зазначає, що «сей інтерес з науковістю нічого не має, то ж і ми з сеї сторони статті д. Філєвича не уважаємо відповідним дотикати тут» [39]. Таким чином, вияви плагіату через друк у «Записках» ставали відомими науковій спільноті, а в подальшому праці подібних вчених не ставали об'єктами рецензування з боку етнографів Товариства.

Початок XX ст. позначив нову тенденцію в матеріалах «Записок», що полягала у помітному збільшенні рецензій на етнографічні дослідження в НТШ, вміщених у «Літературно-науковому віснику» членами Етнографічної комісії, а це говорить як про пожвавлення наукової роботи

у цьому напрямку, так і про те, що реформа колишнього часопису «Зоря» була вдалою і сприяла розвитку етнологічних досліджень в Товаристві.

У LVIII-ому томі «Записок» подавався короткий аналіз праці В. Шухевича «Дещо про Закопане», в якій згадувались особливості культури гуцулів та рецензія опису Ф. Вовком його подорожі до країни басків в Іспанії, в якій згадуються паралелі, що їх проводить вчений між вказаним народом і українцями [40]. На нашу думку, цікавим є той факт, що Ф. Вовк тут характеризується одночасно як етнограф та етнолог, що свідчить про принципове розуміння членами НТШ відмінності цих термінів. Тут ми погоджуємося з твердженням О. Сапеляк, яка зазначила, що «вживання термінів «етнологія», «етнографія» і «фольклор» у НТШ цілком адекватно загальноприйнятій термінології у тодішній світовій науці» [41].

Постійне рецензування етнографічних праць членами Товариства сприяло покращенню методологічної бази проведення етнологічних досліджень з окремих проблем. Діячі Етнографічної комісії час від часу виявляли новітні методологічні розробки, які використовували для формування власних програм для проведення етнографічних експедицій. У LXVIII-ому томі «Записок» В. Гнатюк надрукував короткий аналіз «Программы для собирания сведений о родильных крестильных обрядах у русских крестьян и инородцев» В. Харузіної, яка, на думку рецензента, є дуже ґрунтовною та «й у нас може послужити колись для зібрання матеріялів з сеї недослідженої у нас галузі етнографії» [42]. Таким чином, члени Етнографічної комісії не лише залучали новітні теоретичні досягнення в галузі етнографії, але й виявляли недосліджені проблеми української етнології, спонукаючи наукову спільноту до розробки нових наукових напрямів в українському народознавстві.

Тобто, на сторінках «Записок» піднімалися окремі проблемні моменти української етнології, які дозволяли сформувати загальне уявлення про розвиток цієї науки в НТШ на певному історичному етапі. Тут можна було знайти не лише етнологічні наукові праці членів Товариства, але й інформацію методологічного характеру, що, з одного боку, виховувало нове покоління молодих українських вчених-етнологів, а з іншого – спонукало наукову спільноту до активної етнографічної діяльності на теренах України разом з підвищенням фахового рівня етнографічних досліджень в середовищі українських вчених-етнологів.

Джерела та література

1. З Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXVII. – Кн. І. – С. 7.

2. Там само. – С. 11.

3. Там само. – С. 10.

4. З Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXX. – Кн. VI. – С. 1.

5. Vorwort // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – Кн. V–VI. – С. 9; Inhaltsangaben // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – Кн. V–VI. – С. 22–25.

6. Inhaltsangaben // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. XXXI–XXXII. – Кн. V–VI. – С. 41.

7. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1904. – Т. LIX. – Кн. III. – С. 28–31.

8. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1900. – Т. XXXVIII. – Кн. VI. – С. 9.

9. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – Кн. І. – С.70.

10. Там само.

11. Там само. – С. 73.

12. Там само. – С. 74.

13. Там само.

14. Broch O. Aus der ungarischen Slavenwelt // Archiv für slavische Philologie. – V.XXI. – S. 49–61.

15. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – Кн. І. – С. 76.

16. Там само.

17. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XL. – Кн. II. – С. 24–29.

18. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XXXIX. – Кн. I. – С. 27.

19. Там само.

20. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. XLVI. – Кн. II. – С. 8–9.

21. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XLI. – Кн. III. – С. 526.

22. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. XLVI. – Кн. II. – С. 8.

23. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XLI. – Кн. III. – С. 526.

24. Там само.

25. Там само. – С. 527.

26. Гринченко Б.Д. Литература украинского фольклора 1777-1900. Опыт библіографическаго указателя. – Чернігов, 1901. – 320 с.

27. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1901. – Т. XLIV. – Кн. VI. – С. 44–49.

28. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. XLVI. – Кн. II. – С. 38.

29. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т.XLVI. – Кн. II. – С. 11.

30. Там само. – С. 16–7.

31. Там само. – С. 19.

32. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. L. – Кн. VI. – С. 3.

33. Там само. – С. 13.

34. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. LVI. – Кн. VI. – С. 38.

35. Сластионов А.Г. Кобзарь Михайло Краченко и его думы // Киевская старина. – 1902. –№ 5 – С. 301–31.

36. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. LV. – Кн. V. – С. 37–8.

37. Филевич И. Из истории Карпатской Руси // Варшавские университетские известия. – 1902. – № IV. – С. 1–47; № VII. – С. 1–32; № IX. – С. 33–40.

38. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. LVI. – Кн. VI. – С. 21.

39. Там само.

40. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1904. – Т. LVIII. – Кн. II. – С. 5.

41. Сапеляк О. А. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898 – 1939 рр.); НАН України, Ін-т народознавча. – Л., 2000. – С. 23.

42. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1905. – Т. LXVIII. – Кн. VI. – С. 30.

Ростислав Конта

«Записки НТШ» как источник к историографическому исследованию развития этнологии в Научном обществе им. Шевченко (конец XIX – начало XX ст.)

В статье рассматривается вопрос освещения на страницах «Записок НТШ» (за 1899-1905 гг.) развития украинской этнологии в Научном обществе им. Шевченко.

Ключевые слова: *Научное общество им. Шевченко, этнология, этнография, историография, Общество, НТШ, «Записки».*

Rostyslav Konta

«Zapysky NTSh» as source to historiography research of development of ethnology in Shevchenko Scientific Society (the end XIX - beginning of XX century)

An article deals with a problem of research on the pages of «Zapysky NTSh» (for 1899-1905) of development of the Ukrainian ethnology of Shevchenko Scientific Society.

Key words: *Shevchenko Scientific Society, ethnology, ethnography, historiography, Society, NTSh, «Zapysky».*

УДК 94 (477.7) «1903–1916»

Максим Кавун (м.Дніпропетровськ)

Внесок Катеринославської губернської вченої архівної комісії у розвиток історико-краєзнавчих досліджень Південної України

У статті висвітлено значення діяльності Катеринославської вченої архівної комісії для розвитку історико-краєзнавчих досліджень Південної України в інституціональному, науково-дослідницькому, археографічному та пам'яткоохоронному аспектах.

Ключові слова: *Катеринославська губернська вчена архівна комісія, історичне наукове товариство, археографія, пам'яткоохоронна справа.*

У 2013 р. виповнюється 110 років від часу заснування Катеринославської губернської вченої архівної комісії (далі – Комісія) – установи, яка справила потужний вплив на розвиток історичної науки Південної України, в тому числі в галузі історико-краєзнавчих досліджень. Комісія фактично являла собою наукове товариство, яке об'єднало у своєму складі велику кількість як істориків-фахівців, археологів, етнографів, так і краєзнавців-аматорів, громадських діячів, небайдужих до проблем збереження та вивчення пам'яток історії та культури. Комісія виникла 1903 р. та проіснувала до 1916 року. Незважаючи на досить короткий період діяльності цієї установи, вона зробила значний внесок у поступ історико-краєзнавчих досліджень на Придніпров'ї, передусім, завдяки нагромадженню великого масиву опублікованих досліджень. Водночас зазначимо, що науковий доробок членів комісії став об'єктом історіографічного вивчення лише нещодавно – наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. [1; 2; 4; 5; 6; 7].

Мета цієї статті – аналіз внеску Катеринославської губернської вченої архівної комісії в розвиток історико-краєзнавчих досліджень Півдня України. автор ставить перед собою наступні завдання: висвітлити історико-краєзнавчу значущість діяльності Комісії в наступних аспектах: інституціональний, науково-дослідницький, археографічний та пам'яткоохоронний.

Протягом XIX ст. розвиток краєзнавства на Катеринославщині підтримувався завдяки зусиллям окремих персоналій – архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова), єпископа Феодосія (О.Г. Макаревського), А.Я. Фабра, О.М. Поля та ін. Фактично, тільки з утворенням Комісії місцеві історики-краєзнавці отримали можливість колективно займатися вивченням проблемних питань історії та культури Придніпров'я.

Відзначимо також, що в XIX ст. на Катеринославщині була представлена певна кількість членів декількох історико-краєзнавчих наукових товариств, зокрема, Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей (прикладом є постать А.Я. Фабра, одного з членів-засновників товариства 1838 р.). Однак, з інституційної точки зору, Комісія стала першим науковим товариством історичного профілю, заснованим власне на території Катеринослава та губернії.

Таким чином діяльність Комісії стала однією з визначальних ланок у процесі переходу від аматорства на наукові рейки в становленні історико-краєзнавчих досліджень на Придніпров'ї.

Структура та діяльність Комісії відповідали загальноросійському «Положенню про архівні комісії», затвердженому імператором Олександром III 13 квітня 1884 р. Головним завданням діяльності комісії визначалося збирання, зберігання та дослідження архівних справ та документів, які мають історичну й науково-дослідну цінність. Співробітники комісії також могли займатися пошуком, описом та вивченням інших пам'яток старовини.

Заснована спочатку власне як археографічна установа, Комісія досить швидко перетворилася на потужний науковий осередок, вектор розвитку якого був спрямований на комплексне вивчення історії та культури Придніпров'я XVIII – початку XX ст.

Специфіка структури та завдань Комісія обумовила той факт, що евристична та археографічна діяльність переважала над аналітичною. І все ж комісія стала фактично першим місцевим науковим товариством, у завдання якого входило цілеспрямоване вивчення історичного минулого Придніпров'я.

Ідея створення Комісії виникла ще в другій половині XIX ст., та вперше була озвучена у 1885–1886 рр. у низці публікацій катеринославської газети «Степь». Реалізація цього потужного задуму, проте, затяглася на кілька десятиліть. У 1902 р., за ініціативою директора катеринославського Комерційного училища А.І. Синявського, було подано офіційне прохання щодо створення Комісії на адресу губернатора Ф.Е. Келлера. 19 листопада 1902 р. було, нарешті, видано дозвіл міністра внутрішніх справ на заснування Катеринославської губернської вченої архівної комісії. Діяльність Комісії мала регламентуватися загальнодержавними принципами для аналогічних установ, визначеними Положенням від 13 квітня 1884 року.

*

В.О. Біднов.
Фото початку
XX ст.

*

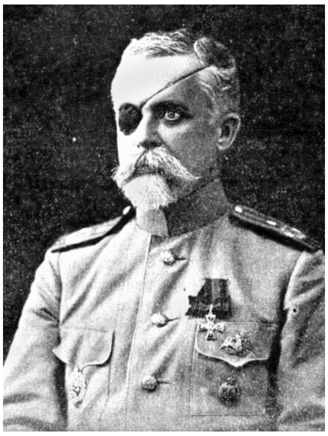

*

В.Д. Машуков.
Фото
початку XX ст.

*

*

Синявський
Антін Степанович
(12.07.1866-
2.02.1951),
голова
Катеринославської
вченої архівної
комісії.
Фото початку XX ст.

*

*

Яків Павлович
Новицький
(24.10.1847-
19.05.1925),
один
з найактивніших
членів
Катеринославської
вченої архівної
комісії.

*

Перше засідання Комісії відбулося 16 березня 1903 року. У цілому станом на 1910 р. Комісія нараховувала 67 осіб: 54 дійсних члени, 11 почесних членів та 5 членів із адміністративними повноваженням, включаючи попечителя Комісії, катеринославського губернатора В.В. Якуніна та голову Комісії, губернського предводителя дворянства М.П. Урусова [10].

Найбільш активними співробітниками комісії були В.О. Біднов, В.Д. Машуков, Я.П. Новицький, Д.І. Дорошенко, А.І. Синявський. Почесними членами було обрано видатних вчених-істориків з інших регіонів країни – М.С. Грушевського, М.К. Любавського, В.Б. Антоновича, М.Ф. Сумцова, Д.І. Багалія, Д.І. Яворницького, В.І. Пічету та ін.

Відкриття та перші роки діяльності Комісії поставили на черзі денній питання про стратегічні завдання й наукову методологію історико-краєзнавчих досліджень Придніпровського краю. Цьому, зокрема, було присвячено статтю І. Вертоградова, вміщену у першому випуску

«Летописи». Визначивши, що комісія повинна займатися переважно архівною справою, автор, водночас, висловлює думку про більш широкий характер її діяльності, фактично, окреслюючи коло діяльності, більше притаманне розгалуженому науковому товариству. До сфери наукових інтересів членів комісії І.Ф. Вертоградов відносив і дослідження різних пам'яток старовини, утворення місцевої історичної бібліотеки, вивчення запорозької спадщини, складання історії Катеринославської губернії, археологічні дослідження курганів і могильників, збирання творів мистецтва, які мають художнє чи наукове значення. Окремо вказувалося на важливість історико-краєзнавчих досліджень з точки зору громадської користі. «Без знання народу, його понять та побуту, по кожній окремій місцевості, важко бути для цього народу корисним діячем» – говорилося в статті [3, с. 43].

На теренах Катеринославщини Комісія стала якісно новим явищем в галузі інтелектуальної комунікації взагалі, й у галузі історико-краєзнавчих досліджень, зокрема. Віддаючи належне діяльності Катеринославського наукового товариства (заснованого в травні 1901 р. та орієнтованого здебільшого на природничі та технічні науки), слід відзначити, що Катеринославській губернській вченій архівній комісії належить почесне історичне місце першого інтелектуального майданчику історико-краєзнавчого профілю в регіоні, який забезпечив науково-освітній інтелігенції тодішнього Катеринослава та губернії можливість безпосередньої наукової комунікації, обміну інформацією, дискусій.

Сама практика періодичних засідань Комісії з проголошенням наукових доповідей та їх наступним обговоренням стала новим феноменом у регіональній специфіці розвитку історико-краєзнавчих студій. Структура порядку денного засідань Комісії була якнайширшою – від питань «розбору» архівних зібрань губернського та повітового рівня до проблем збереження історико-культурних пам'яток, перевидання джерельних матеріалів та досліджень видатних постатей («Усні спогади» М.Л. Коржа, праці єпископа Феодосія – О.Г. Макаревського та ін.).

На основі вивчення знайдених джерельних матеріалів співробітники Комісії готували

Старий будинок комерційного училища в Катеринославі,
де відбувалися перші засідання Катеринославської вченої архівної комісії.

обширні наукові доповіді, які проголошувалися й обговорювалися на засіданнях комісії. Частина з цих доповідей була в подальшому опублікована на сторінках її друкованого органу. За підрахунками С.В. Абросимової, упродовж перших десяти років діяльності Комісії відбулося 56 засідань, на яких було виголошено 84 доповіді [2, с. 15]. Серед заслуханих та згодом опублікованих доповідей можна виділити розвідки В.О. Біднова щодо історії Катеринославської духовної семінарії та історії запорозьких поселень, В.В. Данилова щодо історії зародження театру в Катеринославі, Я.П. Новицького з історії м. Олександрівська та ін.

Про масштаб науково-дослідницької діяльності Комісії свідчать головним чином матеріали, опубліковані на сторінках її друкованого органу – «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии». Усього за період з 1904 по 1915 рр. вийшло 10 випусків «Летописи». На сторінках цього продовжуваного наукового видання побачили світ 182 публікації. Авторами статей та матеріалів, опублікованих на сторінках

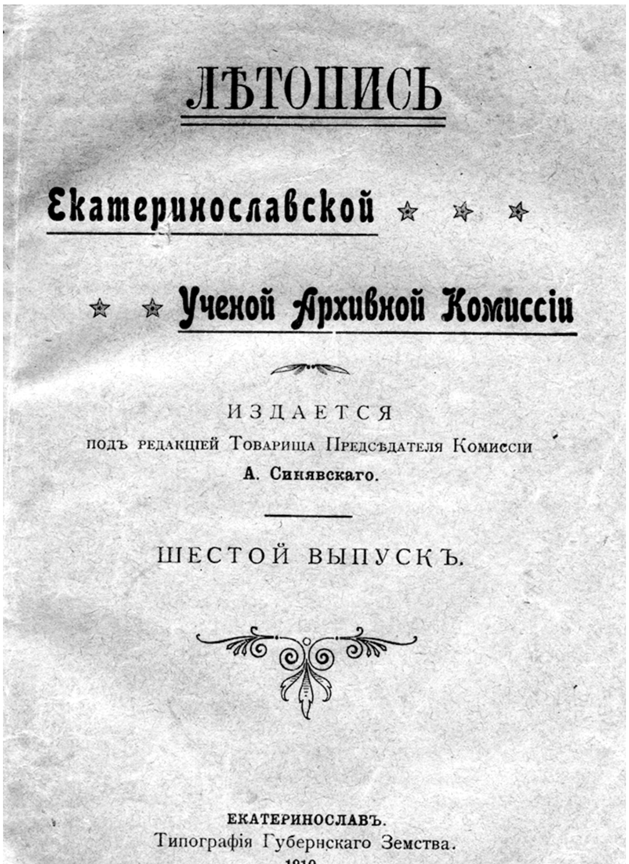
ЛѢТОПИСЬ
Екатеринославской
Ученой Архивной Комиссіи
ИЗДАЕТСЯ
подъ редакціей Товарища Председателя Комиссіи
А. Синявскаго.
ШЕСТОЙ ВЫПУСКЪ.
ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ.
Типографія Губернскаго Земства.
1910.

Обкладинка першого номеру Літопису Катеринославської вченої архівної комісії.

«Летописи», виступили 22 особи. Серед безумовних лідерів за кількістю публікацій – В.О. Біднов (32 публікації), В.Д. Машуков (21 публікація), Я.П. Новицький (19 публікацій), А.І. Синявський (12 публікацій), В.В. Данилов (10 публікацій).

Катеринославська вчена архівна комісія активно сприяла історико-біографічним дослідженням – вивченню життєвого шляху і творчого доробку діячів Запорожжя та Катеринославщини. Біографічні матеріали становлять значну частину з опублікованого доробку співробітників комісії. На сторінках «Летописи» побачили світ біографічні матеріали щодо постатей П.І. Калнишевського, Л.О. Глоби, братів Шиянів (авторства В.О. Біднова), діячів історії м. Катеринослава та губернії (О.М. Поль, Д.Т. та М.Д. Мізки, Я.Я. Ковалевський, О.Я. Риндовська та ін.). Окреме місце зайняли життєписи історіографів Південної України – Феодосія (О.Г. Макаревського) та О.І. Маркевича. Не залишилися поза увагою постаті місцевих краєзнавців та літераторів XIX ст. – О.І. Єгорова, І.І. Манжури, Г.А. Залюбовського. Окремо слід виділити дослідження історії дворянських родин Катеринославщини (Малами, Міклашевських та ін.), які й сьогодні залишаються єдиною спробою генеалогічних досліджень на території краю.

Дослідження етнографії та побуту місцевого населення серед співробітників комісії активно провадив Я.П. Новицький. Він здійснив публікацію великого комплексу пам’яток усної народної творчості – переказів та обрядових пісень, а також історичних легенд та розповідей старожилів. Надрукований Я.П. Новицьким у складі сьомого випуску «Летописи» комплекс джерел під назвою «Народна пам’ять про Запорожжя» пізніше був виданий окремою збіркою [8].

На першому плані роботи комісії, безумовно, знаходилася історико-археографічна діяльність. Її співробітники здійснювали виявлення, збереження, дослідження і публікацію історичних джерел з історії й культури України XVIII–XIX ст., які в основному стосувалися історичних регіонів Запоріжжя та Катеринославщини. Для цього проводилася ревізія архівів губернських органів управління, судів, Катеринославської духовної семінарії та консисторії та Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря. На засіданнях

комісії неодноразово піднімалися питання про дослідження повітових архівних зібрань (зокрема, Верхньодніпровського та Олександрівського повітів), архівів місцевих дворянських родин. Найбільші успіхи були досягнені у пошуці та публікації документів церковних архівів (у межах Комісії цим займався перш за все В.О. Біднов).

На сторінках «Летописи» Комісії вміщувалися окремі матеріали архівів Катеринославської духовної семінарії та духовної консисторії, листування світських та духовних владик Новоросії кінця XVIII – початку XIX ст.

Іншою, не менш важливою заслугою комісії, слід вважати публікацію урядових документів з історії заселення Південної України кінця XVIII ст. Зокрема, О.Г. Богуміл опублікував ордери Г.О. Потьомкіна 1775-1776, 1790-1791 рр. Низку невідомих архівних документів з історії м. Катеринослава на сторінках «Летописи» опублікував В.Д. Машуков.

Загалом аналіз тематичної спрямованості публікацій «Летописи» свідчить, що головне місце займав саме археографічний напрямок (ми нарахували 62 суто археографічні публікації з 182, не кажучи вже про наявність великих масивів цитувань джерел в інших статтях та розвідках). Найбільш активними публікаторами джерел на сторінках «Летописи» виявилися В.О. Біднов (21 публікація), В.Д. Машуков (15 публікацій), Я.П. Новицький (14 публікацій).

Окрім археографічних досліджень, Комісія декларувала пам'яткоохоронні заходи, які, на жаль, не набули системного характеру, оскільки комісія не мала для того належних повноважень. Зокрема, на засіданнях Комісії розглядалися питання охорони й реставрації залишків укріплень Жовтоводської битви, могили Івана Сірка, надмогильних запорозьких хрестів XVIII ст., «Катерининської милі» та пам'ятника-колони біля Преображенського собору в Катеринославі. Робилися спроби скласти описи історичних пам'яток, наприклад церков Катеринославського й Новомосковського повітів.

Незважаючи на достатньо декларативний характер практичної пам'яткоохоронної діяльності Комісії, слід звернути увагу, що на сторінках «Летописи» було опубліковано цілу низку досліджень пам'яток архітектури та історії Катеринославщини та сусідніх губерній. Передусім, слід виділити пам'ятки культового зодчества: окремі статті та розвідки стосувалися аспектів історії таких об'єктів, як: Спасо-Преображенський кафедральний собор, Успенський собор, Воскресенська кладовищенська церква у м. Катеринославі, Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, дерев'яна церква с. Анновка, Миколаївська церква у с. Біленьке, церква містечка Аджамка Херсонської губернії, Покровський собор м. Олександрівська (нині – Запоріжжя), церкви м. Єлисаветграда (нині – Кіровоград), а також низка культових споруд Полтавської губернії – Хрестовоздвиженський, Вознесенський Пушкарський, Сокольський монастирі.

Також на сторінках «Летописи» було надруковано розвідки з історії меморіального комплексу «Козацькі могили» під Берестечком, Кічкаського мосту, пам'ятника – колони на честь подорожі Катерини II 1787 р. біля Преображенського собору в Катеринославі, а також цінне дослідження А.І. Синявського щодо археологічних знахідок у Потьомкінському саду Катеринослава (нині – Центральний парк ім. Т.Г. Шевченка).

Комісія намагалася брати участь у дослідженні археологічних пам'яток Придніпров'я. Зазначимо, що зусилля окремих співробітників у цьому напрямі все ж таки не дали відчутних результатів. Не було реалізовано рішення про запровадження в структурі «Летописи» відділу хроніки археологічного життя Півдня [9, с. 259]. Натомість відмітимо, що Комісія стала одним з ініціаторів та активно займалася підготовкою проведення в Катеринославі XIII Археологічного з'їзду у 1905 року.

Співробітники Комісії всіляко підтримували популяризацію історико-краєзнавчих знань серед населення міста та губернії. З цією метою на засіданнях піднімалося питання про проведення лекцій з історії міста та регіону. Достеменно невідомо, чи здійснилися ці спроби, але вірогідно певні успіхи все ж були досягнуті, особливо завдяки зусиллям Д.І. Яворницького.

Комісія намагалася встановити та підтримувати зв'язки з іншими історико-краєзнавчими товариствами України – у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Чернігові. Але слід зазначити, що практичних кроків до такої співпраці було здійснено небагато, наукові контакти обмежилися лише

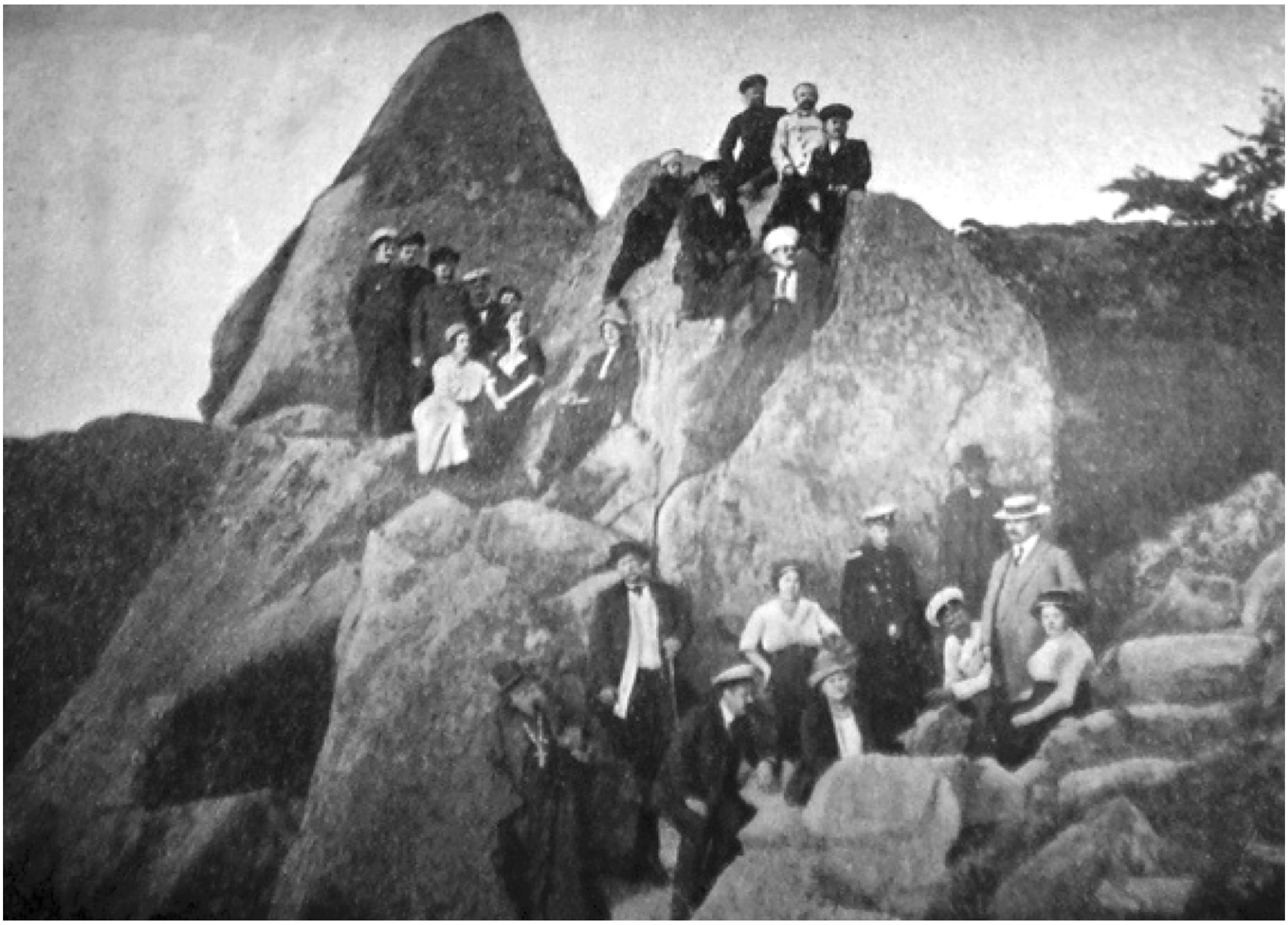

Екскурсія членів Катеринославської губернської вченої архівної комісії на Дніпрові пороги. Камінь «Дзвіниця». Фото 1914 р.

такими формами як обмін літературою та приватне наукове листування між окремими дослідниками.

Діяльність Комісії протягом 1903–1916 рр. засвідчила, що велика частина сподівань щодо її діяльності не виправдалася, а програма роботи комісії була виконана далеко не повністю. У той же час Комісія стала першим центром історико-краєзнавчих досліджень на Катеринославщині. До початку XX ст. на Придніпров’ї не склалася усталена традиція діяльності такого роду організацій. Серед недоліків діяльності Комісії можна вказати на такі: 1) фінансові можливості членів Комісії були доволі обмежені; 2) співробітники Комісії не відчували значної підтримки з боку урядових органів.

Незважаючи на вищесказане, можна констатувати, що Катеринославська вчена архівна комісія зіграла видатну роль у розвитку історичного краєзнавства Південної України. Діяльність членів Комісії щодо публікації документів і матеріалів з історії краю, видання наукових статей, культурно-просвітницькі заходи значно поліпшили стан розробки проблем заселення, господарського освоєння, культурного розвитку Південної України XVIII – початку XX ст. Результати археографічної діяльності Комісії тим більш важливі, що основна частина опублікованих нею документів протягом XX ст. була фізично втрачена.

Наявність багатьох перешкод обумовила досить короткий період діяльності Комісії, але за своїм значенням вона посіла гідне місце у низці визначних центрів історико-краєзнавчих досліджень – поряд із Одеським товариством історії та старожитностей, Таврійською ученою архівною комісією та іншими науковими установами Південної України. Досвід наукової й практичної діяльності Катеринославської губернської вченої архівної комісії особливо корисний сьогодні при формуванні розгалуженої системи історико-краєзнавчих досліджень на Півдні та Сході України в кінці XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915): бібліографічний довідник / укл. С.В. Абросимова, О.І. Журба, М.В. Кравець. – К., 1991. – 41 с.

2. Абросимова С.В. «Летопись» екатеринославских архивистов / С.В. Абросимова // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: в 11 вып. Репринтное издание. – Днепропетровск: Герда, 2010. – Вып. 1. – С. 6–15.

3. Вертоградов И.Ф. К вопросу о задачах Екатеринославской ученой архивной комиссии / И.Ф. Вертоградов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография Губернскаго Земства, 1904. – Вып. 1. – С. 33–43.

4. Журба О.І. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії / О.І. Журба, С.В. Абросимова // Український археографічний щорічник / редкол.: П.С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 34–46.

5. Журба О.І. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: плани, проекти, програми видань. Катеринославська вчена архівна комісія (1903–1919 рр.) / О.І. Журба, С.В. Абросимова // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 430–452.

6. Кавун М.Е. Катеринославська учена архівна комісія – центр історико-краєзнавчих досліджень Південної України початку ХХ ст. / М.Е. Кавун // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди: Серія «Історія та географія». – Харків: ОВС, 2002. – Вип. 9. – С. 61–64.

7. Ковальский Н.П. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии / Н.П. Ковальский, С.В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М.: Наука, 1989. – С. 52–57.

8. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и разсказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. / Я.П. Новицкий. – Екатеринослав: Типография Губернскаго Земства, 1911. – 118 с.

9. Протокол № 19 заседания Екатеринославской ученой архивной комиссии 26 сентября 1910 г. // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография Губернскаго Земства, 1910. – Вып. 6. – С. 259–260.

10. Список членов Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав: Типография Губернскаго Земства, 1910. – Вып. 6. – С. 263–266.

Максим Кавун

Вклад Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии в развитие историко-краеведческих исследований Южной Украины

В статье раскрыто значение деятельности Екатеринославской ученой архивной комиссии для развития историко-краеведческих исследований Южной Украины в институционном, научно-исследовательском, археографическом и памятникоохранном аспектах.

Ключевые слова: *Екатеринославская губернская ученая архивная комиссия, историческое научное общество, археография, охрана памятников.*

Maxim Kavun

The introduction of Ekaterinoslav province scientific archived commission to the development of local history studies of Southern Ukraine

In the article the value of activity of Ekaterinoslav Scientific Archive Commission is exposed for the development of local history researches of the Southern Ukraine in institutional, scientific-researcher, arheographical and historical monuments preservation aspects.

Key words: *Ekaterinoslav province scientific archived commission, historical scientific society, archeography, guard of monuments.*

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 908(477.63) (09)

Юрій Мариновський (м. Черкаси)

Боввани – Болвани. До історії канівського топоніма

У статті висвітлюється генезис, просторово-часовий аналіз ойконімів Канівського району Черкаської області.

Ключові слова: *гносеологія, ойконім, топоніміка, Канів.*

Варто додати: не самого давнього, але відомого за письмовими джерелами без інформаційного переривання, згідно моїх архівних розвідок, на протязі останніх 250 років.

Ба(о)лвани/Бо(а)ввани/Ба(о)вани – такі розбіжності при написанні топоніма зустрічаються в документах, коли мова йшла про *форштадт/передмістя/урочище* в місті Канів [1], вірогідно, починаючи з XVIII ст. (а може бути, й ще раніше). Це базове слово-утворювач є визначальним і в деяких інших міських топонімах – в назвах передмість і урочищ: *„Болвановская Часть возле речки Потока"* (1810р.)[2], а також: *„Большие Бовваны"* [3], *„Дальние Бовваны"* [4], *„Боввановская Дубрава"* [5], *„Боввановская улица" („Улица Бовваны")* [6]; є згадки і про *„Секанев Лес тоже Бовваны"* [7], *„Шараивщина в Боввановской Дубраве"* [8], *„Яр на Болваны"* [9], *„Бовваны За Чесновского левадою"* [10], – їх стале вживання фіксується документами XIX ст. (найбільше таких споминів в нотаріальних актах, починаючи з 1880-х років), хоча, очевидно, з'явились ці топоніми значно раніше. Є підстави вважати, що згадані топоніми не складали суцільного територіального масиву, а були розкидані по усьому міському терену. Але саме форштадт/передмістя/урочище *„Боввани"* мають певну і досить конкретну локалізацію в центральній частині Канева: поруч постійно згадуються міський ринок, кладовище, урочище *„Кисличовий яр"*, річка Дунаєць, Головний й інші трактові шляхи, дороги на ринок і з ринку, на селище Яблунів; на Бовванах був розташований один із цвинтарів Успенського собору [11]. Це підтверджується й вже одночасним існуванням, вірогідно, з середини XIX ст., в однойменному передмісті (урочищі) і центральної *„Болванівської вулиці"* (є згадка 1854 року) [12], з подальшим пріоритетом (і зростаючим авторитетом) самої вулиці як архітектурно утворюючого міського елементу на ще звичаєво існуючому топонімічному просторі, і, нарешті, перетворенням терену Болванів/Бовванів, як частини міста, у вулицю Свердлова (вона починалась від сучасної вулиці Воровського і пролягала між протоком Дунайцем, горами Чортицею і Божицею, – цю місцевість ще у 1920-х роках називали *„на буванах"*) [13]. До речі, в інших згаданих передмістях виникали свої подібні вулиці – Бованці і Малі Бовани, які також набували пріоритетного значення, в подальшому вони були перейменовані, відповідно, на вул. Луначарського і вул. Енгельса. Такі масові перейменування площ, вулиць, провулків Канева сталися згідно ухвали президії Шевченківського окружного виконкому від 30 жовтня 1923 року (протокол № 42), на засідання якої було винесено питання *№502 „Про перейменування вулиць в Шполі й Каневі"*. Вважаю доречним навести фрагмент такого рішення: *„Перейменувати вулиці в Каневі: вул. Ситники – ім. тов. Пятакова, Ярмарочна площа – площа 1-го Травня, Варшавка – Пролетарська, Варшавський пер. – Пролетарський перевулок, Полтавська – ім. Троцького, Київська – Воровського, Костьольна – Карла Маркса, Церковний пер. – Корсунський пер., Богуславський – Карла Лібкнехта, Дворянська – Федоренківська, Шкільна – Рози Люксембург, Базарна площа – Червона площа,* ***Бованівська***[1] ***– Свердлова****, Бузинський яр – Уріцького,* ***Бованці – Луначарського****, Копани – Володарського, Яблонівський пер. – Ів. Франка, Кисличний яр – Короленка,* ***Малі-Бовани – Енгельса****, Майданів яр – Жовтневої Революції, Гора Московка – Гора 9-го січня, Сельце – Шевченківська* < ...> *"* [14].

Постає питання про виникнення самої назви: Боввани/Болвани – що це? Існують дві гіпотези щодо походження цього топоніма: 1. Він походить від слова „болванки", ніби-то тут відливали з чавуну болванки; але, на мою думку, це припущення не витримує ніякої критики, так як

[1] Виділено мною – *Ю. М.*

литтям чавуну чи якогось іншого металу в Каневі на той час ніхто не займався, і 2. Назва передмістя (урочища) Болвани (Боввани) пішла, очевидно, від прізвища перших її насельників – Бов(в)анів–Бов(в)аненків. Доречно зауважити, що велика кількість міських топонімів мають завдячити своїм „народженням" саме жителям Канева, що були власниками чисельних урочищ, левад, сінокосів, полів, займищ, наприклад: від Верхоглядів – *„Верхоглядів Яр"*, від Бузницьких – *„Бузницький Яр"*, Авраменків – *„Дикий Авраменків Яр"*, від Назарія Грозовського – *„Назаровщина"*, від Бовшиків – *„Бовшиківщина"*, від Шараїв – *„Шараївщина"* тощо. Згідно цього, гіпотеза саме про Бовани/Болвани як антропонім – найбільш приваблива і реальна і, за моїми спостереженнями, має наступну аргументацію. Такі прізвища чисельного роду канівських міщан зафіксовані в наявних метричних книгах усіх міських парафіяльних церков з середини XVIII віку [15]. Наприклад, в цей час (в Преображенській парафії) вже згадуються деякі дорослі представники цього роду – Остап, Григорій, Євстафій, Іван, які мали вже свої сім'ї [16]. Є свідоцтво, що у другій половині XVIII ст. Остап Бовван отримав від канівського магістрату *„заросшую и корчеватую в урочище между Старою Будою и Блоковщиною землю, состоящую в каневских грунтах, выкорчевал и совершенно очистив"*, передав у спадок сину своєму Пилипу, який ще „за Польщі" був взятий до воїнської служби, і з того часу цей ґрунт – *„левада"* на Старій Буді – використовувався братами його – Григорієм і Кузьмою (*„Космою"*) [17]; у 1833 році удова Євдокія Бовванка звертається до суду про захист своїх прав на цю власність, яку, незаконно, її сини – Григорій і Кузьма – переуступили селянинові графині Браницької Якиму Повстину[18]. До речі, у 1846 році Кузьма Бованенко купив у канівських жителів Онуфрія Литвина і Івана Сніжка іншу леваду в Каневі на урочищі Дубровна за 25 срібних рублів (купча оформлена на підставі магістратського запродажного документа від 15 листопада 1792 року) [19]. Варто зауважити, що цей давній рід канівських мешканців досяг і сьогоденних часів.

Цікавість викликають і подібні назви в інших краях. Наприклад, в Замоскворіччі, за річкою Яузою, існували урочище, слобода Болванівка і заяузькі Болванівські вулиці. Їх виникнення пояснюють: 1. за часи татаро-монгольської навали на місці цього урочища стояли „болвани", тобто ординські „басми" чи ханські зображення, яких привозили для поклоніння на золотоординське подвір'я – від них і назва Болванівка [20,с.205]. 2. виникнення назви слободи (XVII ст.), за Н.П. Розановим, пов'язане з проживанням „мастеровых чугунного и гончарного дела, которые для своих изделий имели формы или болваны" [21, с.13,39] і 3. Вчений П.В. Ситін вважає, що Болванівські вулиці (XVIII ст.) отримали таку назву від однойменної слободи, мешканці якої робили із дерева „болванки" для пошиву на них головних уборів [22, с.205]. На думку академіка Б.Рибакова, на Красному (Болванівському) горбі в Заяуззі стояв ідол Перуна, а це вже більш давні язичницькі часи [23, с.25]. Також варто згадати у Подільському воєводстві XVI ст. річку Болванець, а поруч – волинське село Канівка [24, с.16,27], погодьтесь, цікавий збіг, і не тільки топонімічний.

Незважаючи на перейменування „бованівських вулиць" 1923 року, топоніми Бовани (Бувани) і Бованці в Каневі (як і багато інших міських назв) й досі використовуються як в побуті, так і в діловодних паперах [25].

Джерела та література

1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 668, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 4; ф. 669, оп. 1, спр. 2, арк. 3 зв.; спр. 3, арк. 3, 42; ф. 672, оп. 1, спр. 5, арк. 2.; ф. 673, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 2 зв., 3, 4 зв., 9, 20 зв.; ф. 870, оп. 1, спр. 45, арк. 178 зв., 184; спр. 59, арк. 145; оп. 2, спр. 44, арк. 89 зв., 97 зв., 101, 115, 132 зв., 134 зв.; ф. 896, оп. 1, спр. 231, арк. 36, 180; спр. 1227, арк. 9; спр. 1228, арк. 3 зв., 5 зв.

2. ДАЧО, ф. 870, оп. 1, спр. 12, арк. 119; спр. 14, арк. 65.

3. Там само, ф. 671, оп. 1, спр. 53, арк. 46.

4. Там само, спр. 19, арк. 8 зв. (1898р.); спр. 20, арк. 3 зв.

5. Там само, ф. 673, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв., 22 зв. (1881 р.)

6. Там само, ф. 671, оп. 1, спр. 29, арк. 22 (1901р.); спр. 32, арк. 56.

7. Там само, ф. 670, оп. 1, спр. 3, арк. 3 зв. (1889р.); ф. 671, оп. 1, спр. 13, арк. 4 (1896р.) Як частина канівських лісів, *„Лес Секанев"*, розташований із заходу і півночі від Канева, очевидно давній міський топонім, поруч якого є володіння

міських міщан і згадуються „*земля, называемая Пасечисько*", „*каневское поле*", „*гора Крутая и млин господина Почеки*" (ДАЧО, ф. 896, оп. 1, спр. 230, арк. 3 – 3 зв. 1804 р.).

8. Там само, ф. 671, оп. 1, спр. 19, арк. 10 зв.

9. Там само, ф. 671, оп. 1, спр. 1, арк. 1зв. (1892 р.)

10. Там само, ф.671, оп. 1, спр. 13, арк. 11. (1896 р.)

11. Там само, ф. 931, оп. 1, спр. 1541, арк. 117, 118, 119, 130 (1876 р.); спр. 1818, арк. 153-155 (1895 р.). Можна додати, що цвинтарі Успенського собору були розташовані ще в місцевостях: „Божиця", „Копані", „Ісковщина", „Монастирок", „Бессарабія", „Сельце" (там само, ф. 931, оп. 1, спр. 1541, арк. 116, 117, 118, 119, 120, 127, 128, 130; там само, спр. 2113,арк. 155, 160, 161, 165.

12. ДАЧО, ф. 896, оп. 1, спр. 1235, арк. 2.

13. Там само, ф. Р-71, оп. 1, спр. 254,арк. 26. Така зв'язка *„Божиця"* і *„Чортиця"* – на *„передмісті Болванах"*, очевидно, існує здавна, згадується у справі про віддачу у 4-річний відкуп в Каневі *„каменоломных мест"* в 1843 році: там само, ф.896, оп. 1, спр. 110, арк. 7.

14. Там само, ф. Р-185, оп. 1, спр. 11, арк. 19 зв. Копія. Друк.

15. Там само,ф. 255. Преображенська церква, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3 зв., 4 зв., 11, 17, 28 зв., 76 зв., 77, 82 зв. 84 зв. (1751-1779 рр.); спр. 2, арк. 5,7 зв., 20, 22 зв., 48, 48 зв., 52, 58 а,68, 75, 114 зв., 129, 144 зв. (1782 – 1805 рр.); спр. 3, арк. 2, 30 зв., 75, 121, 128 зв., 129, 130 об., 138 зв., 149, 155, 163, 166 (1790-1819 рр.); ф. 261. Василівська церква, оп. 1, спр. 1, арк. 4 (1834 р.); спр. 2, арк. 2, 67 зв. (1834, 1844 рр.); спр. 3, арк. 3 зв.(1825 р.); там само, ф. 931, оп. 1, спр. 1541 (Успенська церква), арк. 60 зв. (1876р.);

16. Там само, ф. 255, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3 зв., 4 зв., 11, 76 зв.

17. Там само, ф. 870, оп. 1, спр. 59, арк. 84-84 зв., 107.

18. Після смерті чоловіка Пилипа Бована, у неї залишилося троє дітей, а власність, що їй належала, мала розділити: старшому, Григорію, – сад з городом, меншому, Кузьмі, – жилий будинок з ґрунтом, і третя частина – *„левада близ Старой Буды и Блоковщины на грунтах городских"* – повинна була перейти на удову, яка перейшла жити до дочки Анастасії, в заміжжі за Федором Кутахом, щоб вони доглядали її до смерті, а левада їм потім дістанеться. Але цю власність її сини протиправно, на її думку, переуступили селянину гр. Браницької, який там почав розбудовуватися (ДАЧО, ф. 870, оп. 2, спр. 11, арк. 47-47 зв.).

19. ДАЧО, ф. 896, оп. 1, спр. 231, арк. 85, 87-87 зв. (оригінал 1792 року), 89-89 зв. (розписка про продаж від 28 квітня 1848 року), 172 зв. – 173.

20. *Инна Жиянова*. Московский храм Спаса Преображения на Болвановке // Москва. – 1999. – №4. – С. 205.

21. Описание московских церквей, учиненное Московской консисторией в 1817 г. – М., 1875. – С. 13, 39.

22. *Инна Жиянова*. Московский храм Спаса Преображения на Болвановке. – С. 205.

23. *Вера Бегичева*. Откуда есть пошла Москва // Наука и религия. – 2007. – № 9. – С. 25.

24. *Микола Крикун*. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – С. 16, 27.

25. ДАЧО, ф. Р-3709, оп. 1, спр. 1, арк. 24, 42, 72 (1944 р.); спр. 2, арк. 1, 2 (1944 р.).

Юрий Мариновский

Бовваны – Болваны. К истории каневского топонима

В статье освещается генезис, пространственно-временной анализ ойконимов Каневского района Черкасской области.

Ключевые слова: *ойконим, топонимика, г. Канев.*

Yuriy Marynovskyi

Bovvany - Bolvany: to the History of Kaniv Toponym

The article represents the genesis, locative and temporal analysis of oykonyms (terms denoting household items and activities) of Kaniv district in Cherkasy region.

Key words: *oikonym, toponymy, Kanev.*

УДК 347.74/76

Ярослав Стасів (м. Львів)

Протиалкогольні акти міста Львова XIV–XVII століть

На основі документів XIV – XVII ст. проілюстровано антиалкогольну спрямованість тогочасного львівського законодавства. Вперше в історіографії науково обґрунтовано факт відсутності закладів торгівлі спиртовмісними речовинами у Львові впродовж 450 років.

Ключові слова: *алкогольні речовини, Львів, законодавство, магістрат.*

Вступ. Упродовж останніх двадцяти років Україна, Львів та область зокрема втрачають частину молодого покоління внаслідок вживання алкоголю, тютюну та інших наркотичних речовин. До прикладу, у 1939 р. природний приріст населення Львова становив 6,8 на 100 чоловік [1,с.215], а на 2010 р. – депопуляція – 1,1 на 1000 чол. (або -0,1 на 100) [4,с.339,344].

Вживання алкоголю суспільством ґрунтується на неправдивій інформації про цей наркотик, у тому числі – історичній. Дотепер залишався невідомим науковий факт: упродовж не менш як 450 років у Львові документально не зафіксовано жодного закладу торгівлі алкоголем. Відтак уся інформація, що побутує у часописах, або рекламних матеріалах, апелюючи до давності «алкогольних звичаїв» – неправдива. Тому науково обґрунтована оцінка та аналіз документів потрібні для переосмислення спекулятивних нашарувань і запобігання поширенню викривленої інформації про алкоголь у суспільній свідомості. З огляду на це, метою статті є висвітлення протиалкогольного аспекту львівського середньовічного законодавства.

Основу статті складають опубліковані документи з фондів Центрального державного історичного архіву м. Львова [1; с.3]. Робота доповнена статистичними даними Державного комітету статистики України [4], а також працею російського історика І. Прижова «История кабаковь в России в связи с историей русского народа», в якій досліджено процес становлення закладів торгівлі алкоголем на слов'янських теренах від давнини до 1860-х років [2].

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Київської Русі Галичина, як її частина, ще довгий час зберігала єдність духовних, культурних, політичних та інших традицій. У побуті залишилися архаїчні слов'янські напої – медовуха[1] та квас. Продовжували існувати корчми[2], які до XVI ст. були традиційними закладами проведення тверезого дозвілля у східних слов'ян. Поняття «корчма» етимологічно походить від давньоруського «корм», «кормление», тобто їжа, або власність, володіння. Упродовж декількох століть, через орфографічну некоректність у побутовому та літописному мовленні замість слова «кормча» увійшло в обіг поняття «корчма». У X–XVI ст. корчми, були осередком спілкування, обговорення новин, харчування, і, навіть, ночівлі. Досить часто в корчмах збиралися народні віча, судові засідання, вирішувалися адміністративні питання. Переломний момент настав у XVI ст., коли східнослов'янськими землями поширився денатурований виноградний спирт[3] завезений вперше генуезькими купцями в 1398 році. Відтоді корчми та шинки стали монополією та джерелом прибутку держави [2, с. 21-24].

У Північно-Східній Русі корчми були заборонені, а їх місце зайняли кабаки. У кабаках продавалася виключно горілка, самогон та інші алкогольні трунки, без можливості попоїсти (на відміну від корчем). На південно-західних землях поміщики отримали право пропінації[4], а корчми стали осередками цілеспрямованої алкоголізації населення[2, с.29].

Першим протиалкогольним законодавчим актом у Галичині була грамота короля Казимира III про надання Львову Маґдебурзького права (1356 р.), в якій зазначалося: «…для більшого покращення вище згадуваного міста (тобто

[1] Медовуха (або «мед») – напій відкритого ферментаційного приготування, основними компонентами якого є мед, вода та хміль; міцність не перевищувала 4 % алкоголю. Вживали розведеним водою.

[2] Спочатку закладами харчування на Русі були кормчі будинки – «кормчие избы» або «кормчие дома».

[3] «Винахідником» денатурованого етилового спирту вважається арабський алхімік Ар-Разі (або Рагез). У Європі спирт за горючі властивості отримав назву «aqua vitae» тобто, «жива вода». Від цього походить східнослов'янське – «оковита» (слово фігурує у документах XVI–XVII ст.). А від XVIII ст. поширилася назва «горєлка», або «горілка».

[4] Або «примус пропінаційний» – право поміщиків виготовляти та продавати алкогольні речовини в межах своїх володінь, звільняючись від податків.

Львова – прим. авт.) з нашої спеціальної ласки та прихильності наказуємо, щоб жоден з землян духовних, міських, або будь-яких інших осіб, не розташовував і не будував корчем в межах однієї милі від міста»[1, с.215]. Згідно з грамотою, жодна особа без спеціального дозволу короля, або магістрату, не мала права утримувати корчму ближче як 1,6 км біля міста. У документі відсутня інформація про продаж у таких корчмах алкогольних виробів чи безалкогольних напоїв. Але з огляду на саму суть документу – відстані вказаній у ній – можна припустити, що корчми становили небезпеку для життя та здоров'я городян через продаж пива та вина – вже відомих на той час на українських землях.

У свідомості середньовічних галичан зберігалася пам'ять про демократичні традиції, проведення народних віче тощо. Свіжими для польської адміністрації були згадки про бунтівних бояр, очолюваних Дмитром Детьком. Корчми – це місце скупчення людей, середовище поширення опозиційних ідей господарів Галичини – русинів, вороже налаштованих до польської влади. Тому зважаючи на можливість збройного заворушення руського населення, яке б почалося з корчми, польська влада перенесла їх за межі міста. Отже, цей документ можна вважати як протиалкогольним, так і політичним актом. У такий спосіб середньовічні львівські можновладці дбали про благо городян, добре усвідомлюючи згубність наслідків вживання алкогольних речовин. Психологічне, фізичне здоров'я та життєвий добробут львів'ян важили більше за «п'яні» надприбутки.

Магдебурзьке право на Західній Україні було скасоване у 1786 році. Без перебільшень можна стверджувати, що упродовж більш як 400 років у межах Львова та інших великих міст, де діяло це право, не існувало закладів торгівлі спиртовмісними речовинами. Корчми, а від 1550-х рр. – шинки – згадуються тільки в селах та заміських територіях.

У першій третині XVI ст. в Галичині, як і на інших слов'янських теренах, поширився етиловий спирт (на початках виключно для медичних потреб). 12 вересня 1537 р. король Сигізмунд І надав львівським міщанам право шинкувати (виготовляти і продавати) горілку [3,с.228]. Документ замовчує статус набувачів цього права, а також умови його отримання. Вочевидь ця грамота була результатом неабияких старань іноземного, або львівського алкогольного лобі в кулуарах магістрату. Дозвіл на шинкування діяв у межах Краківського[5], Галицького передмість[6] та деканату св. Іоанна[7]. Отриманий за надання дозволу податок спрямовувався на потреби міста: «…цей чинш, який стягнуть урядовці з тих, що шинкують, нехай згадані райці використають і повинні використати на потреби держави та ремонту громадських місць міста» – сказано в документі[3, с.228].

З аналізу грамоти випливає, що зацікавлені особи – «міщани» – подали до магістрату прохання щодо можливості шинкувати горілку, обґрунтовуючи це потребами Львова. Право шинкування могли отримати люди, названі в документі «розпорядниками» та «наймачами» (очевидно – орендатори). Водночас, будь-якій людині незалежно від її соціального статусу, національності та віросповідання заборонялося виготовляти, продавати горілчану отруту, а також завозити її до міста. Тільки за умови попередньої сплати податку, за дозволом райців людина могла отримати право шинкувати або торгувати цією речовиною [3, с.228].

Кожного кварталу у Львові проводилися ярмарки, куди приїздили українські та іноземні купці. Одним із товарів обігу було вино. Згадка про нього у грамоті Сигізмунда Августа (1554 р.) стосувалася обмеження торгівлі та зберігання вина у недозволений час. Документ також забороняв грецьким та іншим купцям зберігати цю речовину в маєтках львівських міщан. Причиною стала нелегальна (підпільна) роздрібна торгівля вином за вищими цінами в місті. Відтак, купці не платили податків у міську казну. Про це довідався міський магістрат, і зобов'язав купців утримувати товари у віданні райців. Згідно з документом будь-який купець мусів залишати свої вози з вином на площі Ринок на цілий місяць. Якщо за вказаний період ця рідина не продавалася, то для його подальшого зберігання власник повинен був знайти склад в одному із будинків львівських міщан. Після цього, вино в обов'язковому порядку підлягало підрахунку, опису та завіренню печаткою райця [3, с.338].

[5] Краківське передмістя – р-н сучасного просп. Чорновола (початок), вул. Городоцької (до церкви св. Анни), Клепарівської та прилеглих малих вуличок.

[6] Галицьке передмістя – р-н просп. Свободи, вул. Дорошенка, Коперника, Словацького, Університетська до парку ім. І. Франка.

[7] Деканат св. Іоанна – тепер вул. Ужгородська та прилеглі вулички навколо церкви Івана Хрестителя під Високим Замком.

Грамотою львівського магістрату в 1580 р. було підвищено податок на імпортовані лимони та вино. Незалежно від віросповідання та народності будь-який торговець вином та цитринами зобов’язувався сплатити 15 польських грошів до міської казни для компенсації дефіциту казенних коштів на розбудову міських укріплень [3, с.338]. Цікавими з фінансових міркувань є акти 1597 та 1639 років. У них містяться чіткі приписи щодо обмеження торгівлі імпортованим вином та іншими товарами (залежно від їх кількості, розміру та об’єму) шляхом накладання системи відрахувань до міської казни [3, с.410-411;445-447].

В обмежувальній грамоті 1472 р. згадується пиво. На свято Трійці та св. Агнети під час двотижневого ярмарку у Львові магістрат заборонив його варіння в передмістях: «…щоб там, під замком, пиво не варилося і м’ясо не продавалося або ярмарок не відбувався…» – сказано в ній [3, с.116]. Заборона диктувалася економічними причинами: торгівля за межами міста позбавляла казну грошових надходжень, а нереалізований товар застоювався на міських складах. Окрім фінансових втрат одною з причин прийняття цього акту були фізичні та матеріальні збитки через безконтрольну торгівлю наркотичною речовиною – пивом. Ще один документ 1521 р. зобов’язував броварів два квартали від свята св. Луки сплачувати додатковий податок на будівництво та реставрацію міських укріплень [3, с.181].

Оподаткування привізного пива міським магістратом збереглося у XVII ст. Грамотою Владислава IV від 1639 р. кожен торговець пивом був зобов’язаний сплатити на користь міста три гроші, а нелегально завезене або неоподатковане пиво підлягало конфіскації[3,с.445-446]. Королівський привілей 1647 р. забороняв будь-кому у Львові варити, зберігати та продавати пиво за не львівською рецептурою. Для його зберігання в місті повинно було відводитися чотири будинки, а знавці визначали б якість та ціну цієї речовини[3,с.453].

Висновки. З аналізу документів випливає: від XIV ст. торгівля пивом та вином у Львові регламентувалася місцем – площею Ринок, і часом – квартальними ярмарками. Для цього, також, потрібно було отримати спеціальний дозвіл магістрату або райців. Жорстка меркантильна політика на користь міста робила торгівлю алкоголем невигідною справою. Жоден документ не згадує заклади продажу алкогольних речовин чи масову їх поширеність у Львові. У грамотах згадуються лише корчми та шинки, які розташовувалися в селах та на заміських територіях. Магдебурзьке право забороняло будувати корчми в радіусі 1,6 км від міста. Це означає, що упродовж 450 років у Львові не існувало жодного закладу торгівлі алкоголем.

Джерела та література

1. Історія Львова в документах і матеріалах / уклад.: М.В. Брик. Збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1986. – 422 с.

2. Прыжов И. История кабаковь в России в связи с историей русского народа. / И. Прыжов. – Санкт-Петербург – Москва: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1868. – 320 с.

3. Привілеї міста Львова (XIV-XVIII ст.) / уклад.: М.Капраль, наук. ред. Я.Дашкевич, Р.Шуст та ін. – Львів: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. Друге виправлене видання, 2010. – 544 с. [Електронний варіант] – Режим доступу: www.history.org.ua

4. Статистичний щорічник України за 2009 рік. / уклад.: О.Г. Осауленко та ін. – К.: Август Трейд, 2010. – 540 с.

Ярослав Стасив

Противоалкогольные акты города Львова XIV–XVII веков

На основании анализа документов XIV – XVII вв. проиллюстрировано антиалкогольную направленность львовского законодательства того времени. Впервые в историографии научно обоснован факт отсутствия заведений торговли спиртосодержащими веществами во Львове на протяжении 450 лет.

***Ключевые слова**: алкогольные вещества, Львов, законодательство, магистрат.*

Yaroslav Stasiv

Antialcoholic acts of the Lviv XIV – XVII centuries Protyalkoholny akty mista Lvova XIV–XVII stolytj

On the basis of analysis of the documents XIV-th–XVII-th c. antyalcoholic directivity in the Lviv legislation is illustrated. It for the first time it is scientifically motivated the fact of the absence of the Institutions as alcohol selling in Lviv during 450 years.

***Key words:** alcoholic material, Lviv, legislation, magistrate.*

УДК 908(477.43)

Іван Рибак (м. Кам’янець-Подільський)

Історія сільських населених пунктів Хмельниччини: методика краєзнавчого дослідження

У статті акумулюється науково-організаційний і методичний власний та інших дослідників досвід зі створення нарисів, книг з історії села з метою його використання для поліпшення наукової якості публікацій, присвячених населеним місцям.

Ключові слова: *Історія, село, структура нарису, джерельна база, історіографія, періодизація, методика дослідження, краєзнавство.*

Пізнати історію краю, де ти народився, живеш – вельми потрібна і корисна справа. Сьогодні у науковому доробку краєзнавців Поділля є чимало праць, присвячених історії сільських населених пунктів Хмельниччини. Варто зазначити, що історико-краєзнавча робота – складний і багатогранний процес. Вона включає чимало важливих напрямів. На наш погляд, одним із найважливіших з них є створення ґрунтовного історичного нарису про село. Це одна з ключових проблем, яка висунута на авансцену історичного краєзнавства самим життям. Йдеться, насамперед, про історію кожного населеного пункту. Сьогодні села переживають важкі і неоднозначні процеси. Можна стверджувати, що такий тип поселення по суті зникає. Звідси, обов’язок краєзнавців зберегти історію сільських населених пунктів і цим самим виконати свій громадянський обов’язок. Створення історії села дозволяє не лише виявити загальні закономірності історичного процесу, а й показати унікальність і неповторність розвитку кожного з них. Отже, у даному випадку об’єктом дослідження є історія кожного конкретного села. Мета роботи – максимально повна і об’єктивна реконструкція історичного розвитку сільського населеного пункту, від давнини до сьогодення.

Варто підкреслити, що актуальність даної теми визначається не лише потребами розвитку краєзнавства, а й продиктована розвитком усієї історичної науки. Нагальною проблемою історичного пізнання на нинішньому етапі є освоєння нових пластів емпіричного матеріалу. Багатющі можливості для цього відкриваються у процесі дослідження історії села. Саме через історію села можна дійти до історичної долі конкретної людини, побачити її як творця історії у буденному повсякденному житті.

Вивчення історії села, на наш погляд, допоможе подолати зневажливе ставлення до так званих «дрібних» тем, нейтралізувати шкідливі наслідки захопленим написанням історико-краєзнавчих робіт узагальнюючого характеру, в яких нерідко правдиве відтворення історичного минулого підмінена конструюванням формальних схем.

Унікальність історичного нарису про село, на наше переконання, полягає у тому, що автор, як правило, народився і виріс у цьому населеному пункті, тобто у тому середовищі і серед тих людей, чий життєвий шлях він збирається вивчати. Соціально-психологічна близькість до цих людей зовсім не звільняє автора від освоєння хоча б деяких методів історичної біографістики, без чого неможливе створення соціально-політичного портрету поселення. Краєзнавець повинен постійно тримати в полі зору людинознавчий аспект даної проблеми. Адже важливою особливістю історичного нарису про село, як певного типу дослідження, є те, що воно виводить на історичну арену – живу, конкретну людину. Колгоспник, робітник, службовець, фермер, сільський інтелігент – є тим своєрідним соціальним індивідуумом, чия діяльність повинна стати предметом глибокого, всебічного і конкретно-історичного вивчення.

Варто пам’ятати, що сільська спільнота, на відміну від міста, характеризується ще й тим, що вона просякнута родинними зв’язками, які є невід’ємними елементами громадського життя. У цьому сенсі особливої актуальності і надзвичайної ваги набуває вивчення селянського родоводу, генеалогічних аспектів проблеми.

Отже, обравши історію села, як історичне дослідження, краєзнавець ставить перед собою досить складне і надзвичайно відповідальне завдання. Необхідно пам'ятати, що успішно впоратись з ним можна лише спираючись на методи дослідження фундаментальної історичної науки. Спрощення, необ'єктивність неприпустимі у створенні історичного нарису. Лише глибока, наукова праця заслуговуватиме на визнання прийдешніх поколінь.

Важливе значення у роботі над історичним нарисом про село має його структура. Як відомо, визначення структури історичного дослідження – складний етап у науковому освоєнні тієї чи іншої проблеми. Власне цим визначається несуча конструкція майбутньої роботи, її загальна архітектоніка. Тут треба мати на увазі, що структура роботи має випливати із джерельної бази. Як правило, давній період історії села наштовхується на відсутність ґрунтовних археологічних досліджень, а також літописних згадок про село, обмежену кількість писемних джерел XIV-XVIII ст. Села Хмельниччини перебували у складі Речі Посполитої і тому архівні матеріали стосовно їх давньої історії, як правило, знаходяться за межами нашої держави. Це надзвичайно ускладнює роботу над історичним нарисом. У зв'язку з тим, що про стародавній період історії того чи іншого села збереглося мало документальних даних, в історичному нарисі, на наш погляд, варто об'єднати всі знайдені матеріали в один розділ. Він би міг називатись, наприклад «Село у давнину» й охоплювати період до кінця XVIII ст. Звичайно, можливі й інші варіанти. Наприклад, якщо на території села проведені наукові археологічні дослідження, то виявленим пам'яткам можна повністю присвятити розділ, назвавши його так: «Перші поселення на території села», або «Трипільські поселення на території села». Ґрунтовні наукові праці про село, скажімо, у княжі часи чи у добу національно-визвольного руху XVII ст. можуть також стати окремими розділами історичного нарису.

У наступний розділ слід виділити історію села XIX – початку XX ст. Він може мати назву «Село у нову добу». Початок поклала інкорпорація краю до складу Російської імперії, а верхня межа пов'язана із Українською революцією 1917-1920 років. У зв'язку із різким збільшенням архівних та опублікованих документів та матеріалів саме цей розділ може бути насиченим фактами, подіями пов'язаними із демографічним, соціальним, економічним життям села. Тут варто звернути увагу на землекористування і землеволодіння, боротьбу за землю, форми господарювання, поміщицьке і селянське господарство, прояви експлуатації і позаекономічного примусу. Характеризуючи суспільно-політичне життя села, варто зупинитись на таких проблемах: село у системі тогочасного адміністративного наділу, сільські адміністративні органи влади і селянське самоврядування, роль общини у житті села, соціальні групи і категорії населення, прояви суспільно-політичної активності та ініціативи селян. Окремий сюжетний напрям має скласти побут селян, а саме типи жител та господарських споруд, розвиток сільських промислів та ремесел, звичаїв та обрядів (ткацтво, гончарство, толока, обжинки та інше), місцеві особливості одягу, посуду, предметів домашнього вжитку. У духовному житті тогочасних селян непересічне значення мала церква, священнослужителі. У зв'язку з цим об'єктом наукової розвідки має бути діяльність місцевого храму та його вплив на суспільну свідомість селян.

В окремий розділ слід виділити радянський період в історії села (1921-1991 рр.). Він дуже складний та неоднозначний. До середини 1950-х років відбувалося чимало трагічних подій, пов'язаних із колективізацією та розкуркуленням, голодомором 1932-1933 рр., сталінськими репресіями, війною 1941-1945 рр., післявоєнною розрухою і голодом 1946-1947 років. З середини 1950-х років істотне зменшення податкового тиску на село спричинило його деяку модернізацію, піднесення сільськогосподарського виробництва, яке спостерігалося до 1970-х років. З середини 1970-х років виникають серйозні кризові явища, які спричинили занепад села. Крім виявлення цих подій у селі, варто, на наш погляд, приділити увагу таким проблемам: селянське індивідуальне господарство в добу непу, виникнення та становлення колгоспу та радгоспу, їх виробнича діяльність, урожайність, структура посівних площ, спеціалізація виробництва, продуктивність тваринництва, розвиток допоміжних галузей сільськогосподарського виробництва (садівництво, бджільництво, рибництво, овочівництво тощо).

Окремо слід висвітлити розвиток особистих підсобних господарств колгоспників. Поза увагою не повинні залишатися і негативні явища у селі, пов'язані з алкоголізмом, бракоробством, крадіжками тощо.

Окремим сюжетом нарису має бути розділ, присвячений соціально-побутовому розвитку села, а саме: житловому будівництву, телефонізації, газифікації, електрифікації, закладам освіти, охорони здоров'я, торгівлі та побуту, культури (бібліотеці, клубу, стадіону) тощо.

Наприкінці 1970-х років села нашого краю спіткало негативне демографічне явище, пов'язане із переважанням смертності над народжуваністю, різке постаріння сільських жителів, масова міграція молоді у місто. Такі процеси мають бути вивчені і обґрунтовані краєзнавцями. Без цього не буде зрозумілою причина вимирання села наприкінці ХХ та початку ХХІ ст.

Останній розділ варто присвятити історії села доби незалежної України. У цей період здійснено аграрну реформу, головним підсумком якої стала руйнація колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства. Відбуваються неоднозначні модернізаційні процеси, в ході яких виникають нові форми господарювання. Варто їх простежити на тлі конкретного села, з'ясувати, як вони вплинули на розвиток продуктивних сил, демографію, спосіб життя селян тощо.

Написання історичного нарису про село неможливе без джерел та літератури, яка містить будь-яку інформацію про об'єкт дослідження. Краєзнавець має виявити уміння комплексного аналізу найрізноманітніших видів джерел: від окремих зразків археологічних знахідок до усної історії та соціологічних досліджень, які можуть бути проведені у наші дні.

Бібліографічний пошук та вивчення джерел слід розпочати з відвідування Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Тут у каталогах зібрані певні відомості про села. Чимало літератури краєзнавчого характеру знаходяться у науковій бібліотеці університету, зокрема у відділі рідкісної книги. Значну допомогу краєзнавцю можуть надати бібліографічні покажчики (окремі з них названі у додатку). Опубліковані джерела слід вивчати досить ретельно, оскільки інформація не завжди лежить, так би мовити, на поверхні.

Вивчивши літературу, у якій вміщено відомості про село та опубліковані джерела, краєзнавець звертається до архівів. Слід пам'ятати, що документи з історії села розпорошені у різних архівних фондах і віднайти їх досить складно. Працюючи у архіві, краєзнавець повинен постійно користуватися путівником, визначати ті фонди, які безпосередньо стосуються історії села (наприклад, фонди сільської Ради, комнезаму, колгоспу тощо). Відомо, що цінну інформацію містять документи особистого походження: листи, скарги, заяви, автобіографії. Однак, спеціальних фондів, де б зосереджувалися ці документи, немає. Виникає питання: як серед тисяч архівних справ відшукати ці документи? Для цього історик повинен змоделювати можливі шляхи відкладання цих документів, визначивши установи, яким вони адресуються.

Надзвичайно важливим джерелом з історії села є періодична преса, яка, за визначенням джерелознавця З.В. Жданівської, є «багатющим сховищем різноманітної інформації». Дійсно, в газетній чи журнальній періодиці друкувалися матеріали різноманітні за видами і походженнями. Вони слугують засобом офіційної інформації, вміщують дані, яких немає в інших групах джерел, і вимагають особливих прийомів вивчення. Саме це робить актуальним аналіз їх фактологічної бази, з точки зору наявності у них латентної (навмисної чи ненавмисної інформації). Перший тип переважає, насамперед, в аналітичних жанрах – кореспонденціях, звітах, які найбільше насичені фактами, котрі не претендують на глибокий аналіз названих явищ. Другий – в узагальнюючих статтях. Інформація або повідомлення про факти, відіграють тут підлеглу роль, тобто суб'єктивно добираються автором для підтвердження своєї думки. Через це використання фактичного матеріалу газетних чи журнальних статей вимагає особливої обережності та додаткової перевірки фактів, мотивів з яких написано дану публікацію.

Особливу цінність має місцева преса. Пояснюється це тим, що вміщена в них інформація була ближчою до життя і детальніше відображала глибинне протікання тих чи інших процесів на селі. Близькість місцевих газет до

читачів, зумовлювала можливість останніх зіставляти газетні дані власними враженнями та спостереженнями. А це, у свою чергу, змушувало видавців місцевої преси більше піклуватися про об'єктивність інформації своїх газет.

Багато цінної інформації зберігає пам'ять жителів села. Як відомо, з кожним роком меншає людей, які пам'ятають події пов'язані з непом, колективізацією, війною, післявоєнною відбудовою, а також із наступними періодами – хрущовською «відлигою», брежнівським «застоєм». Обов'язок краєзнавця записати зберегти спогади односельчан. Однак, спогади селян, як історичне джерело, мають певні вади; вони нерідко суб'єктивно відтворюють події, змішують їх у часі, вносять такі елементи, які є результатом домислу оповідача. Тому спогади про важливі події у житті села слід порівнювати з іншими джерелами. До того ж, спогади жителів села, особливо селян старшого віку, не завжди відтворюють ту інформацію, яку насправді зберігає їх пам'ять і яка цікавить краєзнавця. Тому дослідник може, так би мовити, допомогти пригадати саме ті події і явища, які становлять для науки найбільшу цінність. Для цього доцільно запропонувати свідкові тих чи інших історичних подій відповісти на ряд конкретних запитань, які слід ставити так, щоб відповіді зберігали послідовність та логіку. Відповіді на запитання можуть бути як усними, так і письмовими. Цінність письмових відповідей полягає, по-перше, у тому, що однотипний формуляр отриманої інформації дозволяє застосовувати елементи обробки інформації, а, по-друге, їх можна оформити через сільську Раду, як архівне джерело. Таким чином, аналіз перелічених джерел дозволить створити цілком договірний, історичний нарис про село.

Оформлення наукового нарису має відповідати вимогам, як до наукової роботи з історії, що включає перелік усіх джерел і літери, використаних у праці за певною формою. Неопубліковані джерела включають перелік архівних матеріалів у порядку значення їх в архіві (спочатку центральних, а потім місцевих), з назвою фондів, описів, номерів справ. Опубліковані документи і матеріали, в яких подані назви статистичних видань, збірників документів. Наступну групу складають періодичні видання із зазначенням автора і назви статті, кореспонденції, вміщеної у ті чи журналі. Усі використані наукові видання, монографії, статті перераховуються в алфавітному порядку.

У додатках до нарису можна подати таблиці, складені автором, схеми і діаграми, тексти рідкісних документів, хронологію подій, іменний покажчик. В цілому науковий апарат і правильне оформлення нарису є достатньо вагомим доказом високого професійного рівня дослідження.

Методична краєзнавча література

1. Афіцький В.В., Бондарчук Г.В. Нарис історії села Слобідка-Рахнівська (Дунаєвецького району). – Кам'янець-Подільський, 1999. – 17 с.

2. Байдич Олександр, Гринюк Яків. Кузьмин. Літопис історії (Науковий редактор О.І. Журко). – Хмельницький, 2001. – 640 с.

3. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: історіографія, бібліографія і матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський. – 1993. – 480 с.

4. Базилюк Марія. Нариси з історії с. Бабине. – Стара Синява: МП «Офсет», 1992. – 34 с.

5. Білий О.П., Білий П.А. Миньковеччина: історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 160 с.

6. Гандзюк Сергій. Отроків. До кращого життя – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 2008. – 43 с.

7. Григорчук П.С. Історія села як краєзнавче дослідження: методичні поради студентам / П.С. Григорчук, С.І. Дровозюк. – Вінниця, 1991. – 22 с.

8. Євтушок М.М. Остропіль: Краєзнавчий нарис. – Житомир, 1992

9. Маярчак Сергій. Калюс: село на дні моря (нарис історії). Науковий редактор Баженов Л.В. – К.: Український центр духовної культури, 2004 – 76 с.

10. Поліщук І.А., Глушанець Д.П. Нариси історії Правутинів – Славута: Трудівник Полісся, 1995. – 90 с.

11. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навч. посіб. / В.С. Прокопчук. – К., 2010. – 310 с.

12. Прокопчук В.С. Два села – одна доля (історико-краєзнавче дослідження про села Блищанівку

і Михайлівну Дунаєвецького району). – Кам'янець-Подільський, 2001. – 272 с.

13. Прокопчук В. С., Телячий Ю.В. Лисець: Історико-краєзнавчий нарис. – Київ: Рідний край, 1998. – 96 с.

14. Ратич П.В. Село моє – доля моя. Історико-етнографічний нарис про село Каричинці Деражнянського району Хмельницької області. – Каричинці, 2002. – 192 с.

15. Рибак І.В. Хмельниччина. Наш край в історії України: навч. посіб. / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – 200 с.

16. Рибак І.В. Зіньків в історії Поділля. Наукове видання. – Кам'янець-Подільський. – 1995 – 120 с.

17. Романюк Василь. Чабанівка (Вст. слово А. Гаврищука «З криниці народного життя»). – Кам'янець-Подільський, 1997. – 142 с.

18. Русаков М.Г. Методика краєзнавчого дослідження населеного пункту та його околиць / М.Г. Русаков. – К., 1989. – 107 с.

19. Снігур Олександр. Ярмолинці (Короткі історичні нариси). – Хмельницький, 2000. – 63 с.

20. Стасюк І.А. Новоставці на Полкві: Науково-популярне видання. – Хмельницький: Поділля, 2002. – 303 с.

21. Терещук К. Л., Терещук Л.К. Коськів на Шепетівщині: село і люди. – Шепетівка, 2010. – 240 с.

22. Шульга І.Г. Методичні рекомендації для написання краєзнавчого нарису про село / І.Г. Шульга. – Вінниця, 1989. -11с.

23. Щур Олександр. Голосків (село на Поділлі: історія і сучасність) Слово до читача проф. Баженова Л.В. – Кам'янець-Подільський ; Київ: Рідний край, 1999. – 366 с.

24. Яцишин М.С. Віньківці. Історико-краєзнавчий нарис до 500-річчя райцентру. – Хмельницький: Поділля, 1993. – 28 с.

Иван Рыбак

История сельских населенных пунктов Хмельниччины: методика краеведческого исследования

В статье аккумулируется научно-организационный и методический собственный и других исследователей опыт по созданию очерков, книг по истории села с целью использования его для улучшения научного качества публикаций о населенных местах.

Ключевые слова: *история, село, структура очерка, источниковедческая база, историография, периодизация, методика исследования, краеведение.*

Ivan Rybak

The History of a Village: Methods of Local Lore Research

Th article represents the collection of the scientific, organizational and methodical experience of the author and other researchers in writing essays and village history books in order to improve the quaity of the scientific publications devoted to settlements.

Key words: *history, village, essay structure, resources, historiography, periodization, research methods, local lore research.*

До 70-річчя Волинської трагедії

УДК 94 (477.82) “1939/1945”

Микола Кучерепа (м. Луцьк)

Причини, хід та наслідки українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни

В статті на основі аналізу комплексу джерел, вітчизняної і зарубіжної наукової і публіцистичної літератури аналізуються причини, хід, наслідки і уроки українсько-польського конфлікту на Волині 1943–1944 рр. Стверджується, що ці події стали конфліктом політичних, територіальних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших інтересів і були складовою частиною загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, який стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Волинські події 1943–1944 року були тривалим міжнаціональним конфліктом, у ході якого гинули представники обох народів, а українці і поляки застосовували як оборонну, так і наступальну тактику. Підсумком трагічного українсько-польського конфлікту на Волині стали величезні людські жертви і матеріальні втрати з обох боків.

***Ключові слова**: Армія Крайова, бандерівці, більшовицькі партизанські загони, вбивства, Волинь, Друга світова війна, жертви, конфлікт, людські втрати, нацисти, національно-визвольний рух, польські бази самооборони, різня, Українська повстанська армія, українсько-польські відносини.*

Вступ. Багатовікова історія українсько-польського сусідства наповнена багатьма прикладами щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці між обома народами. На сучасному етапі між Україною і Республікою Польща, які заявили про своє стратегічне партнерство, встановлено дружні зв’язки у політичній, економічній, науковій, культурно-освітній та інших сферах.

Розширенню і поглибленню добросусідських відносин між обома державами і народами заважають недостатньо вивчені сторінки спільної історії. Особливо це стосується українсько-польського протистояння у 20–40-х роках XX ст., яке залишило в пам’яті обох народів глибокий слід.

Українсько-польські відносини у роки Другої світової війни стали кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у XX столітті, зокрема у 1943–1944 рр. на Волині. Вони викликали і продовжують викликати значний суспільний резонанс, контроверсійні оцінки і тлумачення у вітчизняній, польській історіографіях, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними. Деякі сили, як у Польщі, так і в Україні, намагаючись здобути сумнівні політичні дивіденди, вдаються до різних спекуляцій, перекручувань, фальсифікації подій і фактів, маніпулюють історичною пам’яттю заради короткотривалих політичних вигод. Особливо яскраво подібні тенденції проявляються в ході підготовки відзначення 70-х роковин «волинських подій».

У зв’язку з цим проблема українсько-польського конфлікту набула статусу сучасних викликів, що потребують продуманих, зважених, аргументованих, адекватних за форматом і змістом відповідей. Більше того, окремі з них слід оцінювати як загрози національній безпеці держави. При цьому слід ***враховувати чинники, що негативно впливають на відтворення й виважену наукову інтерпретацію подій Другої світової війни та зближення підходів до їх трактування й оцінки українською і польською сторонами:***

– відмінності в ідеологічних, концептуальних установах до характеристики комплексу причин та передумов міжнаціонального конфлікту, ролі радянського та німецького режимів, різних військово-політичних сил у його розгортанні та ескалації, кількості жертв протистояння та інших;

– наявність радикальних сил в обох державах, що штучно інспірують взаємні звинувачення, використовують трагічні сторінки спільної історії як інструмент політичних технологій, висувають однобічні звинувачення проти іншої сторони;

– брак консенсусу в сучасному українському суспільстві щодо оцінок багатьох явищ і процесів періоду Другої світової війни, в тому числі й т.зв. «Волинської трагедії», прагнення окремих представників етнічних, конфесійних, мілітарних, політичних спільнот утвердити сприйняття складних і суперечливих подій винятково як «власної» трагедії й атрибутувати її як «об’єктивну істину», «правду історії» тощо;

– низький рівень зацікавленості та обізнаності з тогочасними подіями у переважної більшості громадян України;

– відсутність комплексної державної та неурядових програм з наукового опрацювання цієї проблематики та вироблення рекомендацій для формування обґрунтованої лінії державних органів у питаннях, що стосуються оцінки подій Другої світової війни, претензій громадян та організацій інших держав України, практичних заходів з меморіалізації, просвітницького й виховного змісту;

– гострий дефіцит підтримки пошуково-дослідних зусиль з боку державних органів та громадських об’єднань в Україні.

Викривлене та однобоке представлення історичних подій з відвертим маніпулюванням фактами не зробить поступу у дослідженні цієї трагічної сторінки спільної українсько-польської історії. З’ясування її окремих аспектів, суперечливих моментів, їх висвітлення у ЗМІ, відповідній літературі є і повинно залишатись пріоритетом фахових науковців, а не окремих політичних сил, що, займаючись неприхованою спекуляцією і профанацією, прагнуть реалізувати свої вузько політичні інтереси.

У дослідженнях українсько-польського конфлікту науковцям слід врахувати наступне:

1. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни проходив на українських, або національно змішаних територіях. Трагічні події на Волині 1943–1944 рр. стали конфліктом політичних, територіальних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших інтересів і були складовою частиною загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, який стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина). Тому його потрібно розглядати у комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах, а також у контексті усієї попередньої історії українсько-польських взаємин [4, с. 23].

2. Українці і поляки в роки Другої світової війни були бездержавними націями і боролися за відновлення своїх держав. Форми і методи національно-визвольного руху диктували сильніші сторони, насамперед, німецькі загарбники і радянські партизани.

3. Упродовж усієї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі.

4. У волинських подіях 1943 року значну роль відіграв соціальний фактор. Це протистояння було великою “битвою за землю”, більшість якої у міжвоєнні роки контролювалися польськими великими землевласниками і колоністами [6, с. 412–422].

5. Кривавий перебіг конфлікту був зумовлений деморалізуючим впливом війни, яка спричинила велике моральне спустошення і відхід від норм соціальної поведінки і християнської моралі [50, т. 9, с. 446].

6. Волинські події 1943–1944 року були тривалим міжнаціональним конфліктом, у ході якого гинули представники обох народів, а українці і поляки застосовували як оборонну, так і наступальну тактику. Саме тому немає підстав вживати в спеціальних історичних дослідженнях, офіційних документах і оцінках волинської трагедії таких термінів, як “волинська вендета”, “геноцид”, “екстермінація”, “етнічні чистки”.

7. Розглядати українсько-польський конфлікт у вузьких історичних рамках 1943–1944 рр. не варто без урахування двосторонніх протиріч, що мали місце в попередній період, особливо у 1918–1943 рр.

8. Об’єктивне і неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому і суспільно-політичному сенсі проблем необхідне для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався упродовж багатьох століть в історичній пам’яті та свідомості українців і поляків, упередженості і недовір’я між ними, а також заради утвердження історичної правди і справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами, не затьмарених тінями минулого.

Джерела польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни знаходяться у нашому спільному минулому, є наслідком давніх обопільних упереджень і завданих кривд.

Стан наукового вивчення теми.

Науковці намагаються віднайти відповідні пізнавальні інструменти для оцінки сучасного стану досліджень історії українсько-польських відносин, особливо у ХХ столітті. Ця проблема не раз ставала об’єктом спеціального наукового вивчення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Українські і зарубіжні, насамперед, польські вчені вже зробили історіографічні огляди, що стосуються в тій чи іншій мірі нашої теми [1; 5; 13; 21; 22; 30; 36; 44; 54]. На основі синтезу сучасних методів дослідження в цих та інших публікаціях проведено аналіз радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії українсько-польських стосунків у 1920–1940-х рр. тощо. За

роки, що минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних [8; 10; 15; 16; 43; 46; 48, т. 2; 52; 53; 68; 69 і мемуарних [45; 57] видань, збірників матеріалів, опублікованих за підсумками роботи авторитетних і представницьких всеукраїнських і міжнародних, зокрема спільних українсько-польських наукових конференцій і семінарів [50; 51; 67], монографічними дослідженнями [2; 4; 14; 17; 23; 34; 37; 39; 40; 42; 47; 49; 59; 60; 62; 63; 64; 65; 66; 70] і великою кількістю статей [1; 3; 6; 9; 11; 12; 19; 24; 26; 28; 33; 35; 38; 41; 55; 61; 69], кандидатськими і докторськими дисертаціями [7; 18; 25; 29; 56], рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями [27; 31; 32; 58], що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого і самостійного науково-дослідницького напрямку.

Історіографічний аналіз праць сучасних українських істориків дає підстави зробити висновок про те, що попри певну розбіжність у поглядах, сучасні українські дослідники розглядають відносини між українцями та поляками у Західній Україні під час Другої світової війни у контексті польсько-українських взаємин, що склалися тут протягом тривалого часу, як прояв давнього польсько-українського антагонізму і суперечності з питання про державну належність краю. У вітчизняній історіографії відсутні героїзація подій, не схвалюються методи збройної боротьби і терору для вирішення складних міжнаціональних проблем, одностайно відзначається негативність наслідків збройної боротьби для обох народів.

Дослідники в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, уникають однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, враховуючи дії таких структур як УПА і АК.

Причини конфлікту. У період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнаціональних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст. Причин конфлікту багато. До них слід віднести:

1. Драматичну історію польського і українського народів у XIV–XVIII століть, заповнену польською експансією в Україну, селянсько-козацькими бунтами і повстаннями, що придушувалися у потоках крові і залишили у свідомості багатьох поколінь незабуті взаємні кривди, почуття соціальної несправедливості [50, т. 9, с. 445–446].

2. Досвід і уроки програної українцями війни з Польщею в 1918–1919 рр., які вказували на Другу Річ Посполиту як одну з головних перешкод у побудові незалежної України [50, т. 9, с. 446].

3. Неврегульовані загальнополітичні умови після Першої світової війни, що позбавили українців власної державності. Версальська система не повною мірою реалізувала відомий лозунг Мадзіні "Кожній нації – держава" [50, т. 9, с. 446].

4. Національну політику II Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму і усунення інших національностей від участі в державному і громадському житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресій проти українців). Вона не ліквідовувала давні суспільні конфлікти, а навпаки, їх загострювала. Польські урядові кола, грубо порушували міжнародно-правові зобов'язання, зокрема підписаний у Версалі 29 червня 1919 р. особливий договір «Про захист прав національних меншин», прагнули добитися однонаціональної Польської держави. З цією метою у міжвоєнний період (20–30–ті роки ХХ ст.) громадян Польщі української національності обмежували в політичних і соціально-економічних правах, піддавали пацифікаціям, репресіям, забороняли діяльність деяких українських політичних партій, громадських організацій, кооперативних товариств, нищили українське шкільництво. Шовіністична політика польської влади та низки польських громадських об'єднань породжували в українців неприязнь до носіїв такої політики. Незважаючи на готовність значної частини українців до виконання громадянських обов'язків щодо польської держави, українське суспільство як загал ніколи не визнало легальності польської влади на західноукраїнських землях, трактуючи її як загарбницьку [3, 9; 25; 28; 38; 39].

5. Підбурювальну роль обох тоталітарних режимів – радянського і німецького в підсиленні українсько-польського протистояння [50, т. 5, с. 181–248; 51, с. 375–392].

6. Безкомпромісні позиції польського уряду і керівництва ОУН у територіальному питанні. Різні погляди українських і польських політиків щодо повоєнної державної приналежності Волині. Поляки не погоджувалися на зміну свого східного державного кордону, а українці не сприймали повернення до стану вересня 1939 року з огляду на прагнення відновити у цьому краї власну державність[50, т. 4, с. 109–165, 237–310].

Деморалізуючий вплив війни, яка спричинила велике моральне спустошення і відхід від норм соціальної поведінки, обумовив кривавий і злочинний характер конфлікту [50, т. 9, с. 446].

Перебіг. У контексті досліджень українсько-польських відносин періоду Другої світової війни і подій на Волині 1943–1944 рр. в сучасній українській історіографії обговорюється дуже дражливе питання про те, хто несе відповідальність за волинську трагедію і є її винуватцем.

Тут можна виділити умовно дві крайні позиції. Одна з них вважає головними винуватцями цієї трагедії насамперед польську сторону, пов'язуючи її виникнення з міжвоєнною політикою польських урядів, а у період війни – з діяльністю АК, співробітництвом польського підпілля з німцями та радянськими партизанами. Інша позиція представлена тими авторами, хто основну вину покладає на українців, конкретно на УПА, і вважає насильницьке усунення поляків з Волині трагічною помилкою.

У подіях на Волині навесні-влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікровійни» між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовіння, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян.

Прелюдією конфлікту на Волині в 1943 р. стали події, що розгорнулися за рік до того на території Холмщини, Підляшшя, Замостинщини, Люблінщини. В листопаді 1942 р. німці здійснили акцію виселення 200 тис. поляків з чотирьох повітів Люблінського дистрикту. Планувалось, що місце поляків займуть німецькі селяни-колоністи. В акції виселення гітлерівцями були широко задіяні українські поліційні та адміністративні сили. Відібрану ж у поляків за мовчазної згоди нацистів землю поступово почали займати українські поселенці з навколишніх територій. Ці факти дали підстави керівникам польського підпілля вдатись до відплатних акцій проти українців, застосувавши метод збірної відповідальності. Як бачимо, перший міжетнічний українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни стався внаслідок очевидної німецької провокації, на яку піддалися політичні лідери обох народів. Жертвами різанини на Холмщині та Люблінщині впали 2 тис. українців, ще тисячі перетворилися на біженців [50, т. 4, с. 166–236].

Маси українських втікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією «наочною агітацією», яка посилила антипольські настрої серед волинських українців. Німецька ж окупаційна влада в Райхскомісаріаті України не тільки не сприяла послабленню небезпечних симптомів назріваючого конфлікту, а й, навпаки, своїми провокаційними заходами підігрівала протистояння.

Протягом 1942 – початку 1943 р. нацисти провели остаточну «чистку» своїх адміністративних установ на Волині від «ненадійного» українського елементу. Місце українських чиновників зайняли поляки. Частина польських чиновників підтримувала тісний контакт з національним підпіллям, зокрема з Армією Крайовою (АК). За завданням цієї організації вони здійснювали саботаж, займалися антинімецькою розвідкою, шкідництвом, одночасно не без успіхів переконуючи гітлерівців у тому, що будь-які збитки, завдані Німеччині «справа рук українців».

Створення польського (за національною належністю більшості працівників) адмінапарату та формування з місцевих поляків батальйонів допоміжної поліції (замість української допоміжної поліції, яка в березні 1943 р. перейшла до УПА) дало змогу керівництву АК сподіватися на швидке захоплення влади в краї у разі ослаблення Німеччини. На жаль, впродовж усієї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі.

Перші вбивства польських селян на Волині відбулися наприкінці 1942 р. під впливом згадуваних подій на Холмщині та Люблінщині. У березні 1943 р. відбулися масові вбивства поляків у Сарненському та Костопільському районах Рівненської області. В краї поширювалися чутки, що на Великдень українці вчинять повсюдну різанину поляків. Польські селяни почали масово втікати до міст, містечок і більших сіл, в яких керівництво АК активно створює самооборонні загони. Останні, щоправда, не обмежували свою діяльність оборонними акціями. Протягом першої половини 1943 р. на Волині було організовано понад 100 самооборонних польських баз, окремі з них охороняли по декілька тисяч бійців. Найбільші бази були у Пшебражі, Білині, Вербі, Іваничах, Порицьку, Купичеві, Римачах, Ягодині та інших поселеннях.

Навесні 1943 р. масовими стали напади німецької поліції на польські села під виглядом «бандерівців». За здійснені гітлерівцями злочини польські боївки та поліція згодом мстилися невинним українцям. У відповідь УПА палила польські села, маховик невгамовного насилля розкручувався.

Апогею українсько-польське протистояння на Волині сягнуло влітку 1943 р. За неперевіреними даними на початку липня бандерівці повідомили кожне польське село, щоб його мешканці протягом 48 годин «вибралися за Буг або Сян – інакше смерть». Керівництво АК видало сувору директиву, в якій зобов'язало всіх поляків залишатися на місці свого довоєнного проживання, щоб Польща не втратила Волинь. Зранку 11 липня 1943 р. загони УПА, бульбівців і мельниківців (а то й просто озброєні місцеві селяни та різні дезертири) одночасно напали на десятки польських поселень у трьох повітах: Ковельському, Горохівському та Володимирському. Досі серед учених точаться дискусії з приводу того, чи була акція 11 липня підготовлена керівництвом УПА, а чи радянською і німецькою агентурою в УПА. Достовірних документів, які б однозначно засвідчували наявність наказу командування УПА про знищення польських сіл не знайдено, тому це питання залишається відкритим.

Польські партизанські загони та польська допоміжна поліція відповіли на події 11 липня масовими нападами на українські села. Документи дають можливість стверджувати – боротьба велася із жорстокістю, що нерідко перевищувала жахи середньовічних народних повстань та воєн. До кінця 1943 р. вся Волинь стала місцем десятків тисяч трагедій.

Під час великої взаємної різанини маса звичайних кримінальних злочинців намагалася діяти під виглядом Повстанської Армії й надавати своїм відверто бандитським акціям політичного забарвлення.

Криваві події липня 1943 р. на Волині не спинили керівництво польського руху опору, яке у численних відозвах продовжувало наполягати на тому, що Польща ніколи не відмовиться від «своїх східних земель», де «польська нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний та культурний внесок». Серпень-вересень 1943 р. став періодом помітної активізації польських воєнізованих загонів і груп (пляцувок) на Волині. Польські бойовики спалили села Стенжаничі, Яковичі, Пташино, Салиське, Клечковичі, Туровичі, Клевецьк, Висоцьк та ін. Кінець 1943 – початок 1944 р. ознаменувався низкою великих боїв між польськими боївками та УПА, які намагалися знищити бази один одного. З початком 1944 р. польсько-українська різанина перекинулася на Галичину, а в 1945–1946 рр. – на Засяння. Конфлікт поширився на величезні території й активно тривав до 1947 р., коли польський та радянський тоталітарні комуністичні режими зробили спробу розв'язати його притаманним більшовизму радикальним, «хірургічним», методом втручання – тобто взаємною депортацією поляків та українців з місць їхнього тогочасного проживання [50, т. 9, с. 308–394; 51, с. 144–439].

Однак, ведучи мову про польсько-українське протистояння, не можна забувати про ще одну зацікавлену та могутню сторону конфлікту, яка, подібно до нацистів, сприяла посиленню українсько-польської ворожнечі. Йдеться, безумовно, про московських «режисерів», котрі з Кремля всіма силами та засобами провокували й розпалювали конфлікт [51, с. 375–392].

Масові знищення польських сіл відділами УПА починаються там, де з'являються перші більшовицькі партизанські загони, тобто на Поліссі та півночі Волині. Червоні партизани, прагнучи заручитись підтримкою місцевого польського населення, видавали себе за захисників їхніх інтересів. Більшовицькі диверсанти здобували симпатії поляків передусім своєю боротьбою проти українського національного підпілля. У всіх великих радянських партизанських з'єднаннях поважний відсоток бійців становили поляки, п'ять тисяч з яких приєдналися до червоних партизанів. Залучення поляків до більшовицьких груп та загонів об'єктивно посилювало й поглиблювало конфлікт між ними та українцями.

Однак намагання політичного керівництва польського руху опору викрити провокаційну роль більшовиків та німців не спинило кровопролиття. Зерна провокацій та ненависті впали на добре підготовлений ґрунт. За роки війни у багатьох людей було майже повністю зруйновано усталену християнську мораль, не лише прості селяни, а й священики (як українські, так і польські) ставали натхненниками та організаторами кривавих актів помсти. У Волинській різанині 1943 р. значну роль відіграв також соціальний фактор. Це протистояння було водночас великою «битвою за землю», більшість якої у міжвоєнні роки контролювалася польськими великими землевласниками й колоністами.

Наслідки і уроки. Обидві ворогуючі сторони обрали не політичне, а біологічне розв'язання проблеми. Підсумком трагічного українсько-польського конфлікту на Волині стали величезні

людські жертви і матеріальні втрати з обох боків. Окремі польські історики стверджують, що загинуло до 100 тис. поляків і 25–30 тис. українців. Українські вчені, здебільшого погоджуючись з таким співвідношенням, наводять скромніші цифри втрат – 35 і 15 тис., або й взагалі 12 та 5 тис. На наш погляд, питання встановлення кількості загиблих потребує ще тривалої та копіткої роботи. Найбільш реальним і обґрунтованим числом втрат поляків можна вважати 19 тис. – цифру, отриману при проведенні анкетування сучасників трагічних подій. Поважною проблемою для вчених є також виокремлення з числа всіх загиблих справді суто мирних мешканців, тобто тих, хто не брав участі у бойових загонах УПА чи АК й не був пов'язаний зі структурами підпілля.

Обидва народи – українці і поляки – стали жертвами сформованих історичних обставин та стереотипів, незваженої політики власних провідників, анархії та хаосу, жертвами підступних провокацій, вчинених нацистами та більшовиками. Тому криваві уроки "Волинської трагедії" мусять стати пересторогою для майбутніх поколінь. Раз і назавжди відповідальне керівництво обох народів повинне відмовитися від спокуси силового вирішення навіть найменших непорозумінь. Шлях до остаточного примирення та порозуміння набагато важчий, ніж до ворожнечі, він очевидно незрівнянно довший від того, яким здається нам сьогодні, тому не терпить поспіху й незважених рішень, а потребує мудрості й стриманості.

Знання історії польсько-українських відносин потрібне обом нашим народам, особливо новим поколінням українців і поляків, котрі будуть будувати своє майбутнє. З метою подолання упереджень і усталених стереотипів у дусі поєднання і побудови добросусідських стосунків є також і показ всієї правди про події на Волині і в Східній Галичині під час Другої світової війни. Це потрібне для того, щоб нез'ясовані до кінця факти не були джерелом недовіри і упередження, не тяжіли над нашими взаємними стосунками.

Джерела та література

1. Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 127–132.

2. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947 / В. В'ятрович. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 368 с.

3. Гошовська В. А., Сьомін С. В., Смолянюк В. Ф. Трагедія Волині: погляд через 60 років. За заг. ред. Є. К. Марчука. – К., 2003. – 163 с.

4. Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. – Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів, 2003. – С.148–170.

5. Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти XIX –першої половини XX століття: етносоціальний аспект / Богдан Васильович Гудь: Дис. ... д-ра істор. наук: Л., 2008. – 34 с.

6. Гудь Б. Вплив чинників етносоціального характеру на українсько-польські стосунки на Волині у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 412–422.

7. Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 53–73.

8. Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941–1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. Вип. 2 (1995–1997 рр.). – Львів, 1999. – С. 158.

9. Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в XX столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. – Київ – Краків, 2002. – С. 63–66.

10. Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: сб. док. и исслед. / сост. А. Р. Дюков. – М.: Алексей Яковлев, 2008. – 144 с.

11. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2008. – С. 486–491.

12. Зашкільняк Л. Україна і Польща у XX столітті: між конфронтацією і союзом // Міжнародний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття". Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 63-74.

13. Ільюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939-1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 6. – К., 2002. – С. 90–100.

14. Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / Ігор Іванович Ільюшин. – К.: Інститут історії України НАН України; Київський славістичний університет, 2003. – 313 с.

15. Ільюшин І. І. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939 – 1945 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2003. – 36 с.

16. Ільюшин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003.

17. Ільюшин І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. І. Ільюшин. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 197 с.

18. Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільюшин. – К.: Вид. дім «Києво-Могилян. академія», 2009. – 400 с.

19. Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 3–26.

20. Калитко С. Л. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 382–383.

21. Калитко С. Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 242–247.

22. Калитко С. Л., Лациба В. П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 6 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 66–68.

23. Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К., Інститут історії НАН України, 1999. – 287 с.

24. Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942–1943 рр. // Схід. – 2000. – № 1. – С. 48–49.

25. Красівський О. Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речі Посполитої (1918–1923 рр.): автореф. дис. … докт. істор. наук. – К., 1999. – 35 с.

26. Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни / М. Кучерепа // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади ; голова ред. кол. Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 59–70.

27. Кучерепа М. М. Рецензія на книгу: Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т. 8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч.. Ч. 1. – Варшава; К., 2010. – 1037 с.; Ч. 2. – Варшава; К., 2010. – 1983 с. // Український історичний журнал. – 2012. – № 2 (503). – С. 208–210.

28. Кучерепа М. Українсько-польські відносини напередодні Другої світової війни // Polska wobec zagrożenia ze strony Trzeciej Rzeszy. Pod redarcją Henryka Ćwięka i Zdisława Cuttera. – Częstochowa: Wyd-wo im. Stanisława Pododińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, 2012. – S. 65–78.

29. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Чернівці, 2012. – 35 с.

30. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. –С. 3–16.

31. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 202 с.

32. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик. – Київ –Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

33. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1– К., 1994. – С. 83–110.

34. Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / Від. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 133 с.

35. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. – Варшава: Tyrsa, 2001. – С. 291–307.

36. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // “Ї”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 2013. – Ч. 74.

37. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.

38. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // "Ї": Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 114–135.

39. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / Центр досліджень визвольного руху / Іван Казимирович Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

40. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 512 с.

41. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА / І. Патриляк // Український визвольний рух. – Львів, 2009. – Збірник № 13. – 246 с.

42. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. / Іван Казимирович Патриляк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 598 с.

43. Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2-х т. / Відп. ред. та упорядник В. В'ятрович. – Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 792 с.

44. Поп Ю. І., Калитко С. Л., Лациба В. П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнаціонального конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 682 – 687.

45. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс, 1996. – 168 с.

46. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.

47. Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – К., Українська видавнича спілка, 2003. – 140 с.

48. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. У 3-х т. / М. Сивіцький; пер. з пол. Є. Петренка. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.

49. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Ю. Сливка. – Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003 . – 52 с.

50. У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. «українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / Упорядн. В. К. Баран, М. М. Кучерепа, М. В. Моклиця, В.І. Гребенюк. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім.. Лесі Українки, 2003. – 536 с.; іл.

51. Україна – Польща: важкі питання. Т. 1–10. – Варшава, Луцьк, 1998–2002.

52. Царук Я. В. Володимирщина у боротьбі за незалежність / Ярослав Васильович Царук. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – 1024 с.

53. Царук Я. Трагедія волинських сіл. 1943–1944 рр. / Я. Царук ; вступ. ст. Ярослава Ісаєвича. – Львів, НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – 189 с.

54. Цепенда І. Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 693–700.

55. Цепенда І. Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943–1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 5.

56. Цепенда І. Є. Українсько-польські етнополітичні відносини 40–50-х років ХХ століття». Автореф. дис. … докт. політ. наук. – К., 2009.

57. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981 рр.) / Д. Шумук. – К., 1998.

58. Encyklopedia katolicka. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz. II – «Aspekt socjologiczny» i cz. III – «Aspekt historyczny». – Lublin, 2006. – S. 126.

59. Filar W. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie : studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej / W. Filar. – Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2003. – 467 s.

60. Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939–1944: w poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania / Władysław Filar. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 509 s.

61. Hryciuk G. Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945 // Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 6. – Warszawa: Karta, 2000. – S. 271–308.

62. Iljuszyn I. UPA i AK: konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945) / Ihor Iljuszyn. – Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009. – 192 s.

63. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948 / G. Motyka. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Volumen, 1999. – 552 s.

64. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960 / G. Motyka. – Warszawa: Instytut studiów politycznych PAN: Oficyna wydawnicza RYTM, 2006. – 720 s.

65. Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2009. – 190 s.

66. Motyka G. Pany i rezuny: Współpraca AK–WIN i UPA 1945–1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Volumen, 1997. – 212, 20 s.: il.

67. Polska – Ukraina: trudne pytania. Materialy międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukrainskie w latach Drugiej wojny swiatowej». – T. 1–11. – Warszawa, 1997–2009.

68. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – T. 1–2. – Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1440 s.

69. Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN–UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu / Ewa Siemaszko // Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944: Fakty i interpretacji. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu 2002. – S. 59–75.

70. Sowa A.-L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. – Kraków, 1998. – 269 s.

Николай Кучерепа

Причины, ход и результаты украинско-польского конфликта на Волыни в годы Второй мировой войны

В статье на основе анализа комплекса источников, отечественной и зарубежной научной и публицистической литературы анализируются причины, ход, результаты и уроки украинско-польского конфликта на Волыни 1943–1944 гг. Утверждается, что эти события стали конфликтом политических, территориальных, социальных, экономических, культурных, религиозных и других интересов и были составной частью общего межнационального украинско-польского конфликта, который произошел во времена Второй мировой войны на территории общего проживания украинцев и поляков (Волынь, Восточная Галиция, Холмщина, Подляшье, Надсанье, Лемковщина). Волынские события 1943–1944 гг. были длительным межнациональным конфликтом, вследствии которого гибли представители обеих народов, а украинцы и поляки применяли оборонную и наступательную тактику. Итогом трагического украинско-польского конфликта на Волыни стали огромные людские жертвы и материальные потери с обеих сторон.

***Ключевые слова**: Армия Краевая, бандеровцы, большевитские партизанськие отряды, убийства, Волынь, Вторая мировая война, жертвы, конфликт, людские потери, нацисты, национально-освободительное движение, польские базы самообороны, резня, Украинская повстанческая армия, украинско-польськие отношения.*

Mykola Kucherepa

Causes, Development and Results of the Ukrainian-Polish Conflict in the Volyn Region During the Second World War

In this article on the basis of the analysis of sources' complex, domestic and foreign scientific literature, the causes, progress, results and lessons learned from the Ukrainian-Polish conflict in Volyn during 1943-1944 are being analyzed. It is argued that these events were the result of the conflict of political, territorial, social, economic, cultural, religious and other interests, and were an integral part of the overall ethnic Ukrainian-Polish conflict that occurred during the Second World War on the common territory, inhabited by Ukrainians and Poles (Volyn, Eastern Galicia, Kholmshchyna, Podlasie, Nadsanie, Lemkovshchyna). Volyn events in the years 1943-1944 were a long-term inter-ethnic conflict, in consequence of which died representatives of both peoples, and the Ukrainians and Poles used just as defensive, as well as offensive tactics. The result of the tragic Ukrainian-Polish conflict in Volyn enormous human deaths and material losses on both sides were the relust.

***Key words:** National Army, banderivci, bolshevik partizans detachments, murders, Volyn, World War II, victims of the conflict, loss of life, the Nazis, the national liberation movement, Polish bases self-defence, slaughter, the Ukrainian Insurgent Army, Ukrainian- Polish relationships.*

УДК 316.647.8

Олександр Удод (м. Київ)

Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам'ять

У статті піддано аналізу різноманітні погляди та оцінки сучасних польських і українських інтелектуалів на міжетнічний конфлікт часів Другої світової війни.

Ключові слова: *"Волинська трагедія", історична пам'ять.*

Історія відносин між двома географічно близькими народами, як правило, наповнена болючими та суперечливими моментами, які можуть переростати в етнічні конфлікти. Особливість даних конфліктів полягає в тому, що ступінь їх урегульованості мало залежить від раціональних дій. Причиною вражаючої стійкості подібних конфліктів є те, що їхні витоки, як правило, знаходяться в емоційно-чуттєвій сфері, яку важко змінити [11, 180]. Етнічні протистояння є вираженням культурної дистанції, яка інколи є умовою самого існування етносу. Долати цю дистанцію важко як групі, так і окремому індивіду. І досить часто такі конфлікти переходять у відкрите насильство. Узагальнюючи, можемо стверджувати, що суттєво впливають на формування конфлікту такі стереотипи, як:

– досвід людей, які не тільки були покривджені своїми «сусідами», але й намагаються (часто несвідомо) свої негативні почуття стосовно іншого народу передати рідним і близьким, оточуючим;

– недостатнє розуміння обох суспільств, власне історичного процесу, і тут функцію подолання стереотипів мала б взяти на себе школа та ЗМІ, адже як зазначила Б. Бердиховська, «тільки доброї волі президентів (тобто політичних еліт) не вистачить»;

– функціонування негативних історичних стереотипів відносно свого «сусіда»;

– брак знань про сусідню націю, їх вклад до світової культури;

– явне і голосне артикулювання націоналістами обох держав на історичних кривдах, що завдали представники іншого; остання причина і є основною [12, 414].

Протягом тривалого історичного періоду поступово накопичувався загальний обсяг взаємних українсько-польських образ, суперечностей, певних непорозумінь і неузгодженостей у суспільно-політичній, економічній, релігійній і культурній сферах. Тож, як зазначає Л. Зашкільняк, «у XX століття обидва народи – український і польський – увійшли вже з великим обсягом взаємних претензій і суперечностей, які по-новому позначилися на їхніх взаєминах» [10, 9].

Однак, саме XX століття залишило чи не найглибший слід у свідомості поляків і українців. У цей період відбувались трагічні військові протистояння між обома народами, зокрема, в 1918-1919 рр. під час боротьби за Галичину та Львів, а також в 1943-1944 рр., коли відбулось криваве протистояння на західноукраїнських землях, згодом події на Закерзонні, нарешті – переселенські акції, депортації та деякі інші складні питання, які вимагають об'єктивного погляду на проблему взаємин українців і поляків. Ці драматичні зіткнення залишили в суспільній свідомості обох народів значний обсяг негативних стереотипів, які продовжують функціонувати і сьогодні. Ці стереотипи глибоко вкорінені вже на підсвідомому рівні і їх складно деформувати. Їхня роль в уявленнях і діях окремих осіб і спільнот надзвичайно велика [13, 206].

У сучасних історичних та суспільно-політичних дискусіях щодо українсько-польської історії одне з найпомітніших місць займає II Світова війна. Таке зацікавлення цією темою виглядає цілком закономірним, адже вона є однією з ключових подій у XX столітті, а ставлення до неї є одним із чинників формування сучасної національної ідентичності того чи іншого народу, який брав участь у цій війні. У контексті українсько-польських відносин очевидно найбільш гостро стоїть проблема трагічних подій на Волині 1943 року.

Українські історики події на Волині 1943 р. подають як волинську трагедію, а польські колеги здебільшого послуговуються терміном

волинська різня, що свідчить про відмінність поглядів на події понад 70-річної давнини. Значною мірою така ситуація зумовлена усталеними стереотипами, нав'язаними українцям і полякам в роки спільного комуністичного минулого. Проте й сьогодні порозуміння між дослідниками двох держав з приводу подій на Волині проходить досить повільно, хоча позитивні здобутки уже досить вагомі. Зняття ідеологічних обмежень після розпаду комуністичної системи привернуло значну увагу дослідників та громадськості до проблеми українсько-польських відносин у роки Другої Світової війни, але водночас загострило відчуття взаємної образи.

Події 1943 року на Волині залишаються предметом гострої польсько-української дискусії, яку ведуть фахові історики, політики, громадські діячі. Найвищої гостроти вона досягла навесні-влітку 2003 року, у 60-річницю цих подій. Позиції обох сторін важко однозначно узагальнити: насправді, й українське, й польське суспільство є поділеним щодо оцінки волинських подій, водночас значна частина населення про ці події знає мало або взагалі є байдужою до них. Можна, однак, визначити спектр цих поглядів. На одному його полюсі – поляки (переважно, репатріанти із Західної України та їхні нащадки), які вважають Волинську трагедію актом геноциду проти польського населення, вину за яку несуть українці та український націоналізм й відмовляються визнавати польську частку вини. На протилежному полюсі – українські націоналісти, в уяві яких Волинські події – справедлива відплата за історичні кривди, яких зазнали українці від поляків і влади упродовж декількох століть, а особливо у міжвоєнній Польщі. Посередині є польські й українські ліберальні середовища (як от редакція наймасовішої у Польщі «Газети Виборчої» та редакція київського видання «Критика» або львівського журналу «Ї»), які закликають до визнання Волинської різанини як спільної трагедії та визнання вини і з польської, і з української сторін. Ставлення офіційних кіл обох держав є ближчим до центральної позиції. Виявом цього є офіційне польсько-українське примирення 11 липня 2003 року під час відкриття пам'ятника у с. Павлівка на Волині за участю президентів Леоніда Кучми та Александра Квасневського [9, 178].

Відзначення 65-ї річниці і зокрема його відображення в інформаційному просторі і України, і Польщі показало, що, незважаючи на деякі маргінальні тенденції, пам'ять про негативний історичний досвід не є перешкодою для встановлення гармонійних стосунків між політичними елітами чи суспільствами. Адже порівняно з 2003 р. в українському інформаційному просторі з'явилося хоча і менше публікацій, що стосувались волинської тематики, але для них характерний більш толерантний тон оповіді: «Спроби відстоювати за всяку ціну своє бачення, своє право вибирати свою історію, прирікає нас на постійні зіткнення з тими, хто прагне, щоби знали іншу частину правди. Побоююсь, що це шлях до вічного конфлікту, а не до порозуміння. Двадцяте століття у нас було одне, безмірно трагічне та складне, але наше спільне». Навпаки, знання про жорстокий міжетнічний конфлікт став «іспитом совісті», який слід складати знов і знов [8, 111].

Іван Мищак, аналізуючи сучасну українську та польську історіографію Волинської трагедії, відзначає, що при висвітленні причин українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни істориками двох держав, немає підстав говорити про «українське» та «польське» бачення проблеми, оскільки серед науковців двох країн виділяються кілька наукових напрямів, які по-різному інтерпретують тогочасні події. Разом з тим можна відзначити, що більшість польських істориків покладають відповідальність за конфлікт на ОУН і УПА, які виступили ініціаторами виселення поляків з території Волині й Галичини. У свою чергу, більшість українських та окремі польські історики розглядають проблему значно ширше й називають серед головних причин українсько-польського протистояння дискримінаційну політику польської влади щодо українців у довоєнні роки [7, 457].

Проблема Волині і загалом протистояння на західноукраїнських землях має ще один дуже важливий вимір. Ідеться про те як ми сприймаємо ті давні події, наскільки вони є складовою частиною нашої національної свідомості та історичної пам'яті. О.М. Каліщук (доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки), аналізуючи польський тижневик «Наше слово» зазначає, що польська

сторона часто пов'язує акцію «Вісла» і Волинь за схемою: «Навіщо робите авантюри про акцію «Вісла» − це була правомірна й лагідна відповідь на те, що ви зробили на Волині» [6, 11]. Власне, це ілюструє позицію тих інтелектуалів, які стверджують, що про Волинь можна говорити лише на культурному, гуманітарному рівні (а не національному). Адже поляки/українці вважають себе патріотами, а українців/поляків, які мислять тими ж категоріями, звинувачують у націоналізмі. Підсумовуючи він зазначає, що аналіз доволі широкого спектра матеріалів «Нашого слова» виявляє усю багатогранність питання трагічних подій на західноукраїнських землях, яке слід розглядати у контексті не лише суто історичному, а й етнополітичному, етнопсихологічному [6, 12].

Події останнього часу засвідчують, що гострі конфлікти минулого так чи інакше впливають на сучасні політичні стосунки між двома країнами. Як визнає більшість українського та польського політикуму – не болючими образами минулого, а перспективами майбутнього повинні перейматися два сусідні народи. Водночас, така стратегія поведінки українського та польського істеблішменту, породжує звинувачення у тому, що пам'ять минулого радше підпорядковується сучасним політичним реаліям та потребам, аніж є справді тим, що хвилює сучасних політиків. У той же час, політичної складової в цій «війні історій» менше ніж в «історичному протистоянні», наприклад, Польщі та Росії. В Європі існує кілька прикладів примирення національних історій: між французами та німцями, німцями та поляками. Таке примирення, на нашу думку, має починатися з символічних жестів взаємного вибачення, яке виражається у формулі: «Пробачаємо! І просимо пробачення!». Зокрема Л. Зашкільняк відзначає «Нам видається, що сьогодні не час на односторонні вибачення, а найвищий момент для взаємного пробачення і примирення» [5, 95].

У цьому контексті доцільно навести точку зору Ю. Шаповала, який цілком слушно зауважує, що потрібні не нагадування трагічної правди про геноцид поляків на Волині, а нагадування про загибель і поляків, і українців, формування колективної історичної пам'яті поляків і українців про загальну трагедію наших народів, за спільне історичне минуле, енергійна відсіч екстремістським, спекулятивним і тенденційним антипольським і антиукраїнським публікаціям [4, 5]. Такий підхід допоможе об'єктивно розібратися із фундаментальними, глибинними та ситуативними причинами і мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, а також з його наслідками.

Виступаючи за впровадження нової парадигми підходу до історії, базованої на гуманістично-антропологічних засадах, Л. Зашкільняк з жалем констатує, що спроба поширити такий підхід на дослідження українсько-польських відносин в роки Другої світової війни і подивитися на них із загальнолюдських позицій «майже завжди наштовхується на звинувачення в «антипатріотизмі» або «зраді національних інтересів» [3, 12]. Л. Зашкільняк переконаний, і з ним важко не погодитись, що критерієм історичного дослідження повинні бути не стільки мінливі ідеологічно-політичні орієнтири, скільки морально-гуманістичні, загальнолюдські цінності, що односторонній погляд на події з позиції політичної партії, групи чи держави завжди спотворює реальну картину, призводить до закріплення у свідомості стереотипів минулих часів, які не відповідають новим історичним обставинам [3, 13].

Звичайно, можна сперечатися наскільки ми несемо відповідальність за помилки минулих поколінь. Ми вважаємо, що в певному символічному сенсі все-таки несемо, якщо ми: по-перше, відчуваємо себе приналежними до тієї чи іншої нації, а по-друге, якщо ми пишаємося героїчними вчинками наших предків, то мусимо також сміливо визнавати і їхні певні жорстокі дії, які не роблять їм честі. Ми не закликаємо до якихось загальнонаціональних акцій колективного каяття, швидше застерігаємо від сліпої героїзації та міфологізації нашої історії і закликаємо до сміливості визнання певних фактів, які часом не вписуються в національний наратив, де наші предки були такі добрі, а всі інші були такі погані. Вже сама сміливість цього визнання і свідчення правди і є своєрідним актом вибачення. Проте для цього повинно бути. Якщо ж політики задля внутрішньої та зовнішньої легітимації своєї влади будуть ще більше поглиблювати історичні протиріччя, то завжди знайдуться історики, які будуть нехтувати моральними засадами та професійною етикою, догоджаючи примхам влади і роблячи професійну кар'єру.

Такі історики будуть впливати на думку народу, особливо молодої частини цього народу, виховуючи підростаюче покоління у ворожості та ксенофобії [2, 402].

Потрібно усвідомити це як нашу спільну історію, наше минуле, яке, звичайно ж, мало неприємні сторони. Однак врахувати його необхідно для подальшого розвитку двох незалежних держав, адже це минуле сьогодні набуває зовсім іншого значення в світлі як євроінтеграційних прагнень України, так ізовнішніх пріоритетів Польщі [1, 215].

Джерела та література

1. Герасименко Л.С. Ретроспекція українсько-польських відносин: від конфліктів до порозуміння / Л.С. Герасименко // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць, 2012. – № 2. – 412 с.

2. Медвідь І. Інтерпретації ІІ Світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин: політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? / Ігор Медвідь // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. – Вип. 7. – 472 с.

3. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки у ХХ столітті: історіографічні аспекти // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини

4. Шаповал Ю. Чи подолано «волинський синдром»? // День. – 2003. – 15 березня.

5. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939-1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / Леонід Зашкільняк // Україна–Європа–Світ, 2011. – Вип.5. – Ч.2.

6. Каліщук О.М. Українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни (за матеріалами тижневика «Наше слово», Варшава) / О.М. Каліщук // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. – Вип. 2.

7. Мищак І. Сучасна українська та польська історіографії про Волинську трагедію 1943 року / Іван Мищак // Історіографічні дослідження в Україні, 2008. – Вип. 18.

8. Полянська Н.М. 65-та річниця українського-польського збройного конфлікту на Волині в інформаційному просторі / Н.М. Полянська // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. – Вип. 2.

9. Разом на одній землі: Історія України багатокультурна: навч. посібн. – Львів: ЗУКЦ, 2012. – 332 с.: іл.

10. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ ст.: від конфліктів до порозуміння / Л.О. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст. – Львів, 2008.

11. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологи**:** Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 180.

12. Полянська Н. Історична пам'ять про Другу світову війну в українському та польському соціумах / Надія Полянська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 2008. – Вип. 17.

13. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень / Андрій Портнов // Україна Модерна, 2010. – Вип 4.

Александр Удод

Трагические события на Волыне: общественные рефлексии и историческая память

В статье анализируются различные взгляды и оценки современных польських и украинских интелектуалов на междуэтнический конфликт времен Второй мировой войны.

Ключевые слова: *"Волынская трагедия", историческая память.*

Alexandr Udod

Tragic Events in Volyn: Public Reflections and Historic Memory

The article represents the analysis of different opinions and assessments by modern Polish and Ukrainian intellectuals on the interethnic conflict at the times of the Second World War.

Key words: *Volyn Tragedy, historic memory.*

УДК 316.647.8

Ярослав Антонюк (м. Київ)

Вплив «Волинської трагедії» на формування етнічних стереотипів українця та поляка

У статті простежено основні етапи формування етнічного стереотипу українця та поляка. Показано місце «Волинської трагедії» у цьому процесі. Розглянуто, на основі соціологічних даних, вікові та територіальні особливості формування української та польської національної пам'яті про міжнаціональний конфлікт. Простежено його вплив на сучасні відносини між обома сусідніми народами.

Ключові слова: *етнічний стереотип, національна пам'ять, міжнаціональний конфлікт, «Волинська трагедія».*

Взаємовідносини між двома географічно близькими народами, як правило, наповнені кривавими та драматичними подіями. Ще понад сто років тому Ото фон Бісмарк влучно зауважив: «народи-сусіди» рідко бувають добрими приятелями [8, 20]. На жаль вислів «залізного канцлера» відображає сучасний стан взаємовідносин у політиці пам'яті між Україною та Польщею.

Витоки етнічних конфліктів здебільшого знаходяться в емоційно-чуттєвій сфері та мало залежать від раціональних дій. Вони є крайнім вираженням культурної дистанції, яка є умовою самого існування етносу [34, 5]. Тому розуміння причин "Волинської трагедії" та її впливу на сучасні взаємовідносини між українцями та поляками є неможливим без аналізу еволюції їх етнічних стереотипів.

На початку 90-х рр. XX ст. здавалося, що вперше за усю багатовікову історію конфліктів між Польщею та Україною, ми можемо перегорнути трагічні сторінки минулого та сподіватися на будівництво якісно нових, справді добросусідських відносин з західним сусідом.

Проте, як виявилося, обидві сторони не були готові до конструктивного діалогу у виробленні компромісної позиції щодо спільної історичної пам'яті. На заваді взаємній толерантності стали давні та нові стереотипи, які маніпуляціями та відвертим фальшуванням історії підживлюються у обох народів зацікавленими громадськими й політичними силами.

У наш час «стереотип» розуміють як спосіб пристосування людини до надміру інформації у сучасному світі. Це поняття означає стійке утворення, що спрощено відображає який-небудь складний факт дійсності і виникає як наслідок некритичного засвоєння конкретного факту чи події. При цьому стереотипи можуть бути як досить наближеними до дійсності, так само її спотворювати. Наприкінці 1960-х рр. норвезький антрополог Фредерік Барт довів, що будь-яка відмінність може набути політичного значення і слугувати розмежуванню ідентичностей [35, с. 146, 159].

Складовою частиною розмежування у національній пам'яті на «своїх» та «чужих» є етнічний стереотип – узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який сформувався історично у контексті розвитку міжетнічних стосунків. Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, він відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи, чіткого окреслення її кордонів. Етностереотипи мають трикомпонентну структуру:

– констатація особливостей етнічної групи — когнітивний (пізнавальний) елемент;

– ставлення до цих особливостей, що зумовлює їхню оцінку — емотивний елемент;

– формування певного типу поведінки щодо цієї етнічної групи конативний (поведінковий) елемент [16, с. 247].

Антропологічні дослідження емпірично довели, що поглиблення знань про «іншого» не обов'язково змінює ставлення до нього. Учений болгарського походження Цветан Тодоров у праці «Завоювання Америки: питання Іншого» стверджував, що насправді тематика «іншості» локалізується щонайменше на трьох осях:

– оцінний: чи «інший» добрий чи поганий;

– ціннісний: чи від «іншого» дистанціюються, чи зближуються, приймають його цінності, чи ставляться байдуже;

– пізнавальний: що відомо, а що ні про «іншого» [35, с. 160].

За своїм характером польський етностереотип можна віднести до імперського, а український – до колоніального [16, 247]. При цьому поляки з цим не погоджуються. Як зауважив у 1974 р. Юліуш Мєрошевський: «Яґеллонська ідея лише для нас не має нічого спільного з імперіалізмом» [24, 320].

На думку Віллан-Гандоссієго етностереотипи виконують наступні функції:

– Служать членам суспільства як спільні для всіх пункти віднесення.

– Зміцнюють зв'язки між членами суспільства.

– Виражають спільні цінності шляхом протиставлення «наших» цінностей та звичаїв до цінностей і звичаїв «чужих».

– Їх можна вживати для позитивного підкреслення, що наша група відмінна від інших, з якими її можна сплутати.

– Стереотипи можна вживати для відмежування особи або групи осіб, цінності та звичаї яких вважаємо шкідливими для нас (дискримінація).

– Особи, які належать до цієї групи, можуть їх уживати для показу своєї лояльності – правдивої або фальшивої – у ставленні до цієї групи.

– Служать народові для творення «винних», коли є криза [25].

На відміну від польських етностереотипів щодо далеких народів – англійця (холодний, зверхній самолюб), японця (трудоголік, що штучно посміхається) чи американця (самовпевнений неук). Стереотип українця тісно переплетений з образом самого поляка [5, с. 209].

Мацей Сташиньски та Юрій Земський, у своїх дослідженнях сходяться на думці, що формування польського етностереотипу щодо українців має давнє коріння. Польський проект націотворення будувався викривленим та наповненим протиріччями. У його основі було переконання, що титульна нація належить до культурно вищого шляхетського прошарку [31]. Свобода, якою володів шляхтич, зобов'язувала його усвідомити, що це «свобода шляхетського народу», до якої він належить, і він особисто, як індивід, нічого не вартий, бо всі права він отримав з «волі народу», тобто – з волі колективних рішень шляхти. Прагнення зберегти шляхетський статус значно обтяжувало соціальну поведінку її носіїв, не дозволяло поступатися своїми становими принципами та діяти за модерними вимогами часу. Унаслідок цього в польській національній пам'яті усталилася думка, що лише у боротьбі та відвоюванні «свого», що «законно», на правах «людського здобуття», їм має належати, вони реалізують свою шляхетську честь» [11, с. 20-22].

Значний вплив на формування етностереотипу українця у поляків мала історична література Генріка Сінкевича, яка ідеалізувала імперську велич Речі Посполитої [8, 330]. Сформований у такому руслі шляхетський світогляд польських письменників перешкоджав пошукові порозуміння між обома народами [10, 134-136]. Українське суспільство, також значною мірою завдяки історичній белетристиці, вибудувало негативний стереотип поляка як споконвічного загарбника, пихатого та віроломного самодура [39, с. 131-132]. Надалі, з розвитком літератури в обох країнах, ці негативні образи, нажаль, не зазнали трансформацій.

Цікаво, що на формування етностереотипу українців у польському суспільстві брак інформації впливає несуттєво. У статті Володимира Мокрого «Поляки і українці сьогодні, вчора, завтра» йдеться про те, що тенденційні книги на кшталт «Луни в Бєщадах» розходяться в Польщі великими накладами. Натомість переклади польською мовою творів Тараса Шевченка лежать у крамницях серед уцінених книжок і не мають попиту серед читачів [35, с. 161].

Важливим чинником формування польської суспільної свідомості була травма втрати «Східних кресів». Більшість поляків сприйняла її як національну трагедію. Для одних це була трагедія патріотично-сентиментального характеру. Для багатьох інших – особистою та цілком реальною: їхні родини пережили втрату майна, депортацію. Для цілого покоління поляків ці події означали втрату назавжди країни їхнього дитинства, для тих, хто потрапив у еміграцію, наслідки війни означали відсутність надії на повернення [24, с. 20]. Поступово ностальгія за «Східними кресами» трансформувалися у польську національну самосвідомість та відобразилася у їх ставленні до українців.

Поляки вважають, що вони завжди були органічною частиною «Східних Кресів». Українці також мали у ньому своє місце – як залежні від них селяни. У цьому «симбіозі» поляки окультурювали місцеве населення та забезпечували економічне процвітання цих земель [31]. Так, на

думку колишнього ідеолога кресових середовищ професора Єдварда Пруса, відмова від боротьби за повернення «Східних кресів» зрештою призведе до втрати поляками їх споконвічних земель [4, с. 217].

Натомість українці не вважали вигідним для себе «симбіоз» Речі Посполитої. Навпаки, вони завжди бачили у поляках своїх експлуататорів [15]. Андрій Портнов зазначав, що внаслідок амбівалентного ставлення українців до поляків, з однієї сторони їх наділяли негативними рисами – пихатість, хвалькуватість, нахабство, неробство, з іншого боку, відзначали й позитивні риси – патріотизм, відвагу, шляхетність. Самоідентифікація українців, процес посилення позитивного автостереотипу, відбувалася за рахунок, найчастіше за рахунок маргіналізації чи навіть демонізації польського [18, с. 213].

Яцек Куронь так описував різницю у формуванні національної свідомості поляка та українця: «Селянин із Великопольщі не мав поняття, що взагалі існує Україна. Український селянин добре знав, що Польща існує, бо то Польща перла на Схід, з Польщею, яка підтримувала полонізовану українську шляхту він чубився за землю. І така свідомість збереглася: поляки завжди пхалися в Україну, захоплювали її силою, нищили, позбавляли віри, а взамін приносили смерть, голод і заразу… Годі дивуватися, чому окуповані не вихваляють окупантів» [21, 235].

Після того як українці розпочали збройну боротьбу за незалежність, суперечності з поляками переросли у ворожість [11, с. 20-22]. Як зазначав Леонід Зашкільняк: «у XX століття обидва народи – український і польський – увійшли вже з великим обсягом взаємних претензій» [34, 5]. Накопичені впродовж багатьох століть взаємні образи згодом вилилися у відкрите насильство.

«Волинська трагедія» разом з операцією «Вісла» – це останні спалахи польсько-українського конфлікту. На десятиліття їх було знято з офіційного публічного дискурсу у Польщі та Україні, що, однак, не викреслило їх з колективної пам'яті. Ці криваві та трагічні події вплинули на взаємне бачення та сприйняття – не лише безпосередніх учасників, свідків чи сучасників подій, а й наступних поколінь [35, с. 146].

На відміну від УРСР, в Польській Народній Республіці після подій 1956 р. (познанська бійня, призначення 1-м секретарем ЦК Польської об'єднаної робітничої партії Владислава Гомулка) паплюження ролі польського націоналістичного підпілля (поширений вислів «плюгавий гном реакції») переросло у її замовчування [7]. Богдан Скарадзінський зазначав, що у соціалістичній Польщі існував дихотомічний взірець, за яким суспільство відкидало негативну інформацію державної пропаганди про життя на Заході, натомість із тих же джерел охоче сприймало неправду про українців [35, с. 152].

У радянській Україні, під впливом державної пропаганди, стереотип поляка також погіршився. Незважаючи на те, що мова йшла лише про шляхту та духовенство, він поширився на увесь народ [18, с. 214]. На думку Андрія Портнова, значно глибша радянізація гуманітаристики в Україні, порівняно з сусідніми країнами соціалістичного табору, стала головною причиною відсутності подій «Волинської трагедії» в історичній свідомості більшості українців [14, с. 273].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. у Польщі, внаслідок нової хвилі робітничо-патріотичного руху та розвалу соціалістичної моделі держави, діяльність Армії Крайової почали сприймати як таку, що найбільш відповідала польським національним інтересам. Будь-яка її критика вважається неприпустимою. Солдати АК виступають як герої, єдині носії польського патріотизму, що боролися з двома тоталітарними режимами – радянським та німецьким. На «Східних кресах» до цього ще додавався «український фронт» [7]. Прикладом реакції суспільства на порушення негласного табу є книга спогадів колишнього учасника АК Стефана Дембські – «Екзекутор», яка нещодавно вийшла у Варшаві [22]. Спогади обірвані на півслові (автор застрелився 13 січня 1993 р. в м. Маямі, США). Книга одразу викликала збурення у польському суспільстві та ЗМІ, адже в ній йдеться про темний бік діяльності польського націоналістичного підпілля – масові страти мирного населення, застосування тортур до безневинних жертв, використання підлітків у екзикуціях та ін. Підводячи резюме своєї історії автор писав: «Здійснилися мої мрії: я став людиною без сумнівів у власній правоті... Був гіршим від найпідлішого звіра. Був на самому дні людського болота. Але я був типовим вояком АК. Був героєм, на грудях якого після війни висів Хрест Борців...» [30].

Натомість, зі здобуттям Україною незалежності, значна частина населення продовжує

сприймати діяльність ОУН та УПА як злочинну. Навіть серед представників української діаспори у Польщі значна частина є радикальними антинаціоналістами. Наприклад більшість лемків, як зауважила Христина Чушак, полякам з їх націоналістичним світоглядом є більш зрозумілою мотивація УПА ніж власне українцям [35, с. 140].

Нинішній радикальний стереотип поляків щодо українців походить з духу польського націоналізму, який підживлюється спогадами про польську міць на Сході («Кресах»), а також спогадами про несправедливість. Це націоналізм «мученицький», який культивує відчуття образи та ідеологію жертви [31]. Аналізуючи польську колективну пам'ять Другої світової війни Лех Нияковський зазначав, що вона у багатьох вимірах є «скаліченою та хворою». Поляки у незмінний спосіб прагнуть зберегти переконання, що належать до нації шляхетних жертв і героїв, злочин у якій був здатний скоїти лише зрадник [12]. Образ українця у Польщі тісно пов'язаний з проблемою кривди, ката і жертви, злочину та відшкодування. У цьому відношенні він є близьким до образу німця [5, 209]. Проте, на відміну від польсько-німецьких відносин поляки не відчувають відносно українців комплексу меншовартості. Навпаки у них набрав розвитку комплекс переваги. Існує розмита пам'ять взаємовідносин між «паном та невільником». Українець виступає «підступним» спільником двох традиційних антипольських сил – Радянського Союзу (Росії) та Третього Рейху (Німеччини) [31]. Диспропорцію у толерантності поляків щодо українців та німців засвідчили опитування, проведені у серпні 1998 р. Центром громадської думки Республіка Польща. Понад 48% поляків задекларували, що примирення з українцями можливе. Натомість у можливості примирення з німцями були переконані понад 70% опитаних [21, 151]. При цьому етностеретип поляка у німців також не вирізняється толерантністю. Серед найбільш виразних особливостей свого східного сусіда вони відзначають: фанатичну релігійність, показовий патріотизм, чванливість, сварливість, заздрість, схильність до нарікань, апатія, шахрайкуватість, негосподарність, пияцтво [32; 33]. Українців поляки наділяють такими рисами: націоналізм, народна гордість, мстивість, заздрість, фальшивість, злодійство, лінивство, апатія, неохайність [29]. Тобто схожість негативних образів українця та поляка, значною мірою, засвідчують нашу культурну спорідненість.

Протягом 5-7 липня 2003 р. Центром вивчення громадської думки Республіки Польща було проведено опитування «хто найбільше постраждав у Волинській трагедії». 28% вважали, що переважно поляки та частково українці, 27% – здебільшого поляки, але також і українці, 15% – обидва народи у різних співвідношеннях, 19% – лише поляки; 38% стверджували, що кожна сторона має взяти на себе частину відповідальності та 34%, що вибачатися повинна лише Україна [26, с. 149].

Проведене 21-29 квітня 2003 р. Центром імені Разумкова дослідження показало, що 48,9% українських респондентів нічого не знали про «Волинську трагедію», 28,4% щось чули, однак суті не знають, 14,8% – знають про ці події у загальних рисах, лише 7,9% оцінили свої знання про міжнаціональний конфлікт як добрі.

Серед респондентів, які задекларували добру обізнаність подіями «Волинської трагедії» 37,6% вважають, що винні обидві сторони, 25% – жодна зі сторін (головний чинник обставини), 15,1% – поляки, 4,8% – українці.

Найменший відсоток тих, хто задекларував свою обізнаність подіями «Волинської трагедії» (4,4%) була вікова група 18-29 років [14, с. 271]. Тобто в Україні населення менш поінформоване про міжнаціональний конфлікт та загалом виявляє більшу толерантність ніж поляки.

Результати польського соціологічного дослідження проведені протягом березня 2003 р. у Волинській обл. показали значні регіональні відмінності в Україні стосовно пам'яті про «Волинську трагедію». 89,7% опитаних стверджували що добре знають про українсько-польський конфлікт, причому головним джерелом інформації для них були ЗМІ (51,1% – преса, 31,1% – телебачення, 20,6% – радіо. 38,7% респондентів були переконані, що конфлікт розпочали поляки, 25,7% – обидві сторони, 16,1% – українці, 12,1% – німці та 11,1% – радянські партизани [1, с. 70].

Проведені як у Польщі, так і в Україні опитування показали, що в обох суспільствах близько 50% населення (переважно молодих людей) нічого не знає про спільну історію та не прагне поглибити свої знання з даної проблематики. Вони висловили переконання, що відзначення річниці «Волинської трагедії» жодним чином не вплине на міждержавні стосунки [14, с. 271].

Етностереотип українця у Польщі значно покращився за часів «Помаранчевої революції». Доктор Андрій Шептицький у 2008 р. оптимістично заявляв, що польському молодому поколінню Україна більше асоціюється з помаранчевою стрічкою ніж з «сенкевичевим різуном» [37]. Проте, започаткована президентами Віктором Ющенком та Лехом Качинським «історична модель» не принесла очікуваних результатів. Томас Ванцлова порівняв її з «платівкою, що весь час затинається» [8, 13]. Непродумана гуманітарна політика Віктора Ющенка швидко зруйнувала емоційне захоплення польським суспільством подіями в Україні.

На фоні цього посилилися кресові організації на чолі з ксьондзом Тадеушем Ісаковичем-Залєським [13, с. 57-58]. Вони говорять і пишуть про Україну лише з негативним відтінком, пояснюючи свою позицію, нібито боротьбою з українським націоналізмом [3]. Кресові лідери у своїх заявах і публікаціях постійно повертаються до потреби засудження «звірств» українських націоналістів, а інколи й просто – українців [28, 8]. У цієї групи немає сумнівів у тому, що величезна частина українців, особливо на заході, – це націоналісти, з якими не можна вести ніяких переговорів і навіть слід їх по можливості покарати. Кресов’яни намагаються по суті повністю заблокувати польсько-український діалог. Співвітчизників, які мають іншу думку вони звинувачують у співпраці з українськими націоналістами. Закономірно, що партнерами кресов’ян на Україні стали організації «російськомовна Україна», «Росіяни України» та «Російський Блок» [2].

Серед провин України перед поляками кресові середовища називають: відродження націоналізму, блокування українською владою та суспільством проникнення правди про геноцид, перешкоджання вшановування загиблих. Уряд Польщі кресов’яни звинувачують у відсутності жорсткої позиції щодо визнання на офіційному рівні «Волинської трагедії» геноцидом, недостатній реакції МЗС на прояви вшанування пам`яті про ОУН та УПА в Україні [9]. Зрештою діяльність кресових середовищ та легковажність української влади призвела до призупинення процесу виваженого узгодження важкого минулого між обома народами.

Як зазначав Адам Міхнік, з обох боків не бракувало й тих, хто й далі торочив: «Ти собі знай балакай, що заманеться, а я відаю, що українці – то гадюки з чорним піднебінням». Інші ж, на другому боці кордону відповідали: «Лях, жид і собака – все віра однака» [23].

У 2009 р. Музей Другої світової війни спільно із дослідницьким центром Pentor Research International здійснив масштабне дослідження польської колективної пам’яті, яке було опубліковане 2010 р. у монографії «Між повсякденністю та великою історією» [17]. На першому місці серед тих, про кого у спогадах часів війни згадували найгірше, опинилися українці (63,8%). На питання «Чи хтось із родини за часів Другої світової війни зазнав кривд з боку українців?» Ствердну відповідь надали 10,7% респондентів, 15% нічого не знали про це, а 74,2% відповіли, що жодних кривд з боку українців їх старші родичі не зазнавали. Серед опитаних близько 15% належали до поколінь народжених до, або під час війни. З них лише 2,2% заявили, що безпосередньо пам’ятають польсько-український конфлікт, 2,5% повідомили, що ці події найчастіше згадували у родинних спогадах.

“Волинська трагедія” у рейтингу знакових подій польської історії часів Другої світової війни опинився аж на 17-му місці. Про неї чули близька 57% респондентів. Натомість якщо йдеться про знання фактів: взагалі нічого не знали – 19,3%, мало знали – 39,4%, лише 17,8% повідомили, що вони добре поінформовані [12].

33,7% респондентів вважали, що пам’ять про ті часи негативно впливає на сучасні стосунки з українцями, а 45% – що ті події не мають жодного впливу на сучасність.

Лех Ніяковський писав: «Для польського суспільства цей конфлікт є таким, де безспірною жертвою були поляки, а винуватцем – українці. Образ цей однак не є чорно-білий, оскільки значна частина респондентів припускає, що жертвами могли бути також представники українського народу, хоч і не уточнює, хто був їх катом… Згідно з думкою респондентів цей конфлікт є асиметричним, а не громадянською війною, як це представляє українська історіографія» [14, с. 270-271].

Усталені положення польської історіографії стосовно «Волинської трагедії» найчіткіше аргументовані та викладені у працях Ґжегоша Мотики:

– Конфлікт мав етнополітичний характер;

– Ключовою причиною була полонофобська ідеологія ОУН;

– Конфлікт розпочався у лютому 1943 р. зі знищення польського населення;

– Антипольський фронт був першим і головним для УПА;

– Винищення польського населення було систематичним і запланованим, доказом цього є масштабна протипольська операція 11-12 липня 1943 р.;

– Акції польського підпілля проти українського населення мали майже виключно оборонний чи відплатний характер, доказом чого є велика диспропорція в кількості жертв [6; 7].

Наприкінці ХХ ст. у Польщі, переважно серед молодшого покоління, стереотип українця почав змінюватися у кращу сторону. Під час проведеного опитування учнів шкіл міст Жешова і Ліґніци (найбільш українофобського Підкарпатського воєводства) близько 50% з них заявили, що українцям потрібно повернути забрані у них землі та майно [29]. Негативний образ «українця-бандерівця», поступово замінює позитивний – «українця-патріота». Значною мірою цьому сприяють трудові мігранти. У багатьох з яких саме на чужині пробуджуються почуття патріотизму. Стереотип «українця-різуна» поступово маргіналізується і залишається поширеним переважно серед представників старшого покоління. Водночас, на початку XXI ст. з'явився новий стереотип українця як заробітчанина, який отримав переважно негативні характеристики [18, с. 212].

Схожі процеси відбувалися на Україні. Стереотип поляка початку 90-х рр. ХХ ст. як скупого підприємця, що прагне легкого заробітку, через особистий досвід багатьох українців, почав змінюватися.

Генрик Пєтшак зазначав: «потрібно визнати, що в дев'яності роки з'явилися ознаки зацікавлення (українців) польськими справами і загальне зростання симпатії до Польщі й поляків. Можна припустити, що це пов'язано із загальною зміною українського політичного курсу і усвідомленням того, що дорога до Європи веде через Польщу» [18, с. 214].

Згідно даних проведеного у 2006 р. Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова опитування громадян України. На питання: «З представником яких національностей ви хотіли б жити по сусідству?». Поляки виявилися на третьому місці (27,8%). Позитивне ставлення українців до поляків засвідчили також відповіді на питання: «На представників якої національності найбільшою мірою схожі українці?». Поляки виявилися на другому місці (7%). При цьому, серед жителів Західної України цей показник виявився значно вищий та складав 11,4% [38, с. 10]. Проведене у 2009 р. анкетне опитування серед 50-ти студентів польської філології та історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка засвідчило значне переважання приязні та симпатії до поляків західноукраїнської молоді. Очима львівських студентів сучасний поляк – це передусім європеєць, який, носить простий, скромний, але якісний одяг, переважно добре заробляє, багато подорожує як турист, є освіченою й інтелектуальною людиною. У психофізичному аспекті, це передусім особа весела, а також товариська, комунікабельна. Надалі високу позицію зберігають і традиційні стереотипні ознаки поляка: вічливість, вихованість, патріотизм, релігійність. Негативною рисою найчастіше називають зарозумілість [18, с. 221].

Свій відбиток на ставлення українців та поляків до національного протистояння мала зміна поколінь. Наприклад, якщо старше покоління українців у Польщі болісно сприймало операцію «Вісла», то вже нове, народжене у північно-західних землях дозволяли собі певний скептицизм, іронію, зрештою, беземоційний аналіз наслідків переселення. Один з представників української меншини в інтерв'ю польському часопису «Нова Коаліція» сказав: «вивезення українців з Бескидів, так і поляків з України було справжньою трагедією, але її наслідки були позитивними для майбутнього, тому що, урешті, вирішилися ці вічні суперечки про обійстя, школу, клаптик землі…» [35, с. 144].

Демографічні проблеми Польщі та спричинена ними активна еміграція до східних воєводств вихідців з Західної України непокоїть місцеве суспільство. Прикладом було активне обговорення у польських медіа ймовірної української «навали» на Польщу в зв'язку із впровадженням «Карти поляка» (передбачає право на працевлаштування та підприємницьку діяльність; безкоштовну медичну допомогу; 37% знижку на подорожі залізницею; безкоштовне навчання). Деякі з журналістів називали вражаючі цифри очікуваних прибульців: 1-1,5 мільйона. Популярна газета «Dziennik», посилаючись на поінформовані джерела, інформувала: «Мільйон українців отримає польські субсидії,

що із Польщею мають небагато спільного. Більше того, серед низ можуть опинитися нащадки вояків УПА, які відповідальні за криваве знищення в сорокових роках минулого століття понад 150 тис. поляків з Волині та Східної Малопольщі» [9, с. 8-9].

Важливим елементом вираження неофіційною думкою суспільства гіперболізованих образів є анекдот. При цьому, найбільш популярним джерелом стереотипних уявлень про національний характер (автостереотип) та інших народів (гетерестереотип) є міжнаціональні анекдоти [36, с. 176].

Образ українця у польських анекдотах, незважаючи на сусідство та спільну історію, почав виокремлюватися порівняно недавно. Стереотипно їх ідентифікували з росіянами та білорусами окреслюючи терміном «русек». Поява етнічних анекдотів у ЗМІ (пресі) засвідчила загострення цієї проблематики та її легітимізацію на офіційному рівні. Аналізуючи тематику анекдотів щодо українців можна виокремити висміювання: гіперболізованої «українності», пострадянського світогляду, недоєвропейськості.

Найбільш стереотипні уявлення про національні характеристики українця дають «змагальні» анекдоти. Найбільш повторюваними характеристиками є хитрість, жадібність, зрадливість та свободолюбність.

Як зазначала Оксана Кузьменко: «Спроба аналізу польського сучасного анекдоту демонструє позитивну тенденцію появи образу українця, не «руського», не «пострадянського», а окремої нації з власними атрибутами… Твориться власний образ українця, де в чому відмінний від декларованого офіційними політичними структурами» [20, с. 81-85].

Останніми роками у польському суспільстві, особливо в середовищі інтелігенції, спостерігається певна образа на Україну, як на «невдячного партнера». Серед подій що викликали обурення можна виділити: замовчування факту, що Польща першою визнала незалежність України, її ролі у подіях «Помаранчевій революції», відмова прем'єр-міністра Юлії Тимошенко зустрітися із польським прем'єром та ін.

Відбувається виразне падіння зацікавлення українською політикою з боку польської громадської думки. Один з найбільш впливових політичних коментаторів Бартолемей Сінкєвіч, вжив щодо України термін «буферна країна». У мові польських ЗМІ з'явилися висміювання на зразок «українок, як машин для прибирання». При цьому, кожного разу знаходяться захисники таких позицій [2]. Поляків непокоїть посилення впливу на західноукраїнське суспільство націоналістичної ідеології. Так, 22 червня 2013 р. в ефірі радіо «Свобода» спікер верховної палати Сейму Боґдан Борусевич заявив, що прийняття Сенатом Польщі заяви з приводу 70-річчя «Волинської трагедії» було відповіддю на відродження в Західній Україні культу Бандери та тому, що «як із українського, так і з польського боку дедалі сильнішим стає голос крайніх сил» [27]. Адам Міхнік зазначав: «Вибір між ностальгією шовіністичною та ностальгією совєтською нагадує вибір між чумою та холерою» [2]. Щодо пам'яті про «Волинську трагедію», робиться спроба вималювати у суспільній свідомості «українські злочини» як страшніші ніж нацистські та радянські [14, с. 274].

Підсумовуючи дослідження, можна ствердити, що в польському суспільстві переважає негативний стереотип українця. У ньому переплелась ностальгія за втраченою імперською величчю та образа за криваві події на Волині у 1943 р. Негативний стереотип впливає на дискусії науковців-дослідників, які пробують об'єктивно, беручи до уваги точки зору обох сторін, розв'язати болючі проблеми. Він підживлюється та активно використовується зацікавленими сторонами у політичній боротьбі.

З іншої сторони, ситуація поступово змінюється у кращу сторону. Давні традиційні стереотипи відходять у минуле. Чинити певний вплив на суспільство вони продовжують лише завдяки пам'яті старшого покоління та нечисленним прибічникам маргінальних сил.

Хоча поляки проблемами «Волинської трагедії» переймаються більше ніж українці, на загальнонаціональному рівні їх вплив незначний. Важливим, особливо для України, є регіональний чинник. Саме на сусідніх територіях по обидві сторони Бугу, трагічні події минулого найбільше продовжують впливати на взаємовідносини між народами.

Через низку обставин, «Волинська трагедія» найменше вплинула на національну пам'ять українського та польського молодого покоління. Воно вважає їх надто далекими й несуттєвими та відкрите до співпраці.

Джерела та література

1. Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia / B. Berdychowska // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2003. – T. 525. – S. 65-104.

2. Бердиховська Б. Все критики Гедройца / Богумила Бердиховская, Вуєц Генрик (2009). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.novpol.ru/index.php?id=1363

3. Бердиховська Б. Польща-Україна. Дуже важке дозрівання / Богуміла Бердиховська // «Ї». – 2013. – № 74 – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n74texts/Berdyhovska_Pol_Ukr_vazhke_dozrivannya.htm

4. Вєдєнєєв Д. Пам'ять про Велику вітчизняну війну і проблеми забезпечення інформаційної безпеки української держави / Дмитро Вєдєнєєв // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2012. – Вип. 19. – С.207-221.

5. Волинь: дві пам'яті / Упор. М. Войцеховський. – К.-Варшава: Дух і літера, 2009. – 304 с.

6. В'ятрович В. Польсько-українські стосунки в 1940-х. Пропозиція історичної дискусії / Володимир В'ятрович // Історична правда (17 грудня 2012). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/ 12/12/103432/

7. Гнатюк О. Війна у війні. УПА і АК без возвеличення і паплюження / Оля Гнатюк // «Ї». – 2013. – № 74 – [Електронний ресурс]. Режим доступу:http://www.ji.lviv.ua/ n74texts/ Hnatyuk_ Vijna_ u_vijni.htm

8. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект / Богдан Гудь. – Харків: Акта, 2011. – 472 с.

9. Гук Б. Тадеуш Ісакович-Залевський тобто ненависть у Польщі / Богдан Гук // Наше слово. – 2012. – 12 листопада.

10. Гулай В. Роль стереотипів у поглибленні етнічних кордонів (на прикладі українсько-польського протистояння на Волині в роки другої світової війни) / Василь Гулай // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Вип. 9. – Ужгород: Говерла, 2008. – С. 195-199.

11. Земський Ю. Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини XIX ст. / Юрій Земський. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 07.00.02. – всесвітня історія. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2012. – 35 с.

12. Зінченко О. Що поляки насправді думають про українців у Другій світовій війні / Олександр Зінченко // Історична правда (13 листопада 2012). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/reviews/2012/01/13/66369/

13. Іванніков І. Польські спеціальні служби / Ілля Іванніков // Волонтер. – 2012. – июнь, № 6. – С.52-58.

14. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / Оксана Каліщук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 510 с.

15. Каліщук О. «Українець – це хам, бидло» – стереотип поляків про українців / Оксана Каліщук (5 липня 2013) – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_ukrajinec-ce-ham-bidlo-stereotip-polyakiv-pro-ukrajinciv/505457

16. Кашкин В. Этностереотипы и табуированные темы в межкультурной коммуникации / В. Кашкин, Е. Смоленцева // Культурные табу и их влияние на результат коммуникации. – Воронеж: ВГУ, 2005. – С. 246-252.

17. Kwiatkowski P. Miedyzy codziennościa a wielka historia: Druga wojna światowa w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego / Piotr T. Kwiatkowski, Lech M. Nijakowski, Barbara Szacka, Andrzej Szpociński. – Gdańsk-Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scolar, 2010. – 332 s.

18. Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді / Алла Кравчук // Вісник Львівського університету. Серія. Філологія. – 2009. – Вип.48. – С.212-222.

19. Крамар Р. Пристрасті навколо «карти поляка» / Ростислав Крамар // Український журнал. – 2008. – №. 5.– С.8-9.

20. Кузьменко О. Гумор і стереотипи. Трансформація образу України в польських жартах / Оксана Кузьменко // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острог: Вид. НаУОА, 2010. – С. 81-86.

21. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / Яцек Куронь. – К.: Дух і літера, 2012. – 264 с.

22. Lipiński P. Oto historia szesnastoletniego chłopca, który staje się zabójcą. Na rozkaz Armii Krajowej / Piotr Lipiński // Gazeta Wyborcza. – 2010. – 27 listopad.

23. Michnik A. Nie spierajmy się o to, kto bardziej zawinił // Gazeta Wyborcza. – 2013. – 23-24 marca.

24. Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів. –

К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 440 с.

25. Народні стереотипи. Стереотип українця у польській свідомості – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12256/

26. Пачковський А. Польща й Україна. Важкі питання, складні відповіді / Анджей Пачковський // Європа та її болісні минувшини / Авт. – упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайєр у співпраці з П. Боннаром. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С.142-154.

27. Польща згадала про Волинську трагедію через відродження культу Бандери в Україні – маршалок Сенату (22 червня 2013) – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://wallnews.info/feednews/2013/06/22/283910

28. Смеречинський М. Кресові наступають / Марко Смеречинський // Український журнал, 2008. – № 11. – С.8-9.

29. Соціолінгвістичний стереотип українця у свідомості польської молоді – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.refotext.com/referat-text-12556-1.html

30. Сповідь ката. Як від рук підпілля гинули українці і поляки // Історична правда (1.02.2011) – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/blogs/2011/02/1/20545/

31. Сташинськи М. Самая долгая война новейшей истории / Мацей Сташински // День. – 1997. – 7 июня.

32. Стереотипи щодо Польщі (з їх Вікіпедії) (9 листопада 2010). – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://joanerges.livejournal.com/ 1207511.html

33. Стереотипы или как мы выглядим в глазах иностранцев – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.staypoland.com/stereotypy_o_Polshe.html

34. Удод О. Трагічні події на Волині: суспільні рефлексії та історична пам’ять / Олександр Удод // Волинська трагедія: через історію до порозуміння. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19-20 червня 2013 року. – Луцьк, 2013. – С.5-10.

35. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976-1989) / Христина Чушак. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2011. – 304 с.

36. Шаповалов М. Особенности этнокультурных стереотипов в юмористических текстах / М. Шаповалов // Вестник Челябинского государственного университета: Филология. Искусствоведение. – 2012. – Вып.63. – С. 176-179.

37. Шептицький А. Волинь 1943-2008. Примирення / Андрій Шептицький // Наше слово. – 2008. – 28 вересня.

38. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії – 2006 / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 2-19.

39. Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці / Наталія Яковенко // Польсько-українські студії. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам’янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С. 125-132.

Ярослав Антонюк

Влияние «Волынской трагедии» на формирование этнических стереотипов украинца и поляка

В статье прослежены основные этапы формирования этнического стереотипа украинца и поляка. Показано место «Волынской трагедии» в этом процессе. Рассмотрены, на основе социологических данных, возрастные и территориальные особенности формирования украинской и польской национальной памяти о межнациональном конфликте. Прослежена его влияние на современные отношения между соседними народами.

Ключевые слова: *этнический стереотип, национальная память, межнациональный конфликт, «Волынская трагедия».*

Yroslav Antonyuk

The effect of «Volyn tragedy» for the formation of ethnic stereotypes ukrainian and polish

The article traces the main stages of the ethnic stereotype of ukrainian and polish. The place of the «Volyn tragedy» in this process. The considered on the basis of sociological data, age and territorial peculiarities of ukrainian and polish national memory of ethnic conflict. It traces his influence on contemporary relations between the two neighboring nations.

Key words: *ethnic stereotypes, national memory, ethnic conflict, «Volyn tragedy».*

УДК 94 (477) «1939/1945»: 323.12

Оксана Каліщук (м. Луцьк)

Стереотипні уявлення та ментальність як чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни

У статті розглядаються психологічні та ментальні чинники ескалації українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Вказано на важливості врахування людської (гуманістичної) складової при розгляді протистояння на західних землях України.

***Ключові слова:** українсько-польське протистояння, Друга світова війна, історіографія, стереотипи, «образ ворога», національна мобілізація.*

Польсько-українські взаємини мають важливе, якщо не визначальне місце для історії Центрально-Східної Європи. Незважаючи на моменти співпраці, на численні взаємозбагачення, українці та поляки не зуміли так побудувати відносини, щоб уникнути конфліктів з катастрофічними наслідками. Ця проблема як для нашої, так і польської історії була завжди істотною, особливо у XX ст.

Одним із маловивчених донині чинників загострення етнічного протистояння на українсько-польському порубіжжі у роки Другої світової війни є його психо-ментальні складові. І це попри те, що причиною вражаючої стійкості етнічних конфліктів вчені вважають саме ту обставину, що джерела їх напруги, як правило, лежать у важкозмінюваній емоційно-чуттєвій сфері [16, с.180].

Особливу увагу вчені звертають на національні стереотипи. При цьому автори наголошують на обтяженості стереотипізованими образами як українського, так і польського суспільства. Якщо брати поляків, то давні стереотипи щодо українців як меншевартісної нації, ніж поляки для ходу історії, «українця-різуна» ще більше зміцнили після знищення 1939 р. польської державности, коли винуватцями цієї національної трагедії частогусто називали українців [24, с. 320].

Згадаємо лише побіжно, з огляду на її очевидну абсурдність та безпідставність, позицію деяких польських авторів щодо майже патологічної ненависті українців до поляків і у цьому контексті звинувачення на адресу Великого Кобзаря. У передмові до відомої книжки В. і Є. Сємашків «Геноцид польського населення Волині від рук українських націоналістів у 1939-1945 рр.» Ришард Шавловський стверджує, що ворожість «до всього, що польське» була в українців атавістичною, успадкованою з часів Хмельниччини і Гайдамаччини [23]. Сама ж співавторка цієї книги Єва Сємашко вважає, що утвердженню злої традиції в Україні відіграла велику роль творчість «визнаного там за пророка» Тараса Шевченка [22, с. 880].

Демонізація стереотипу «українця-різуна» та «українця-зрадника» виявилася характеристичною рисою польської національної свідомості у час наростання конфлікту. Прикладом тут може слугувати добре відома в історіографії [6, с.459; 4, с. 67; 7, с. 206] листівка «За Збруч», яку, найімовірніше, слід датувати липнем 1944 р. З огляду на показовий та симптоматичний зміст цього документу наведемо ширшу цитату:

«Страшне літо 1943 року, що його пережило польське населення на Волині, дотепер викликає страх і в народній традиції цих країв проживе довше, ніж пам'ять про бунт Шелі у 1846 році. Вже сьогодні, майже через рік, ми стали свідками нових злочинів. Українське населення, сп'яніле від крові, продовжує вбивати польське населення заради самої насолоди вбивання. Горять села і містечка, перетворюються на руїни костели, школи, двори і хати, гинуть усі сліди культури і цивілізації, мордують чоловіків, жінок і дітей. Якийсь страшний, спотворений шал охопив це озвіріле українське суспільство, яке пише свою історію кров'ю і вогнем, єдиною амбіцією якої є прославитись у світі як суспільство катів і злочинців.Ми, польський народ, єдиний пан і господар цієї землі, мусимо зробити з цих фактів усі можливі висновки.Українське населення за його вчинками [слід] визнати суспільством катів та злочинців і, як таких, найсуворіше покарати.

Цього вимагає справедливість.

Це наш обов'язок!

Злочинне українське суспільство, як непримиренного ворога польського народу і польської держави, будемо змушені позбавити всіх політичних прав.

Польський солдате на кресовому фронті Речі Посполитої, до Тебе звернені очі всього Народу! Тільки від Твоєї мужності і від Твоєї ініціативи залежить, чи звільниться Червенська Земля від кривавого жаху гайдамацької різанини.

Війну проголошено! Вирушаємо в бій під гаслом:Українці, за Збруч!” [17, с. 83; 24, с. 83; 15, с.74-75; 3, с. 301-302; 13, с.386].

При цьому в історіографії наголошують, що значний «внесок» в утвердження у масовій свідомості негативного стереотипу українця робила більшість польської преси. Як ілюстрацію дослідники наводять зокрема уривок зі статті, вміщеної на шпальтах газети «Велика Польща» від 19 червня 1943 р. у якій стверджувалося, поміж іншого, що український народ вигадали для своїх потреб німці та кілька десятків українських активістів [12, с. 98-99; 8, с. 162]. У часописі «Плацдарм» за січень 1943 р. у статті «Українці» знову подибуємо твердження, що Україна – то вигадка німців, а Львів є одвічно польським містом [14, с. 45].

За повідомленням друкованого органу політичного представництва польського емігрантського уряду «Наші східні землі», поляки вбачали у прагненні місцевих українських селян скористатися з ситуації і відібрати у своїх польських сусідів разом з їхнім життям майно та землю.

Як наголошують сучасні історики, поширення таких інсинуацій мало на меті міцно пов’язати українців з нацистськими загарбниками як головними винуватцями Другої Речіпосполитої та скерувати на них усю ненависть [5, с. 56].

На західноукраїнських теренах у роки Другої світової війни спрацьовувала теоретична теза про те, що за допомогою ідеологічного навіювання формується самосвідомість яка сприймає соціально-історичну дійсність у чорно-білому зображенні: своє – квінтесенція добра, чуже – концентрація зла [1, с. 167].

Що стосується українців, то як стверджують дослідники, антипольська акція на Волині, потрапила на «сприятливий» ґрунт загальної ненависті до поляків з боку українського населення, в очах якого поляки виступали гнобителями, окупантами, колонізаторами, та ще й колаборантами [9, с. 490]. У масовій свідомості більшості українців, а частково також і євреїв, перш за все польська офіційна політика та практичні дії польських політичних партій з-під прапора націонал-демократів витворили категорично негативне ставлення до Польської держави [7, с. 206]. Як стверджують дослідники, їх досвід був досвідом ущемлення прав, дрібних ситуацій, у яких підкреслювалося, часто навмисне грубо і брутально, що вони були громадянами «другої категорії», їх досвід був досвідом «м’якого насильства» держави над індивідуумом. І власне воно, окрім іншого, викликало потенційне контрнасильство, але вже не проти абстрактного державного механізму, а проти тих з ким він асоціювався на місцевому рівні, правда з певною затримкою у часі – як це мало місце у 1943 р. [10, с. 281].

При цьому, як стверджує політолог Кость Бондаренко, терор розвивався стихійно і масово як реакція на двадцятиліття польського режиму на Волині, як наслідок перебування в умовах постійної напруги й страху перед репресіями режимів, що проходили і відходили, як стихійна та підсвідома спроба одним ударом розв’язати гордіїв вузол протиріч [2, с. 108-109].

Згадані позиції тісно пов’язані з проблемою іншування. Як вважають вчені, у випадку селянського суспільства, яке страждало від контакту з «ширшим світом» і від переходу від аграрного до індустріального суспільства, неприйняття «інших», етноцентризм, обмежений до зрозумілого на усіх рівнях поділу на своїх чужих, мало б бути досить сильним. Цікавим видається зауваження, що такий етноцентризм у регіоні у жодному випадку не вкладався в усталені «класові схеми», оскільки ті, проти кого він був спрямований, не були поміщиками, просто «іншими», які прийшли разом з державними структурами, панами і податками [10, с. 280].

У контексті розгляду соціально-психологічних чинників «волинських подій» окреме місце в історіографії зайняло питання ролі у ескалації конфлікту переходу української поліції до лав Української Повстанської Армії, у ліс.

На ролі української поліції наголошує найбільш знаний дослідник проблеми поза теренами України та Польщі – Тімоті Снайдер. Західний вчений вказує, що етнічні чистки по-

ляків, на його думку, доконали молоді люди, які впродовж 1942 р. були задіяні у винищенні єврейського населення і під час якого вони наочно переконалися у можливості фізично «розв'язати» національне питання. Саме вони були людьми, які через участь у винищенні євреїв вивчили певні методи ефективної ізоляції жертв, прочісування населених пунктів, техніку оточення і вбивств [26].

Варто зауважити, що ця ідея не є новою в історіографії. Подібні інтерпретації ще у 1990-х були висловлені Адамом Перетятковічем, який наголошував, що беручи активну участь у ліквідації євреїв українські поліціянти переконалися як можна, практично безкарно знищувати людей (як окремих осіб, так і цілі групи) [21, с. 16]. Ба більше – на думку автора – вишколені у мордуванні євреїв українські поліцаї, коли у середині 1942 р. акція була завершена, почали шукати нових жертв для розбуджених інстинктів і ними природно стали поляки [21, с. 42]. Напряму пов'язує ліквідацію на Волині гетто у 1942 р. за участі української поліції та початок терору проти поляків інший польський дослідник, колишній вояк АК – Владислав Філяр [20, с. 35].

Зрештою заради справедливості треба ствердити, що чи не вперше подібну ідею ми зустрічаємо ще у одному з рапортів польського підпілля, датованому 27 липня 1943 року, де стверджується, що вимордування євреїв і грабунок їх майна став причиною того, що за погром поляків говорило «існування вільних і привчених до тієї роботи рук, які не хотіли бути бездіяльними, а домагалася подальшої роботи, особливо вроджена в українців жага грабунку [18, с. 217-218].

Тімоті Снайдер вказує на ще один момент, який часто залишають поза увагою українські та польські вчені – роль сталінського і гітлерівського режимів. На відміну від представників національних, української та польської історіографій, він наголошує на принципах і практиках класифікації населення, які були спільними для обох тоталітарних режимів. Адже і радянська, і нацистська влада населення класифікувала за національною ознакою, репресії та привілеї мали чітко виражене національне забарвлення (попри певну змінність цього чинника особливо за радянської окупації) [25, с. 179].

Розвиваючи цю тезу Андрій Заярнюк стверджує, що ця класифікація прив'язала індивідуальні долі до долі нації більше, ніж будь-яке інше культуртрегерство чи національно-просвітницька діяльність. Це утвердило в суспільстві принцип пояснення тих чи інших подій через поведінку тої чи іншої національної спільноти та її характеристик. У обох випадках, на думку дослідника, використовувалося поєднання національних образів з класовими, соціальними (чи асоціальними): пани – поляки, партійці – євреї, селяни – українці, які виводили соціальну ідентифікацію виключно в сферу репрезентацій, поза межі реального щоденного досвіду й співставлення з реаліями виробництва, забезпечуючи легке і доступне пояснення власного ущемленого становища [10, с. 278].

Розглядаючи події на Волині Андрій Заярнюк зауважує, що власне загальна культура жорстокості може пояснити, чому винищення польського населення почалося не в Галичині, де позиції українських націоналістів були значно сильнішими, а на Волині (у Райхскомісаріаті Україна), де становище українців було найбільш несприятливим. Через присутність партизанських загонів Волинь була тереном Східного фронту, навіть коли той формально не проходив через волинські терени, де попередня політика нацистських переслідувань і погромів перетворилася у кампанію прямої екстермінації [10, с. 281-282].

Відомий дослідник теми Ігор Ільюшин висловив тезу, що загострення міжнаціонального протистояння давало вихід найгіршим людським інстинктам, коли мордування людей відбувалося у найжахливіший спосіб з використанням сокир, кіс і тому подібного, а поруч з чоловіками гинули жінки та діти [11, с. 184]. При цьому кривава лють, вивільнена значною мірою воєнною деморалізацією, стосувалася обох сторін конфлікту. Як відзначає Анджей Хойновський це особливо стосується поляків, коли боротьба перенеслася у Східну Галичину, де польська військова конспірація мала підтримку добре зорганізованої польської людності [19, с. 163-164].

Намагаючись вийти за межі національного дискурсу, деякі дослідники зачіпають низку проблем, що вписують українсько-польське протистояння на західноукраїнських землях у загальноєвропейський контекст.

Варто напевне почати з тези до певної міри не оригінальної, але важливої для розуміння того що відбулося як явища – насилля як таке і етнічні чистки зокрема не були чимось особливим у європейській історії 20 ст. Можна дискутувати наскільки справедливим є прирівнювання польськими авторами подій на Волині та Галичині зі знищенням вірмен турками 1915 р. чи практиками «остаточного вирішення» єврейського питання у гітлерівській Німеччині [27, с.72], однак сама наявність таких практик у досвіді європейців не може ігноруватися. Досить часто в історіографії проводять аналогії «волинських подій» з конфліктом між хорватами (усташі Анте Павеліча / Ante Pavelicia) та сербами часів Другої світової війни (від весни 1941 р.).

Аналізуючи протистояння на українсько-польському порубіжжі у роки Другої світової війни, можна прийти до висновку, що свого апогею воно досягло за умов інтенсифікації таких деструктивних механізмів ескалації етнополітичних конфліктів як мілітаризація способу життя, зростання внутрішньо групової, згуртованості, етноцентризму, психологічне дистанціювання, дегуманізація, формування «образу ворога», сатисфакція та демонізація, формування атмосфери фаталізму та відчуження.

Джерела та література

1. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.161-168.

2. Бондаренко К. Погляд через десятиліття // Волинь моя. Журнал Міжнародного об'єднання „Волинське братство". Вип. 4. – К.: ВАТ „Видавництво „Київська правда", 2004. – С. 107-112.

3. Верига В. Дорогами Другої світової війни: Легенди про участь українців у здушуванні варшавського повстання в 1944 р. та про Українську Дивізію «Галичина» / Василь Верига. – вид.3-е, доп. – Торонто: накладом Братства кол. Вояків 1-ої УД УНА, 1998. – 346 с.

4. Гулай В. Деструктивні механізми ескалації українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / Гулай В. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Вип.18. / Відп. за вип. В.І.Фенич. – Ужгород: Говерла, 2007. – С.65-70.

5. Гулай В. Екстремізація масової політичної свідомості польського населення Волині в часи конфлікту 1943 – 1944 рр. / Гулай В.В. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т.44. Вип. 31. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – С.54-57.

6. Гулай В. Європейський вибір України й Польщі та історична спадщина Волинського конфлікту 1943-1944 рр. / Василь Гулай // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. IV. – Чернівці: Прут, 2006. – С.456-464.

7. Гулай В. Насилля як самокерований механізм українсько-польського конфлікту на Волині в роки Другої світової війни / В.Гулай // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. — К.; Миколаїв, 2008. — Вип. 14. — С.202-208.

8. Гулай В. Особливості функціонування негативного стереотипу українця в етнічній свідомості поляків на Волині в роки Другої світової війни / Василь Гулай // Буковинський журнал. — 2005. — №4. — С.160–165.

9. Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939-1944 роках / Леонід Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича; голова ред. колегії Ярослав Ісаєвич, відп. ред. Олена Аркуша. – Львів, 2008. – С.486-491.

10. Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / Андрій Заярнюк // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2003. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10). – С. 261–286.

11. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – К.: Ін-т історії України; Київський славістичний університет, 2003. – 313 с.

12. Косик В. Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942-1944) / Володимир Косик // Український визвольний рух. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни: Наук. збірник. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2003. – С.94–107.

13. Літопис Української Повстанської Армії. Т.26: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн.4. Документи і спогади / зібрав Євген Штендера; ред. Петро Й.Потічний. – Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2001. – 656 с.

14. Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940-1980 років. – К.: Видавничий дім „КМ Academia", 1999. – 519 с.

15. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є. Петренка. – Т.3. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 432 с.

16. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.

17. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Tom 2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – 554 p.

18. Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyźszej Szkoły Pedagogicznej, 1990. – 263, [1] s., [8] k. tabl.: faks., mapy, rys.

19. Chojnowski A. Ukraina / Andrzej Chojnowski, Jan Jacek Bruski; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. - Wyd. 2 uzup. - Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2006. – 409, [2] s.: il.

20. Filar W. Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu / Władysław Filar. – Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. – 132 s., [32] s. tabl., [2] k. tabl. złoż.: il. (w tym kolor.)

21. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Łucka / Adam Peretiatkowicz. – Katowice: Ośrodek Badań Społeczno-Kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s.: mapy

22. Siemaszko E. Wspólne genocydalne losy Polaków i Żydów / Ewa Siemaszko // Świat niepożegnany: Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII – XX wieku = A word we bade no farewell: Jews in the eastern territories of the Polish Republic from 18th to 20th century / praca zbiórowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza RYTM; Londyn: Polonia Aid Foundation Trust, 2004. – S.877-880.

23. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 1939-1945 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – T. 1-2. – Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2000. – 1433, [7], [26] s. tabl.: il., mapy.

24. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa: Tyrsa, 1992-1994. – T.3. – 440 s.: faks., mapy.

25. Snyder Timithy. Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569-1999 / Timothy Snyder; przeł. Magda Pietrzak-Merta. – Sejny: „Pogranicze", 2006. – 350 s. – (Ornamenty Historii).

26. Snyder Timothy. The Reconstruction of Nation: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. – New Haven; London, Yale University Press, 2003. – 367 p.

27. Wieczorkiewicz P. Masakra wołyńska / Paweł Wieczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr. 35. – S.72-74.

Оксана Калищук

Стереотипные представления и ментальность как фактор эскалации украинско-польского противостояния в годы Второй мировой войны

В статье рассматриваются психологические и ментальные причины эскалации украинско-польского противостояния на западных землях Украини в годы Второй мировой войны. Указана важность учета человеческой (гуманистической) составляющей при рассмотрении противостояния на западных землях Украины.

Ключевые слова: *украинско-польское противостояние, Вторая мирова война, историография, стереотипы, «образ врага»*

Oksana Kalishchuk

Stereotype and mentality as a factor of escalating Ukrainian-Polish conflict in World War II

The article examines the psychological and mental factors escalation Ukrainian-Polish conflict in Western Ukraine during the Second World War. Specified on the importance of taking into account human (humanism) component when considering resistance to western lands of Ukraine.

Key words: *Ukrainian-Polish conflict, World War II, historiography, stereotypes "enemy image" national mobilization.*

Краєзнавство в особах

УДК 939.8 (Укр) (052.24)

Наталя Кармазіна (м. Сімферополь)

Дослідник старожитностей Півдня України: Віктор Іванович Гошкевич (1860–1928)

Розглядається життя та діяльність Віктора Івановича Гошкевича (1860–1928) – історика, визначного дослідника пам'яток Півдня України. Обґрунтовується положення про вагому роль В. Гошкевича у збереженні об'єктів культурної спадщини регіону наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *Віктор Гошкевич, Південь України, культурна спадщина, пам'яткознавство, охорона пам'яток.*

Сьогодні є актуальними дослідження життя та діяльності окремих особистостей, які пов'язані зі справою вивчення та збереження культурної спадщини Півдня України. Вони діяли у багатьох напрямах пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи, використовували її різні організаційні форми, методи та прийоми для пошуку, дослідження і збереження старожитностей. Чимало з пам'яток уціліли лише завдяки самовідданій праці нерідко незаслужено забутих подвижників-пам'яткознавців, кращі традиції, досвід і наукова спадщина яких не втратили свого значення і сьогодні. Більшість проблем, які зустрічаються у царині сучасного пам'яткознавства України, вже доводилося вирішувати учасникам пам'яткознавчого руху попередніх поколінь у XIX – на початку XX століття.

В. І. Гошкевич

Яскравою постаттю, яка відіграла значну роль у розвитку пам'яткознавства Херсонщини, був Віктор Іванович Гошкевич. Приїхавши з Києва у 1890 році, він зайняв посаду секретаря Херсонського губернського статистичного комітету і, не обмежуючись державною службою, почав вивчати давню історію краю, здійснював археологічні пошуки, турбувався про збереження пам'яток.

Публікації про життя та діяльність В. І. Гошкевича з'явилися на початку 90-х рр. XX століття в умовах відродження історичного краєзнавства на Херсонщині. Перш за все, це матеріали науково-практичних конференцій, присвячених 100-річчю заснування Херсонського музею старожитностей [1; 2]. В 1993 році в Херсоні було видано науково-допоміжний бібліографічний покажчик документів про життєвий шлях та творчий доробок В. І. Гошкевича [3]. Археологічному вивченню Миколаївщини В. І. Гошкевичем присвячено статтю Ласінської М. Ю. [4]. У публікаціях І. Ю. Сінкевич про діяльність Херсонського губернського статистичного комітету (ХГСК), Херсонської губернської вченої архівної комісії (ХГВАК) згадуються окремі факти діяльності з вивчення та збереження старожитностей В. І. Гошкевичем [5; 6]. Однак його пам'яткознавча робота до сьогодні не стала об'єктом окремого дослідження. Мета статті – на підставі опрацювання архівних матеріалів, праць В. І. Гошкевича, наявних наукових розвідок про дослідника охарактеризувати у комплексі його діяльність на теренах Півдня України щодо вивчення та збереження старожитностей.

В. І. Гошкевич народився у Києві в родині професора Київської духовної академії, який був братом Гошкевича Осипа Антоновича (1814–1875) – першого російського дипломатичного представника у Японії, автора праць про Китай та Японію. Навчався у Київській духовній семінарії, а потім на математичному факультеті Університету св. Володимира, який «не закінчив з незалежних обставин». Працював рахівником університетської астрономічної обсерваторії, репортером. «Одночасно теоретично і практично працював з археології під керівництвом проф. В. Б. Антоновича» [7; арк. 1-2], брав участь у розкопках, став членом Київського Церковно-Археологічного товариства і під керівництвом проф. М. І. Петрова брав участь у створенні музею Товариства.

Сімейні обставини змусили В. І. Гошкевича у квітні 1890 р. переїхати до Херсону, отримавши від губернського правління запрошення виконувати обов'язки секретаря ХГСК за рекомендацією старшого брата – Михайла Івановича Гошкевича, що працював херсонським міським лікарем. Віктор Іванович залишався на цій посаді 15 років і був звільнений у 1905 р. за революційні погляди.

Виконуючи свої безпосередні обов'язки статистика, В. І. Гошкевич у тому ж 1890 р. засновує (спочатку у власній кімнаті) Археологічний музей Херсонського губернського статистичного комітету, організовує пожертвування на користь музею з боку приватних осіб та організацій. Під керівництвом Віктора Івановича музей, вже під назвою Музей старожитностей Херсонського краю (сучасний Херсонський краєзнавчий музей), перетворився на важливий науковий та освітній центр. Його колекцію систематично поповнювали Імператорська Археологічна комісія, Б. В. Фармаковський, І. Я. Стемпковський. Упорядкуванням відділів музею займалися палеонтолог проф. М. В. Павлова, хранитель нумізматичного відділу Ермітажу О. Ф. Ретовський. Для ознайомлення з його експозицією спеціально приїжджали редактор журналу «Praehistorische Zeitschsift» д-р К.Шухгардт (Берлін), д-р Драгендорф (Афіни), проф. К. Ф. Кінг (Копенгаген), директор Стокгольмського музею старожитностей д-р Т. Арне, Одеського археологічного музею – А. І. Селінгінський, Обласного музею ім. О. М. Поля (Катеринослав) – Д. І. Яворницький [8].

Найбільшим відділом Музею старожитностей був відділ запорізької старовини. В. І. Гошкевич найбільше його любив, і коли починав розповідати про ту чи іншу пам'ятку, то «так яскраво поставала в уяві та доба, та слава козача, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимось дивним внутрішнім вогнем» [9, с. 77].

Зростання колекції музею призвело до наполегливих спроб з боку Одеського товариства історії та старожитностей приєднати її до власного музею. В. І. Гошкевич не дав на це згоди, тому на нього намагалися натиснути з боку херсонського губернатора М. М. Весьолкіна як голови Губернського статистичного комітету. Але той визнав за В. І. Гошкевичем моральне право розпоряджатися долею музею. От за таких умов В. І. Гошкевич, при активній підтримці вже нового губернатора – кн. І. М. Оболенського, і розгорнув діяльність щодо створення в губернії архівної комісії та передачі музею в її відання. 31 травня 1898 р. відбулося урочисте відкриття ХГВАК. Віктор Іванович став її діловодом, у відання установи тоді ж перейшов музей від ХГСК. Завдяки його зусиллям за час існування ХГВАК в 1898-1911 рр. проводила археологічні дослідження, наполегливу роботу з охорони пам'яток.

Основним напрямом пам'яткознавчої діяльності В. І. Гошкевича стало вивчення пам'яток археології. Він відшукав і вивчив біля 50-ти «пізньоскіфських» городищ у Херсонському і Дніпровському повітах. Він проводив археологічні дослідження всього Півдня України (Таврії, Подністров'я, Побужжя і т.п.), головну увагу приділяв вивченню старожитностей Херсонщини.

З 1893 до 1900 рр. під керівництвом Імператорської Археологічної комісії В. І. Гошкевич досліджував 29 курганів епохи бронзи. Одночасно він вивчав поселення та городища на території краю. Він зібрав відомості про 50 пам'яток, а з 1909 року розпочав на них планомірні розвідки. Перший маршрут пролягав лівим берегом ріки Інгулець, досліджував городища біля селища Городок та у с. Репнінка. Наступну розвідку Гошкевич провів на правому березі Дніпра: було обстежено городище біля с. Понятівка, при с. Миколаївка, при колонії Старошведської, на землі Бізюкова монастиря, при с. Саблуковці, при хуторі Яковлевих, при о. Золота балка. Під час розвідок на городищах було складено плани, зроблено описи, фотороботи, зібрано підйомний матеріал. В жовтні 1909 року князем П. Трубецьким було запрошено Гошкевича до пробних розкопок городища при с. Миколаївка в маєтку «Козацьке». В 1910 році він провів значні за обсягом розвідки впродовж лівого берега Дністровського лиману, за Дністром та правим берегом Дніпра. В травні 1911 року граф О. О. Мордвинов запросив В. І. Гошкевича на розкопки скіфського кургану у своєму Чорнодолінському маєтку, а потім Гошкевич здійснив об'їзд морського узбережжя Дніпровського повіту. В 1912 році В. І. Гошкевич провів роботи на території Миколаєва, досліджував городища та могильники в Дніпровському повіті, за рахунок С. Б. Скадовського провів розкопки татарського городища у м. Скадовську та кургану біля с. Червоне, розкопав три кургани в Ольгівській економії, зібрав підйомний матеріал в Нижньодніпровських пісках, здійснював розкопки курганів біля Херсона. В 1913 році у маєтку Ф. С. Агаркова В. І. Гошкевич розкопав курган епохи бронзи, Консуловське пізньоскіфське городище та шість середньовікових поховань. Цікаві матеріали було отримано при дослідженні Каменської Запорізької Січі. В 1914 році В. І. Гошкевича запросив для проведення археологічних робіт Н. І. Волохін, власник острова Велике Городище у с. Тягнинки. Пошуки Гошкевича призвели до виявлення фундаментів будинків, залишків оборонних споруд [2, с. 68].

Результати археологічних досліджень В. І. Гошкевич широко популяризував на сторінках своїх праць або окремих видань. У 1898 році він став засновником, редактором і видавцем першої у

Херсоні неофіційної щоденної газети «Юг», де систематично друкував масу краєзнавчого матеріалу, у тому числі і про діяльність ХГСК та інші, особливо земські, статистичні дослідження.

У 1903 році було надруковано книгу В. І. Гошкевича «Скарби та старожитності Херсонської губернії» [10], яка відразу викликала зацікавленість серед фахівців, аматорів та просто шукачів скарбів. У роботі автор подав важливі відомості не лише про предмети матеріальної культури, знайдені на території колишньої Херсонської губернії, але й вказував на те, що вже у останній третині XIX ст. за пошуками скарбів вівся нагляд на загальнодержавному рівні, що свідчить про ґрунтовність вивчення предметів старовини в цей період, а також про перехід на якісно новий науковий щабель їх дослідження. Структурно книга розподілялася на дві частини «Скарби» та «Старожитності». Першу частину, окрім опису методів знаходження, класифікації та видобування скарбів, складають, також нариси нумізматичного напрямку. Друга – містить важливі поради щодо методики ведення археологічних розвідок та розкопок, класифікації «наукових скарбів», засобів їх зберігання, також докладні описи різновидів поховань та влаштування могил. Серед описаних В. І. Гошкевичем старожитностей, зібраних та розкопаних в адміністративних межах сучасної Миколаївської області, виділено знахідки скарбів, зроблені на території колишнього Олександрійського повіту: біля с. Богоявленське, де селянами були знайдені мідні речі; с. Братолюбівки, розритий курган з похованими у ньому кістяками; на околицях села Верблюжки розкопані кургани «Близнюки» та «Перервана могила» із залізними предметами; курган вмістом шести кістяків, розритий у 70-х рр. XIX ст. між с. Дмитрівка та ст. Знаменка; рештки шаблі та стремені, знайдені у кургані біля села Звенигородка; поряд з селом Троянкою розкопаний курган «Довга могила» [4, с. 219].

Напередодні Першої світової війни В. І. Гошкевич здобув неабиякий науковий авторитет в Україні, Росії та за кордоном. До цього періоду належать перші випуски «Літописів музею», які містять багато матеріалів щодо старожитностей Півдня України, це, насамперед, нумізматичний каталог «Монети та медалі» (1910 р.) [11] та «Стародавні городища по берегах низового Дніпра» (1913 р.)» [12].

У 1914 році В. І. Гошкевич був обраний членом-кореспондентом Московського археологічного товариства, до цього ж року належить наступна наукова праця вченого «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві», надруковане в четвертому випуску «Літопису музею» за 1912 рік (1914 р.), де автор викладає докладний опис поселення та могильника античного часу в місті Миколаєві, відкритого при будівництві на території майбутньої міжнародної пристані та дослідженого в 1912 році [13].

В 1915 році в «Записках» ОТІС було надруковано працю В. І. Гошкевича «Де був прадавній Одесс?», у який автор подав опис давньогрецького поселення, дослідженого ним на мисі між Сосницьким та Березанським лиманом, згодом названого Одессом [14]. Науковець піддає критиці роботи С.Д. Пападімітріу, друковані на сторінках «Записок» ОТІС, про місцезнаходження згадуваного у стародавніх джерелах міста Одесс, ґрунтовно доводячи, що знайдене ним, В. І. Гошкевичем, грецьке поселення і є розшукуване С. Д. Пападімітріу городище. У роботі автор вказує, не лише всі надбання попередників, у їх спробах обстежити територію та віднайти стародавнє місто, але робить аналіз їх праць. Він пояснює місцезнаходження Одесса торгівельною потребою Ольвії та вигідним географічним розташуванням, а також вказує, завдяки яким джерелам та дослідженням вдалося ідентифікувати і дослідити рештки стародавнього поселення. В. І. Гошкевич одним із перших зробив обстеження території, яку зараз займає Березанський район, велику увагу дослідника, при визначенні місцезнаходження Одесса, привернув острів Березань та інші античні поселення цієї місцини [4, с. 220].

Роки Першої світової війни, революції та Громадянської війни надовго перервали польову і наукову діяльність В. І. Гошкевича. В останній раз він виїхав на археологічні розкопки влітку 1924 року. В останні роки життя В. І. Гошкевич займався обробкою матеріалів дореволюційних досліджень і готував свою публікацію «Поховання, датовані джучидськими монетами. З розкопок І. Я. Стемпковського», яка була опублікована вже посмертно.

У вивчення, збереження і популяризацію культурної спадщини Півдня України В. І. Гошкевич зробив помітний внесок, ставши по праву засновником пам'яткознавства на Херсонщині. Сумлінна праця археолога, краєзнавця отримала високу оцінку: у 1922 році В. І. Гошкевича було удостоєно званням Героя Праці. Його пам'яткознавча діяльність не втрачає своєї актуальності й сьогодні в контексті вирішення тих злободенних

і невідкладних проблем, що існують у зазначеній сфері. Про це свідчить життєвий принцип дослідника: «Ми повинні зберегти для майбутніх поколінь те, над чим не можемо працювати самі, і для досягнення цього покласти усі старання мірою можливості в рамках боргу кожного… та не допустить, щоб нас з вами торкнувся докір в недбальстві, вандалізмі» [15, с. 98].

Джерела та література

1. Алексеева И. Л. Изучение первобытной эпохи Одесским обществом истории и древностей. В. И. Гошкевич / И. Л. Алексеева // Проблемы археологии Северного Причерноморья: к 100-летию основания Херсон. музея древностей: тез. докл. юбил. конф.: в 3 ч. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С. 65-67.

2. Былкова В. П. Археологическая деятельность В. И. Гошкевича / В. П. Былкова // Проблемы археологии Северного Причерноморья: к 100-летию основания Херсонского музея древностей: тез. докл. юбил. конф. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С.67-69.

3. Гошкевич Віктор Іванович (1860-1928): наук.-допом. покажч. / ОУНБ ім. О. М. Горького; склад. Н. М. Диба, Г. П. Мокрицька. – Херсон, 1993. – 17 с.

4. Ласінська М. Ю. Гошкевич В. І. в археологічному вивченні Миколаївщини / М. Ю. Ласінська // Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. – 2010. – Вип. 329. – С. 218-227.

5. Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія / І. Ю. Сінкевич // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (Херсон, 21-24 трав. 1997 р.): у 2 ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 103-108.

6. Сінкевич І. Ю. Херсонська губернська вчена архівна комісія: Нові знахідки та старі проблеми / І. Ю. Сінкевич // Південний архів: історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 1999. – Вип. 1. – С. 18-40.

6. Державний архів Херсонської області, ф. 413, оп. 1, спр. 408, арк. 1–2.

8. Сінкевич І. Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.) / І. Ю. Сінкевич // Південна Україна XVIII – XIX ст.: записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 171-176.

9. Кедровський В. Обриси минулого: деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 р. – Нью-Йорк ; Джерсі-Сіті, 1966. – 133 с.

10. Гошкевич І. В. Клады и древности Херсонской губернии / В. І. Гошкевич. – Херсон, 1903. – 178 с.

11. Гошкевич І. В. Монеты и медали / В. І. Гошкевич // Летопись музея: Херсонский гор. музей. – Херсон, 1910. – Вып. 1. – 126 с.

12. Гошкевич І. В. Древние городища по берегам низового Днепра В. І. Гошкевич // Летопись музея: Херсонский гор. музей. – Херсон, 1913. – Вып. 3. – 31 с.

13. Гошкевич І. В. Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві / В. І. Гошкевич // Летопись музея: Херсонский гор. музей. – Херсон, 1914. – Вып. 4. – 71 с.

14. Гошкевич І. В. Где был древний Одесс?/ В. І. Гошкевич // ЗООИД. – 1915. – Вып. 32. – С. 445–450.

15. Пиворович В. Б. Виктор Иванович Гошкевич – чины, награды, звания / В. Б. Пиворович // Наукові записки: проблеми археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2004 . – С. 98-102.

Наталия Кармазина

Исследователь древностей Юга Украины: Виктор Иванович Гошкевич (1860–1928)

Рассматривается жизнь и деятельность Виктора Ивановича Гошкевича (1860–1928) – историка, выдающегося исследователя памятников Юга Украины. Обосновывается положение о весомой роли В. Гошкевича в сохранении объектов культурного наследия региона в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: *Виктор Гошкевич, Юг Украины, культурное наследие, памятниковедение, охрана памятников.*

Natalia Karmazina

South of Antiquities Researcher: Viktor Goshkevich (1860–1928)

The article discusses the life and work of Viktor Ivanovich Goshkevich (1860–1928) – an outstanding researcher of monuments of the South of Ukraine. The author justifies the position of a considerable role of I. Goshkevich in the preservation of objects of cultural heritage of the region at the end of the XIX – beginning of the XX centuries.

Key words: *Victor Goshkevich, South Ukraine, cultural heritage, the protection of monuments.*

УДК 94 (477.46)

Валентин Лазуренко (м. Черкаси)

Штрихи до портрета черкаського історика і краєзнавця Миколи Бушина

"Кожна людина – це історія, не схожа ні на яку іншу".
К. Алексіс

У статті розглянуто основні етапи життя, педагогічної та історико-краєзнавчої діяльності доктора історичних наук, професора Миколи Івановича Бушина, проаналізовано основні творчі здобутки відомого черкаського вченого та дослідника-краєзнавця.

Ключові слова: *краєзнавство, вчений, професор, історико-краєзнавчі книги.*

Микола Іванович Бушин

10 березня 2013 р. виповнилось 75 років від дня народження неординарної, і водночас, надзвичайно працьовитої людини, невтомного та енергійного громадського діяча, доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук, заслуженого працівника освіти України, завідувача кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету (ЧДТУ), Стипендіата Президента України, почесного громадянина смт. Лисянка Черкаської області Миколи Івановича Бушина.

Всіх, хто знає професора М.І. Бушина, без перебільшення приваблюють його такі позитивні риси як швидкість дій, мобільність, об'єктивність, щирість в оцінці людей, програм, явищ, вміння передбачати наслідки рішень, що приймаються, інтелігентність, чесність і порядність, ерудиція, вміння працювати з людьми.

Творчі пошуки М.І. Бушина, як заначає історіограф В.В. Гоцуляк, припадають на два якісно відмінні етапи: "З одного боку, разом з іншими істориками другої третини XX ст., вчений підводив риску під радянською історіографією. З другого – М.І. Бушин, як переконуємося, плідно працював і працює протягом останніх двадцяти років у полі сучасної історії України. Вчений займає суголосну цьому часові з окремими винятками, і це цілком природно, позицію у питаннях історичної дидактики, напрямків історичного дослідження, популяризації історичних знань, особливо знань з історії України іноземними мовами та ін.

У цій сфері вчений прагне ширше охопити історичний матеріал, піднестися до широких узагальнень, відобразити історію народу крізь призму боротьби за світле майбутнє. Однак історична канва по собі ще не стає сюжетом, простим слідуванням фактам історії. За допомогою узагальнення і конкретизації історичних явищ історик зображує й історичні особистості даної епохи в якій він віддано працював і суспільне середовища, яке наклало на його особистість певний відбиток" [41, с.41].

Як цілком справедливо стверджує голова Національної спілки краєзнавців України, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт: М.І. Бушин "...без упередження розкриває минуле – таке, яке воно було насправді. Йому вдається максимально повно відтворити історичний колорит доби. Адже саме достовірність є необхідною передумовою розвитку історії як науки. Дуже важливо, – продовжує учений, – що у своїх працях Микола Іванович усуває "білі плями" в минулому, розглядає події, які або замовчувалися, або були свідомо перекручені" [41, с.41; 52, с. 9].

Чуйність і повага у взаємовідносинах з колегами, студентами, їх батьками, постійна турбота про удосконалення навчального процесу в ЧДТУ, в якому професор М.І. Бушин незмінно працює з листопада 1990 р. – принесли йому визнання та пошану. У навчальному закладі вчений працював на різних керівних посадах – був заступником директора з навчально-виховної роботи, проректором по роботі з іноземними студентами, деканом факультету по роботі з іноземними студентами, завідувачем кафедри українознавства та історії. З червня 2001 р. – завідує кафедрою історії України [53, с. 18].

Професора шанують як висококваліфікованого викладача і науковця. Його лекції і семінарські заняття відзначаються глибоким змістом і науковістю, є великою школою справжнього професіоналізму і педагогічної майстерності. Вагомим внеском у вітчизняну історичну науку є наукові праці вченого з історії України та світової історії.

Особливо хочемо відзначити внесок М.І. Бушина у підготовку професіоналів-істориків, адже під науковим керівництвом вченого на сьогодні підготовлено 30 кандидатів історичних наук з різних галузей історичної науки, а на очолюваній вченим кафедрі захищено 45 кандидатів історичних наук [62, с. 74]. Шість учнів М.І. Бушина стали докторами історичних наук.

Сіючи розумне, добре, вічне, М.І. Бушин піднімає національну самосвідомість співвітчизників вже не одне десятиліття, несе у близьке та далеке зарубіжжя перлини української історії та культури.

Народився М.І. Бушин 10 березня 1938 р. в с. Маріца Льговського району Курської області (Російська Федерація) в сім`ї селянина. З дитинства мріяв про майбутнє військового моряка, але не склалося. Після закінчення середньої школи трудову діяльність розпочав у Донбасі, працюючи вибійником у Лисичанській шахті № 7. Пройшов військову службу у збройних силах радянської армії на західних кордонах України [53, с. 13].

Після закінчення Ужгородського державного університету у 1965 р. Микола Бушин був направлений вчителем історії і суспільствознавства Новослобідської середньої школи Путивльського району Сумської області, в село, де в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. С.А. Ковпак формував свій партизанський загін. Педагогічний колектив тепло і привітно зустрів молодого фахівця, якому довірив викладати історію у старшокласників. На своїх уроках уміло використовував краєзнавчий матеріал, знайомив учнів з героями війни. З учнями одинадцятого класу він проводив різні конференції, де вони виступали з повідомленнями перед своїми батьками. І хоча на Сумщині пропрацював один рік, проте заслужив повагу від колег, жителів села та учнів [62, с. 63-64].

У 1966 р. М.І. Бушин переїздить за місцем роботи дружини Ольги Сергіївни у смт. Лисянка Черкаської області. Тут почав працювати вчителем історії і фізичного виховання у Лисянській восьмирічній школі (нині Лисянська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів №2 ім. С.Г. Савранського). В школі він разом з учнями займався краєзнавчою роботою. Збирали експонати для майбутнього районного краєзнавчого музею. Працюючи на освітянській ниві, не забував про науку, зацікавленість до якої прищепили М.І. Бушину викладачі з Ужгородського державного університету М.М. Лелекач, І.Г. Шульга, С.О. Міщенко, І.М. Гранчак, М.В. Арсентєв, Г.В. Марченко та В.І. Ілько [62, с. 64].

Із 1967 до 1988 рр. М.І. Бушин працював у партійних структурах Черкащини районного та обласного рівнів. Досвід суспільно-політичної роботи серед жителів області, зустрічі з простими людьми, сприйняття їх життєвих проблем, як власних, завжди породжували в нього бажання прийти на допомогу, зарадити тим, хто потрапив у скруту чи немилість чиновника [60, с. 74].

У 1976 р. М.І. Бушин захистив кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему “Партійне керівництво культурним будівництвом на селі” (Київський університет ім. Т.Г. Шевченка), а через дванадцять років, у 1988 р. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС відбувся захист докторської дисертації на тему: “Фактори соціально-культурного розвитку сучасного радянського села (на матеріалах Української РСР)” [46, с. 7-8].

З грудня 1988 р. до листопада 1990 р. М.І. Бушин професор Черкаського державного педагогічного інституту імені 300-річчя возз’єднання України з Росією (нині Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького). З листопада 1990 р. працює в ЧДТУ [42, с. 233].

В творчості, як і в громадській діяльності М. І. Бушина яскраво окреслюється краєзнавча (регіональна) тематика, присвячена вивченню та збереженню історико-культурної спадщини Черкащини.

У 1967 р. М.І. Бушин виступив ініціатором створення і був першим директором Лисянського районного краєзнавчого музею Черкаської області [51, с. 3; 53, с. 14]. У зв’язку з підготовкою до відзначення 50-річчя Радянської влади та згідно заходів бюро Лисянського райкому партії і виконкому районної Ради депутатів трудящих “Про виявлення та впорядкування історичних пам’ятників на території Лисянського району” 12 травня 1967 року (протокол №33 п.13) була прийнята постанова “Про організацію музейної кімнати в смт. Лисянка в приміщенні районної бібліотеки для дорослих і

музейних кімнат в селах району”. Згодом створено Раду по організації музейної кімнати в смт. Лисянка в складі 11 осіб [64, с. 111, 113]. Головою Ради по організації музейної кімнати було затверджено М.І. Бушина, на той час учителя історії Лисянської восьмирічної школи, який разом з учнями на той час мав певні напрацювання в музейній сфері.

На сьогодні, за активної не лише наукової, але й організаційної та матеріально-фінансової підтримки М.І. Бушина Лисянський районний краєзнавчий музей став значним центром історико-краєзнавчого та суспільно-культурного життя міста і району.

У 1998 р. за безпосередньої участі М.І. Бушина створений Музей історії Черкаського інженерно-технологічного інституту (нині – ЧДТУ), директором якого на громадських засадах він є з 10 березня 1998 р. [2; 41, с. 42]. Крім того, М.І. Бушин є автором (співавтором) двох історико-краєзнавчих видань про історію та вчених Черкаського державного технологічного університету [48; 59].

У 2004 р. М.І. Бушин власним коштом відкрив Меморіальну кімнату-музей в Лисянській загальноосвітній школі № 2, присвячену відомому на Черкащині педагогу С.Г. Савранському і продовжує піклуватись ним і понині [53, с. 14]. М.І. Бушин хоч раз, а здебільш і по декілька раз на місяць приїздить до Лисянки познайомитись із станом справ Лисянського районного краєзнавчого музею та Кімнати-музею. Турбується про поточні питання, спілкується з учнями та педагогами. Слід відзначити, що професор ніколи не приїжджає з “пустими руками”. Завжди везе якийсь подарунок. І до того ж, як правило, подарунки ці мають неабияку культурну та історичну цінність. Так, наприклад, у вересні 2012 р. професор привіз в подарунок районному музею 200 з лишнім томів унікальної серії “Жизнь замечательных людей” книги якої, незважаючи ні на які політичні, історичні, економічні катаклізми, виходять в світ протягом більш ніж півстоліття. А всього вчений передав до бібліотеки районного музею близько 600 книг різного напряму [50, с. 54]. За власні кошти допомагає музею проводити ремонти.

Аналіз наукової спадщини М.І. Бушина свідчить, що вся вона, в основному, присвячена історії України. Наукові праці вченого народжені потребами розвитку українського народу та його багатогранної культури. Росіянин за національністю, М.І. Бушин усе своє свідоме життя прожив в Україні, переймаючись її проблемами, стверджуючи громадянське кредо: “Україна – моя Батьківщина, моя рідна земля”.

М. І. Бушин з директором Інституту історії України НАН України академіком НАН України В. А. Смолієм. 2011 рік.

Однією із перших ґрунтовних праць, керівником авторського колективу якої був М.І. Бушин (у книзі висвітлюються специфічні аспекти історичного, а особливо політичного розвитку українських земель, в т.ч. і Черкащини), є монографія «Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці», яка побачила світ у 1998 р. [45, с. 118]. Ця книга – це одна із перших спроб у вітчизняній історіографії дослідити еволюцію козацької державності Запорозької Січі, розширити й систематизувати наукові знання з історії державно-політичного устрою України другої половини XVII ст. Автори монографії розкрили витоки, особливості та суперечності суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України – Гетьманщини. Науковці висвітлили діяльність українських гетьманів та проаналізували економічний стан та соціальні трансформації тогочасного суспільства. Чільне місце у книзі відводиться аналізу політичної діяльності гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи [56].

У 2001 р., М.І. Бушиним започатковано видання серії історико-краєзнавчих книг “Черкаський край в особах. 1941 – 2001 рр.” [47, с. 4]. Ідея започаткувати написання цієї серії книг

*

М.І. Бушин у колі друзів (на фото зліва направо: д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України О.П. Реєнт, д.і.н., професор О.І. Гуржій, д.і.н., професор В.М. Лазуренко). 14.06.2013 р.

*

виникла напередодні 10-ї річниці незалежності України, а остаточно затвердилася після X Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства «Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень», яка відбулася у м. Донецьк 28-29 вересня 2001 р. та була підтримана головою Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіком НАН України П.Т. Троньком [46, с. 200].

У книгах серії «Черкаський край в особах. 1941-2001 рр.» зібрані матеріали про Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, Повних кавалерів орденів Слави, героїв афганської війни, людей, які нагороджені орденом Леніна, осіб, яким присвоєно почесні звання. У виданнях зібраний матеріал про вчених, письменників, славетних людей (артистів, краєзнавців, композиторів, художників тощо). Окремий розділ присвячений здібним керівникам, організаторам, господарям. У кожній книзі історико-краєзнавчого видання подається короткий історично-краєзнавчий екскурс про історичні місця кожного району Черкащини, а також хронологія найважливіших подій, що відбулися в тому чи іншому районі області в період з 1941 по 2001 рр. На сьогодні побачили світ 15 книг [4; 6-8; 13-16; 18-19; 25; 27; 33-34; 38]. Крім того, підготовлені і чекають своєї черги (за браком коштів) ще 5 книг. Працюючи над вищезгаданою серією, професор М.І. Бушин та його колеги-однодумці провели велику за обсягом науково-дослідницьку роботу зі збору й опрацювання матеріалів, значна частина яких досі була невідома широкому загалу. Насиченість фактичним матеріалом, оригінальність викладу робить книги серії «Черкаський край в особах. 1941-2001» привабливими для читачів і, що, безумовно, сприятиме розширенню їхніх знань про рідний край та його людей, виховуватиме повагу до власної історії, формуватиме високі громадянські якості. Рецензентом цієї серії книг виступив академік НАН України, Герой України П.Т. Тронько [55, с. 49].

Помітним явищем у науковому житті Черкащини стало видання у 2003 р. під науковим керівництвом професора М.І. Бушина навчального посібника для загальноосвітньої школи I-III ст. Черкаської області «Історія Шевченкового краю: 1939-2002 рр.» [61]. Навчальний посібник присвячений подіям, що відбулися на території Черкащини від початку Другої світової війни до здобуття Україною незалежності та сьогодення. Посібник знайшов схвальний відгук в Інституті історії України НАН України [11].

У 2004 р. з-під пера М.І. Бушина та доцентів В.М. Лазуренка і І.Ю. Мащенко побачила світ монографія «На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII ст.: політичний та соціально-економічні аспекти» [30]. В даному виданні розкрито аспекти державно-політичного устрою України в середині XVII ст., проаналізовано

економічний потенціал українських земель в часи Національної революції середини XVII ст. Особливу увагу науковці зосередили на соціальному розвитку українського суспільства в середині XVII ст. Окремо проаналізували історичну обумовленість ролі Черкащини, як епіцентру Української національної революції середини XVII ст. В цьому аспекті детально розглянули роль Чигиринщини, як колиски українського державотворення.

В 2004 р. вийшла друком ще одна монографія «Розвиток української культури в добу Національної революції середини XVII століття», співавтором якої є професор М.І. Бушин [31]. Видання присвячене висвітленню розвитку української культури в добу Української національної революції середини XVII ст.

Помітне місце в історико-краєзнавчих дослідженнях М.І. Бушина відводиться темі Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Цим самим професор своїми працями засвідчує про свою глибоку вдячність і повагу до тих радянських воїнів, які відстоювали свободу і незалежність Вітчизни у боротьбі з фашизмом. У 2005 р. з під пера М.І. Бушина та його колег А. І. Лисенко і Р. К. Загоріної побачило світ документальне видання «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років та Черкащина. Герої Радянськоьго Союзу та повні кавалери ордена Слави» [40, с. 38; 17].

Опис братських могил воїнів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., що знаходяться на території Черкаської області, можна знайти в книзі «Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років та Черкащина. Братські могили» [5], написаної професором М. І. Бушиним, працівником Черкаського обласного краєзнавчого музею Г. І. Березняком та доцентом А. І. Лисенко.

Помітним явищем у краєзнавчому житті Черкащини став вихід у світ у 2005 р. історико-краєзнавчої книги «Черкаси 1954-2004», присвяченої 50-річчю Черкаської області, керівником авторського колективу якої є М.І. Бушин [32].

У 2006 р. М.І. Бушин та В.М. Лазуренко видали книгу «Витоки державності. Чигиринщина» [26], в якій розповідають про історію чигиринського краю від найдавніших часів до сьогодення.

М.І. Бушин є автором (співавтором) ряду історико-краєзнавчих досліджень, присвячених висвітленню життєвого та наукового шляху відомих українських істориків І.О. Гуржія та І.Г. Шульги [1; 12].

У 2010 р. з під авторського пера М.І. Бушина, О.І. Гуржія і А.Г. Палія побачила світ історико-краєзнавча книга «Уманщина: історичні портрети, події, факти» [58].Чимало історико-краєзнавчих робіт, які вийшли з-під пера М.І. Бушина присвячені дослідженню творчості та увіковіченню пам’яті Т.Г. Шевченка [22-24].

Під науковим керівництвом М.І. Бушина на очолюваній науковцем кафедрі історії України ЧДТУ у 2011 р. започаткований регіональний проект «Сучасна енциклопедія Черкащини» [62, с. 68]. Це грандіозна робота, яка потребує багато часу та зусиль. Енциклопедія буде складатися з декількох томів, два з яких вже побачили світ у 2012 р. Ці два томи охоплюють літери: А, Б, В, Г [43]. У 2012 р. на кафедрі також започатковано науково-популярну історико-краєзнавчу серію книг «Обереги Черкащини» [9-10; 20-21; 28-29; 35-37; 39].

У 2012 р. за редакцією М.І.Бушина і О.І. Гуржія видано навчальний посібник «Історія України. Проблемні лекції» [42, с. 233]. На початку 2013 р. з-під пера М.І. Бушина, А.І. Гнідаш, Т.С. Калашника вийшов з друку довідник школяра «Історія Стародавнього світу» [3].

До кінця 2013 р. заплановано видання наступних навчальних посібників, науковим керівником яких є професор М.І. Бушин – «Історія української культури. Мистецький вимір», «Історія української культури. Курс лекцій», «Нариси історії Шевченкового краю. З найдавніших часів до початку ХХ ст.»; «Нариси історії Шевченкового краю. Від початку ХХ ст. до сьогодення»; «Черкащини славетні імена» [62, с. 68]. Подано до друку книгу «Тут, над Дніпром», присвячену 200-річчю від дня народження великого сина українського народу Т.Г. Шевченка.

Професор ніколи не зупиняється на досягнутому. В 2005 р. заснував і очолив громадську організацію «Товариство істориків Черкащини ім. І.О. Гуржія» метою якої є об’єднання істориків, вчителів історії з метою вивчення минулого та сьогодення Черкащини [46, с. 164].

М.І. Бушин автор та співавтор 300 праць (статей, брошур, монографій, навчальних посібників, словників). Серед них: 32 монографії, з них 14 індивідуальних, 14 навчальних посібників, в тому числі з історії України китайською, німецькою та англійською мовами. Нині триває переклад бенгальською мовою [62, с. 68]. Про професора М.І. Бушина є згадки у багатьох виданнях. Серед них: «Хто є хто в українських суспільних науках» (1998); «Імена України.

Біографічний щорічник» (1999), «Україна на межі тисячоліть. 500 впливових особистостей» (2000), «Енциклопедія Сучасної України» (2004), «Кращі науково-педагогічні працівники ВНЗ України» (2006), «Хто є хто в Україні», «Науковці України – еліта держави» (Т.2, 2012) [41, с. 38 – 39].

М.І. Бушин є дійсним членом Української академії історичних наук (з 1999 р.) [57, с. 41].

Нагороджений: Грамота Президії Верховної Ради УРСР (1988); «Людина року – 1998» (Американський Біографічний Інститут); Премія імені професора І.Г. Шульги (2003); Почесна грамота Лисянської районної ради (2004); Почесна грамота Управління у справах преси та інформації Черкаської ОДА (2004); Диплом першого ступеня Лауреата фестивалю мистецтв – 2004 (2004); Почесна грамота Черкаської обласної ради (2005); премія «Прометей» Черкаської обласної організації НСЖУ (2006); ювілейна медаль «20 років Незалежності України» (2011); свідоцтво «Почесний краєзнавець України» (2013).

Особливо приємним для професора М.І. Бушина став 2007 рік. В цей рік держава відзначила вченого почесним званням «Заслужений працівник освіти України».

Указом Президента України від 12 травня 2009 р. «Про призначення державних стипендій видатним діячам науки» М.І. Бушину призначена державна стипендія (13 квітня 2012 р. стипендія продовжена на новий термін) [46, с. 12].

Говорячи про М.І. Бушина, як про дослідника історії Черкащини, хотілось би сказати і про те, що професор проводить активну просвітницьку роботу на Черкащині, відвідує з просвітницькою метою школи районів області, дарує їхнім бібліотекам власні видання.

Звертаючись до непересічної постаті М.І. Бушина як ученого, хотілося б відзначити його здатність гуртувати навколо себе людей, надихати їх великою благородною метою – досліджувати історію своєї рідної української землі. А це має велике значення для виховання молодих науковців. Саме завдяки цим надзвичайно цінним у науці якостям, коли в особі маститого вченого поєднується науковий лідер і чуйна людина, в ЧДТУ на кафедрі історії України, яку очолює М.І. Бушин, сформувалася справжня наукова школа із числа його вихованців, яка вже дала Черкащині чимало висококваліфікованих молодих дослідників в одній із найскладніших для об'єктивного відтворення дійсності гуманітарних дисциплін – вітчизняній історії.

Найкращі учні М.І. Бушина в знак поваги і вдячності до свого наставника і вчителя 19 грудня 2005 р. заснували Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина», метою якого є об'єднання зусиль істориків України у сприянні формуванню демократичної держави, підвищенню ролі та авторитету історичної справи в суспільстві і державі, сприяння розвитку історичної діяльності, захист і підтримка вчених-істориків, поширення традицій української історичної справи, розвитку і поглибленню міжнародних зв'язків істориків [63, с. 169]. Благодійним фондом щорічно 10 березня в день народження М.І. Бушина вручається премія за кращі наукові роботи та інші історико-краєзнавчі здобутки в напрямку дослідження минулого нашої держави, розмір якої на 2013 р. становить 12 тис. грн. Крім цього Лауреату премії вручається диплом, настільна срібна медаль і нагрудна срібна медаль. Першу премію вручено в день 70-річчя Миколи Бушина – 10 березня 2008 року. Фонд регулярно проводить регіональні конкурси для обдарованої молоді, учнів шкіл, вшановує молодих науковців-істориків, працівників музейних установ, журналістів та ін. Крім того фонд піклується наповненням Меморіальної кімнати-музею в загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 2 ім. С.Г. Савранського в смт. Лисянка Черкаської області. Головою Комітету Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» є д.і.н., професор Т.Д. Чубіна.

Колектив очолюваної М.І. Бушиним кафедри історії України ЧДТУ співпрацює з науковцями інших навчальних закладів України, Росії, Білорусії. Кафедра з 2005 р. є ініціатором проведенення в смт. Лисянка Черкаської області щорічної науково-практичної конференції, що має назву «Савранські читання», присвячені видатному педагогу Лисянщини С.Г. Савранському. По результатам конференції видаються збірки матеріалів [46, с. 177-178; 54].

Історика М.І. Бушина дуже важко недооцінити. Навіть послідовні його недруги визнають в ньому такі людські якості, які роблять честь будь-якому вченому. Все, що вчений робив і робить, робить з пристрастю, віддаючи улюбленій справі всього себе без останку.

Викладачами кафедри історії України, очолюваної М.І. Бушиним, проводяться дослідження в рамках держбюджетної теми «Історія української державності» та «Сучасна історія

України: регіональний аспект». Результатом цих досліджень є вихід друком низки монографій.

Розуміючи, що буде знесений невблаганним потоком «часу», М.І. Бушин, докладаючи максимум зусиль, прийняв мудре рішення передати свої особисті документи на зберігання в Державний архів Черкаської області, щоб його науковий та просвітницький доробок могли використати нащадки в майбутньому. Таким чином, був сформований особовий фонд М.І. Бушина в Державному архіві Черкаської області у склад якого увійшли матеріали його наукової та творчої діяльності, листування, біографічні та особисті документи, матеріали службової, політичної та громадської діяльності, документи про М.І.Бушина, фото,-відеодокументи та альбоми, книги [44, с. 303; 65].

Не можна словами оцінити те добро, яке несе М.І. Бушин людям, які його дійсно цінують, шанують, люблять. Йому заздрять, але заздрять «по-доброму». Заздрять його оптимізму, його любові до життя, вірності своїм ідеалам, кількості його учнів. А ще – мудрості. І не тому, що із званням, а тому – що багато бачив, знає і розуміє. А Микола Іванович Бушин просто робить свою справу – поспішає творити добро.

Джерела та література

1. Бушин М.І. Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого / Бушин М.І. – Черкаси, 2008. – 335 с.

2. Бушин М.І. Пам’ять, дарована майбутньому. Музей історії Черкаського державного технологічного університету / Бушин М.І. – Черкаси, 2010. – 110 с.

3. Бушин М.І. Історія Стародавнього світу. Довідник школяра / Гнідаш А.І., Калашник Т.С. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2013. – 277 с.

4. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Лисянщина. Книга 1 / Бушин М.І. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 352 с.

5. Бушин М. І. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років та Черкащина. Кн. 2: Братські могили / Бушин М. І., Березняк Г. І., Лисенко А. І. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2005. – 398 с.

6. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Монастирищина. Книга 12 / Бушин М.І., Бойко О.О., Волошенко І.І. – Черкаси: ЦНТЕІ. – 2005. – 544 с.

7. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Маньківщина. Книга 7 / Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2004 – 387 с.

8. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941 – 2001. Місто Канів. Книга 14 / Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М. – Черкаси: ЦНТЕІ. – 2011. – 352 с.

9. Бушин М.І. Кований із криці. Корсунщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 8 / Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М., Тептюк Л.М. – Черкаси, 2012. – 341 с.

10. Бушин М.І. Сонце над Тікичем. Лисянщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 10 / Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М., Тептюк Л.М. – Черкаси, 2012. – 176 с.

11. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю: 1939-2002 рр. Навчальний посібник з історії / Бушин М. І., Гудачкова Н. В., Лазуренко В. М., Лисенко А. І. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 233 с.

12. Бушин М.І. Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності / Бушин М.І., Гуржій О.Г., Товстопят Л.М. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2006. – 252 с.

13. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Чорнобаївщина. Книга 13 / Бушин М.І., Десятніков І.В., Десятніков О.В. – Черкаси: ЦНТЕІ. – 2011. – 488 с.

14. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Керівники Черкаської області. Книга 11 / Бушин М.І., Єрмілов Є.П. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2005. – 514 с.

15. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Місто Черкаси. Книга 9 / Бушин М.І., Єрмілов Є.П. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2005. – 557 с.

16. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Місто Черкаси. Книга 10 / Бушин М.І., Єрмілов Є.П. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2005 – 392 с.

17. Бушин М. І. Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. та Черкащина. Кн. 1: Герої Радянського Союзу і повні кавалери ордена Слави / Бушин М. І., Загоріна Р. К., Лисенко А. І. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2005. – 329 с.

18. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Золотоніщина. Книга 2 / Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Ю. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 336 с.

19. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Місто Золотоноша. Книга 4 / Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Ю. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 208 с.

20. Бушин М.І. Мить і вічність. Уманщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 4 / Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Ю., Вишневський В.С., Чубіна Т.Д. - Черкаси, 2012. – 510 с.

21. Бушин М.І. Сердце української родини. Шполянщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 9 / Бушин М.І., Коваленко Я.Ю. – Черкаси, 2012. – 343 с.

22. Бушин М.І. Тарас Шевченко – символ Українського народу / Бушин М.І., Конон Ю.М. // Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал. – № 3-4. – Донецьк: Вид-во ДНУ, 2005. – С. 35 – 39.

23. Бушин М.І. Українська діаспора та національна святиня / Бушин М.І., Конон Ю.М. // Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2005. – С. 93-96.

24. Бушин М.І. Шевченківський національний заповідник у Каневі – святиня українського народу / Бушин М.І., Конон Ю.М. // Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2005. – С. 48-51.

25. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Кам'янщина. Книга 8 / Бушин М.І., Кукса Н.Г., Шамрай О.Г. – Черкаси: «Ваш Дім», 2005. – 312 с.

26. Бушин М. І. Витоки державності. Чигиринщина / Бушин М. І., Лазуренко В. М. – Черкаси, 2005. – 342 с.

27. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Чигиринщина. Книга 3 / Бушин М. І., Лазуренко В. М. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 304 с.

28. Бушин М.І. Витязь над Дніпром. Місто Черкаси. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 2 / Бушин М.І., Лазуренко В.М., Лазуренко Ю.М. – Черкаси, 2012. – 285 с.

29. Бушин М.І. Земля слави козацької. Чигиринщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 1 / Бушин М.І., Лазуренко В.М., Лазуренко Ю.М. – Черкаси, 2012. – 488 с.

30. Бушин М. І. На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII століття: політичний та соціально-економічні аспекти / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Мащенко І. Ю. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2004. – 160 с.

31. Бушин М. І. Розвиток української культури в добу Національної революції середини XVII століття / Бушин М. І., Лазуренко В. М., Мащенко І. Ю. – Черкаси, 2004. – 100 с.

32. Бушин М.І. Черкаси 1954-2004 / Бушин М.І., Лазуренко В.М., Мащенко І.Ю., Стрижак Є.М. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2005. – 526 с.

33. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Корсунщина. Книга 6 / Бушин М.І., Лазуренко В.М., Стрижак Є.М. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2003. – 416 с.

34. Бушин М.І. Черкаський край в особах. 1941-2001. Драбівщина. Книга 5 / Бушин М.І, Лисенко А.І. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2003. – 316 с.

35. Бушин М.І. Музи над Тясмином. Кам'янщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 7 / Бушин М.І., Скрипник Л.В. – Черкаси, 2012. – 393 с.

36. Бушин М.І. Крізь віки. Місто Канів. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 3 / Бушин М.І., Тихоненко Ю.М. – Черкаси, 2012. – 366 с.

37. Бушин М.І. Пам'ять не згасне. Звенигородщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 5 / Бушин М.І., Тихоненко Ю.М. – Черкаси, 2012. – 335 с.

38. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Канівщина. Книга 15 / Бушин М.І., Товстопят Л.М., Янкова Є.М. – Черкаси: ЦНТЕІ. – 2011. – 551 с.

39. Бушин М.І. Трипільський дух літа над нами. Тальнівщина. Науково-популярна серія «Обереги Черкащини». Кн. 6 / Бушин М.І., Яшан О.О., Чубіна Т.Д. – Черкаси, 2012. – 370 с.

40. Вовкотруб Ю.М. Висвітлення подій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років в історико-краєзнавчих дослідженнях науковців Черкаського державного технологічного університету / Вовкотруб Ю.М. // Чигиринщина в історії України. Збірник 2. Чигиринщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Матеріали Другої історико-краєзнавчої учнівської конференції /за заг. ред. доц. В.М. Лазуренка. – Черкаси: ЦКВ ЧДТУ, 2008. – С. 33-37.

41. Гоцуляк В. В. Штрихи до творчої біографії Миколи Івановича Бушина / Гоцуляк В. В. // Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / за ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – С. 21 – 44.

42. Гуржій О.І. До 75-річчя доктора історичних наук, професора М.І. Бушина / Гуржій О.І., Лазуренко В.М. // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. №2 (509). – С. 232-234.

43. Енциклопедія сучасної Черкащини. Т. 1 / Кер. авт. кол. Бушин М.І. – Черкаси, 2010. – 386 с.

44. Клименко Т.А. Особовий фонд Миколи Івановича Бушина в Державному архіві Черкаської області / Клименко Т.А. // Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – С. 302-307.

45. Лазуренко В. Висвітлення історії Чигиринщини в працях наукової школи професора М.І. Бушина / Лазуренко В. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 73 (№ 6). – С. 117-119.

46. Лазуренко В. М. Історик двох епох: Микола Іванович Бушин / Лазуренко В. М. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 360 с.

47. Лазуренко В.М. Серія «Черкаський край в особах. 1941-2001» / Лазуренко В. М. // Студентський меридіан. – 2003. – № 6(7). – Червень. – С. 4.

48. Лега Ю.Г. Шляхом до державного університету / Лега Ю.Г., Бушин М. І. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2003. – 352 с.

49. Мащенко І.Ю. Вчені Черкаського державного технологічного університету. Книга 1: Бушин Микола Іванович / Мащенко І.Ю. – Черкаси: «Відлуння-Плюс». – 2003. – 80 с.

50. Морозов А. Г. Його називали «народовольцем» / Морозов А. Г. // Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – С. 45-60.

51. Перший директор Лисянського музею – нині ректор інституту // Добридень. Лисянський часопис. № 1 (червень) 1999. – С. 3-5.

52. Професор Микола Іванович Бушин: Україна – моя Батьківщина. – Черкаси: ЧДТУ, 2005. – 295 с.

53. Реєнт О. П. Досліджуючи краєзнавчі скарби Черкащини (до 75-річчя від дня народження професора М. І. Бушина) / Реєнт О. П. // Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – С. 12-20.

54. С.Г. Савранський – педагог з великої літери (уклад. М.І. Бушин, Г.А. Іоніна, А.І. Лисенко. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 149 с.

55. Спілка «Витоки» у краєзнавчому русі України: досягнення і перспектива / Упорядник М.І. Бушин, В.М. Щербатюк. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2004. – 439 с.

56. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / За ред. М.І. Бушина. – К., 1998. – 272 с.

57. Українські історики XX століття. Бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Випуск 2, Частина 1. – К., Львів, 2003. – 396 с.

58. Уманщина: історичні портрети, події, факти / Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.Г. – Черкаси, 2010. – 412 с.

59. Учені Черкаського державного технологічного університету / автор.-упоряд. М.І.Бушин. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. – 480 с.

60. Хто є хто на Черкащині. Видатні земляки. Випуск перший. – К., 2005. – 159 с.

61. Черкаські історики видали посібник з історії Шевченкового краю до 50-річчя Черкаської області // Нова доба. – 2002. – 10 грудня.

62. Чубіна Т.Д. Відданий музі Кліо. Штрихи до портрета професора Миколи Бушина / Чубіна Т.Д. // Особистість в історії України: Микола Іванович Бушин / За ред. д.і.н., проф. ЧДТУ В. М. Лазуренка. – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – С. 61-81.

63. Чубіна Т.Д. Благодійний фонд «Історична спадщина»: основні засади діяльності / Чубіна Т.Д. // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип.5 – С. 169-174.

64. Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. П-992, оп.1, спр. 646.

65. ДАЧО. – Ф. Р-5945, оп.1, спр. 22-61.

Валентин Лазуренко

Штрихи к портрету черкасского историка и краеведа Николая Бушина

В статье рассмотрены основные этапы жизни, педагогической и историко-краеведческой деятельности доктора исторических наук, профессора Николая Ивановича Бушина, проанализированы основные творческие достижения известного черкасского ученого и исследователя-краеведа.

Ключевые слова: *краеведение, ученый, профессор, историко-краеведческие книги.*

Valentin Lazurenko

About cherkasy historian and researcher Mykola Bushin

The basic stages of life, pedagogical, historical and regional activities of the doctor of historical sciences, the professor Mykola Bushin are analyzed in the article. The basic creative achievements of that famous Cherkassy scientist and the regional researcher are taken into consideration.

Key words: *regional ethnography, scientist, professor, historical and ethnographical books.*

Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку

УДК 908 (477.63)(069)

Руслана Маньковська (м. Київ)

Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку

У статті висвітлюється роль музею у сучасному суспільстві та аналізується його комунікаційна функція, розглядаються традиційні та новітні форми і методи музейної комунікації, перспективи використання інформаційних технологій у музейній діяльності.

Ключові слова: *музей, музейна комунікація, музейна колекція, відвідувач, музейні інформаційні технології.*

Музеї у сучасному суспільстві розглядаються як невід'ємна складова його соціокультурного простору. Розвиток музейної галузі всебічно сприяє духовному вдосконаленню суспільства, утвердженню його гуманістичних цінностей, інтеграції національної спадщини у культуру світового співтовариства. Музей, як специфічний, багатофункціональний соціокультурний механізм, спрямований на збереження історико-культурної спадщини, дослідження музейних пам'яток, разом з тим проводить значну науково-просвітницьку діяльність, здійснює експозиційну роботу. Музейна діяльність передбачає широкі контакти з громадськістю, і комунікативна функція набуває особливої ваги у взаємозв'язках музею та суспільства. Поряд із традиційними формами музейної комунікації, такими як експозиційно-виставкова, просвітницько-освітня, видавнича, в умовах інформаційно-технологічного розвитку з'являються сучасні способи взаємодії музею і суспільства, спрямовані на розширення сфери впливу закладів культури серед громадськості.

Останнім часом пильну увагу фахівці музейної галузі приділяють проблемі залучення до музейного поля якомога більше відвідувачів. Зосередженість на музейних контактах сприяє підвищенню ролі музею у суспільному житті, посиленню його впливу на духовну сферу країни, враховуючи прицьому і економічний ефект від розгортання музейної комунікації. Досвід музейної роботи переконує, що мало хто, ознайомившись із музейною експозицією, залишається байдужим до унікальних музейних пам'яток, емоційне сприйняття яких підсилюють змістовна розповідь співробітників та використання технічних засобів. Проте, щоб пробудити бажання відвідувачів ознайомитися з колекцією музею, необхідно розвивати його комунікативні можливості, залучати різноманітні форми співпраці з музейною аудиторією, що різниться за соціальною, професійною, віковою та іншими ознаками.

Специфічною формою музейної комунікації виступає музейна експозиція, за допомогою якої відвідувач спілкується із музейним предметом. Як стверджує австрійський музеолог Ф. Вайдахер: «Теорія музейної комунікації досліджує та пояснює загальні та особливі засади поширення змісту музейних фондів серед суспільства» [2, с. 174], підкреслюючи, що музейна комунікація відбувається через експонування та інтерпретацію автентичних пам'яток, а її головним змістом є доступ суспільства до музейних збірок, збережених і досліджених музейниками [2, с. 177-182]. Зазначимо, що відвідувач вступає в контакт з музеєм, коли оглядає експозицію, спілкується із співробітниками, цікавиться музейними виданнями і бере участь у заходах музею, вбираючи інформацію для власних потреб (пізнавального, естетичного, освітньо-виховного розвитку тощо). У свою чергу зворотній шлях інформації простежується через вивчення мотивації звернення до музею, інформаційного та емоційного впливу музейної збірки на відвідувача, спостереження за кількістю та частотою його відвідувань тощо. Комунікацію між музеєм і відвідувачем можна розділити на безпосередню та опосередковану. Важливо врахувати, і на цьому наголошував польський музеолог З. Странський, що музейна комунікація буде дієвою лише тоді, коли суспільство матиме широкий доступ до музейних колекцій та засвоїть їх [2, с. 181].

Щоб глядачі всебічно опанували музейні збірки, а експозиційна робота була ефективною, музейникам необхідно глибоко досліджувати свою аудиторію, її базові знання, навички, вікові особливості, уподобання тощо. Виділяють три категорії відвідувачів: дослідники, які у своїй роботі використовують музейні фонди та бібліотеку; на-

вчально-освітня аудиторія, зацікавлена специфічною інформацією для пізнавально-освітніх цілей; а також відвідувачі, для яких музей є формою відпочинку.

Останнім часом у музейній практиці пильна увага приділяється вивченню й аналізу музейної аудиторії за різними параметрами, тематичній зацікавленості музейною інформацією, впливу музею на формування світогляду аудиторії. Для налагодження контакту з відвідувачем музейники звертають увагу на мотиви та потреби відвідування музею, вибудовують активний діалог із музейною аудиторією. Вирішення завдань сучасної музейної комунікації базується на міждисциплінарному підході і потребує залучення музеєзнавчих, педагогічних, соціологічних та психологічних методів дослідження.

Зростання культурологічної ролі музеїв та їх вплив на сучасне життя суспільства виносять на порядок денний важливі питання шляхів взаємодії музею та відвідувача, а також змушують музейників уважніше придивитися до людини, яка виявляє бажання прийти до музею. Зарубіжні музеологи вживають поняття «люди музейного типу», враховуючи рівень освіти, достатку і досвід відвідування музеїв у дитинстві. Український відвідувач має свою особливість, сформовану історичним розвитком країни та музейної справи, національною ментальністю, і він потребує наукового вивчення. Музейну аудиторію дослідили, зокрема, у Національному музеї мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Як розповіла керівник проекту «Цей неясний суб'єкт бажання» Ганна Рудик, заступник генерального директора музею, на сьогодні гостро постало завдання з'ясувати хто ходить до музею, які головні «бажання» керують людиною у виборі музейного дозвілля. Вперше за підтримки Благодійного фонду Р. Ахметова «Розвиток України» восени 2012 р. вивчення демографічних, психографічних, особистісних та інших аспектів відвідування музеїв в Україні здійснив Київський міжнародний інститут соціології.

Результати опитувань виявили гендерний дисбаланс відвідувачів: три чверті дорослих шанувальників музею – жінки (77%), і лише менше однієї чверті – чоловіки (23%). За рівнем освіти відвідувачів 73% склали люди з вищою освітою і 23% із середньою чи середньою спеціальною освітою. Такі показники підтверджують європейські тенденції, де «люди музейного типу» це переважно інтелектуали, для яких пізнання є важливим компонентом життя і дозвілля. Проте, всього лише 14 % відвідувачів із середньою спеціальною освітою засвідчують, що ця категорія майже зовсім випадає із музейного простору. Щодо джерел інформації про музей, то особистий досвід, порада знайомої людини залишаються найпоширенішим імпульсом відвідати музей (56%). За віковою структурою виявилося, що лише 56 % киян, старших за 16 років, час від часу ходять до музеїв, решта – 44% – взагалі цього не практикують. При цьому, аж 88% столичних мешканців ходили до музеїв у дитинстві, але 33 % киян дитячий "музейний" досвід відвернув від музеїв, очевидно, що перші враження від музею залишили негативний осад. Сьогодні в музеї діють новаторські дитячі програми і діти отримують інший досвід. Шкільні та студентські екскурсії зазнали змін: сценарії стали гнучкими, вагому роль в них посіло спілкування, з'явилися нові смислові акценти (http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/)

Значення проекту не лише в тому, що він окреслив основні характеристики відвідувачів, їх бажання і потреби, але і висвітлив власний портрет музею. За відгуками музейної аудиторії, яка назвала музей затишним, «магічним», атмосферним, співробітникам необхідно приділити увагу комунікаційним заходам, проявити певну емоційність у стосунках із відвідувачами, консерватизм замінити модерно-креативними програмами, задіяти зарубіжний досвід, спрямований на демократизацію музейного іміджу.

З метою вивчення соціальної структури музейної аудиторії, рівня і динаміки затребуваності музею суспільством, попиту на музейний продукт (екскурсії, виставки, лекції, культурологічні заходи) кафедра документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки провела соціологічне дослідження «Музей і суспільство». Під керівництвом кандидата історичних наук Є. Ковальчук студенти 4 курсу методом анкетного опитування на прикладі Волинської області вивчали потенційних відвідувачів музею і перспективи його розвитку. Результати дослідження підтвердили, що основною формою діалогу в музеї виступає експозиція, значення має професійний рівень екскурсовода, найбільший інтерес викликають теми історії та культури. Для молодіжної аудиторії музей розглядається як освітній

заклад, однак, розвиваючи музей як центр відпочинку та розважальний заклад, можна значно збільшити кількість відвідувачів цієї вікової категорії. Щодо ефективності роботи музейних закладів висловлювались пропозиції про їх графік роботи, рекламну діяльність, проведення розважальних та тематичних вечорів, заохочення сімейного відвідування музейних заходів, функціонування молодіжного чи сімейного кафе, інтернет-клубу тощо.

Узагальнення результатів дослідження виявило сучасні тенденції ставлення суспільства до музею, рівень готовності сприйняття ним музейного продукту, окреслило завдання подальшого розвитку музейної комунікації, де соціологічні дослідження сприяють удосконаленню діалогу між музеєм і його аудиторією, розширення форм і методів музейної роботи, впровадження нових інформаційних технологій в діяльність музею, створення товариств сприяння музею, залучення волонтерів тощо.

Результативність музейної комунікації залежить від фахового діалогу з відвідувачами. Методи та засоби впливу музеїв на різні категорії відвідувачів, взаємодія музейних установ із іншими суспільними інституціями відносяться до актуальної галузі знань – музейної педагогіки, що включає інноваційні педагогічні технології для інтеграції музейництва в процес творчого розвитку та виховання особистості [4; 23; 28]. Сучасна музейна педагогіка розвивається в руслі проблем музейної комунікації і спрямована на взаємодію музею та суспільства, залучення до вивчення музейних збірок широких верств населення.

Поняття «музейна педагогіка» було сформовано та введено до наукового обігу на початку ХХ століття у Німеччині науковцями А. Ліхтварком, А. Рейхвеном та Г. Фройденталем. Учений А. Ліхтварк, описуючи метод «музейних діалогів», особливу роль відводив музейному працівникові (посереднику), який допомагає відвідувачу у спілкуванні з музейним середовищем і розвиває здатність бачити та сприймати музейну експозицією, згодом музеолог назвав «посередників» музейними педагогами [4, с. 8-26; 23, с. 12-19].

У 1960-ті роки помітно зросла соціальна роль музеїв у суспільстві, завдяки чому роботі з аудиторією приділялась особлива увага, поглибився предмет музейної педагогіки, яка в дискусіях провідних західнонімецьких музеєзнавців Р. Ромедера, А. Кунца, В. Клаузевіца та інших тісно пов'язувалась з дослідницькою, експозиційною, збиральною роботою музеїв [3, с. 8-27] і вивчала освітньо-виховні аспекти музейної комунікації. Наріжним каменем музейної педагогіки є занурення особистості у спеціально організоване предметно-просторове музейне середовище, що включає твори мистецтва, пам'ятки природи, історії тощо. Разом з тим, музейний процес передачі культурних значень і змістів через сприйняття інформації відвідувачами визначається як музейна комунікація [4, с. 28]. Нерозривний зв'язок музейної педагогіки та музейної комунікації здійснюється через розгортання експозиційно-виставкової діяльності, підготовку тематичних екскурсій та лекторіїв, організацію музейних клубів та просвітницьких програм.

Результати розвитку музейної комунікації підтверджують, що музейні колекції виступають не лише невичерпним джерелом для дослідницької діяльності, але є важливим засобом духовного розвитку суспільства, зокрема, його підростаючого покоління. Закордонний досвід подає нам приклади запровадження спеціальних музеїв для дітей. Такі заклади успішно працюють у США, Швеції (дитячий музей Юнібакен), Німеччині, де діти мають можливість зустрітися в музеї з улюбленими казковими героями, переглянути виставу, придбати дитячу книжку, сувенір, іграшку, взяти участь у творчих заняттях [11, с. 24]. Значну увагу дитячій аудиторії приділяють у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького, реалізуючи завдання музейної комунікації через запровадження спеціальних програм для різних категорій дітей. Музейна педагогіка, яка тільки формується в Україні [9, с. 99-101; 28], дає можливість плідно використовувати в музейній діяльності педагогічні принципи – систематичність, наочність, науковість, доступність. Питання музейної педагогіки активно обговорювали учасники круглого столу «Музей і діти», що проходив у вересні 2008 р. в рамках Другого Всеукраїнського музейного фестивалю у Дніпропетровську. Ініціатором та організатором музейного форуму в Україні, а їх було три – у 2005, 2008, 2011 рр., виступив колектив Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Співробітники музею приділяють велику увагу пошуку нових форм і методів роботи з дітьми,

вихованню підростаючого покоління на досягненнях історії та культури рідного краю, формуванню музейної культури і традиції системного відвідування музею, використовуючи форми роботи з дитячою аудиторією, як безпосередньо в музеї, так і за місцем навчання учнів [10, с. 4-6]. З цією метою розроблено інтерактивний «Дитячий музейний центр» із спеціальною експозицією для різних вікових дитячих груп, де застосовуються ігрові, театралізовані заходи, комп'ютерна техніка та гуртки-студії; продовжують діяти просвітницькі багатопрофільні програми «Музей і діти», «Музей школі» для пожвавленого залучення учнів до відвідування музею; удосконалюється робота гуртків, клубів з краєзнавства, народознавства, літературознавства; новаторською формою музейного виховання стала дитяча студія з ліплення «Жива глина», де музейний експонат оживає в руках дитини через природний матеріал; запроваджено «Сімейний музейний абонемент», розрахований на відвідування музею родиною протягом року. У школах проводяться Дні і тижні музею, пересувні тематичні виставки, пізнавально-розвиваючі заняття та дидактичні ігри, конкурси дослідницьких робіт [9, с. 99-102]. Системне налагодження діалогу музею з підростаючим поколінням, формування культури відвідування музейних закладів забезпечує міцні контакти на майбутнє.

Перед музеями стоять непрості завдання пошуку креативних форм музейної комунікації, і щоб заохотити сучасного відвідувача прийти до музею, з'являються проекти новаторського характеру. Музей західного і східного мистецтва ім. Б. та В. Ханенків у Києві супроводжує музейні виставки різноманітними поетичними та музичними вечорами, майстер-класами тощо, широкої підтримки отримала акція «Ніч музеїв». Вперше така міжнародна дія була проведена 1997 р. у Берліні. 2008 р. до всесвітньої акції долучились музеї Києва, Львова, Одеси, Харкова та Феодосії, щороку кількість музеїв зростає. Особливістю програми в рамках проекту стали тематичні театралізовані екскурсії [9, с. 100], які сприяють реалізації нових форм спілкування відвідувача з музеєм, індивідуальному підходу до кожного глядача, нетрадиційних методів залучення його до музейних скарбів. Так, у Львівському музеї історії релігії запровадили нічні костюмовані екскурсії музеєм та підземеллям колишнього Домініканського монастиря, де з відвідувачами зустрічаються історичні персонажі – княгиня Ольга, граф Микола Потоцький та інші.

Залучаючи сучасні форми комунікації та розгортаючи різнопланову діяльність, за більш як 40 років Феодосійський музей О. Гріна став культурним центром Південно-Східного Криму, який об'єднав письменників, поетів, художників, музикантів не лише регіону і започаткував яскравий і романтичний міжнародний фестиваль мистецтв «Зустрічі у Зурбагані», традиційним став фестиваль з конкурсами, вікторинами та концертами «Феодосія – місто-музей», проводяться дитячі фестивалі: Міжнародний «Повітряне братство»за участю дітей з України, Росії, Туреччини, Польщі, Японії та інших країн, медіа-освітні кінофестивалі «Сонечко Тавриди», «Моряна».

Важливе значення у музейній комунікації, зокрема її опосередкованій формі, відводиться видавничій діяльності музейного закладу. Підготовка наукових праць і збірників, довідників та путівників, описів колекцій сприяють поширенню відомостей про збірки музею, його діяльність, поглибленню діалогу між музеєм і відвідувачем. Наприкінці XIX – початку XX ст. – етапі становлення музейної справи, музеї публікували бюлетені, каталоги, путівники тощо, основу яких складали описи колекцій, нових поповнень збірок, звіти, а згодом з'являються наукові дослідження та розвідки музейників, які охоплювали вузькоспеціалізований профіль осередку. Характерною рисою таких видань було вивчення вузької тематики, обмеженої змістом колекцій. На сьогодні ми маємо досить різноманітну видавничу продукцію музеїв, яка вирізняється широкою проблематикою, до участі у виданнях залучаються фахівці суміжних галузей науки і культури. Все це сприяє ефективному розвитку комунікативної функції музею.

Останнім часом успішно розвиваються різні форми музейної комунікації у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького, який видає наукові збірники «З минувшини Подніпров'я», «Регіональне і загальне в історії», «Скарбниця рідного краю», «Музей і майбутнє» та інші з актуальних проблем історичної науки, історії краю, розвитку музеєзнавства, оригінальні путівники по музею. Останнім часом з'явилась унікальна праця «Ми мандруємо музеєм. Путівник по національному історичному музею ім. Д.І. Яворницького

для батьків та дітей» за авторством музейників Капустіної Н.І. та Івлевої С.В., де узагальнено багаторічний досвід роботи музею з відвідувачами різних вікових категорій [10]. Традиційними стали тематичні збірники наукових праць Національного музею історії України, присвячені меценатам та фундаторам музейних колекцій, ролі історико-культурної спадщини у сучасних державотворчих процесах, історії Києва та його видатним постатям, питанням музейної справи. Співробітники Артемівського державного краєзнавчого музею видали низку книг і брошур, що висвітлюють історію краю, музейних колекцій, храмів міста Бахмута тощо. З археологічними дослідженнями регіону знайомить історико-краєзнавчий журнал «Минуле» (з 1994 р. «Бахмутський часопис»). Питанням історії Донбасу і Донеччини приділяється увага у журналі Донецького обласного краєзнавчого музею «Літопис Донбасу», з 1993 р. виходить серія «Археологічний альманах», де розповідається про археологічні знахідки в Донецькій області, зокрема про епоху палеоліту на Лівобережній Україні [20, 217]. Разом з науковцями місцевого університету співробітники Запорізького обласного краєзнавчого музею видають щорічний археологічний збірник «Древности Степного Причерноморья и Крыма», працівники Національного Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника популяризують роботу закладу у власному виданні «Корсунський часопис», також своїми силами підготували CD та VCD диски про історію заповідника і його колекції, працівники Феодосійського музею О. Гріна оприлюднили маловідомі сторінки літературної спадщини письменника, зокрема, твори 1924-1930 рр., написані автором у Феодосії, музейники розробили оригінальний дизайн альбому «Музей О. Гріна», а календар музею «перлини музейної колекції» у 2008 р. отримав перше місце на регіональному конкурсі в номінації «Краще музейне видання».

Однією із форм музейної комунікації, спрямованої на залучення до діяльності музею наукової та освітянської аудиторії, є проведення наукових конференцій, музейних читань, круглих столів, які поряд із популяризацією музейних колекцій сприяють їх глибокому дослідженню. Матеріали конференцій публікують більшість музеїв України, вони широко використовуються науковцями, фахівцями, музеєзнавцями. У Миколаївському обласному краєзнавчому музеї щорічно проходять конференції «Історія, етнографія, культура: нові дослідження», в яких беруть участь дослідники із різних країн світу.

Як дієвий засіб комунікації з суспільством, музеї активно використовують засоби масової інформації, радіо, телебачення, газети, журнали, інтернет-видання, які допомагають зацікавити громадян до відвідин музеїв. Дослідження доводять, що кількість відвідувань музейно-виставкової експозиції прямо залежна від висвітлення її в ЗМІ, демонстрації репортажів у телевізійному ефірі, випусків радіопередач, повідомлень у пресі, хоч треба відзначити, що інформації загалом про музеї у медіа-просторі України ще досить недостатньо, її обсяг набагато менший і дуже поступається сюжетам про інші сучасні форми розваг. Перед музейниками стоїть нагальна потреба налагодження систематичного і довготривалого співробітництва та партнерських відносин із ЗМІ, необхідно формувати свій власний імідж у суспільстві сучасними засобами музейного піару. Такий вид діяльності потребує оновлення форм роботи музейного колективу, введення фахівця з Publik Relations чи відкриття інформаційного відділу, розробки спеціальної програми взаємодії музею із ЗМІ, де передбачити тематику телеканалу, радіопередачі, видання, налагодження регулярних контактів через систематичні запрошення на заходи музею із детальною інформацією про них, пошук інформаційного приводу, співзвучного інтересу широкої громадськості, участь у інформаційних, розважальних, культурологічних, просвітницько-публіцистичних програмах. Враховуючи специфіку діяльності мас-медіа щодо гарячих новин сьогодення, музейним працівникам треба зуміти віднайти у історичній пам’ятці не лише її неповторність, але і актуальність, спробувати говорити музейними артефактами на сучасні теми.

Такий досвід існує у багатьох українських музеях. Цікаве соціологічне опитування провели працівники Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, яке виявило, що 50% респондентів не отримують достатньої інформації про музейні заходи, ще 25% зовсім не знають що відбувається в музеї, 10% опитаних взагалі не знали про існування музею в місті, відвідуючи лише кінотеатри та нічні клуби [5, 569]. Це притому, що колектив музею наладив тісні зв’язки з 5 регіональними телеканалами,

урізноманітнив формат спілкування з журналістами: прямий ефір, інтерв’ю, участь у авторських, історичних, публіцистичних програмах, робота в ефірі з широким загалом, зокрема, з дитячою, релігійною аудиторіями. Лише у 1998 р. пройшло понад 300 інформаційних сюжетів [5, с. 169-170], в яких провідні регіональні студії помістили програми, підготовлені співробітниками музею про історію міста з давніх часів до сьогодення, унікальні музейні знахідки, проводились музейні вікторини, за 2006-2009 рр. музейники тільки у прямому ефірі дали 33 інтерв’ю [5, с. 567]. Аналізуючи ситуацію, що склалась на прикладі Дніпропетровського музею, можна спрогнозувати, щоб збільшити відсоток проінформованих про діяльність музею мешканців міста необхідно у 2-3 рази ефективніше задіяти мас-медіа. Багатьом музеям таку роботу треба починати з нуля.

Розвиває співпрацю із мас-медіа Павлоградський історико-краєзнавчий музей, який з появою у місті телебачення у 1992 р. зразу ж започаткував цикл передач про історію міста та видатних городян, пам’ятки культури і народні традиції. З ініціативи музейників по місцевому телебаченню транслюються для широкої глядацької аудиторії засідання музейних клубів «Чиста криниця», «Червона калина», «Поетична вітальня», де шанувальники української культури зустрічаються з народними умільцями, художниками, скульпторами, знайомляться з творчістю місцевих поетів, письменників [21, с. 171-173]. Такі передачі сприяють пропагуванню історико-культурної спадщини, популяризації музейних колекцій, розширюють коло прибічників музейного середовища, прихильників збереження пам’яток історії та культури, розширенню комунікаційних можливостей музею.

Бурхливий розвиток інформаційних технологій, що базуються на використанні комп’ютерів та телекомунікаційних систем, спонукає музеї переходити до більш перспективних форм комунікації, втілювати сучасні засоби і методи інформатики у свою сферу діяльності, що дає значні переваги в роботі. Автоматизована інформаційна система в сучасному музеї – це складний комплекс, для кожного музею функціональна структура створюється індивідуально, виходячи із особливостей колекцій та конкретних можливостей, формуються бази даних про основні колекції, відпрацьовуються шляхи взаємодії користувача і комп’ютера [19, 49-52]. Починаючи з 1990-х рр., вітчизняні музеї засвоюють інтерактивні технології, які пропонують відвідувачу самостійно, вільно і творчо проявляти себе і взаємодіяти у музейному просторі, змодельованому музейниками. Інтерактивні технології відкривають можливості креативним відеошоу, панорамним проекціям, віртуальним реальностям, аніматроніксам тощо [16, с. 111-117]. У музеях широко використовується сучасна технологія – голографія, об’ємне зображення предметів на фотопластинці (голограмі) за допомогою випромінювання лазера, внаслідок чого відвідувачі можуть ознайомитись з об’ємними зображеннями експонатів, які знаходяться в інших музейних колекціях, створюються виставки голографічних зображень. Значно збагатило комунікаційні можливості музею прийняття інноваційних рішень, застосування 3D-технологій. Впровадження у музейній галузі інтерактивних проекцій, 3D-зображень, 3D-сканувань дає можливість відтворити пам’ятку, місце її знаходження, ознайомити відвідувачів музею з соборами, храмами, іншими історичними будівлями, які були пошкоджені чи зруйновані. Інтерактивна проекція 3D-зображення людини в натуральну величину також стає популярною в музейному просторі. Наприклад, в історичному музеї Дніпропетровська діє експериментальна програма – електронний гід: голограма дівчини, яка 2,5 хвилини розповідає відвідувачам загальні відомості про експозицію, зали і персоналії. Співробітники музею вивчають реакцію відвідувачів на нововведення та планують збільшити кількість інтерактивних гідів до десяти – по одному в кожному залі. Технологія інтерактивності приваблива не тільки для відвідувачів, але стає основною тенденцією розвитку музеїв.

Перспективним напрямом у розвитку музейництва є використання Інтернет-технологій, що відкривають великі можливості для комунікації музею з широкою аудиторією відвідувачів, ознайомлення їх з матеріальним і духовним культурним надбанням, розширення міжмузейних контактів, інтеграції у світове музейне співтовариство. В Інтернеті представлено декілька тисяч музеїв світу [18, с. 83-97]. Відрізняючись змістом і якістю виконання, музейні сайти набувають все більш інтерактивного характеру, включають основну інформацію, притягують глядача до спілкування з музеями через анімовані плани

і схеми, відеопанорами, зручні пошукові системи, ігри, чати, он-лайнову торгівлю квитками, книгами, сувенірами тощо. Проте, більшість музейних сайтів представляють собою короткий путівник музеєм, іноді доповнений новинами про поточні та майбутні виставки. При цьому, частіше за все, на сайті представлені історія музею, інформація для відвідувачів, постійна експозиція та виставки – рідше, освітні програми і наукова інформація – в одиничних випадках. Українські музеї тільки починають використовувати такий новий сервіс на своїх сайтах – віртуальна екскурсія, як додатковий спосіб підвищити відвідування веб-сайту музею, запропонувавши користувачеві унікальну подорож, наприклад, екскурсію по фондах, освітні програми для школи тощо.

Одним із лідерів за кількістю відвідувачів серед українських музейних ресурсів є сайт Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького (www.museum.dp.ua), який у 2008 р. на Другому Всеукраїнському музейному фестивалі отримав гран-прі у номінації «Музейний сайт в Інтернеті». Створений у 1999 р., за перше десятиліття сайт нараховував до 1300 одиниць різноманітних матеріалів, у тому числі інформаційні довідки, наукові статті, опис музейних колекцій, що доповнювали більше 2000 одиниць зображень. У перспективі організатори сайту планують розширити комунікаційну систему музею в інформаційному просторі, запровадивши низку регіональних Інтернет-проектів та створивши за технологіями комп'ютерної анімації «Віртуальний тур» [12, с. 575-576].

Інтерес викликають проекти в Інтернет: Museum on line (www.museums – on line.com) та Combis (www.combis.com), що дають можливість огляду широкої бази даних з високоякісними зображеннями шедеврів світових музеїв та приватних колекцій, а при необхідності, за окрему платню, замовити слайд або файл із зображенням, що сподобалось [19, с. 58].

Фахове представлення музею в мережі Інтернет сприяє його інтеграції у систему українських і зарубіжних профільних закладів, відкриває додаткові можливості для презентації своїх колекцій, активізує процес обміну професійною інформацією, розширює можливість залучення нових ресурсів ззовні музейної системи, пожвавлює розвиток музею, створює експериментальний майданчик для музейного проектування, розробки різних музейних моделей [16, с. 115-117].

У Британському музеї останні двадцять років особливо прискіпливо вивчають проблему впливу експозиції на відвідувача: який відгук і що саме зацікавило його у музеї. Як відзначає голова відділу освіти та взаємодії з глядачами Британського музею К. Мазда, музею необхідно враховувати технологічні зміни у суспільстві та активно використовувати їх у своїй роботі. Проте, досвід роботи інтерактивного центру музею, відкритого 2009 р. у Британському музеї, засвідчує про перевагу у експозиції автентичної пам'ятки, яка викликає більш емоційні відчуття у відвідувача. На сайті музею розмістили віртуальну експозицію, якою запрошують відвідувачів до музею, а університети можуть використовувати експонати у навчальному процесі. Віртуальний показ дає можливість розглянути музейну річ більш детально, поєднати музейні предмети із різних музейних збірок, які знаходяться в інших державах. Щоб привабити відвідувачів до музею, фахівці Британського музею вирішили поєднати минуле із сучасним, запросивши відомого художника Г. Перрі створити креативну виставку, яка допомагає усвідомити своє місце у цьому світі, впливає на духовне життя людини [6, с. 14]. Використання фантастичних можливостей і переваг цифрових об'єктів у музейній галузі має великі перспективи, зокрема сприятиме розвитку музейної комунікації, налагодженню змістовного діалогу між музеєм і суспільством.

В Україні з метою розбудови музейної комунікації та активного обміну інформацією між музеями у 2004 р. громадська організація «Центр розвитку музейної справи» започаткувала низку важливих проектів: з'явилось спеціалізоване періодичне видання на музейну тематику «Український музей», у 2005 р. розпочав роботу єдиний у країні Інтернет-портал «Музейний простір України», згодом доповнений інформацією краєзнавчого характеру, докладним описом регіональних пам'яток та визначних місць, рекомендаціями щодо їх відвідування для усіх шанувальників вітчизняної історії та культури [Поточний архів Національної спілки краєзнавців України]. Діяльність Центру спрямована на координацію роботи провідних музейників, пам'яткоохоронців, краєзнавців країни, надання різнобічної підтримки у їх професійній роботі.

У 2006 р. Центр став одним із організаторів Всеукраїнської рейтингової акції «Музейна подія року», покликаної відзначати найцікавіші та найперспективніші досягнення вітчизняних музеїв, сприяти популяризації їх роботи. З 2007 р. Центр розпочав роботу над створенням Музейного ресурсного центру, формування спеціалізованої музейної бібліотеки з різних питань теорії та практики музейної, пам'яткоохоронної роботи, реалізуються заходи, спрямовані на презентацію виставок, музейних видань, конференцій, проведення освітніх семінарів та тренінгів за участю зарубіжних та вітчизняних фахівців музейної справи. Центр розвитку музейної справи продуктивно розвиває музейний інформаційний простір в українському суспільстві (www.prostir.museum).

Розглядаючи проблему музейної комунікації у соціокультурному просторі, неможливо пройти повз важливої сторони діяльності музеїв – економічної, яка представляє музей як підприємство з надання послуг та значно розширює комунікаційне поле музею. Враховуючи, що музеї віддзеркалюють події суспільного, політичного, культурного життя країни, вони, як соціальні інституції, перебувають у постійному розвитку і складають не лише духовну цінність держави, а потребують економічної інтеграції у соціокультурний простір. Сучасний музей у поле своєї економічної діяльності включає відвідувачів, на яких спрямована музейна робота, що здійснюється на основі ринкового аналізу.

Ще одна важлива комунікаційна група музею – спонсори, благодійники, меценати. І хоч у нашій країні це явище лише відроджується, підтримка приватних осіб практикується активно у США, в Австрії вона складає 5% від загальної суми фінансування культури державою [16, с. 18]. Заможні люди розуміють рентабельність передачі коштів музейним закладам, які безперечно зміцнюють культурний імідж та туристичну привабливість регіону чи конкретного міста, що сприяє розвитку інфраструктури та економіки краю, позитивно впливає на його бізнесову структуру. Партнерами музею виступають також інші музеї, галереї, колекціонери, діячі культури та обслуговуючі фірми. Загалом музейний простір формують політичні умови, законодавчі заходи для діяльності музеїв, податкові преференції щодо спонсорської допомоги, соціально-економічні можливості суспільства, технологічні новації. Здійснюючи підприємницьку діяльність, музею необхідно враховувати всі спектри глобального оточення, але, щоб бути затребуваним суспільством, він має оперативно реагувати на зміни у ньому. Взаємозв'язок музею і суспільства визначається місцем інституції у соціопросторі, його метою та призначенням.

Музей, як специфічний організм, має свої особливості, проте в сучасних умовах музейний товар потребує музейного маркетингу та рекламування. У музеях з'являються відділи із спеціалістами з маркетингу та реклами. Маркетологи Харківського історичного музею провели спеціальні дослідження серед різних груп населення щодо найбільш цікавих для відвідувачів тем і музейних пам'яток, результати яких використані при створенні сучасної експозиції. Видання буклетів, плакатів, календарів та іншої музейної продукції, участь закладу в бізнес-форумі та ярмарку з реклами позитивно відбились на роботі музею, зростанні його авторитету, кількості шанувальників музейних збірок [29, с. 35-36]. У Національному музеї історії України основним музейним товаром вважають інформацію для відвідувачів, що подається якісно і професійно, і сектор реклами музею користується різноманітними формами для її популяризації. Якщо раніше рекламні щити з екскурсійними маршрутами музеями Києва розміщувались у всіх районах міста, то в сучасних умовах музей такого собі дозволити не може. Тому поряд з виставками, радіо-, телерепортажами співробітники започаткували дні безкоштовного відвідування закладу, періодичну розсилку інформаційних запрошень до посольств та представництв зарубіжних країн, розташованих у Києві [8, с. 169-174].

Клубна робота – це також реклама, пов'язана з масовими заходами закладу. Цікаву традицію мав Музей історії Києва, де діяли клуби «Шанувальників старого Києва» та музичний «Ретро» і значно розширювали партнерські зв'язки музею, Національний художній музей ініціював оригінальний захід – «День народження у музеї», у «Мистецькому Арсеналі» яскравою подією у культурному житті міста стала «Мистецька Масляна». Споживачів інтелектуальної музейної продукції, за даними соціологічних служб, в Україні досить багато, тому треба відшукувати і впроваджувати різні форми реклами та пропагування музею.

Нагальною необхідністю виступає глобальне партнерство, коли суспільство має допомагати

музею, а музей – суспільству. Громадськості треба запропонувати проект, який зацікавить її та буде корисним для музею. Так, «Мистецький Арсенал» планує провести виставку робіт унікального скульптора Йогана Георга Пінзеля, яка мала успіх у Парижі, а кошти передати на ремонт даху Львівського музею Пінзеля, де гинуть пам'ятки майстра світового рівня. Питання маркетингу та реклами бюджетних закладів є складними у всьому світі. Проте світова музейна практика пріоритетними напрямами вважає залучення спонсорів та громадських організацій до музею, створення Опікунської ради музею, до складу якої входять бізнесмени, підприємці, меценати та авторитетні діячі культури [7, с. 327]. Пропагування музейних збірок та реклама музейного товару вимагає чіткої, скоординованої роботи експозиційно-виставкового, просвітницького, фондового, комп'ютерного, маркетингового підрозділів, активної співпраці із засобами масової інформації, розширення музейних контактів у суспільстві.

Форми комунікації музею і суспільства визначаються специфікою музейних установ як центрів науки і культури з великим потенціалом не лише збереження культурної спадщини, але і розвитку духовних засад суспільства. Музейна комунікація спрямована на те, щоб музей став партнером для науковців у їх дослідженнях, змістовним співбесідником для молоді та цікавим місцем відпочинку для широкої громадськості. Сучасні суспільні виклики вимагають розвитку поряд із традиційними нових напрямів діяльності музею. Музейна педагогіка, новітні комунікаційні технології, інформатизація, маркетинг, підприємництво у роботі музею сприяють появі оригінальних комунікацій, які підносять роль музею як соціальної інституції, визначають його особливе місце у соціокультурному просторі сучасного суспільства.

Джерела та література

1. Браккер Н.В., Петренко Е.П. Десятилетний опыт разработки и внедрения автоматизированных систем для музейных фондов // Компьютеризация в музеях. Сб. докладов Всероссийской конференции. – М., 1997. – С. 31-38.

2. Вайдахер Ф. Загальна музеологія. Посібник. – Львів, 2005. – 628 с.

3. Гнедовский М.Б., Дукельский В.Ю. Музейная коммуникация как предмет музееведческого исследования // Музей – культура, общество: СПб. науч. тр.- М., 1992. – 360 с.

4. Гогиберидзе Г.М. Формирование музейной педагогики / Гогиберидзе Г.М., Чесняк М.Г. // Преподавание истории в школе. – 2007. – №8 – С. 3-5.

5. Гопенко І.В. Музей та засоби масової інформації // Музей на межі тисячоліть. – Дніпропетровськ, 1999. – 369 с; Москалець А.А. Музей і ЗМІ. З досвіду організації співпраці з мас-медіа Дніпропетровського історичного музею. // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 565-573.

6. Десятерик Д. Ксерокс Мазда: «Хай вас скеровує не технологія, а те, що ви хочете сказати» // День. – 2013. – 1-2 лютого. – С.14.

7. Дурович А.П. Маркетинг в предпринимательской деятельности. – Минск, 1997. – С. 302-338.

8. Ільясова Л.С. Сучасні форми та методи рекламної роботи музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 169-174.

9. Капустіна Н.І. Деякі аспекти роботи з музейною аудиторією (з досвіду роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького). // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008. – С. 99-102.

10. Капустіна Н.І., Івлева С.В. Ми мандруємо музеєм. Путівник по національному історичному музею ім. Д.І.Яворницького для батьків та дітей. – Дніпропетровськ, 2011. – 213 с.

11. Коссова И.М. Музей. Образование. Культура. Процессы интеграции // Институт переподготовки работников искусства, культуры и туризма Российской федерации. Сборник трудов творческой лаборатории «Музейная педагогика» кафедры музейного дела. – Выпуск 2. – М., 1999 г. – 157 с.

12. Кролл Э. Все об Internet (пер. с англ. С.М.Тимачева). – К., 1995. – С. 18 34; Усенко П.С. Сайт Дніпропетровського історичного музею: аналіз інформаційної присутності в Інтернет. // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 573 – 581.

13. Кудрина Т.А. Музей и школа. – М.: Просвещение, 1985.

14. Лошак Ю.М., Кощеева Е.Л., Гумин М.Я. Система комплексной автоматизации музеев КАМИС // Музеи Москвы и музеология XX века (Тезисы научной конференции). – М., 1997. – С. 84-87.

15. Маньковська Р.В. Музеї України в інформаційному просторі: досвід та перспективи. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 11. – К., 2000. – С. 214 – 221.

16. Матт Г., Флатц Т., Льодерер Ю. Культура і гроші. Музей – підприємницька діяльність. Практичний порадник. – К., 2009. – 173 с.

17. Мюллер-Штратен К. Маркетинг та PR: 15 смертних гріхів музеїв і як їх потрібно уникати. // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008. – С.36 – 46.

18. Наседкин К.А. Локальная сеть и Интернет в музее // Компьютеризация в музеях. – М., 1997. – 123 с.; Гураль Р.І. Основні напрямки розвитку інформаційної структури музеїв. // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 582 – 586.

19. Ноль Л.Я. Компьютерные технологии в музее. Учебное пособие. – М., 1999. – 137 с.

20. Павлухіна В.Ф. Музеї та бібліотеки Донецької області як історико-краєзнавчі осередки // Історія України. Маловідомі імена, події. факти. – Вип. 8. – К., 1999. – 289 с.

21. Прокопенко Є.В. Музей та засоби масової інформації на сучасному етапі // Музей на межі тисячоліть. – Дніпропетровськ, 1999. – 369 с.

22. Советникова С.И. Компьютерный учет новых поступлений // Музейні читання. Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України. – К., 1998. – С. 123-129.

23. Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учебное пособие/ Б.А. Столяров. – М.: Высшая школа, 2004. – 216 с.

24. Фесенко Г., Иванова С., Подкапаева Л. Времён связующая нить. Музейная педагогика // Дошкольное воспитание. – 2008. – № 6. – С. 81-83.

25. Чирич Л.М. Відображення сучасного стану інноваційних освітніх закладів Дніпропетровщини в музейному зібранні//Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. – Випуск 11. – Д.: Арт-прес, 2009. – 608 с.

26. Шредль Ш. Аспекти музейної освітньої культури, що сприяє розвитку талантів. // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008. – С.23 – 29.

27. Щеколдина Н., Строчай О. Создание автоматизированной информационной системы исследований украинской печатной графики в собраниях Украины // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. – К., 1999. – С. 44-45.

28. Щербак Д. Становлення і розвиток музейної педагогіки в Україні // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: збірник наукових праць. – К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2009. – Випуск 1. – 231 с.

29. Янковский А.А. Музей в период перемен // Музей на межі тисячоліть. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 35-36.

Руслана Маньковская

Современные музейные коммуникации и перспективы их развития

В статье освещена роль музея в современном обществе, анализируется его коммуникативная функция, рассматриваются традиционные и новейшие формы и методы музейной коммуникации, перспективы использования информационных технологий в музейной деятельности.

***Ключевые слова**: музей, музейная коммуникация, музейная коллекция, посетитель, музейные информационные технологии.*

Ruslana Mankovska

Contemporary museum communications and prospects of their development

The article is dedicated to the role of museum in modern society, analysis of its communicative function, review of traditional and new forms and methods of museum communications, the prospects of usage of information technologies in museum activity.

***Key words**: museum, museum communication, museum collection, visitor, museum information technologies.*

УДК 373:069 (477.53)

Ірина Петренко (м. Полтава)

Шкільний музей українсько-болгарської дружби в селі Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області: історія створення і функціонування

Стаття присвячена дослідженню історії створення і функціонуванню шкільного музею українсько-болгарської дружби в с. Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області. Акцентовано увагу на збереженні в ньому історичних відомостей про край у давнину, наголошується на важливих подіях українсько-болгарській історії, що сприяє формуванню національної свідомості в учнів, толерантності, вихованню патріотизму та почуття національної гідності.

Ключові слова: *шкільний музей, українсько-болгарська дружба, хан Кубрат, Малоперещепинський скарб.*

Актуальність теми дослідження пов’язана з тим, що шкільні музеї мають істотний вплив на формування культури суспільства в цілому і передачі його культурних і наукових досягнень. Особливістю шкільних музеїв є те, що вони комплектуються, створюють експозиції і використовують їх відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи. Кращі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, що відкривають значні можливості підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Важливу роль при цьому відіграє самостійна робота школярів під керівництвом педагогів. Справжнім культурним осередком у с. Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області є музей українсько-болгарської дружби, який зберігає пам’ять про славне давнє минуле регіону.

На околиці Малої Перещепини Новосанжарського району Полтавської області – в одному з благодатних куточків сучасної Полтавщини, на краю соснового лісу, знаходиться могила володаря Великої Булгарії, до складу якої в VII ст. н.е. входила територія України, в тому числі й сучасної Полтавщини, хана Кубрата. Протягом багатьох сотень років полтавська земля ретельно приховувала цю таємницю. Після того, як цей скарб у 1912 році було випадково знайдено, в наукових колах довго точилися суперечки – кому ж він належав. У дореволюційні і радянські часи деякі вчені вважали, що скарб належав одному з представників верхівки східних слов’ян, або, можливо, був військовою здобиччю слов’янського князя. Була також думка, що речі ці належали одному з вождів кочових народів, з якими воювали в давнину князі і який був тут похований.

Протягом більше семи десятиліть вчені як дореволюційного, так і радянського часу досліджували перещепинське диво, але воно так і не було належним чином вивчене. Тільки у 80-х роках XX ст. Перещепинський скарб дослідив у Ермітажі німецький вчений Йоахім Вернер, а слідом за ним цю роботу продовжили його австрійські та болгарські колеги. Вони прочитали монограми, написи, зроблені на перснях – печатках давньогрецькою мовою і встановили, що Перещепинський скарб із поховання хана Кубрата – володаря Великої Булгарії. Цієї ж думки дотримувалася і відомий полтавський історик та краєзнавець Віра Никанорівна Жук, яка багато років присвятила вивченню цієї проблеми, що найбільш повно знайшло втілення у її третьому виданні, уточненому і доповненому, монографії „Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.)» [1].

Історія заснування і функціонування шкільного музею українсько-болгарської дружби в с. Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області не була предметом спеці-

ального історико-наукового аналізу, а має, здебільшого, фрагментарний характер. Незважаючи на це, існує певна кількість праць, де згадується про музей. Так, історик І. Петренко, описуючи Перещепинський скарб, у своїй статті акцентувала увагу на тому, що пам'ять про нього зберігається у шкільному музеї в с. Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області [2].

Дослідники О. Кучеренко [3], В. Дворний [4], описуючи Малоперещепинський скарб, згадували про функціонування шкільного музею українсько-болгарської дружби.

Про перещепинський музей йдеться у статтях, вміщених у всеукраїнському часопису болгар «Роден край», що видається в Одесі [5]. Ці студії присвячені, переважно, проведенню Соборів болгар України, які вже стали традиційними, а в 2013 році вже проведено 12 з'їзд [6]. Отже, існуючі історіографічні джерела або стисло характеризують його експонати, або змальовують окремі його моменти роботи, не даючи цілісної картини.

Предметом даного дослідження є історичне минуле села з акцентом на потребі збереження пам'яті про ті важливі події, які в ньому відбувалися в сиву давнину, за допомогою функціонування музею.

Метою даної статті є висвітлення роботи шкільного музею на базі Малоперещепинської загальноосвітньої школи Новосанжарського району Полтавської області.

Село Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області розташоване на піщаній рівнині берега річки Ворскли, за 3 км від залізничної станції та за 25 км від районного центру [7, с. 748]. В давнину у цій місцевості були величезні болота. Поселення було засноване в першій половині XVII ст. переселенцями, вірогідно, із слободи Перещепина Орільської паланки на Запоріжжі, та з Правобережної України. Їх приваблювала не лише природа краю – рибні водойми, пасовиська з соковитими травами тощо, але й змушували тікати сюди напади кримських татар і наступи польських магнатів і шляхти. Мала Перещепина у першій половині XIX ст. була одним із центрів чумацького промислу і торгівлі продукцією землеробства. Село населяли переважно козаки. Ще в дореволюційні часи Мала Перещепина стала значним населеним пунктом з розвинутими ремеслами і місцевими кустарними промислами та різними ремеслами.

29 травня (за новим григоріанським календарем 11 червня) 1912 року хлоп'ята-пастушки Федір Деркач 12-ти років та його товариш Карпо Маджар 14-ти років з тодішнього містечка Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині село Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області) випадково натрапили у піщаних дюнах-пагорбах на величезний скарб, що згодом став відомий під назвою Перещепинський.

Він складався із золотих та срібних предметів загальною вагою 75 кг, у тому числі золотих речей – близько 25 кг, а срібних – 50. Це найбагатший серед скарбів раннього Середньовіччя у Європі, а також на території колишньої Російської імперії та Радянського Союзу. З дореволюційних часів він зберігається у Санкт-Петербурзі, в Ермітажі. Основна частина коштовностей Перещепинського скарбу разом з найстарішими скіфськими, сарматськими, іншими пам'ятками історії та культури знаходиться у так званій «Камері особливого схову». Деякими предметами відкриваються музейні експозиції Ермітажу.

Перещепинський скарб містить речі IV-VII ст. н.е. – давньогрецькі, візантійські, персидські, північнокавказькі тощо [1, с. 121]. Цей скарб досліджувало багато вчених як дореволюційного, так і радянського часу.

За останніми дослідженнями відомо, що народився хан Кубрат наприкінці VI ст., а помер у 667 р. Мав багато імен: Курт, Мауглі (син Вовка), Шахріяр (Патрицій), Хор, Хорті, Хур (звідси по-давньослов'янськи Хорив) та ін. З дитячих років виховувався при дворі візантійського імператора у Константинополі, отримав хорошу для тих часів освіту. Володів латинською, грецькою та давньослов'янською мовами, а також арабською та тюркською. У 619 році в Константинополі він прийняв християнство. Того року Кубрат став співправителем свого дядька Органи, а наступного – 620 року – Органа передав йому всю повноту влади у Булгарському князівстві.

Кубрат домігся звільнення булгар та інших сусідніх племен від влади Аварського каганату і створив Велику Булгарію, збудував багато різних міст. У середині 20-х років VII ст. імператор Іраклій просив Кубрата надати йому допомогу у війні з Персією. Кубрат виставив проти персів свою 40- тисячну кавалерію і військо союзників. Союзники отримали на Північному Кавказі велику перемогу над персами і взяли великі трофеї. За це імператор вручив Кубратові багаті дари із тих трофеїв та обіцяв видати за нього свою дочку Євдокію.

Улюбленою ставкою великого хана було поселення Балтавар (на місці сучасної Полтави). Значну частину своїх володінь ще за життя Кубрат розділив поміж своїми синами, а всю владу заповідав найстаршому синові – Бат-Бояну. Кубрат помер коли хозари – «родичі» давніх булгар повели наступ з Північного Кавказу на Велику Булгарію [1, с. 153]. Згодом після смерті володаря Кубрата його середній син Аспарух спільно з дядьком Шамбатом (Києм) розпочали міжусобну боротьбу за владу проти Бат-Бояна. Завдяки боротьбі Велика Булгарія розпалася.

Покоївся прах хана Кубрата у Малоперещепинських піщаних дюнах, над пагорбом шуміли верховіттями сосни, допоки випадково знайшли скарб, а майже через сім десятиліть вчені Німеччини і Болгарії довели, що це поховання Кубрата. Ця могила стала одною із святинь болгарського народу, її шанують й українські люди.

Нині у Малій Перещепині Новосанжарського району Полтавської області, в місцевій середній школі, діє музейна кімната, одна з експозицій якої й присвячена відомому скарбу. Цей музей бере свій початок від сільського краєзнавчого музею, створеного ще у середині 50-х років XX ст. у приміщенні контори тодішнього місцевого колгоспу ім. Ф.Енгельса. Проіснував він до середини 90-х років, фактично до розпаду колгоспу. Ініціатором створення музею був Микола Андрійович Клименко (1913-2006), який понад піввіку віддав освітянській ниві – у довоєнний час працював учителем історії, потім воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, повернувшись з якої був завучем, п’ятнадцять років очолював педагогічний колектив школи. За багаторічну педагогічну роботу Миколу Андрійовича було нагороджено орденом Леніна. Як учасник Великої Вітчизняної війни він мав і бойові нагороди, серед них – ордени Червоного Прапора, Червоної Зірки, Богдана Хмельницького та інші [8, с. 1]. М.А.Клименка неодноразово обирали депутатом районної та сільської рад, багато років він очолював ветеранську організацію району. Допомагав йому створювати музей, яким потім і завідував, учитель історії Перещепинської школи Іван Андрійович Пісоцький.

Після того, як місцевий колгосп у зв’язку з реформами у державі розпався, а також, коли помер його завідуючий І.А.Пісоцький, музей було закрито. Матеріали експозиції склали в одному з колишніх колгоспних приміщень. Музей фактично припинив свою роботу.

Відродження музею відбулося лише 19 грудня 2003 року. Його відкриття було приурочене до 90-річчя від дня народження М.А.Клименка та присвоєння йому звання почесного громадянина Новосанжарського району. Саме того дня на урочистому зібранні в Малоперещепинській середній загальноосвітній школі було оголошено про відновлення роботи музею у спеціально виділеному для нього приміщенні. Спершу діяли відділи історії села і окремо виділений – «Наш край у роки Великої Вітчизняної війни». З початку XXI ст. з’явився й відділ українсько-болгарської дружби. Триповерхова нова школа поруч була збудована у 1985 році.

Нині музей діє та планує поповнити свою експозицію новими цікавими експонатами. Зокрема, передбачається відкрити окремий зал українсько-болгарської дружби. На сьогоднішній день екскурсія поділяється на три напрямки: оглядова по музею, Кубрат – засновник Великої Булгарії, історія мого села, Мала Перещепина в роки Великої Вітчизняної війни.

Науковим керівником і натхненником у роботі музею є вчитель історії з багатим педагогічним досвідом Анатолій Павлович Береза. Ця людина справжній ентузіаст своєї справи, самовіддано й безкорисливо працює над удосконаленням роботи музею, розширенням його експозиції, залученням учнів до проведення активної пошукової та екскурсійної роботи. Підтримує музей директор Малоперещепинської школи Катерина Вергун.

Учні школи середніх й старших класів школи на громадських засадах працюють екскурсово-

дами в музеї. Зокрема, у 2005/6 році екскурсоводом по темі «Кубрат – засновник Великої Булгарії» була учениця 11-го класу Олена Руссу, яка потім стала студенткою Полтавського університету споживчої кооперації України (нині – Полтавський університет економіки і торгівлі). У 2006/7 навчальному році замість неї екскурсії проводив учень 10-го класу Денис Драга. По інших темах працюють також учні, починаючи з 8-го класу. У 2011 році екскурсію проводила відмінниця школи Інна Штепа. Тож учні-екскурсоводи з року в рік передають свою естафету наступним поколінням дітей. Це привчає їх знати, любити і поважати історію та культуру свого народу, зокрема своєї Малої Батьківщини – рідної Малої Перещепини, благодатна земля якої навіки прийняла одного із великих правителів давнього світу, засновника Великої Болгарії – Кубрата. Цим самим Мала Перещепинщина на Полтавщині стала цікавим історичним місцем. А ще скільки таємниць приховує щедра полтавська земля.

Нині шкільний музей розміщується в одній кімнаті. Експозиція починається із розповіді екскурсовода про випадкову знахідку поховання хана Кубрата. На стенді вміщено фотографії деяких речей із скарбу, який нині зберігається в Ермітажі у Санкт-Петербурзі. Далі представлено матеріали, присвячені українсько-болгарській дружбі. У музеї бачимо також камені з давніх болгарських міст Пліски, Великого Преслава, Охриди, Тирново (Великотирново), передані музею під час Першого Собору болгар України у 2001 році, в якому взяли участь представники цієї національності, представники з Болгарії на Балканах та з ряду інших країн. Біля цих експонатів знаходиться капсула із зверненням учасників цього Собору до майбутніх поколінь.

На картині художника Д.Гюджанова зображено хана Кубрата, котрий дає настанови своїм синам. За легендою, Кубрат незадовго до своєї смерті зібрав своїх синів і закликав до єдності, при цьому кожному з них він дав по гілочці, яка легко зломилася, а потім – пучок лозин, пропонуючи його зламати, але жоден не зміг цього зробити. Тоді мудрий батько сказав, що одну гілочку може легко зламати навіть дитина, а з пучком зробити це важко бо єдність – це сила.

У музеї зберігаються матеріали щорічних Соборів болгар України, починаючи від першого. На одній із фотоілюстрацій показано освячення місця поховання великого хана Кубрата ієрархами Православної Церкви.

Працівники музею – вчителі та учні цікавляться життям болгарської діаспори в Україні, їх культурою, побутом, звичаєм, читають болгарські газети, зокрема «Роден край», що виходить у Одесі. У 2012 році головний редактор часопису Дора Костова подарувала музею картини учасників конкурсу «Великолото съкровище на Велика България» [4, с. 5].

Наступна експозиція – «Шляхами дружби», присвячена дружбі двох братніх народів – українського й болгарського. Цікаві відомості на цю тему зібрані вчителями школи Іриною Борисівною Балабан під час туристичної поїздки до Болгарії.

Далі експонати присвячені Малоперещепинському скарбу із поховання хана Кубрата, ілюстрації речей, знайдених у скарбі, що намалювали учні школи – Ірина Матієшина та Віта Молодецька.

Поповнюють знання про минуле та сучасне Болгарії книги вітчизняних і болгарських авторів. Тут є багато публікацій болгарською мовою. Частину літератури подарувала музею кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України Віра Никанорівна Жук. Багато книг передав у дар музею вчитель-пенсіонер школи Олексій Васильович Бойко. У фондах музею є диск, на якому записані уривки із документального фільму про Малоперещепинський скарб, знятий на кіностудії ім. О.Довженка в 1965 році. Тоді у його зйомках брав участь Карпо Іванович Маджар, один із двох колишніх дітей-пастухів, котрі знайшли випадково поховання хана Кубрата. До речі, він потім отримував державну пенсію за цю знахідку світового масштабу, яка фактично змінила погляд про давню історію України.

Крім цього, в музеї зберігаються унікальні місцеві експонати – це старовинні вишивки майстринь-селянок, гончарні і металеві вироби, які дають уявлення про заняття і побут мешканців Малої Перещепини.

На малоперещепинській землі з 17 по 19 серпня 2001 року відбувся Перший Собор болгар України, який вже став традиційним. Ініційо-

ваний він був головним редактором газети «Роден край» Дорою Костовою. Підтримав цю ідею і допоміг організаційно депутат Верховної Ради III скликання Микола Габер. Долучилися до проведення Собору велика група небайдужих болгар і українців. Віра Жук, Пламен Павлов, Райна Манжукова, Андрій Река, Михайло Ченков, Іван Влаєв, Петро Карамалак, Соня і Ростислав Мартинюк та багато інших стали активними учасниками Першого Собору. У його роботі взяли участь представники Болгарії, Молдови, Російської Федерації, Румунії. У ті дні на могилі Кубрата, поблизу Малої Перещепини, встановлено пам'ятний знак володареві Великої Булгарії, а неподалік, на околиці соснового лісу, – хрест і закладено символічний камінь та капсулу на місці, де є наміри спорудити церкву чи каплицю святих Кирила і Мефодія [9, с. 108].

З того часу щороку в середині серпня всі дороги багатьох гостей ведуть до Малої Перещепини, до місця, де покоїться прах хана Кубрата, мужньої і мудрої людини, великого будівника, сина болгарського народу.

Під час акції вшанування пам'яті Кубрата в серпні 2003 року болгарська делегація на чолі з тодішнім народним депутатом Верховної Ради України Миколою Олександровичем Габером подарувала школі для музейного залу цінні подарунки. Серед них диски із записами болгарської музики, картини, книги, ілюстрації й плакати.

Збір матеріалів, присвячених українсько-болгарській дружбі, постійно продовжується.

У вересні 2006 року відбувся черговий Собор болгар, на якому в числі делегації був присутній народний депутат України Антон Іванович Кіссе. Учасники Собору оглянули музей та залишили пам'ятні записи у книзі відвідувачів музею. У 2012 році музей відвідав перший секретар Посольства Болгарії в Україні Веселін Узунов.

Нині міцна дружба єднає малоперещепинських школярів та болгарських хлопчиків та дівчаток, які живуть у с. Городнє Болградського району Одеської області. 9-10 вересня 2005 року в гостях у них побувала новосанжарська делегація. Учні проживали у болгарських родинах, ознайомилися з історичним минулим і сучасним розвитком села, зі школою, відвідали музеї Одещини. Показали творчі номери художньої самодіяльності.

Потім малоперещепинці приймали болгарських друзів: 4 педагогів та 8 дітей. Вони жили в родинах, вивчали історію, культуру та побут українців, побували на могилі хана Кубрата. Тож українців і болгар поєднали міцні мости дружби і чуття єдиної родини. Директор болгарської школи Марія Піньті зауважила: «Ми до глибини душі вражені тим, що побачили. Не кожен народ може виховувати у своїх дітей патріотизм на культурі братнього народу. А тут і доглянута могила хана Кубрата, і музей... Багатство слов'янської душі передається із покоління до покоління... » [10, с. 10].

Отже, Перещепинський скарб нагадує нам про славні сторінки нашої історії, які свідчать про існування великих державних ранньофеодальних об'єднань на українській землі задовго до утворення Київської Русі, про вагомий внесок у справу формування нашої народності, його національної - культури болгар. Існування шкільного музею в с. Мала Перещепина Новосанжарського району на Полтавщині свідчить про те, що ми не забуваємо власної історії, шануємо і пам'ятаємо її. Адже, як сказав М.Т.Рильський: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього». Справді великі слова. Ми повинні пишатися тим, що понад півтора тисячоліття тому територія сучасної Полтавщини була в епіцентрі подій світового масштабу, на її землях творилася історія, яка змінила хід світових подій.

Долучення підростаючого покоління до витоків історії України, можливість проведення екскурсій у шкільному музеї українсько-болгарської дружби та до могили хана Кубрата, сприяють формуванню національної свідомості в учнів, виховують патріотизм та почуття національної гідності, що має велике значення для становлення менталітету. Вагомий внесок у цю благородну справу вкладають сільські вчителі-ентузіасти, які виконують велику роботу, дбаючи про музей, що є свідченням українсько-болгарської дружби – дружби двох братніх слов'янських народів, які мають спільну давню історію.

Перспективами подальших розвідок із даної теми може бути дослідження історії Малоперещепинського скарбу, його датування та аналіз походження.

Джерела та література:

1. Жук В.Н. Із сивої давнини: Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.) / Віра Никанорівна Жук. – Полтава: ТОВ „АСМІ», 2005. – 384 с.

2. Петренко І. Перещепинський скарб / І. Петренко // Роден край. – 2012. – 21 юли.

3. Кучеренко О. Самый большой клад Украины хотят вернуть на родину / О. Кучеренко // Комсомольская правда в Украине. – 2012. – 29 июня – 5 июля.

4. Дворный В. «Кубрат собирает своих потомков» / В. Дворный // Голос Украины. – 2012. – 12 июля.

5. Роденкраевски събор «Кубрат събира потомците си» // Роден край. – 2012. – 23 юни. – С. 4.

6. Чиканчи Т. Събор «Кубрат събира пътомците си» среща в Малоперещепинского училище / Т. Чиканчи, Т. Тулунжи // Роден край. – 2011. – 1 октомври. – С. 3.

7. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.

8. Коровайна К. Болгарське серце на Вкраїні залишилось... / К. Коровайна // Злагода. – 2006. – 3 червня.

9. Рогожинська І. Вшанували пам'ять земляка / І. Рогожинська // Зоря Полтавщини. – 2007. – 5 червня.

10. Жук В. (Полтава) Кубрат – володар Великої Болгарії / В. Жук // Болгарский ежегодник / Редкол. Алексеев Ю.Н. (гол. ред.) и др. – К.: Київський славістичний університет, 1994. – Т.6. – 2006. – С.101-109.

Ирина Петренко

Школьный музей украинско-болгарской дружбы в селе Малая Перещепина Новосанжарського района Полтавской области: история создания и функционирования

Статья посвящена исследованию истории создания и функционирования школьного музея украинско-болгарской дружбы в с. Малая Перещепина Новосанжарского района Полтавской области. Акцентировано внимание на сохранении в нем исторических сведений о крае в давние времена, акцентируется внимание на важных событиях украинско-болгарской истории, что способствует формированию национального сознания у учеников, толерантности, воспитанию патриотизма и чувства национального достоинства.

Ключевые слова: *школьный музей, украинско-болгарская дружба, хан Кубрат, Малоперещепинский клад.*

Iryna Petrenko

School museum of the Ukrainian-Bulgarian friendship in the village Malai Pereshchepina Novosanzharsky of the region of Poltava region: creation and functioning history

Article is devoted to research of history of creation and functioning of a school museum of the Ukrainian-Bulgarian friendship in the village Mala Pereshchepina of the Novosanzharsky region of Poltava region. The attention is focused on preservation in it historical data on edge in ancient times, the attention is focused on the important events Ukrainian-Bulgarian history that promotes formation of national consciousness at pupils, tolerance, to education of patriotism and feeling of national advantage.

Key words: *school museum, Ukrainian-Bulgarian friendship, khan Kubrat, Malopereshchepinsky treasure.*

УДК 930:727:069.719

Антоніна Мовчун (м. Київ)

Будинки, як і люди, багато пам'ятають...
(Про музейну експозицію Київського університету імені Бориса Грінченка «Історія архітектурної пам'ятки на Бульварно-Кудрявській 18/2»)

У статті розповідається про створення у приміщенні ректорату Київського університету імені Бориса Грінченка музейної експозиції «Історія архітектурної пам'ятки на Бульварно-Кудрявській 18/2» (нині вул. Воровського, 18/2).

Ключові слова: *Київська жіноча торговельна школа імені Пелагеї Терещенко, Третій Георгіївський пересувний шпиталь імені Муравйових-Апостолів-Короб'їних, німецька середня школа №24, Київський інститут удосконалення вчителів.*

З-поміж визначних подій, що сталися в Київському університеті імені Бориса Грінченка, відзначимо одну з останніх, що має, на нашу думку, загальнокультурне значення, – це відкриття у грудні 2012 року музейної експозиції «Історія архітектурної пам'ятки на Бульварно-Кудрявській 18/2» у приміщенні ректорату на вул. Воровського (колишній Бульварно-Кудрявській) 18/2.

Університет носить ім'я Бориса Грінченка, яке зобов'язує до праці над собою кожного (як особистості): і студента, і викладача, і науковця.

В Університеті відкрито Музей Бориса Грінченка, що експонує чимало унікальних предметів, цінних прижиттєвих видань письменника, речей побуту, історіографічних матеріалів доби Грінченка. Цінність Музею Бориса Грінченка в його місії. Щороку першокурсники Університету розпочинають заняття із музейної лекції. Музейне заняття стає для них відкриттям і самого університету, і імені Бориса Грінченка, вони долучаються до грінченківської університетської родини [12, с. 58].

Тож і відкриття музейної експозиції «Історія архітектурної пам'ятки на Бульварно-Кудрявській 18/2» – один із складників атмосфери високої духовності, у якій формується в Університеті особистість майбутнього фахівця.

Справді, будинки, як і люди, мають свою історію, свою долю. Вони багато пам'ятають і знають чимало. Вони розкажуть надзвичайно цікаві історії, подарують дивовижні сюжети, розкриють завісу над багатьма таємницями. У цьому переконує музейна експозиція.

У ній представлено фотодокументи та ідентичні речі (підручники, посібники, книги, предмети побуту), які відображають основні періоди життя цієї унікальної споруди.

Експозиція складається із кількох частин, що розкривають історію архітектурної пам'ятки.

Ошатна двоповерхова споруда на Воровського 18/2 з'явилася 1901 року. Сьогодні – це архітектурна пам'ятка початку XX століття зі своєю історією, пов'язаною із долею десятків тисяч людей, які у ній перебували – працювали, навчалися. Адже впродовж 110 років будинок функціонував як освітня установа. Поважний вік будівлі обіцяє відвідувачам цікаву мандрівку в минуле…

Її спорудженню кияни завдячують відомому українському меценатові, цукрозаводчикові Миколі Артемійовичу Терещенкові, почесному громадянину міста Києва, який залишив по собі чимало архітектурних споруд, що й нині служать киянам та мешканцям Глухова (меценат був уродженцем гетьманського Глухова).

На першому стенді представлено блакитно-золотий родинний герб Терещенків, на якому містилося промовисте за своїм смислом гасло «Стремлением к общественным пользам».

Справді, добродіяння, прагнення вчинити корисні для суспільства справи – це поклик душі Миколи Терещенка і його родини. На стенді бачимо фото Маріїнського дитячого притулку (на розі нинішньої вул. Паньківської та Микільсько-Ботанічної) – установи, що була першою збудована Миколою у Києві. Нині в цьому будинку працює Інститут психології НАПНУ України.

Добродіяння Терещенків спрямовані насамперед на розвиток освіти й медицини м. Києва, їх перелік зайняв би кілька сторінок. В експозиції представлені найважливіші з-поміж них. Так, Микола підтримав Маріїнське товариство сестер милосердя, назване на честь імператриці Марії Федорівни. Він збудував на вул. Жандармській, 64 будинок для сестер милосердя, церкву Благовіщення, лікарню. На честь цього навіть київська вулиця була перейменована із Жандармської на Маріїнсько-Благовіщенську (нині Саксаганського). Збудований Миколою будинок сестер

милосердя радянська влада перепрофілювала в Інститут удосконалення лікарів, згодом – у Інститут кардіології Стражеска, із 1946 р. – в Інститут гігієни праці і профзахворювань [8].

Меценат збудував нічліжку на вул. Басейній, 16 (нині зруйнована). Він вклав великі кошти у безплатну лікарню цесаревича Миколи (лікарня для чорноробів). Нині в тій будівлі функціонує дитяча спеціалізована клінічна лікарня Охматдит (вул. В'ячеслава Чорновола, 28). На будівництво лікарні дружина Миколи – Пелагея Георгіївна виділила 25 тисяч крб., а для утримання було створено фонд Пелагеї – 20 тисяч крб. [10, с. 30]. Він надавав допомогу тим, хто одужав, при виписці з лікарні. На стенді експонується фото пам'ятника Миколі Терещенку, спорудженого 2007 року лікарями Охматдиту.

Великий внесок Миколи Терещенка у справу освіти Києва. На стенді представлені фотодокументи найважливіших його доброчинних освітніх діянь і навіть прохання киян, звернені до нього про допомогу (із матеріалів ДАКу).

Він вносив кошти на утримання 1-ої київської гімназії (зараз будинок Інституту філології Національного університету імені Т.Г.Шевченка), оплачував навчання не менше 10 гімназистів.

100 тисяч крб. Микола Терещенко пожертвував на будівництво 5-ої гімназії (у ній, між іншим, навчався визначний український музикознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки, Климент Квітка), нині навчаються студенти Українського транспортного університету. 13 тисяч крб. меценат виділив на будівництво 4-ої гімназії. Тепер там функціонує поліклініка СБУ.

У збудованому на його кошти приміщенні для міського реального училища працює зараз Київський Національний Університет театру, кіно і телебачення імені І.К.Карпенка-Карого (Ярославів Вал, 40) [9]. У фондах музейної експозиції наявні унікальні архівні матеріали про історичні пам'ятки міста Києва, що викликають у сучасників подив і вдячність родині Терещенків, яка залишила в спадок киянам цінні архітектурні скарби.

1896 року Микола Терещенко заснував Товариство поширення комерційної освіти і пожертвував на його розвиток 329 тисяч 814 крб. 27 коп.

«Хорошо тому жить, кому бабушка ворожит, а в Киеве – дедушка, имею в виду Николу Терещенко», – писав київський журналіст і адвокат Ярош [9]. А «ворожив» меценат ще багатьом і багатьом. Співчутлива його душа була щедрою на милосердя.

Портрети Миколи писали відомі художники М.Врубель, М.Кузнєцов. Вони експонуються в Національному художньому музеї України. Їх фотокопії можна побачити на стенді в університетській експозиції.

Університет висловлює щиру вдячність відомому києвознавцеві і терещенкознавцю Віталію Ковалинському за надану допомогу і матеріали для експозиції.

Наступний стенд представляє експонати, що розповідають про історію жіночої торговельної школи імені Пелагеї Терещенко, для якої Н.Терещенко й збудував приміщення на Бульварно-Кудрявській 18/2, пожертвувавши значну суму (171 тис. 714 крб.) на її будівництво. Збудована на кошти Миколи Терещенка, школа була названа іменем дружини мецената – Пелагеї Терещенко.

Експонати цього періоду – матеріали тогочасної преси, що збереглися в київських архівах. Так, міська дума відвела для будівництва школи ділянку землі на Бульварно-Кудрявській вулиці. Це був пустир, на якому ще залишалися руїни історичної фортифікаційної споруди. Тут не було ніякої рослинності, навіть природного гаю. Але, як і в наш час, кияни протестували проти забудови. Експонуються цікаві статті про це із тогочасної преси.

Наприклад, у «Київському слові» № 429 1900 р. знаходимо статтю Осіпова «Комерция и красоты Киева», у якій він критикує розбудову комерційної освіти. Нарікання зводилося до того, що розвиток комерційної освіти може нашкодити природному інтер'єру міста, гармонії і завершеності краси; його квітучі сади і сквери можуть зникнути від забудови.

Газета «Киевлянинъ» на своїх сторінках 1901 – 1902 років повідомляла про хід будівництва торговельної школи. У 1902 році вона вже зазначила про проведення опоряджувальних робіт у будинку [12].

А вже 19 жовтня цього ж року приміщення було освячене. Тут розпочала роботу єдина не тільки в Україні, а й в усій царській імперії жіноча торговельна школа [10, с.30].

Проект будинку розробив талановитий архітектор і художник Павло Іванович Голландський. Будівництво вела не менш славнозвісна контора київського підрядника Льва Гінзбурга.

В експозиції – матеріали, що розкривають діяльність Павла Голландського, відомого своїми київськими і сімферопольськими спорудами: будинок В.Демченка (нині академія правових наук); садиба О.М.Терещенка (тепер Національна наукова медична бібліотека України); маєток Терещенків у Денишах Житомирської обл. (на жаль, зруйнований); Палац піонерів у

м. Сімферополі, оформлення Сімферопольського музею Тавриди та ін.

П.Голландському належить внутрішній розпис та опорядження будинку Богдана й Варвари Ханенків (нині приміщення Національного музею мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків у Києві), палацу графині Наталі Уварової на Липках. На стендах представлено малюнки архітектора, його розписи, меморіальна дошка на будинку в м. Сімферополі, де він мешкав у 30-х рр., надані голландськознавцем із Сімферополя Е.Б.Петровою.

Жіноча торговельна школа була трикласною із четвертим підготовчим класом. Сюди приймали дівчаток віком 12 – 15 років, які мали свідоцтво про закінчення курсу двокласного сільського училища. Зараховувалися й ті дівчатка, які склали іспити. Деякі особові справи учениць можна побачити в експозиції (копії з міського архіву Києва) [9].

На утримання школи Микола Терещенко виділив 100 тис. недоторканого капіталу імені Пелагеї Терещенко, не тільки коханої дружини, з якою прожив 46 років і яка померла за три роки до того (1897 р.), а й доброго ангела родини Терещенків [10, с. 30].

Навчальний рік у торговельній школі розпочинався 16 серпня і тривав до 1 червня з різдвяними та великодніми канікулами.

Це був навчальний заклад третього розряду. Школа підпорядковувалася Міністерству торгівлі й промисловості. Керував школою жіночий комітет, до складу якого входили доньки Миколи Терещенка (Марія, Єфросинія, Варвара й Ольга) та його невістки (Єлизавета і Надія). Головою піклувальної ради був зять Миколи Терещенка Богдан Ханенко.

Школа випускала дрібних службовців для невеликих торговельно-промислових закладів – конторників, прикажчиків та бухгалтерів.

1913 року Міністерство торгівлі і промисловості проводило Всеросійську художньо-промислову виставку в Києві. У ній брали участь тільки дві терещенківські торговельні школи: чоловіча (на Подолі) і жіноча. Матеріали виставки можна побачити на стенді. У архівах Києва зберігся художньо-ілюстрований альбом «Всеросійська художньо-промислова виставка 1913 р. в Києві». Між іншим, головним експонатом цієї виставки був літак «Терещенко-5», сконструйований сином Федора Терещенка Федором Федоровичем.

Школа Пелагеї Терещенко представила на виставку роботи учениць – навчальні і прикладні. Викладач П.Кузнецький – узагальнюючі розробки з досвіду поширення комерційної освіти в Києві, а П.Л.Кованько – підручник комерції [2, 21]. Довідна книга «Весь Київ» (1914 р.) подає педагогічний склад школи (бачимо на фото).

Серед її викладачів був знаний не тільки в Росії, а й у Європі учений, економіст-фінансист Петро Леонідович Кованько (1876-1938).

Привертають увагу відвідувачів підручники, за якими навчалися в тогочасних школах. Унікальні експонати – учнівський щоденник 1917 року та каталог бібліотеки 1914 року.

1914 року Терещенки планували добудувати третій поверх будівлі, але розпочалася війна.

Наступний стенд відтворює період життя споруди в роки Першої світової війни. У ній функціонував Третій Георгіївський пересувний шпиталь імені Муравйових-Апостолів-Короб'їних, що утримувався на кошти родини Федора Терещенка (його доньки Надії Муравйової-Апостолової-Короб'їної) на 120 ліжок.

В експозиції бачимо унікальний документ – листування шпиталю із київською міською управою про надання права користуватися міським садочком для прогулянки поранених, що збереглося в міському архіві [6, с. 30-31].

На стенді представлено фото дружини О.Блока – Любові Дмитрівни (доньки Дмитра Менделєєва), яка працювала сестрою милосердя в одному з Терещенківських госпіталів, а також дружини М.Булгакова Любові Білозерської – теж сестри милосердя.

Життя «ошатного особнячка» на Бульварно-Кудрявській в роки громадянської війни описує М.Булгаков у книзі «Біла гвардія», і в описі можна розпізнати сучасну будівлю на Воровського 18/2 [2, с. 21].

У буремні 20-30 рр. приміщення жіночої торговельної школи залишалося освітнім закладом. У ньому працювали соціально-економічні курси, які невдовзі стали Першою торговельною школою, далі – Четвертою кооперативною профшколою, а на початку 30-х років – кооперативним технікумом [6].

1931 року із вулиці Лютеранської в будинок 18/2, що знаходився уже на перейменованій вулиці Нероновича, перевели німецьку середню школу № 24, так що учні школи навчалися в першу зміну, а технікуму – в другу. Викладання усіх предметів у німецькій СШ велося німецькою мовою.

Школу закрили 1938 року за урядовою постановою про ліквідацію шкіл для нацменшин. Перед Великою Вітчизняною війною вчителі-німці були репресовані – заслані в Сибір та Казахстан.

Фото останнього випуску німецької школи демонструється на стенді. Нам пощастило знайти учнівські зошити 1937 року, тогочасне шкільне приладдя.

У роки окупації Києва газета «Нове українське слово» повідомляла про функціонування у цій споруді школи фольксдойче [5, с. 4]. У ній навчалося 250-300 учнів. Завідувачем школи була фрау Бютнер [11, с. 510 512].

1943 року Київ звільнили, і в приміщенні будинку 18/2 (тепер перейменованій на вул. Воровського) розпочала роботу середня чоловіча школа з російською мовою навчання № 24. Це особлива сторінка життя архітектурної пам'ятки – довжиною майже в сорок років. Школа № 24 спочатку для хлопчиків, а з 1954 року й для дівчаток перебувала за цією адресою до 1972 року, а потім її перевели в нове приміщення на Сирець (вулиця Олени Теліги) [2, с.21].

Упродовж 12 років (1943-1955) школу № 24 очолював колишній командир партизанського загону Д. Є. Стеценко. На стендах і вітринах – цікаві шкільні документи, що для наших сучасників стали вже раритетними. Та найцінніше в цій частині експозиції – люди: вчителі та учні. Так, нам пощастило в архівах відшукати звіти СШ № 24 (тоді Молотовського р-ну м. Києва) за 1946/47, 1947/48 навчальні роки [7].

1944 року найстаршим класом в СШ № 24 для хлопчиків був 7 клас (між іншим, тоді була обов'язковою семирічна освіта). Учні в школі – різновікові. Серед них частина і тих, навчання яких перервала війна. У 1943 році учителі та учні школи – колишні бійці й партизани, деякі з них ходили з орденами, були й поранені [2, с.21].

Умови навчання важкі: заняття проводилися в три зміни, за партами сиділи по троє. Відвідування падало, коли наставали холодні осінні та зимові дні: не було взуття, одягу.

Чимало особистих матеріалів для експозиції надали колишні учні та випускники школи Ю.М.Сапсай, С.І.Путілін, В.В.Черненко та В.Й.Шестак, відомий києвознавець Д.В. Малаков, доктор наук І.С. Єремеєв, О.П. Альошина, В.М.Любарова, син колишнього учителя англійської мови Е.М. Діамант та ін. Унікальні підручники тих часів подарували для експозиції завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Педагогічного інституту К. І. Волинець та заступник директора Університетського коледжу С. І. Дем'яненко.

Школа №24 була елітною: у ній навчалися діти тодішньої партійної номенклатури: син Микити Хрущова (першого секретаря ЦК Компартії України); син Н.Т.Кальченка (голови Ради Міністрів України); син Д.З.Мануїльського (міністра закордонних справ УРСР); син О.А.Гризи (секретаря Київського обкому Компартії УРСР, пізніше – міністра радгоспів України); син М.Д.Стражеска (відомого лікаря, академіка); внучка відомого архітектора П.Ф.Альошина та ін.

Випускники школи – знані люди України: доктори наук, учені, керівники державних установ, з-поміж них – ректор Національного університету дизайну та технологій, доктор технічних наук Олег Волков (випускник 1960 року); видатний український археолог, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Німецького археологічного інституту Євген Черненко (випускник 1953 року), директор Інституту проблем безпеки АЕС, член-кореспондент НАНУ Олександр Ключников; головний інженер Музею історії Києва Віктор Скляренко та ін.

Нам пощастило відшукати серед випускників тільки одного 1949 року – 9 докторів наук (фото на стенді): доктор технічних наук Ігор Єремеєв; доктор філософських наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Вілен Горський; доктор хімічних наук Олександр Васько; доктор технічних наук Сергій Хрущов; доктор технічних наук Дмитро Холмський; доктор технічних наук Костянтин Кальченко; доктор технічних наук Георгій Гогоці; доктор технічних наук Борис Грязнов; доктор технічних наук Юрій Самойленко – відомі, славетні імена в українській та світовій науці.

З-поміж учителів післявоєнного часу залишили пам'ять по собі своєю самовідданою працею педагоги: Осипов Микола Борисович – математик, Діамант Михайло Якович – учитель англійської мови, Сочинська Таїсія Никанорівна – учителька російської мови, Чалієнко Марія Зиновіївна – учителька української мови та літератури, Вінник Яків Олександрович – учитель фізкультури, Іванишина Віра Йосипівна – фізик (мала орден «За бойові заслуги», подруга Ніни Петрівни Хрущової, теж вчителі). Завдяки тому, що Ніна Петрівна була в батьківському комітеті школи, учні, за словами києвознавця Д.Малакова, випускника цієї школи 1955 року, мали булочку в ті голодні роки. [2, с. 21].

У звіті за 1946/47 н. р. подано загальну характеристику школи. 140 учнів харчуються в шкільній їдальні посиленим додатковим харчуванням; 43 школярі отримали безкоштовно черевики та калоші як допомогу від держави; 25-и учням безкоштовно видано підручники. Інтернату в школі не було. Вона була недостатньо вмебльована. У звіті зазначено, що впродовж

1946/47 навчального року придбано 16 столів, 40 табуреток і 50 напівм'яких стільців.

Не вистачало підручників, творів письменників-класиків, наочних посібників, тому їх виготовляли самі учні. Деякі з експонатів готувалися на педагогічну виставку. Книжковий фонд бібліотеки нараховував три тисячі примірників (серед них брошури, періодика, підручники).

1972 року старовинний будинок-красень, що пережив революції та війни, фашистську окупацію, державні перебудови й міські перепланування гостинно прийняв у свої стіни Київський міський інститут удосконалення вчителів, який очолювали директори**:** Кравчук Людмила Лук'янівна (у 1974 – 1987рр.) та Слюсаренко Віктор Григорович (1987 – 1991 рр.).

Саме в цьому приміщенні були створені перші кафедри майбутнього Київського університету імені Бориса Грінченка.

На початку 80-х років будинок Київського міського інституту удосконалення учителів тимчасово прихистив лабораторію початкового навчання Інституту педагогіки НАПН України і Шевченківське районо м. Києва (до 1975 р.).

Із 2008 року в цій історичній будівлі зі славним минулим працює мозок і серце Київського університету імені Бориса Грінченка – його ректорат і Вчена рада. У будівлі затишно й комфортно, бо панують у ній інтелект і духовність.

У 2010 році тут відкрився Музей Бориса Грінченка. Але це вже нова сторінка життя архітектурної пам'ятки…

Джерела та література

1. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн.І, ч.І. – К., 1999 – С.296.
2. Малаков Д.В. «Моя школа».// Зеркало недели. Украина. – №21 (549). –2005 – 04 червня. – С.21
3. Малаков Д.В. «24-а гвардійська непромокаюча»// Українська столиця. – №7. – 2006. – 13 квітня. – С.28.
4. Довідна книга «Весь Київ» на 1914 р. – К.,1914.
5. «Нове Українське Слово» № 175. – 1942. – 31 лип. – С.4
6. ДАК, ф. 163, оп. 3, спр. 56, арк. 30 – 31.
7. ДАК, ф. 94, оп. 1, спр. 3456.
8. Ковалинський В.В. «Меценати Києва» / В.В.Ковалинський. – К.: Кий. – 1998. – 528 с.
9. Ковалинський В.В. Сім'я Терещенків / В.В Ковалинський. – К.: Преса України. – 2003. – 388 с.
10. Ковалинський В.В. Школа Пелагеи Терещенко // Уикенд. – №42 (626). –2012 – 18 жовтня. – С.30.
11. Київ у дні окупації нацистської навали. – К.Л., 2003. – С. 510 – 512.
12. Мовчун А.І. Кожна річ має в собі частинку мого Я… (Музей Бориса Грінченка в Києві). / А.Мовчун / Дивослово – 2011. –№9.– С.58 – 62.
13. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати / М.Ф. Слабошпицький. – К.: М.П.Коць: Ярославів Вал, 2001. – 328 с..: іл.
14. Киевлянин. – №181. – 1901. – 3 лип. – С.2
15. Киевлянин. – №308. – 1901. – 7 лист. – С.2
16. http://shevcbs.kiev.ua/?path=0/2/1757/9841&id=9843

Антонина Мовчун

Дома, как и люди, много помнят...

(О музейной экспозиции Киевского университета имени Бориса Гринченко «История архитектурного памятника на Бульварно-Кудрявськой 18/2»)

В статье рассказывается о создании в помещении ректората Киевского университета имени Бориса Гринченко музейной экспозиции «История архитектурной памятки на Бульварно-Кудрявской 18/2» (теперь ул. Воровского, 18/2).

Ключевые слова: Киевская женская торговая школа имени Пелагеи Терещенко, Третий Георгиевский передвижной госпиталь имени Муравьевых-Апостолов-Коробьиных, немецкая школа № 24, Киевский институт усовершенствования учителей.

Antonina Movchun

Buildings as Well as People Remember a lot....

About the museum exposition of Kyiv University named after Borys Hrinchenko «History of The Architectural Landmark in 18/2 Bulvarno-Kudriavska street»

This article is described the creation of the museum exhibition «History of the architecture on the Bulvarno-Kudryavsky 18/2» (now St. Vorovskogo, 18/2) in the Kiev Boris Grinchenko University administration building.

***Key words**: Kiev female trade school of Pelagia Tereshchenko, third mobile hospital named George Muravyovs-Apostles-Korobyinyh, German secondary school № 24, Kyiv Advanced teachers' Institute.*

Вітчизняне пам'якознавство: традиції, досвід, перспективи

УДК 94:726.8.03](477.83-25)

Христина Харчук (м. Львів)

Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII – кінець XIX ст.)

У статті у хронологічній послідовності досліджується процес формування Городоцького цвинтаря у м. Львові від заснування у другій половині XVII ст. до його закриття. Проаналізовано причини виникнення кладовища як одного з перших заміських цвинтарів Львова. Подано короткий аналіз історико-мистецьких пам'яток кладовища. Городоцький цвинтар сьогодні є втраченою пам'яткою історико-меморіальної та культурної спадщини західного регіону України.

Ключові слова: *заміський цвинтар, некрополь, поховання, історико-меморіальна спадщина, пам'ятка історії.*

Наприкінці XIX ст., 11 грудня 1783 р. у віденській Надвірній канцелярії вийшов декрет, який підписав австрійський імператор Йосиф II. Згідно цього указу магістрати всіх австрійських провінцій, у томі числі й Галичини, повинні були ліквідувати всі цвинтарі при храмах та протягом чотирьох тижнів виділити за містом спеціальні ділянки для нових цвинтарів. Цей декрет 22 січня 1784 р. опублікувало Галицьке Намісництво, однак через чотири тижні у Львові ніяких заміських цвинтарів не почали влаштовувати, а померлих і надалі ховали навколо святинь. Тоді, 9 вересня 1784 р., був підписаний другий імператорський декрет, згідно з яким для порушників встановили відповідні покарання. Незважаючи на це, справа влаштування заміських цвинтарів тягнулася у Львові ще кілька років [1].

Зі зростанням міста в кінці XVIII ст. цвинтарі при храмах стали затісними, тим більше, що права індивідуального поховання домагалися щораз ширші кола суспільства. Висока смертність, викликана доволі частими спалахами епідемій, також спричинилася до того, що забракло місця для поховань при святинях. З ліквідацією оборонних укріплень у кінці XVIII – на початку XIX століття територія середньовічного Львова почала розширюватися в усіх напрямках. Колишні передмістя злилися з містом, утворюючи площу, яка становила 31,9 квадратних кілометрів. Місто поділили на п'ять дільниць: I – Галицьку, II – Краківську, III – Жовківську, IV – Личаківську, V – Середмістя. Тоді згідно рішень маґістрату м. Львова виникли перші позаміські цвинтарі. Для нових поховань маґістрат виділив нові площі – відповідно для кожної дільниці міста. Галицька дільниця отримала Стрийський цвинтар, початково розташований в околицях теперішнього головного входу у Стрийський парк від вул. І. Франка. Краківська – мала ховати померлих на Городоцькому цвинтарі, у верхній частині теперішньої вул. Ю. Федьковича. Жовківській дільниці виділено цвинтар на Підзамчі, названий „Папарівкою» – від прізвища колишнього власника цих ґрунтів. Личаківська дільниця і Середмістя отримали для поховань площу за церквою Святих Петра і Павла, де ще у XVI ст. знаходився моровий цвинтар, названий пізніше Личаківським.

На думку історика Владислава Цесельського, Городоцький цвинтар був закладений 1682 р. [2] під час зборів війська польського короля Яна III на допомогу обложеного турками Відня у 1683 року. Для цього на південно-західній околиці, за містом, на полях Білогорщі, було призначено ґрунт площею шести польських моргів (53 ари), на якому королівські війська стояли табором та формували свої загони для походу. Тут відбувалися військові паради так званого Рицарського кола до останніх днів Речі Посполитої [3]. Згідно з актовими книгами костелу Святої Анни, тут також почали ховати померлих жовнірів через брак місця на цвинтарі при костелі. На місці цього військового поховання на полях Білогорщі, на ґрунтовій ділянці наближеній за формою до правильного чотирикутника (район сучасної верхньої частини вул. Городоцької, біля вул. С. Смаль-Стоцького) почав формуватися Городоцький цвинтар. Згодом сюди вивозили ховати незаможних людей [4]. На цвинтар вела так звана дорога Цвинтарна [5] (пізніше вул. Цвинтарна), що йшла на захід від пл. Юра. Назва

цвинтаря, очевидно, походила від того, що він був розташований при дорозі, яка вела до міста Городка під Львовом.

1 липня 1751 р. на полях Білогорщі львівські отці домініканці через брак місця у своєму костелі, який тоді відновлювали, інсценізували пишну коронацію Чудотворної ікони Божої Матері [6]. Акт коронації відбувся з особливою урочистістю при участі львівського військового гарнізону під керуванням галицького хорунжого Яна Шумлянського. Згодом, на місці урочистої події домінікани вирішили поставити пам’ятну колону і 29 травня 1756 р. звернулися за дозволом до львівського магістрату [7]. Пам’ятну колону домінікани звели дуже швидко. В основі колони був чотиригранний кам’яний постамент, висотою 12 метрів, шириною – 2,52 метра з трьома сходинками. На ньому стояла триярусна піраміда з нішами у формі таблиць, на яких розміщалися образи святих: Матері Божої, Святого Юзефа, Святого Алоїза, Святого Луки Євангеліста, Святого Якова, Святого Вінцента і Святого Домініка. Під ними знаходилися родинні герби Потоцьких та Мнішків. Колона вінчалася позолоченим верхом, на якому поміщалася бляшана позолочена корона, а з неї виблискувала на всі сторони шестипроменева золотиста зірка [8]. На колоні був пам’ятний напис, що вона була виставлена в основному на кошти меценатки, фундаторки декількох костелів, Людвіки з Мнішків Потоцької (*1712 – †1768), жінки краківського каштеляна і гетьмана коронного Юзефа Потоцького [9]. Ще один напис на мармуровій таблиці свідчив про те, що у 1837 р. її відновив львівський міщанин Станіслав Бернацький [10]. З часу цієї реставрації у додатку до «Львівської газети» (dodatek do «Gazety Lwowskiej») збереглися згадки безіменного автора з 1851 року. Він писав, що при відновленні колони допущено ряд грубих помилок. Зокрема, на головному боці колони було написано, що коронація Матері Божої відбулася у 1753 р., а з протилежного зазначено, що колону поставлено у 1750 році.

Довкола цієї пам’ятної колони, після коронації образу Матері Божої у 1751 р., згідно твердження Владислава Цесельського, почав розростатися Городоцький цвинтар [11]. Історик Францішек Яворський висловив іншу думку щодо появи цвинтаря. Він вважав, що цвинтар на полях Білогорщі заснував австрійський уряд після декретів 1784 р. імператора Йосифа II стосовно захоронень у містах, оскільки, раніших поховань тут не було. Доказом цього, на думку історика, є той факт, що на всіх планах Львова з другої половини XVIII ст. в цьому місці немає сліду цвинтаря, а колона Матері Божої стоїть самотньо, без жодного цвинтарного оточення [12]. Яворський піддавав також сумніву твердження Цесельського стосовно поховань, зафіксованих у актах костелу Святої Анни, які пропали безслідно. Натомість він стверджував, що біля костелу Святої Анни був раніше невеликий цвинтарик для другої дільниці міста з боку вул. Янівської (тепер вул. Т. Шевченка), на якому ховали прихожан. Львів’яни, які у той час призвикли до думки, що будуть поховані на освяченій землі біля святинь, вважали заміські цвинтарі профанацією для маєстату смерті. Для того, щоб змінити упереджену громадську думку і представити людям користь з поховань за містом з погляду санітарно-гігієнічних міркувань, потрібно було не лише імператорських розпоряджень та агітації, але й тривалого часу до адаптації з цими нововведеннями.

Потрібно зазначити також, що у табулярних міських книгах австрійського періоду занотовано право власності ґміни міста Львова на реальність кадастру №779, який відповідав ґрунтовій ділянці Городоцького цвинтаря [13]. У актах міського архіву збереглося декілька згадок з кінця XVIII і початку XIX століть, які стосувалися Городоцького цвинтаря [14].

У 1851 р., в соту річницю постання колони Матері Божої на полях Білогорщі, конвент домініканців востаннє повторив урочистості коронації. Про це писала тоді «Львівська газета» («Gazeta Lwowska») [15]. В першій чверті XX ст. пам’ятна колона ще існувала. Про неї згадував у статті Богдан Януш, який констатував, що колона Матері Божої, завершена угорі золотистою шестираменною зіркою, незважаючи на обдертий вигляд (оббитий місцями тиньк до червоної цегли та відсутність ікон у нішах) зберегла свої рококові форми відносно непогано і була єдиною пам’яткою цього стилю у Львові [16]. Саме тому львівські консерватори пам’яток намагалися зберегти її.

Регулярні поховання на Городоцькому цвинтарі, згідно записів цвинтарних книг, тривали до 1 вересня 1875 року [17]. На день офіційного закриття кладовища (1 вересня 1875 р.) там налічувалося ще 300 надгробків [18]. За оголо-

шенням від 18 вересня 1876 р. магістрат зібрав цих власників гробівців і звернувся з проханням перенести їх на інші львівські цвинтарі коштом міста в термін до 1 вересня 1880 року [19]. В 1880 р. з Городоцького цвинтаря урочисто перепоховано і з великими почестями перенесено в гробівець Львівської капітули на Личаківському цвинтарі труни українських греко-католицьких митрополитів – Григорія Яхимовича (†23.04.1863) та Спиридона Литвиновича (†4.06.1869). Могили їхнього попередника Митрополита Галицького та Архієпископа Львівського, єпископа Кам'янецького, предстоятеля Української Греко-Католицької церкви Антона Ангеловича (†8. 08.1814), незважаючи на докладні пошуки останків, не було знайдено на території Городоцького цвинтаря [20]. Відомо лише, що єпископ помер від скарлатини, яка у XIX ст. була важкою інфекційною та невиліковною хворобою [21]. І, можливо, як припускав Ф. Яворський, єпископ Ангелович був похований у безіменній могилі, від якої не залишилося сліду. З літературних джерел відомо, що на Городоцькому цвинтарі греко-католицькі митрополити були поховані посередині кладовища, а їх могили прикрашав необароковий пам'ятник, завершений короною і зіркою [22]. Похоронний кортеж перепоховання українських митрополитів на Личаківський цвинтар, на чолі якого йшли митрополит Юзеф Сембратович і єпископ Сильвестр Сембратович, вражав пишністю. За митрополитами йшли учні руської академії, вбрані у пурпурові шати, які несли металеву труну з останками митрополита Григорія Яхимовича, накриту вінками. Далі йшло сім караванів, на яких були труни з останками митрополита Спиридона Литвиновича, єпископа Івана Бохенського (†1857), отців каноніків Ніцетаса Ізака (†1869), Івана Лотоцького (†1866), Мартина Барвінського (†1865), пароха церкви Святого Юра Петра Левицького (†1847). Караван Антона Ангеловича пересувався з порожньою труною, прикритою великими ґірляндами і численними стрічками, на яких було написано „Отець Русі» [23].

Окрім, трьох митрополитів та цілої плеяди крилошан церкви Святого Юра, на Городоцькому цвинтарі були поховані також Андрій Дуткевич (†1866), ректор руської семінарії та Фердинанд Кордасевич (†1873), віцеректор цієї семінарії [24]. З духовних осіб на Городоцькому цвинтарі були поховані також ксьондз костелу Святої Анни Турський та парох з міста Кросно у південно-східній Польщі Юзеф Бєльський (†1839).

Невідшуканими на зліквідованому Городоцькому цвинтарі залишилися могили сестер Сакре Кер. Серед них були монахині, які померли далеко від своєї батьківщини, зокрема, на цвинтарі, були поховані німкені: Клара Фреда, Вільгельміна Граділлек, Луїза Ґрубер, Луїза Турк; француженки: Леона Летрідарт, Евеліна Безірс, Марія Понцет та англійка Дженні Ґеорґес [25].

Незважаючи на те, що львівські шляхтичі захоронювали своїх померлих, здебільшого, в каплицях або гробівцях на територіях своїх родових маєтків, на Городоцькому цвинтарі були також деякі їхні поховання. Тут, зокрема, були поховані: Валентин Чацький (†1838), Фелікс Пеґловський, Цецилія з Фредрів Яблоновська (†1847) сестра Олександра Фредри, Текля з Шептицьких Кунашевська, Софія з Яблоновських Фредро (бабка митрополита Андрія Шептицького), Северина з Фредрів Скшинська (†1855), Кароль та Антоній Дідушицькі, Кароль Яблоновський (†1841) та інші [26]. Майже всі вони згодом були перенесені на інші місця поховань, деякі навіть за межі Львова. Зокрема, Цецилія з Фредрів Яблоновська, була перепохована у крипті під старим костелом у Кросценку (нині Жешівське воєводство, Польща).

17 травня 1908 р., президент Львова Станіслав Цюхцінський повторно подав урядовий список решти гробівців Городоцького цвинтаря для того, щоб родини померлих перенесли гробівці своїх предків на інші цвинтарі протягом року [27]. В іншому випадку місто знімало з себе відповідальність за подальше їх існування. Холодне мовчання родин померлих було відповіддю на постанову магістрату. На засіданні міської ради 27 травня 1908 р. ухвалено видати опис цвинтаря. Його виконав Францішек Яворський у статті „Городоцький цвинтар» (1908 р.), яка увійшла до тому «Львівської бібліотеки» („Biblioteki Lwowskiej»), виданій у книгарні Ґубриновича і Шмідта товариством шанувальників минулого Львова [28]. У 1908 р. на цвинтарі налічувалося біля 70 надгробків, на той час існувала також книга реєстрації поховань з кінця XVIII – початку XIX століть, яка була єдиним джерелом для виявлення прізвищ похованих осіб, а також відомістю про перенесені могили після закриття кладовища [29].

Найстарші приватні пам'ятники Городоцького цвинтаря згідно описів Владислава Цесельського та Францішка Яворського належали Францішку Герману (†1792 р.), цехмайстру мильного цеху, Антонію Крістеллі (†1792 р.), фіскальному ад'юнкту та Василію Мацєвичу (†1799 р.), касиру міської економії [30]. З опису цвинтаря, виконаного Яворським, відомо, що надгробок Германа мав вигляд лежачої кам'яної плити з епітафійним написом. На початку XIX ст. на цвинтарі ховали переважно німецьку бюрократію, і тому Яворський писав, що цвинтар тоді мав вигляд провінційного німецького «friedhofu», на якому у 1830-1840-х роках часто зустрічалися характерні для перехідного періоду від класицизму до романтизму, надгробки у стилі бідермаєру. Польські надгробки зустрічалися у той час рідко.

На цвинтарі знаходилися могили відомих львівських родин: Кріммерів – від 1843 до 1873 років, Броєрів – з 1817 і 1819 років, Ундерків, Волінських, Дістлів та інших, які пізніше були перенесені, переважно їхніми родинами, на Личаківський цвинтар. До цікавих пам'яток відносилися надгробки Матвія Квізали (†1800 р.), Маріанни Шванн (†1805 р.), Фелікса Петринського (†1819), Петера Даре та Клари Ґаттін (†1820), пивовара Йоганна Прохаски (†1821), родини Шафстендера (†1823 р.), австрійського барона, таємного радника і президента львівського крайового суду Ґеорґа Ехснера (†1829 р.), Райнера Юзефа фон Клепсе (†1835), польського патріота, борця за відродження Польщі Євгенія Улатовського (†1836 р.), Йоганна Нікітша (†1837 р.), Томаша Ґлінського (†1854), Вітольда Малаховського (†1865) та інших [31]. До особливо цінних скульптурних надгробків відносилися пам'ятники професора медицини Львівського університету, Яна Махана (†1809 р.) та його дочки Юзефи Махан (†1815 р.). Надгробок Яна Махана був перенесений у 1880-х роках на Янівський цвинтар, де його можна тепер побачити. Він збережений донині у доброму стані.

Неподалік від поховання Яна Махана на Городоцькому цвинтарі був похований професор, а в 1825 р. перший ректор Львівського університету, німець за походженням з Баденського князівства, Юзеф Маус (†11.10.1856). Він був похований біля могили своєї дружини Марії (†10.07.1831) та дочки Джоанни (†1856), яка вийшла заміж за графа Петра Бруніцького, та другої дочки Алоїзи (†1844) [32]. Юзеф Маус приїхав до Львова просто з імператорського двору, де був учителем тодішнього наступника трону Австрії архікнязя Фердинанда. Родина Мауса, окрім Алоїзи, була перепохована до каплиці його зятя, графа Петра Бруніцького, яка розташована і збережена дотепер на 71-му полі Личаківського цвинтаря [33].

До оригінальних сепулькральних пам'яток Городоцького цвинтаря відносився мурований гробівець, який знаходився на його початку з правого боку. На цьому на одній з таблиць був вирізьблений з каменю візерунок хустки Святої Вероніки з польським написом. Як припускав Францішек Яворський, це була одна зі станцій Мук Христових, яка у давньому Львові проходила від ратуші до костелу Святого Хреста на Янівській дорозі [34]. Три наступні таблиці були не збережені, а четверта з рококовим обрамуванням мала напис, який свідчив про те, що це був гробівець Маріанни Шванн (†1804), дочки львівського пивовара. Вірогідно, що родина померлої з пієтизмом відносилася до давньої, неіснуючої на той час, дороги Мук Хрестових, і водночас, бажаючи оздобити гробівець своєї дочки, вмурувала таблиці з її станцій.

У 1874 р. на цвинтарі зведено останній кам'яний надгробок, під яким були поховані останки Клари Ґраф, відомої на той час співачки німецького театру [35]. Її чоловік, Фердинанд Ґраф, капітан з 51 піхотного полку, який помер 31 серпня 1875 р., у переддень закриття кладовища, велів поховати себе біля коханої дружини. Він був останнім з похованих осіб на Городоцькому цвинтарі.

З досліджень пам'яток Городоцького цвинтаря Владислава Цесельського відомо, що на ньому, як і на Личаківському, зустрічалися зразки первісних для Львова скульптурних фігур плачок та жалібниць, датованих кінцем XVIII – початком XIX століття. Жіночі фігури представляли біль, жаль або смуток і нагадували класицистичні твори Антона та Йоганна Шімзерів з Личаківського цвинтаря. Літературні джерела засвідчують, що надгробок Яна Дістля (†1866), виконаний скульптором Павлом Евтельє, представляв генія смерті і жіночу постать під хрестом; надгробок Йоганна Нікітша був прикрашений постаттю засмученої жінки з дитям на руках при постаменті з урною [36]. Надгробний пам'ятник Юзефи Махан, дочки

професора медицини Яна Махана прикрашала статуя жінки на колінах, поставлена на високому постаменті [37]. Скульптура вирізнялася з поміж інших на цвинтарі. Торс її був похилений, голова піднесена, руки затиснені і опущені до колін. Вираз обличчя жінки був шляхетний та натуральний, статуя уособлювала біль, а дві інші фігури, поміщені на надгробній плиті, символізували жаль і смуток та доповнювали фігурну композицію пам'ятника. Всі фігури були одягнені у стародавні шати. Оригінальна жіноча постать була поміщена на постаменті надгробка Томаша Ґлінського. Вона обіймала урну, а у руках тримала вінок з квітів. Подібні фігури плакальниць прикрашали також надгробки Райнера фон Клепсе, Євгенія Улатовського та Йоганна Нікітша.

На початку XX ст. історик та реставратор Францішек Яворський пропонував перетворити Городоцький цвинтар на публічний парк і, таким чином, зберегти колону та уцілілі рештки давніх надгробків [38]. Ця ідея цілком не була б профанацією для неуцілілого цвинтаря, оскільки, на думку історика, публічний парк слугував би тоді благословенням для живих, виразом пієтизму для запущених та не збережених могил. На жаль, до його порад тоді не прислухалися. Незадовго до Першої світової війни був створений проект перебудови збережених решток цвинтаря (в тому числі й уцілілої колони) на невеликий відпочинковий парк для мешканців цієї околиці Львова [39]. Такі відпочинково-меморіальні парки-некрополі з давніми сепулькральними пам'ятками, на той час були поширеними в Європі. 28 грудня 1908 р. професор Владислав Абрагам склав звіт про нищення пам'яток на Городоцькому цвинтарі і надіслав його до центральної комісії пам'яток історії та мистецтва у Відні [40]. У звіті професор Абрагам пропонував на території неіснуючого Городоцького цвинтаря закласти відпочинковий парк. Центральна комісія у Відні підтримала цю ідею у листі до В. Абрагама від 18 січня 1909 р. 27 квітня 1909 р. професор звертається до президії магістрату м. Львова з цим питанням. 28 січня 1909 р. на замовлення магістрату виконано ситуаційний план цвинтаря, який тоді займав площу близько трьох моргів. 12 лютого 1909 р. В. Абрагам виконав проект відпочинково-меморіального парку на місці Городоцького цвинтаря, який мав стати справжньою оздобою міста [41]. За проектом парк мав мати вільне планування. Деякі уцілілі надгробки мали залишитися на цвинтарі, знищені надгробки заплановано розібрати, закласти паркові доріжки та розмістити лавки. Колона Матері Божої мала реставруватися і залишитися на своєму місці на території нового парку. Однак до реалізації проекту не дійшло, хоч проект парку з підписом автора Владислава Абрагама зберігся.

На початку XX ст. запущений Городоцький цвинтар поступово занепадав. На захист старого цвинтаря виступала газета „Kurjer Lwowski". В номері від 13 липня 1916 р. газета повідомляла, в якому жалюгідному стані він знаходиться. „Сьогодні, – писав „Kurjer Lwowski", – частина цвинтаря вже заростає сосною, молодь гуляє, спустошуючи його… Колона Матері Божої, колись – колос у рококовому стилі, сьогодні повністю обдерта". У вересні цього ж року Станіслав Рахвал писав, що огорожу цвинтаря місцеві люди використали на опалення помешкань, злодії повиносили коштовніший метал, на колишніх могилах влаштований базар [42]. Не випадково львівський історик Ф. Яворський писав, „що найгіршими на Городоцькому цвинтарі були живі люди" [43].

У 1920-х роках існував проект перенесення і встановлення пам'ятної колони біля палацу архієпископа під Високим замком [44]. Однак львівські консерватори пам'яток архітектури з Ґрона консерваторів Східної Галичини (Grono konserwatorów Galicji Wschodniej) негативно поставилися до цієї ідеї магістрату. На їх думку, пам'ятку не можна було переносити з одного місця на інше, тим більше, що вона встановлена з певною метою і протягом довгих років служила символом і осередком Городоцького цвинтаря [45].

Паралельно з проектом перенесення пам'ятної колони львівські консерватори пам'яток, турбуючись долею давніх надгробків Городоцького, Жовківського та Стрийського цвинтарів, запропонували магістрату перевезти їх на Личаківський цвинтар. Перевезені пам'ятки інженер Ігнацій Дрекслер планував розмістити під огороджуючим муром з внутрішньої сторони Личаківського цвинтаря, вздовж вул. Святого Петра (тепер – вул. І. Мечнікова). З цією метою необхідно було добудувати критий портик, що мав йти вздовж муру, який огороджував кладовище. Це дозволило б створити єди-

ний у своєму роді цвинтарний лапідаріум, який би додав атракційності прекрасному Личаківському цвинтарю, збагативши його стількома великими вартісними пам’ятками [46]. У 1925 р. консерватор пам’яток Богдан Януш писав у „Wiadomościach Konserwatorskich”: „Мусимо його *(Личаківський цвинтар – прим. автора)* збагатити стількома цінними пам’ятками, щоб завжди був занадто дорогий, щоб колись ніхто не наважився так з ним поступати, як з тими трьома (тобто Папарівкою, Городоцьким та Стрийським цвинтарями), знищеними вже назавжди” [47]. Прикро, але і ця ідея також залишилася нереалізованою.

У 1908 р. на фрагменті Городоцького цвинтаря зі сходу при колишній вул. Кентшинського, 30 і 32 (тепер при вул. Федьковича, 30 міститься Будинок Фізичної культури залізничників) постав за проектом архітектора Юзефа Пйонтковського будинок польського спортивного товариства «Сокіл-2». У той же час з другого боку цвинтаря – з заходу почав розбудовуватися та займати його колишню територію заклад невиліковно хворих Антонія та Вікторії Білінських, найдавніший з будинків якого постав ще у 1890 – 1897 роках за проектом Юліуша Ґохберґера. Після Першої світової війни територія Городоцького цвинтаря почала поступово забудовуватись сучасними будівлями. В 1932-1936 роках за проектом архітектора Ромуальда Мюллера був побудований Палац залізничників (тепер Будинок науки і техніки Львівської залізниці) при вул. Федьковича 54/56. Сквер перед головним фасадом цього будинку постав на фрагменті Городоцького цвинтаря, остаточно зліквідованого після Другої світової війни. Вільною від забудови залишилася лише невелика ділянка, що співпадає з цим сквериком та частина пл. Липневої, там де тепер міститься Привокзальний базар.

Городоцький цвинтар – один з перших заміських цвинтарів Львова, який виник у кінці XVIII ст. внаслідок прогресивних реформ Йосифа II та завдяки розширенню міста отримав статус міського і став одним з перших офіційних кладовищ у Львові, на якому хоронили людей згідно загальноприйнятих європейських традицій того часу. Прикро, що досі цвинтар, на якому були колись поховані галицькі митрополити Григорій Яхимович, Спиридон Литвинович та Антон Ангелович та інші видатні особи, досі не позначений хоч би пам’ятним знаком, який засвідчував би існування давнього Городоцького цвинтаря. З огляду на значну історико-меморіальну та культурну цінність кладовища, варто було б відзначити колишню його територію, оскільки вона відома, пам’ятною каплицею, або хоча б пам’ятним хрестом.

Джерела та література

1. Jaworski F. Cmentarz Gródecki we Lwowie /Franciszek Jaworski. – Lwów: nakl. T-wa miłośników przeszłości Lwowa, 1908. – S. 17-18.

2. Ciesielski W. Pomnikowe rysy z cmentarzy lwowskich / Władysław Z. Ciesielski – Lwów: nakładem Edwarda Kreutza, 1890. – S. 15.

3. Jaworski F. Cmentarz Gródecki… – S. 10.

4. Ciesielski W. Pomnikowe rysy… – S. 15.

5. Schneider A. Przewodnik po mieście Lwowie / Antoni Schnaider. – Wydanie drugie z planem miasta. – Lwów, 1875. – S. 35.

6. Ciesielski W. Pomnikowe rysy… – S. 15.

7. Rachwał S. Cmentarz Gródecki / Stanisław Rachwał // Kurier Lwowski. – Lwów, 22 września 1916. – № 475. – S. 4.

8. Ciesielski W. Pomnikowe rysy… – S. 76.

9. Jaworski F. Cmentarz Gródecki… – S. 16.

10. Ibidem.

11. Ciesielski W. Pomnikowe rysy… – S. 15.

12. Jaworski F. Cmentarz Gródecki… – S. 17.

13. Ibidem. – S. 9.

14. Ibidem.

15. Dodatek tygodniowy do Gazety Lwowskiej. – Lwów, 1851. – № 30 і 31.

16. Janusz B. Zniszczone cmentarze Lwowskie / B. Janusz // Wiadomości konserwatorskie. – Lwów, 1925. – № 5-6. – S. 150-151.

17. Ciesielski W. Pomnikowe rysy… – S. 15.

18. Jaworski F. Cmentarz Gródecki... – S. 20.

19. Rachwał S. Cmentarz Gródecki… – S. 4.

20. Крип’якевич І. Історичні проходи по Львові / Іван Крип’якевич / Авт. Передм. Я. Д. Ісаєвич; Упоряд., текстолог., опрац. і приміт. Б. З. Якимовича; Упоряд іл. матеріалу Р. І. Крип’якевича; Худож. В. М. Павлик. – Львів: Каменяр, 1991. – 167 с.: іл. – С. 131.

21. Jaworski F. Cmentarz Gródecki… – S. 32.

22. Ilustrowany przewodnik po Lwowie i powszechnej wystawie krajowej. – Lwów: wyd. przez Towarzytstwo dla rozwoju i upiększenia miasta, 1894. – 200 s.: il. – S. 152.

23. Jaworski F. Cmentarz Gródecki... – S. 33.

24. Ibidem.

25. Ibidem.

26. Ibidem. – S. 34.

27. Rachwał S. Cmentarz Gródecki… – S. 4.

28. Jaworski F. Cmentarz Gródecki we Lwowie /Franciszek Jaworski. – Lwów: nakl. T-wa miłośników przeszłości Lwowa, 1908. – 62 s.: il.

29. Ibidem. – S. 20.

30. Ciesielski W. Pomnikowe rysy … – S. 76; Jaworski F. Cmentarz Gródecki … – S. 20.

31. Jaworski F. Cmentarz Gródecki… – S. 21-26, 29.

32. Ibidem. – S. 38.

33. Записи цвинтарного поля №71на Личаківському цвинтарі // Державний архів Львівської області, ф. Р 3152, оп. 1, спр. 46, арк. 8.

34. Jaworski F. Cmentarz Gródecki… – S. 39.

35. Ibidem.

36. Ilustrowany przewodnik po Lwowie ... – S. 152.

37. Jaworski F. Cmentarz Gródecki... – S. 54.

38. Janusz B. Zniszczone cmentarze… – S. 152.

39. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie / Dr. M. Orłowicz – Wydanie drugie rozszerzone. – Lwów–Warszawa: Książnica-Atłas, 1925. – 273 s.: il. – S. 154.

40. Заява, кошторис та плани консерватора Львівському магістрату у справі збереження архітектурних пам'яток Городоцького кладовища // Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 52 [Магістрат м. Львова, роки.], оп.1, спр. 37, арк. 1-8.

41. Там само, арк. 8.

42. Rachwał S. Cmentarz Gródecki… – S. 4.

43. Jaworski F. Cmentarz Gródecki... – S. 7.

44. Janusz B. Zniszczone cmentarze… – S. 151-152.

45. Ibidem. – S. 152.

46. Ibidem. – S. 152 – 153.

47. Ibidem.

Христина Харчук

ФОРМИРОВАНИЕ ГОРОДОКСКОГО КЛАДБИЩА ВО ЛЬВОВЕ
(вторая половина XVII – конец XIX в.)

В статье в хронологической последовательности исследуется процесс формирования Городокского кладбища в г. Львове от основания во второй половине XVII в. до его закрытия. Проанализированы причины возникновения кладбища как одного из первых загородных кладбищ Львова. Представлен краткий анализ историко-художественных памятников кладбища. Городокское кладбище это на сегодня несохранившийся памятник историко-мемориального и культурного наследия западного региона Украины.

Ключевые слова: *загородное кладбище, некрополь, захоронение, историко-мемориальное наследие, памятник истории.*

Khristina Kharchuk

FORMATION HORODOTSKY CEMETERY IN LVIV
(second half of XVII – the end of the nineteenth century).

The article in the chronological sequence examines the formation Horodotsky cemetery in Lviv from the foundation in the second half of the seventeenth century. to close it. The reasons of the cemetery as one of the first suburban cemeteries of the city. A brief analysis of historical and artistic monuments of the cemetery. Horodotsky cemetery today have unsaved memorial memorial and cultural heritage of Western Ukraine.
Key words: *suburban cemetery, burial, historical and heritage memorial, a monument of history.*

УДК 93:281.9:246/247 “17 / 19” (477.75)

Елеонора Іщенко (м. Сімферополь)

Православні культові споруди Сімферополя (кінець XVIII – початок XIX ст.)

На підставі дорадянських описів Таврійської єпархії розроблено реєстр православних культових споруд Сімферополя кінця XVIII – початку XX століття. Інформація подається за хронологією появи споруд. Відновлено коротку історію православних храмів, каплиць, домових церков міста. Встановлено сучасну долю святинь.

Ключові слова: *Сімферополь, православні культові споруди, храм, каплиця, домова церква.*

Приєднання Криму до Росії 1873 року ознаменувало новий етап у житті півострова. Реформи російського уряду призвели до корінних змін в економіці, соціальних процесах, культурі. Заселення Російською державою південних земель, територіальні перетворення, будівництво нових і зростання існуючих міст відбувалися одночасно і взаємопов’язано з християнізацією Криму. Відроджувалися християнські пам’ятки дотурецкого періоду історії регіону, виникали нові святині. Провідну роль у цьому процесі було відведено центральному місту Кримської області, а трохи пізніше, губернії – Сімферополю. Його заснування відбулося 1784 року. Відразу ж у місті з’являються житлові споруди і перший православний храм. З кожним роком населений пункт та чисельність жителів збільшувалися. Відповідно, виникала необхідність у зведенні нових православних культових споруд. Також, причиною активного зростання кількості святинь була місіонерська політика російського уряду щодо народів не православної віри, що проживали в Криму.

Дослідження джерел та літератури, пов’язаних з історією Сімферополя і православних святинь Криму, відобразило існування прогалин. Досі не існує спеціальної публікації, в якій був представлений повний список тих православних культових споруд кінця XVIII – початку XX століття, що існували в Сімферополі, з вказівкою історії святині, сучасного стану об’єкту. Найбільше інформації щодо цих будівель нам дає дорадянська література. Наведені довідкові відомості в описах Таврійської єпархії 1872 року протоієрея кафедрального собору Св. Олександра Невського Михайла Родіонова [1], 1886 року єпископа Таврійського Гермогена [2]. Тим не менш, відомості в зазначених працях суперечливі, не завжди відповідають одна одній. Більш чітко сформульовані й описані православні споруди у Звіті третьої навчальної екскурсії Сімферопольської чоловічої гімназії 1890 року [3]. У працях радянського періоду згадки про святині уривчасті, а часто відсутні через загальнодержавну політику того часу. Матеріали щодо деяких храмів, створених у Сімферополі після 1890 року, були виявлені в сучасній літературі. Варто зазначити, що останні 20 років в літературі величезна увага вчених приділялася лише тим святим місцям, які не були знищені в період Першої світової, Громадянської та Великої Вітчизняної війн, а також у період радянської влади. Про долю інших багатьох православних споруд в цей час повідомляється коротко або не вказано взагалі.

Нами з’ясовано, що в період з 1783 по 1917 роки у Сімферополі існувало близько 26 православних культових споруд. У це число входили церкви, каплиці, домові церкви.

Функцію першого православного храму у Сімферополі виконувала церква в ім’я святих Рівноапостольних царів Костянтина і Олени. 1785 року [4] полковник Борис Олексійович Тіщев купив за 50 руб. асигнацій будиночок у татарина, який виїздив до Туреччини [5]. Влаштував у ньому полкову церкву на 150 чоловік [6]. У 1786 році, після того, коли полк полишив місто, сімферопольський губернатор Михайло Васильович Каховський встановив іконостас і відновив богослужіння в храмі для чиновників і перших мешканців міста [7]. 1787 року царекостянтинівську церкву відвідала Катерина II. Імператриця була здивована бідністю і малими формами святині, дала розпорядження побудувати соборний храм [8]. На початку 1800 року ця споруда була розібрана до основи. Весь матеріал перенесли на міське кладовище, з нього склали маленьку церкву. 1831 року вона була розібрана, а матеріал використовували при будівництві огорожі кладовища [9]. На колишньому місці ца-

рекостянтиновського храму 1785 року була облаштована однойменна домова церква генералом Ю. В. Поповим і освячена 14 травня 1887 р. [10]. Збереглася до наших днів.

Домова церква генерала Ю. В. Попова (церква в ім'я святих Рівноапостольних царів Костянтина і Олени)

1796 року відбулося освячення храму в ім'я Св. Трійці, побудованого греками, що проживали в Сімферополі в той час. До середини XIX століття ця будівля стала старою і не могла вмістити усіх бажаючих. Тому була розібрана, а на її місці побудована нова великих розмірів і у витонченому архітектурному стилі на пожертви прихожан [11]. 1868 року церкву освятили [12]. Зовнішній та внутрішній вигляд з тієї пори не змінилися.

Храм в ім'я Св. Трійці

У 1805–1806 рр. на кошти парафіян була побудована дерев'яна церква (за даними протоієрея Михайла Родіонова – освячена 1805 року [13]) в ім'я святих апостолів Петра і Павла [14]. Функціонувала як соборна, 1827 року припинила своє існування у зв'язку із спорудженням Олександро-Невського кафедрального собору [15]. 1865 року був створений комітет з будівництва нової кам'яної Петропавлівської церкви у Сімферополі [16]. Через рік основні роботи зі зведення будівлі були завершені завдяки фінансовій підтримці парафіян і церковного старости купця А. І. Тисова [17]. 16 серпня 1870 р. відбулося освячення культової споруди [18]. До тепер це – кафедральний собор Святих апостолів Петра і Павла.

1809 року почалося будівництво головного храму міста – собору в ім'я Св. Олександра Невського [19]. Був укладений контракт на будівництво храму з французькими підрядниками П. Микола, І. Феррі та Б. Лати. Роботи зі спорудження собору велися до 1812 року. Згодом за відсутності коштів будівництво зупинилося [20]. У квітні 1813 р. сильна буря знесла дах храму, будівельні матеріали були розвіяні вітром або розкрадені [21]. Будівля простояла з 1814 по 1822 рр., дала тріщини, почала руйнуватися. Було прийнято рішення розібрати цю споруду та перенести зведення храму на нове місце подалі від берега річки Салгир. 12 березня 1823 р. протоієреєм Василем Чернявським був закладений новий храм в ім'я Св. Олександра Невського [22]. 3 червня 1829 р. високопреосвященний архієпископ Херсонський Гавриїл провів освячення [23]. 1860 року собор був перейменований в кафедральний [24], що було обумовлено появою єпископської кафедри в Криму і створенням Таврійської єпархії. У наступні роки храм неодноразово розширювався за рахунок прибудов [25]. Тут читали проповіді найвідоміші богослови, сюди приїжджали російські імператори і великі князі, у соборі перебували предмети, подаровані Катериною II та Олександром II. У ніч з 26 на 27 вересня 1930 року ця архітектурна споруда була повністю зруйнована більшовиками [26]. З 2000-х рр. ведеться відновлення святині на колишньому місці навпроти Долгоруковського обеліска в сквері Перемоги [27]. У верхньому і нижньому храмах собору вже проходять богослужіння, проводяться роботи з розпису.

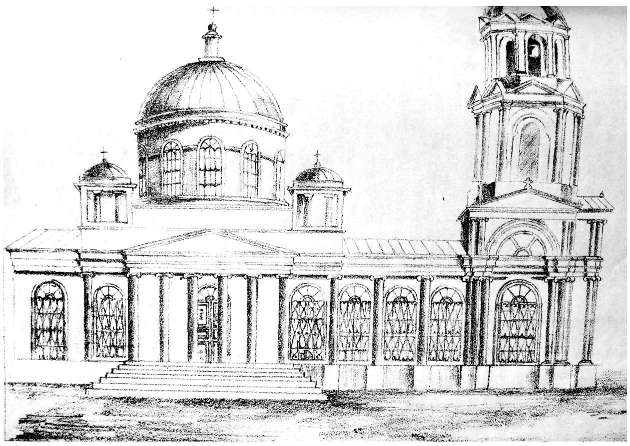

Кафедральний Собор
в ім'я Св. Олександра Невського

1824 року на міському кладовищі завдяки старанності протоієрея Василя Чернявського і допомоги благодійників була побудована і освячена кам'яна церква в ім'я Преображення Господ-

нього [28]. 1864 року за розпорядженням єпархіального начальства була перетворена у приходську [29]. У зв'язку з малою місткістю 1870 року церква була розширена за рахунок прибудови нової дзвіниці на гроші, пожертвувані парафіянами і колишнім церковним старостою купцем Миколою Степановичем Панченком [30].

Крім основних храмів міста, у Сімферополі існували каплиці, а також церкви і молитовні будинки, приписані до навчальних закладів, благодійних організацій та інших установ.

14 жовтня 1826 р. у благодійних цілях був відкритий будинок для паломників Олександра Степановича Таранова-Білозьорова [31]. 1837 року опікунська рада виділила кошти на будівництво храму на території установи. Завершити зведення вдалося завдяки допомозі Миколи I, який пожертвував 4.000 рублів під час візиту до Сімферополя. 24 жовтня 1839 р. на честь імператриці Марії Федорівни церква в ім'я святої Марії Магдалини [32] була відкрита і освячена [33]. Тут постійно перебували священик і псаломщик, які допомагали персоналу будинку піклуватися про підопічних [34].

У сімферопольському Богоугодному закладі на кошти казни 8 листопада 1844 р. була освячена кам'яна церква в ім'я Скорботної Богоматері [35].

При Таврійському Архієрейському Домі в окремій, але пов'язаній з ним, будівлі 1861 (1862 [36]) року була освячена Архієрейська хрестова кам'яна церква в ім'я трьох святителів Московських: Петра, Алексія, Іони і Філіпа [37]. Храм з великим 12-віконним куполом спорудив на свої кошти Алексій (Ржаніцин), єпископ Таврійський [38]. Архієрейський Дім і каплиця частково постраждали в роки Великої Вітчизняної війни, а 1960-ті роки були знищені [39].

1862 року була освячена церква в ім'я преподобних печерських святих Антонія і Феодосія у будинку шовковичного саду архієпископа Алексія (Ржаницина). Після виїзду Алексія з Криму 1862 року, служби у цьому храмі не проводилися [40].

При чоловічому духовному училищі 2 вересня 1862 р. була освячена кам'яна церква святих семи священномучеників, які були єпископами в древньому Херсонесі [41]. 1869 року храм був перенесений у нову будівлю та освячений без зміни назви [42].

На новому міському кладовищі 14 червня 1864 р. купцем Василем Борисовичем Масленніковим була побудована церква Успіння Св. Праведної Анни [43]. Тут знаходився іконостас, який 1845 року на кошти А. А. Бражникової був

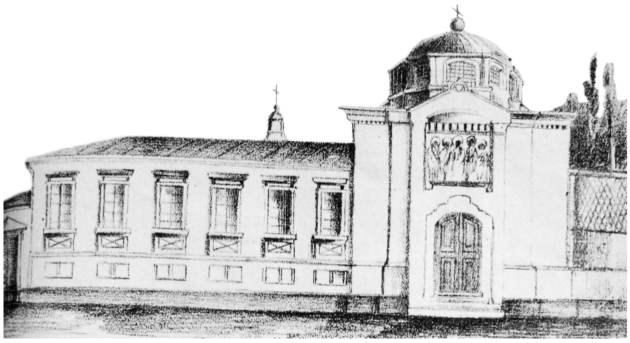

Таврійський Архієрейський Дім та Архієрейська хрестова кам'яна церква в ім'я трьох святителів Московських: Петра, Алексія, Іони і Філіпа

влаштований з престолом в ім'я Св. праведної Анни в Олександро-Невському соборі [44], і скасований незабаром за розпорядженням Таврійського єпископа Алексія [45]. Ця церква була невеликою, але відповідала своїй меті. У ній у поминальні суботи та неділі всім причтом кафедрального собору проводилася літургія [46]. Нині – це храм в ім'я Всіх Святих в районі центрального ринку[47].

30 листопада 1864 р. відбулося урочисте відкриття закладу під назвою «Таємного радника Фабра будинок піклування сиріт» [48]. Через місяць – у грудні 1864 р. на другому поверсі установи освятили будинкову церкву в ім'я апостола Андрія Первозванного [49]. Божественну літургію звершив преосвященний єпископ Алексій. З цього часу в ній постійно перебував священик, який виконував обов'язки вчителя Закону Божого для сиріт [50].

У будівлі Таврійського єпархіального жіночого училища 1865 року преосвященним Алексієм була освячена Стрітенська кам'яна домова церква. З розширенням училища храм не міг вмістити всіх учнів [51]. 1867 року був перенесений у більш велику кімнату на іншій стороні будинку, а в невеликій арці влаштували дзвіницю [52]. 28 квітня 1881 р. біля корпусу училища преосвященним архієпископом Гурієм була закладена кам'яна церква з великим куполом, яка 1 вересня 1882 р. була освячена єпископом Гермогеном [53]. У праці «Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь» 1890 року вказано, що цей храм названий на честь Покрова Божої Матері [54].

1866 року з волі імператриці Марії Олександрівни на військовому кладовищі над могилами воїнів, поранених у Севастополі під час Кримської війни і померлих у Сімферополі, була влаш-

тована каплиця в ім'я Св. Благовірного Князя Олександра Невського. У ній щорічно напередодні Трійці в суботу відбувалася панахида [55].

1867 року на верхньому поверсі сімферопольської губернської чоловічої гімназії на кошти М. І. Кашкадамова була влаштована церква в ім'я Св. Трійці. 1873 року вона перенесена в іншу будівлю при гімназичному дворі. Тут вогкість негативно вплинула на існування святині. У зв'язку з цим 10 лютого 1880 р. на кошти церковного старости, купця Єгора Миколайовича Христофорова була закладена кам'яна церква в грецькому стилі [56]. 24 жовтня 1882 р. новий храм був освячений на честь 25-річчя царювання імператора Олександра ІІ і отримав нову назву в ім'я Св. Олександра Невського [57].

У будинку Сімферопольського тюремного замку 12 (16 [58]) січня 1867 р. була освячена тюремна церква в пам'ять поклоніння веригам святого апостола Петра [59].

14 квітня 1868 р. в присутності Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора П. Е. Коцебу, єпископа Таврійського Гурія (Карпова) і губернаторського подружжя Жуковських відбулася закладка нової двоповерхової будівлі першого в Таврійській губернії дитячого притулку Амалії Максиміліанівни Адлерберг (1808–1888) і церкви в ім'я Св. Мироносиці Марії Магдалини. Завдяки щедрим пожертвуванням (дружина севастопольського купця першої гільдії. І. Фальц-Фейна Єлизавета Федорівна внесла 8000 руб., поміщиця Е. Д. Беркова – 500 руб.), а також збору коштів у містах і селах краю, будівництво закладу завершилося до кінця того ж року. 5 березня 1869 р. з Санкт-Петербурга був висланий іконостас з 17 ікон, який створив відомий російський іконописець Сава Васильович Постемський. Після встановлення ікон у храмі, будівля сирітського будинку була освячена і відкрита 15 квітня 1869 р. Загальна сума витрат на будівництво склала 31628 руб. 29 коп [60]. У 2000-х рр. церква в ім'я Св. Марії Магдалини була повернена Сімферопольській і Кримській єпархії, в ній був проведений капітальний ремонт.

Каплиця Св. Марії Магдалини на військовому цвинтарі була споруджена за наказом імператриці Марії Олександрівни, про що свідчила мармурова меморіальна дошка, укріплена на каплиці: «Побудована у 1868-1869 р. за всемилостивим вподобанням Государині Імператриці Марії Олександрівни і за велінням Государя Імператора Олександра Миколайовича над місцем поховання воїнів Кримської армії, які загинули за Віру, Царя та Вітчизну у 1854–1855 роках». 13-метрова прямокутна кам'яна каплиця, увінчана хрестом, була домінантою навколишнього ландшафту і проглядалася від залізної дороги Сімферополь – Севастополь. У даній святині кожну суботу перед Трійцею служили панахиду в пам'ять загиблих у боях і померлих від ран захисників Севастополя. Споруда була зруйнована на початку 1930-х років. Нині у Петрівській балці можна побачити лише фундамент колишньої каплиці і кілька каменів від надгробних плит колишнього цвинтаря [61].

У подвір'ї Бахчисарайського Успенського скиту на кошти Єлизавети Дмитрівни Беркової була споруджена кам'яна церква на честь Введення в храм Божої Матері [62]. Освячення відбулося 21 листопада 1872 р. преосвященним Гурієм [63].

Кам'яна церква на честь Введення в храм Божої Матері (подвір'я Бахчисарайського Успенського скиту)

У будівлі Таврійської духовної семінарії 19 серпня 1873 р. відбулося освячення церкви в ім'я трьох святителів вселенських Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста [64]. Храм був побудований на кошти, виділені святійшим Синодом [65]. На честь 25-річчя семінарії 18 липня 1900 р. Трьохсвятительська церква була закладена на території установи. Освячення відбулося 11 вересня 1903 р. У радянський час була закрита і використовувалася не за призначенням. Нині храму повернули статус семінарського, богослужіння тут часто проводить правлячий митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар [66].

1880 року у Сімферополі на базарній площі (біля фонтану [67] – тепер це площа Леніна) Братством Св. Князя Володимира і Св. Князя Олександра Невського була влаштована каплиця в ім'я Св. Благовірного Князя Олександра

Невського. У ній кожну неділю та середу здійснювали молебень з акафістом покровителеві святині [68]. Споруда була знесена наприкінці 1920-х рр. (50-60-х роках XX століття [69]).

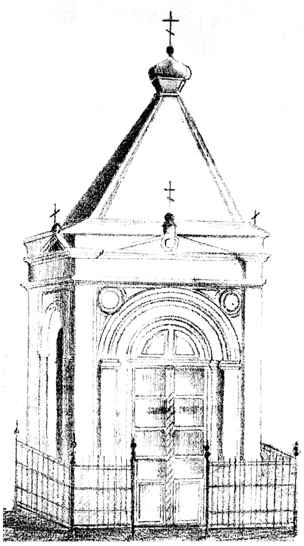

Каплиця в ім'я Св. Благовірного Князя Олександра Невського

23 серпня 1892 р. преосвященним єпископом Мартиніаном був освячений храм в ім’я преподобного Мартиніана при Єпархіальному свічковому заводі [70].

1892 року в межах Олександро-Невського собору за проектом архітектора Н. Ф. Беккера була побудована каплиця. 6 травня 1895 р. відбулося її освячення в ім’я Св. Миколи [71] в честь заручин майбутнього імператора Миколи II з Олександрою Федорівною [72]

27 квітня 1897 р. в Таврійському виправному притулку для малолітніх злочинців була здійснена закладка церкви на честь Воскресіння Христового преосвященним єпископом Михайлом. Відкриття і освячення церкви відбулося 3 червня 1898 року. [73].

1898 року на розі вулиці Олександро-Невської і Церковного провулка був освячений храм в ім’я Св. Миколи. Ця гарнізонна церква була розрахована на те, щоб у ній одночасно міг поміститися цілий полк військових. Тут відбувалися молебні на честь захисників Вітчизни, отримували благословення воїни, які вирушали на фронти російсько-японської та Першої світової війн. 1928 року храм був ліквідований, переобладнаний і використовувався як спортивний зал. У серпні 1999 року святиня передана у відання Сімферопольської і Кримської єпархії. Роботи з відновлення тривають [74].

Таким чином, включення Криму до складу Російської імперії істотно змінило хід історії півострова, а, особливо, відбилося на адміністративному центрі краю – Сімферополі. Прискорений розвиток міста супроводжувався появою православних культових споруд як необхідного атрибуту життя християн. Зі збільшенням чисельності жителів Сімферополя відкривалися нові святині, розширювалися існуючі. Завдяки державним інвестиціям, пожертвуванням парафіян, меценатів в Криму більш ніж за століття виникло близько чверті храмів, каплиць, будинкових церков. Припускаємо, що складений нами перелік православних святинь Сімферополя кінця XVIII – початку XX століття не є повним. Тому плануємо подальше проведення дослідження у цій сфері.

Джерела та література

1. Родионов М. К. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзор / М. К. Родионов. – Симферополь, 1872. – С. 192–197.

2. Гермоген. Справочная книжка о приходах и храмах Таврической епархии / Гермоген. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1886. – С. 151–163.

3. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии: Симферополь / сост. Ф. Ф. Лашков. – Симферополь, 1890. – С.109–120.

4. Белова С. Л. Симферополь: этюды истории, культуры, архитектуры / С. Л. Белова. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – С. 91.

5. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 109.

6. Гермоген. Вказ. праця. – С.151.

7. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 109.

8. Гермоген. Вказ. праця. – С.151.

9. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 110.

10. Там само. – С. 118.

11. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 193.

12. Гермоген. Вказ. тв. – С.156.

13. Родионов М. К. Вказ. тв. – С. 193.

14. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 117.

15. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 93.

16. Там само. – С. 94.

17. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 194.

18. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 117.

19. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 194.

20. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 111.

21. Там само. – С. 112.

22. Там само.

23. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 31.

24. Там само. – С. 35.

25. Там само. – С. 34.

26. Ищенко Э. С. Проблемы восстановления Симферопольского Александро-Невского Собора (1991–

2003) / Э. С. Ищенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 2: спецвыпуск «История Украини» – С. 56.

27. Ищенко Э. С. Вказ. праця. – С. 59.

28. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 194.

29. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 110.

30. Гермоген. Вказ. праця. – С.156.

31. Савочка А. Н. Благотворительность в Таврической губернии (1802–1920) / А. Н. Савочка; Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь: Доля, 2012. – С. 97. – (Серия: Библиография крымоведения; вып. 16).

32. Савочка А. Н. Вказ. праця. – С.101.

33. Гермоген. Вказ. праця. – С.156.

34. Савочка А. Н. Вказ. праця. – С.101.

35. Гермоген. Вказ. праця. – С.162.

36. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 195.

37. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 118.

38. Гермоген. Вказ. праця. – С.163.

39. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 176.

40. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 195.

41. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 118.

42. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 196.

43. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 117.

44. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 33.

45. Гермоген. Вказ. праця. – С.156.

46. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 117.

47. Обуховская Л. Не в силе Бог, но в правде /Л. Обуховская // Крымская правда. –1999. – 28 дек. – С. 3.

48. Савочка А. Н. Вказ. праця. – С.118.

49. Гермоген. Вказ. праця. – С.159.

50. Савочка А. Н. Вказ. праця. – С.118.

51. Гермоген. Вказ. праця. – С.158.

52. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 196.

53. Гермоген. Вказ. праця. – С.158.

54. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 118.

55. Там само. – С. 117.

56. Гермоген. Вказ. праця. – С.157.

57. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 118.

58. Там само. – С. 117.

59. Гермоген. Вказ. праця. – С.162.

60. Савочка А. Н. Вказ. праця..– С.109.

61. Обуховская Л. Вказ. праця. – С.3.

62. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 118.

63. Гермоген. Вказ. праця. – С.163.

64. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 118.

65. Родионов М. К. Вказ. праця. – С. 197.

66. Представляем Благочиние: первый симферопольский церковный округ // Таврида Православная. – 2011. – Сент. – С. 6.

67. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 36.

68. Третья учебная экскурсия... Вказ. праця. – С. 117.

69. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 176.

70. Обуховская Л. Вказ. праця. – С.3.

71. Там само.

72. Белова С. Л. Вказ. праця. – С. 36.

73. Савочка А. Н. Вказ. праця. – С.113–114.

74. Представляем Благочиние: второй симферопольский церковный округ // Таврида Православная. – 2011. – Окт. – С. 6–7.

Элеонора Ищенко

Православные культовые сооружения Симферополя (конец XVIII – начало XX века)

На основе досоветских описаний Таврической епархии был составлен список православных культовых сооружений Симферополя конца XVIII – начала XX века. Реестр подается по хронологии появления сооружений. Также представлена краткая история православных храмов, часовен, домовых церквей города. Установлена современная судьба святинь.

Ключевые слова: *Симферополь, православные культовые сооружения, храм, часовня, домовая церковь.*

Eleonora Ischenko

The Orthodox Cult Edifices of Simferopol (the End of XVIII – the Beginning of XX Century)

On the basis of the pre-Soviet descriptions of Taurida eparchy a list of the Orthodox Church buildings of Simferopol of the end of XVIII – the beginning of XX century was compiled. The list is submitted by the chronology of the appearance of buildings. Also a brief history of every Orthodox Church, chapel, house church of the city is constituted. A modern fate of shrines are established.

Keywords: *Simferopol, Orthodox Cult Edifices, church, chapel, house church.*

До 70-річчя початку визволення України від нацистських загарбників

УДК 355.25[35.08 : 351.862.4] «1941/1954»

Тамара Вронська,Світлана Лясковська (м. Київ)

Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни

У статті на основі вже відомих фактів та нових архівних матеріалів здійснена спроба висвітлити джерела поповнення та особливості системи підготовки кадрів для регіональних (територіальних) підрозділів НКДБ-НКВС УРСР, а також участь співробітників органів державної безпеки України у вишколі спеціалістів для військової контррозвідки та партизанських формувань (розвідників, радистів, диверсантів та ін. фахівців) у роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: *радянські спецслужби, органи державної безпеки, розвідка, контррозвідка, партизанський рух, диверсанти, радисти, відомча спеціальна освіта, оперативна підготовка.*

Обличчя органів державної безпеки, як і здатність виконувати покладені на них завдання, завжди визначає кадровий склад – керівний та рядовий. Тому повноцінна історія спецслужб не може бути створена без докладного вивчення основних засад добору кадрів, їх розстановки, ротації та системи професійної підготовки.

Необхідність критичного осмислення та використання історичного досвіду підготовки кадрів актуалізувалася саме сьогодні, коли триває складний процес реформування Служби безпеки України, одним з напрямів якого є підвищення ефективності, оптимізації відомчої освіти, оперативної підготовки, виховання особового складу, його якісного поповнення.

До вивчення особливостей системи підготовки кадрів у роки війни вже зверталися окремі науковці. Втім це питання в повному обсязі не досліджувалося. Певною мірою воно висвітлювалося лише в контексті інших проблем функціонування радянських спецслужб.

Не претендуючи наразі на вичерпне висвітлення всіх нюансів організації підготовки кадрів органів держбезпеки в означених хронологічних межах через брак аналітичних та узагальнюючих документів, більшість з яких мають обмежений режим доступу в архівах України та Російської Федерації, автори все ж вдаються до спроби підняти завісу над раніше невідомими подіями, а також – узагальнити відомі факти з цієї проблематики.

Сьогодні вже добре відомо, що перші місяці радянсько-німецької війни були найважчими для Радянського Союзу. Тоді в стислі терміни радянським і компартійним керівництвом вживалися надзвичайні заходи з мобілізації всіх ресурсів для відбиття агресії. Здійснювалася перебудова діяльності органів державної безпеки, в тому числі і відомчих спеціалізованих навчальних закладів, спрямована на вирішення складних завдань воєнної доби. Головними напрямами роботи радянських спецслужб стали: отримання розвідувальної інформації в інтересах діючої армії; контррозвідувальне забезпечення військ та протидія розвідувально-диверсійній діяльності спецслужб ворога; диверсійна та оперативно-бойова робота у тилу ворога; участь у розгортанні партизанського підпільного руху на окупованій території; оперативне забезпечення об'єктів оборонної промисловості та транспорту тощо.

У директиві НКДБ СРСР від 1 липня 1941 р., окрім окреслення завдань органів держбезпеки, зазначалося: «Органи НКДБ, кожен чекіст зокрема, зобов'язані докласти всіх зусиль для нещадної розправи з ордами німецького фашизму… У випадку змушеного відступу частин Червоної Армії співробітники органів НКДБ зобов'язані до останньої хвилини залишатися на своїх бойових постах у містах та селах, борючись з ворогом усіма можливими засобами до останньої краплі крові…» [1, с.187-192].

У контексті сформульованих завдань з перших днів війни здійснювалися заходи з реформування існуючих спеціальних органів та створення нових структур, здатних виконувати завдання

в умовах воєнного часу*, розгорталася робота з мобілізації та пришвидшена підготовка кадрів у вже існуючих та новостворюваних спеціальних навчальних закладах.

У тилових районах в екстреному порядку відбувалася кадрова ротація в регіональних підрозділах органів державної безпеки. Місце досвідчених співробітників, які пішли на фронт, зайняли, серед інших, і вчорашні курсанти та слухачі спеціальних навчальних закладів.

У перші місяці війни, як, власне, й потому, найгостріше проблема з кадрами відчувалася у військовій контррозвідці. Формування та розгортання армійських частин, їх передислокація, стрімкий наступ противника, величезні людські втрати, в тому числі і серед контррозвідників; ефективна робота нацистських спецслужб, вимагали своєчасного влиття кваліфікованих нових сил до Особливих відділів Червоної армії.

Поповнення цих підрозділів у роки війни відбувалося за рахунок:

– переведення армійських офіцерів і співробітників територіальних органів державної безпеки та внутрішніх справ;

– призову кадрових працівників держбезпеки із т.зв. чекістського резерву;

– відрядження осіб, підібраних серед військових резерву та запасу з попередньою короткотерміновою підготовкою на спеціально створених курсах та у відповідних навчальних закладах системи НКВС;

– направлення кадрів, підготовлених у міжкрайових школах НКВС, які не мали профільної підготовки, а готувалися для роботи в інших підрозділах органів державної безпеки;

– мобілізації некваліфікованих осіб, підібраних з сержантського складу частин регулярної армії;

– командирування цивільних партійних та комсомольських функціонерів вищої та середньої ланки.

Як зазначалося вище, одним із джерел поповнення військової контррозвідки були старі кадри – «колишні чекісти», котрі за тих чи інших обставин перебували у запасі чи відставці. 22 вересня 1941 р. НКВС СРСР своєю директивою розтлумачив регіональним підрозділам, у який спосіб має відбуватися відновлення на службі з подальшим направленням до особливих відділів діючої армії ветеранів контррозвідки та комісованих за станом здоров'я. За десять днів – 2 жовтня заступник наркома внутрішніх справ СРСР Б.Обручников зобов'язав своїх підлеглих встановити суворий облік всіх співробітників військової контррозвідки, які перебували у госпіталях на лікуванні, усіляко домагаючись до них особливого ставлення медперсоналу для швидшого їх відновлення і повернення на фронт [2, с.126, 161-162].

Не обмежившись і цими, досить жорсткими, але виправданими в умовах війни, методами контролю, керівництво наркомату внутрішніх справ 12 грудня 1941 р. вирішило здійснити ревізію своїх штатних і позаштатних кадрів оперативних та неоперативних підрозділів, аби якомога швидше поповнити лави особливих відділів Червоної армії кадрами контррозвідників. На вищі посади мобілізовували відкликаних з запасу – колишніх співробітників ОДПУ-НКВС, на нижчі – нештатних, які мали хоч якесь уявлення про оперативну роботу. Аби здійснити пришвидшену підготовку підібраних кандидатів проводилася двомісячна підготовка (стажування) силами досвідчених оперативників (без відриву їх від «виробництва») та викладачами міжкрайових шкіл НКВС. Для набуття оперативної практики майбутні контррозвідники прикріплялися до Особливих відділів [2, с.415-416].

Використовувалися й інші джерела комплектування Особливих відділів: висування молодших командирів, іноді – рядових; призов із запасу; залучення політпрацівників Червоної армії; цивільних з числа партфункціонерів та комсомольців прифронтових районів. Так, приміром, в перші дні війни просто з посади першого секретаря Запорізького міському комсомолу до лав контррозвідників однієї з військових

* Згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 р. НКДБ та НКВС були злиті в одне відомство – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР. Тоді ж було утворено і НКВС УРСР. Постановою ДКО СРСР від 17 липня 1941 р. органи військової контррозвідки були виділені з наркомату оборони і перетворені на Особливі відділи, підпорядковані НКВС СРСР. У серпні 1941 р. організовано 4-ті відділи НКВС, які стали основним інструментом таємної війни з окупантами. На ці підрозділи покладалося створення винищувальних батальйонів, диверсійних груп, партизанських формувань, керівництва їх оперативно-бойовою діяльністю, збирання розвідувальної інформації за лінією фронту, а також підготовка кадрів для роботи в тилу противника.

частин діючої армії перейшов Олександр Іванович Матвєєв*. Він, як і багато інших його бойових побратимів, набував досвіду та відповідних «профільних» знань без попередньої підготовки – у ході бойових дій.

Втім, ці заходи не могли сповна задовольнити потреби контррозвідувальних підрозділів Червоної армії. Вже в перші дні війни абсолютно очевидним стало те, що більшість співробітників органів держбезпеки не мали належного досвіду оперативної роботи, були слабко підготовлені до діяльності у воєнний час. Вони не знали організаційної структури, функцій та тактики дій розвідувальних органів нацистської Німеччини, не мали чіткого уявлення про організацію зафронтової роботи, форми та методи розшуку ворожої агентури, здійснення інших котррозвідувальних заходів. Тому досвід ними набувався в практичній щоденній діяльності.

Для задоволення потреб фронту в надзвичайно важких умовах першого періоду війни у спецшколах практикувалися прискорені випуски курсантів і слухачів, відкривалися нові вузькопрофільні курси. Так, у Вищій школі (ВШ) НКВС** у Москві відповідно до наказу НКВС СРСР від 23 липня 1941 р. були організовані двадцятичотириденні курси підготовки оперативних працівників для особливих відділів кількістю 850 осіб. Вже 11 серпня 1941 р. курси переходять на тримісячну програму (а трохи згодом – на чотиримісячну. – *Авт.*) [1, с.399]. Подовження терміну навчання зумовлювалося об'єктивною необхідністю, передусім розгортанням нових частин і з'єднань. Якщо 29 червня 1941 р. у діючу армію, в розпорядження 3-го Управління Наркомату оборони, були направлені 40 слухачів курсів удосконалення керівного складу Вищої школи НКВС СРСР, а 19 липня – велика група викладачів школи, то у вересні 1941 р. – вже 300 перших випускників курсів ВШ були делеговані для служби в Особливих відділах [3, ф.13, спр.666, арк.349].

У перші місяці війни у Вищій школі функціонували й курси підготовки та перепідготовки (удосконалення) оперативних працівників органів державної безпеки, які готували кадри для розвідувальних органів і прикордонних військ НКДБ з чотиримісячним терміном навчання.

Тенденція пришвидшеної підготовки кадрів контррозвідників зберігалася і в жовтні-листопаді 1941 р.*** Всього за роки Великої Вітчизняної війни Вища школа НКВС СРСР підготувала для особливих відділів 1943 особи [4].

Прискорена підготовка військових контррозвідників відбувалося і через мережу інших навчальних закладів системи НКВС, зокрема і в Українській РСР. Поповнення для Особливих відділів Червоної армії у перші дні війни шляхом дострокового випуску дали: Школа удосконалення оперативного складу УДБ НКВС УРСР (м. Київ)**** та Українська міжкрайова школа НКДБ СРСР, яка функціонувала у Харкові*****. Так, з 220 курсантів дострокового випуску Української міжкрайової школи п'ятеро було направлено до 3 (контррозвідувального) відділу Чорноморського воєнного флоту в м. Севастополь, двадцять чотири – до 3 відділу Харківського воєнного округу [3, ф.84, оп.1, спр.7, арк. 17-17 зв.].

---

* А.І.Матвєєв дослужився до звання генерал-лейтенанта і пішов у відставку вже у 80-ті роки з посади першого заступника начальника Третього управління (військова контррозвідка) КДБ СРСР. //reibert.info/forum/archive/index.php?t-1446.html

** Історія вищої школи НКВС-НКДБ сягає своїм корінням у 30-ті роки ХХ ст. Спочатку – 4 червня 1930 г. була створена Центральна школа ОДПУ, 14 липня 1934 р. перейменована на Центральну школу ГУДБ НКВС СРСР. 21 березня 1939 р. цей навчальний заклад реорганізований на Вищу школу НКВС СРСР. У зв'язку зі створенням Народного комісаріату державної безпеки і включенням до його складу оперативно-чекістських шкіл відповідно до наказу НКДБ СРСР від 27 березня 1941 р. Вища школа НКВС СРСР перейшла у підпорядкування новоствореного наркомату державної безпеки, а з липня 1941 р. після злиття двох наркоматів (внутрішніх справ та державної безпеки) знову стала іменуватися Вищою школою НКВС СРСР.

*** У листопаді 1941 р. було ухвалене рішення про евакуацію Вищої школи. Втім, невдовзі керівництво НКВС СРСР змінило своє рішення і вже з дороги до нового місця дислокації у м. Горькому в грудні того ж року майно навчального закладу повернули до Москви. Згодом туди ж переїхала і частина викладацького складу. 20 січня 1942 р. робота навчального закладу була відновлена.

**** Школа удосконалення оперативного складу створена в столиці України у червні 1940 р.

***** Українська міжкрайова школа НКДБ СРСР почала свою роботу у м. Харкові в жовтні 1938 р. після передислокації з столиці України Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР (створена 10 серпня 1935 р.). Одразу після переїзду школа була перейменована на Міжкрайову школу ГУДБ НКВС СРСР, згодом – 27 листопада 1938 р. – Українську міжкрайову школу ГУДБ НКВС СРСР.

У липні 1941 р. відбувся достроковий випуск Харківського кавалерійського училища НКВС* з наступним направленням курсантів до контррозвідувальних частин Червоної армії.

Принагідно слід зазначити, що у лавах військової контррозвідки в перші дні війни служило чимало майбутніх керівників та викладачів спеціального навчального закладу НКВС-НКДБ-МДБ, створеного у Києві навесні 1944 р.** Так, начальник Всеукраїнської школи НКВС*** (квітень 1944 р. – грудень 1950 р.**)** Ісидор Бітневський у липні-вересні 1941 р. виконував обов'язки заступника начальника Особливого відділу Південно-Західного фронту. Борис Фролов, який 10 років (від січня 1951 р.) очолював Школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР в м. Києві, війну зустрів на посаді старшого оперуповноваженого Особливого відділу НКВС 5-ої стрілецької гвардійської дивізії Західного фронту, у 1943 р. став старшим оперуповноваженим відділу військової контррозвідки «СМЕРШ», пізніше – заступником начальника однієї з фронтових оперативних груп НКДБ УРСР. У складі Особливого відділу НКВС 29-ї кавалерійської дивізії боронив рідну землю майбутній керівник циклу спецдисциплін Київської школи перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР (1950-1952 рр.) Костянтин Марченко. Наприкінці війни він вже обіймав посаду начальника відділу контррозвідки «СМЕРШ» 70-ї механізованої дивізії гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту.

Підготовка кадрів для військової контррозвідки в умовах швидкого просування противника вглиб радянської території була досить складною справою. Навчання часто-густо переривалося у зв'язку наближенням зони бойових дій до місць постійної дислокації військово-навчальних закладів. І тоді курсанти та слухачі терміново залишали аудиторії і у повному складі відправлялися на лінію оборони, де вступали у бій з противником. Самі ж спеціалізовані заклади освіти системи державної безпеки оперативно згортали свою роботу й евакуювалися у тилові райони.

Звісно, що надзвичайно стислі терміни теоретичного та військового вишколу аж ніяк не сприяли отриманню належної фахової підготовки. Більш якісну професійну освіту змогли отримати ті майбутні контррозвідники, які навчалися на спеціально організованих курсах резерву та підготовки оперативно-чекістських кадрів для задоволення потреб органів НКВС-УНКВС, а також для фронтової контррозвідки при відділі кадрів НКВС СРСР, які функціонували у тилових районах СРСР. З 17 грудня 1941 р. у м. Куйбишеві почали працювати 3-місячні курси, розраховані на 500 осіб, котрі комплектувалися із позаштатних співробітників оперативних та неоперативних підрозділів НКВС СРСР і периферійних органів. У цьому ж російському місті трохи пізніше – 5 травня 1942 р. була організована Куйбишевська міжкрайова школа НКВС, розрахована на 250 слухачів, а 22 травня наказом НКВС СРСР при Особливому відділі НКВС Сибірського військового округу для створення резерву оперативно-чекістських кадрів – курси з терміном навчання 2 місяці [2, с. 462-463; 5, с. 472].

Розширюючи мережу підготовки військових контррозвідників, керівництво НКВС СРСР не забувало й про роботу базових навчальних закладів спеціальної освіти. 4 березня 1942 р. союзний наркомат внутрішніх справ ухвалив рішення довести загальну чисельність слухачів функціонуючих у той час оперативно-чекістських шкіл**** з 2000 до 3600 осіб [3, ф. 13, спр.666, арк.349].

5 березня 1942 р. у Москві була заснована філія Вищої школи НКВС СРСР***** на 500 осіб, серед завдань якої була й підготовка військових

* У жовтні 1941 р., коли лінія фронту наблизилась до Харкова, було ухвалене рішення про евакуацію училища вглиб СРСР, спочатку – в Ташкент, а у серпні 1944 р. – до Алма-Ати, де цей навчальний заклад залишився й по війні.

** Йдеться про Всеукраїнську школу НКВС СРСР, створену відповідно до наказу НКВС СРСР № 054 від 24 березня 1944 р. в Києві.

*** Всеукраїнська школа НКВС 10 жовтня 1946 р. реорганізована на Київську офіцерську школу МВС СРСР, від 28 жовтня 1949 р. перейшла до структури МДБ, не змінюючи з того часу підпорядкування, і стала іменуватися Офіцерською школою МДБ СРСР. 9 жовтня 1950 р. відомчий навчальний заклад реформовано у Школу перепідготовки керівного та оперативного складу органів МДБ СРСР.

**** Станом на 4 березня 1942 р. в СРСР функціонували: Вища школа НКВС СРСР, Горьківська міжкрайова, Свердловська, Ташкентська, Ростовська, Хабаровська, Тбіліська та Алма-Атинська школи.

***** У червні 1943 р. особовий склад та майно філії були передані Головному управлінню контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР. Всього за час війни спеціальну освіту з подальшим направлення до лав Червоної армії та військово-морського флоту там отримали 2417 осіб.

контррозвідників. Комплектування цього навчального закладу здійснювалося, здебільшого, за рахунок резерву працівників особливого відділу НКВС Московського військового округу. Термін навчання становив 4 місяці [5, с.211, 215]. За три дні – 8 березня 1942 р. у столиці відновив свою роботу ще один спеціалізований навчальний заклад, де готували контррозвідників для Червоної армії, – Московська міжкрайова школа НКВС СРСР на 300 слухачів. До речі, призначення керувати цією установою отримав капітан держбезпеки Максим Костянтинович Кочегаров*, який до того очолював Українську міжкрайову школу НКВС.

У квітні 1943 р., після реформування органів військової контррозвідки та перепідпорядкування їх Народному комісаріату Оборони (НКО) СРСР і створення «Смерш»**, питання підготовки кадрів перейшли до безпосередньої компетенції заступника наркома оборони СРСР Ф. Голікова. Військові контррозвідники стали повноправними офіцерами Червоної армії, хоча раніше входили до системи НКВС.

Й надалі підготовка контррозвідників для діючої армії залишалася такою ж короткотерміновою, як і раніше. Пришвидшені темпи пояснювалися передусім гострим браком людей. Додалося й роботи контррозвідникам на визволеній території.

Для підготовки та перепідготовки оперативного складу органів «Смерш» відповідно до наказу НКО від 15 червня 1943 р. організовувалися чотири постійно діючі школи Головного управління контррозвідки Наркомату оборони СРСР (ГУКР НКО СРСР): 1-ша Московська – на 600 осіб, 2-га Московська – на 200 осіб, Ташкентська – на 300 осіб, Хабаровська – на 250 осіб з терміном навчання від 6 до 9 місяців, а також курси з чотиримісячним строком навчання у містах Новосибірську – на 200 осіб і Свердловську – на 200 осіб [6, с.386-387].

Цільова підготовка військових контррозвідників тривала до самого кінця війни.

Готуючи поповнення для Особливих відділів регулярної армії, органи державної безпеки від перших днів війни не менш активно долучалися й до підготовки кадрів для організації партизанського руху та підпілля в тилу противника.

У перші дні війни партійні та радянські органи, на які покладалася організація та керівництво партизанською боротьбою, зіштовхнулися з досить серйозними труднощами в цій справі. Більшість їх керівників не мали навіть військової підготовки та щонайменшого уявлення про особливості організації роботи у тилу противника. Малоефективними в цій справі виявилися й зусилля військової влади. Давалася взнаки неузгодженість та розпорошеність організаційних зусиль різних відомств, яким доручалося це надзвичайно важливе та актуальне питання.

Більш ефективними були дії формувань (оперативно-чекістських груп), організованих Четвертими відділами (згодом – управліннями) НКДБ-НКВС.

Не заглиблюючись наразі до аналізу організаційних прорахунків розгортання партизанського руху, деструктивного суперництва у цій справі між різними відомствами, слід зазначити, що на початковому, найбільш складному етапі війни позначилися прорахунки передвоєнної доби: ігнорування підготовки кадрів диверсантів та розвідників для роботи на випадок окупації***.

* М.К.Кочегаров (1899 р.н.) прийшов на службу в органи державної безпеки у 1921 р. Профільну «чекістську» освіту здобував спочатку на «повторних курсах» ДПУ УСРР у Харкові (1924 р.), згодом – у Вищій прикордонній школі ОДПУ в Москві (1930 р.) Упродовж 1930-1936 рр. готував кадри диверсантів-підпільників на випадок війни в одному із спеціальних профільних закладів, дислокованому у Святошино передмісті Києва. Від вересня 1939 р. до березня 1942 р. – очільник Української міжкрайової школи НКВС СРСР. У жовтні 1942 р. призначений на посаду заступника начальника, згодом – начальника Московської філії Вищої школи НКВС СРСР (м.Москва). З вересня до жовтня 1943 р. очолював 1-у Московську школу Головного управління контррозвідки «СМЕРШ». // Военно-исторический журнал. – № 9. – М.,1991. – С. 46.

** У травні 1946 р. «Смерш» був ліквідований, а функції контррозвідки знову перейшли до компетенції органів держбезпеки, зокрема – до 3-го Головного управління МДБ.

*** Ще з 1925 р. розгортається мережа спецшкіл, що готували командирів партизанських загонів, радистів, підривників (серед випускників - десяток майбутніх командирів уславлених партизанських загонів). П'ять спецшкіл Українського військового округу підготовили 80 диверсійно-організаторських груп (600 професіоналів), здатних діяти в тилу супротивника. Однак з 1934 р. в СРСР узяла гору доктрина "наступальної війни малою кров'ю на чужій території", і як наслідок - програму підготовки до війни в тилу поспішно згорнули, знищили навіть навчальні посібники. У 1940 р. ліквідовані профільні навчальні центри. Матеріали, які використовувалися у підготовці командних кадрів для боротьби в тилу ворога – знищені. У середовищі вищого партійного та військового керівництва домінувала й зрештою перемогла точка зору, що у разі необхідності організаторів партизанського руху, диверсантів та радистів вдасться оперативно підготувати на початку війни.

Доводилося в екстремальних умовах стрімкого наступу противника надолужувати згаяне та оперативно організовувати навчання кадрів диверсійній роботі, радіосправі для подальшого перекидання в тил ворога. Ця надзвичайно важлива справа здійснювалася в Україні відповідними підрозділами НКВС та УНКВС прифронтових областей під контролем ЦК КП(б)У.

Головними наставниками, передусім, стали ті співробітники, які брали участь у війні в Іспанії, або мали спеціальну підготовку, отриману ще у 1920-1930-х рр. Вони знали специфіку боротьби в тилу ворога, володіли навичками дій в екстремальних умовах, вміли самостійно вирішувати завдання, не розраховуючи на допомогу ззовні упродовж тривалого часу, орієнтуватися на місцевості, застосовувати різні види зброї, вибухівку та радіоприлади.

У липні 1941 р. в НКВС була створена т.зв. Особлива група, на яку покладалося завдання організації партизанської війни в тилу противника*. Вона, власне, і стала першим, своєрідним – вузькопрофільним навчальним центром з практичної підготовки організаторів партизанського руху, підпільників, розвідників і диверсантів-підривників.

На початковому етапі війни першочергові заходи з підготовки кадрів для партизанського руху, як і для військової контррозвідки, відбувалися на короткотермінових курсах навчальних центрів і в оперативно реформованих спеціальних відомчих навчальних закладах: вищій школі НКВС у Москві, міжкрайових школах, а також інших установах, де здійснювалася виучка курсантів для наступного перекидання в тил ворога.

Від 1 серпня 1941 р. за рішенням ЦК КП(б)У в Києві починає працювати спеціальна школа з підготовки інструкторів для організації партизанського руху та диверсантів. За різними даними за півтора місяця її існування через неї пройшло близько 500 осіб [7].

Українська міжкрайова школа НКДБ-НКВС СРСР (м. Харків) 27 червня 1941 року достроково випустила 220 курсантів, направивши їх до управлінь Наркомату державної безпеки України: Вінницької, Луцької, Дрогобицької, Житомирської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Черновицької, Станіславської областей, а також до 3-х відділів Чорноморського воєнного флоту та Харківського військового округу [3, ф.84, оп.1, спр. 7, арк. 16-17 зв.]. Незабаром школа припинила свою звичну роботу з вишколу чекістсько-оперативних робітників. Зараховані 29 червня 1941 р. в школу курсанти, що прибули за рознарядками районних військкоматів та із запасу вже 1 липня були відкомандировані в розпорядження своїх військкоматів. Тим часом харківський спеціалізований навчальний заклад під керівництвом вже згадуваного вище досвідченого співробітника органів держбезпеки Максима Костянтиновича Кочегарова, який мав не лише потужний викладацький досвід, а й відповідні практичні навички, зокрема – участь у війні в Іспанії, переключився на підготовку партизанів, розвідників і диверсантів.

Крім того, викладачі цієї школи брали участь у створенні і підготовці винищувальних батальйонів, метою яких було виявлення та протидія німецьким диверсантам. Окремо проводилися заняття з робітниками підприємств оборонної промисловості щодо виведення з ладу цих підприємств після зайняття міста німецькими військами. Співробітниками школи виготовлялися також «міні-сюрпризи» та кустарні гранати, якими екіпірувалися групи диверсантів для відправки в тил ворога.

Ветеран Великої Вітчизняної війни, гвардії полковник у відставці М.М.Гладков, згадуючи події тієї доби та нюанси функціонування очолюваної М.К.Кочегаровим школи, зазначав: «Порядок в партизанській школі був зразковий, як в гарному військовому училищі. Кочегаров знав справу і був здібним адміністратором. Я йому передав значну кількість мінно-вибухової техніки і харківські партизани використовували її в тилу ворога. Партизанські загони Дворічанського, Савинського, Сахновщинського, Близнюківського, Ізюмського, Старосалтівського, Липецького, Балаклійського, Старовірівського, Нововодолазького, Чугуївського районів та інші загони Харківської області успішно діяли у тактичній взаємодії з військами Червоної армії» [8].

У Харкові школа продовжувала працювати до 20 жовтня 1941 р. Потім почалася її евакуація спочатку до Купянська, згодом – Валуєк, Свердловська і остаточного місця розташування на

* Особлива група НКВС складалася з двох бригад, кожна з яких ділилася на батальйони, загони і спецгрупи. У жовтні 1941 р. Особлива група була реформована на Окрему мотострілецьку бригаду особливого призначення (рос. – ОМСБОН) НКВС.

період окупації Харкова – Куйбишева (в середині січня 1942 р. школа відновила свою роботу, витративши на евакуацію 45 діб). При школі існували й курси перепідготовки оперативного складу НКВС СРСР [3, ф. 84, оп.1, спр. 8, арк.1]. Саме з Куйбишева у березні 1942 р. за розпорядженням заступника Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР Б. Обручникова до Москви був відряджений начальник школи М.К.Кочегаров, який згодом очолив Московську міжкрайову школу. Окрім цього, до Московської міжкрайової школи НКДБ СРСР направили і 18 співробітників школи. Ще 3 особи було відкомандировано до відділу кадрів НКВС УРСР. Частина з них пізніше була переведена на службу до Вищої школи НКВС СРСР [3, ф. 84, оп.1, спр. 8, арк. 4,5].

Зокрема, підривну справу у Московській міжкрайовій школі викладав Петро Савельович Білозьоров*, який після окупації німцями Харкова** (25 жовтня 1941 р.) переїхав разом з персоналом школи до Куп'янська, де продовжував свою наставницьку роботу при 4-му відділі УНКВС по Харківській області [3, ф.12, спр. 16416, арк.29].

Деякі слухачі основного потоку Української міжкрайової школи та Київської школи удосконалення оперативного складу НКДБ СРСР влилися до складу загону при Особливій групі НКВС***, а також перших партизанських загонів, організованих в УРСР. У своєму щоденнику відомий командир партизанського з'єднання Сидір Артемович Ковпак згадував, що 9 вересня 1941 р. до нього в Путивль на Сумщині вже після залишення міста військами Червоної армії, «прибула група з Харківської [Української] міжкрайової школи НКВС СРСР. Четверо слухачів: Курс, Юхновець, Терехов та Островський залишилися зі мною (для організації партизанської боротьби в тилу ворога. – *Авт.*), решта – пішли до Червоної армії» [9].

Окрім згаданих навчальних закладів в УРСР підготовкою партизанів, диверсантів і підпільників співробітники органів держбезпеки займалися і в спецшколі в Лисичанську, яка була організована у жовтні 1941 р. й розрахована на одночасне навчання 200 осіб. Цей – найбільший в той час спеціалізований навчальний заклад в УРСР підготував понад 1200 осіб вузькопрофільних фахівців [10].

Робота спеціалізованих партизанських шкіл та курсів, особливо в Білорусії та Україні, тривала не довго. Стрімкий наступ ворога змушував не лише скорочувати терміни навчання, а й невдовзі евакуйовувати їх в радянський тил, чи ліквідовувати взагалі. Найдовше, а відтак і результативніше працювали ті, що дислокувалися у тилових районах СРСР.

Лінія фронту невпинно просувалася вглиб Радянського Союзу. Спеціалізовані навчальні заклади у надзвичайно складних умовах першого етапу війни не могли впоратися із складним завданням підготовки кадрів для диверсійної діяльності в тилу противника й не задовольняли потреби партизанського руху в спеціалістах. Очевидною стала потреба докорінної перебудови системи спеціального навчання, підготовки вузьких, але більш кваліфікованих, фахівців, здатних не лише виконувати доручені завдання, а й налагоджувати масову профільну виучку в тилу ворога – у партизанських загонах.

Під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів, нагальних потреб оперативної обстановки на початку 1942 р. концепція підготовки кадрів для партизанського руху змінюється. Відтоді наголос робиться на удосконаленні тактики боротьби в тилу ворога – переходу від першого етапу становлення партизанського руху до удосконалення організаційної структури та підвищення ефективності дій у ворожому запіллі.

Якщо у перші місяці війни підготовка партизанських кадрів здійснювалася на спеціальних курсах і в школах, створених обласними та республіканськими партійними організаціями спільно з НКВС упродовж 3-10 днів, концентрованих, головно, на вивченні підривної справи, зброї вітчизняних та іноземних зразків і топографії, то вже на початку 1942 р. у січні вищими партійними органами ухвалюється рішення централізувати й оптимізувати справу підготовки партизанських кадрів, створивши спеціалізовані

* П.С.Білозьоров – випускник, згодом – викладач Української міжкрайової школи НКДБ СРСР. По війні – начальник навчального відділу Київської Всеукраїнської школи НКВС СРСР .

** Цінне майно школи, посібники, спецматеріали були спочатку евакуйовані до Свердловська, згодом – до Куйбишева Російської Федерації.

*** За період з червня до жовтня 1941 р. на укомплектування Особливої групи військ при НКВС СРСР окрім інших співробітників (з підрозділів НКВД СССР, ГУПВ, ГУМПВО, ВШ військ НКВД СССР) з Вищої школи НКДБ та міжкрайових шкіл НКДБ було делеговано 457 осіб.

навчальні заклади для вже діючих загонів. На порядок денний було поставлено питання підвищення рівня виучки кваліфікованих спеціалістів: командирів і начальників штабів загонів, заступників командирів із розвідки, інструкторів мінно-підривної справи, радистів тощо [11, с. 467-468].

Упродовж першого і другого півріччя 1942 р. підготовка кадрів для партизанського руху здійснювалася у Центральних школах* (дислокованих у Москві): організаторів партизанського руху (№ 1), підготовки партизанських кадрів (№ 2), радіошколі партизанського руху (сцпецшкола № 3), школі з підготовки розвідників (спецшкола № 105), а також Вищій оперативній школі особливого призначення [11, с. 464]. Одночасно при кожному фронтовому, а згодом і республіканських штабах партизанського руху були створені свої школи**. Як і раніше, переважна більшість викладачів і наставників належали до системи НКВС. Деякі викладачі республіканських навчальних закладів системи державної безпеки навіть були відкликані з фронту, зокрема навесні 1943 р., після організації школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху.

Терміни навчання, залежно від спеціалізації, становили спочатку від 5 до 15 днів, пізніше – від 1 до 3 місяців [12, с. 429]. Програми та строки виучки змінювалися залежно від оперативної обстановки та ситуації у самих навчальних закладах.

У згаданих вище спецшколах гостро бракувало досвідчених лекторів. Тому підбирали викладачів-наставників, передусім співробітників НКВС та військових з досвідом, з усього Радянського Союзу. Від них вимагалося забезпечити кваліфіковану підготовку кадрів оперативників та розвідників, особливо – радіо-спеціалістів, які б могли б налагодити надійний зв'язок з партизанськими загонами та бригадами, що діяли в тилу ворога і гостро потребували допомоги з організаційних питань та оперативного керівництва.

Зі «Звіту про роботу відділу кадрів Центрального штабу партизанського руху за період від 15 червня 1942 р. до 15 лютого 1944 р.» (28 лютого 1944 р.) видається можливим скласти більш-менш повне уявлення про роботу спеціальних шкіл з підготовки кадрів для партизанського руху, зокрема й встановити загальну кількість слухачів та виокремити число спеціалістів, підготовлених для партизанських загонів, які діяли на території Української РСР. Отже, за звітний період, тобто трохи більше ніж за півтора року (до дня розформування ЦШПД – 15 лютого 1944 р.) у центральних школах пройшли навчання 6501 особа. З цієї кількості – 1387 осіб відправлено до партизанських загонів УРСР (306 – командирів та організаторів партизанських загонів, 142 – розвідника, 740 – інструкторів мінно-вибухової справи, 199 – радистів) [11, с.470-471].

Слід зазначити, що окрім згаданих центральних шкіл, дислокованих у Москві, підготовка кадрів для партизанського руху силами співробітників органів держбезпеки деякий час продовжувалася і в ще не окупованих районах Української РСР. Йдеться, передусім, про навчально-оперативну школу НКВС у Ворошиловграді (зараз – Луганськ).

Цей навчальний заклад розпочав свою роботу 1 квітня 1942 р., вже після того як були засновані відповідні спеціалізовані установи і заклади в Москві. У мальовничій приміській зоні цього найсхіднішого обласного центру України в приміщенні будинку відпочинку «Зелений гай» паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції зусиллями керівництва республіканського наркомату внутрішніх справ досить оперативно була створена належна технічна база, облаштована радіостанція потужністю 250 ват, завезені портативні радіопередавачі тощо.

Перший набір курсантів складався з осіб, рекомендованих місцевими партійними та комсомольськими організаціями. Після відповідної перевірки територіальними органами НКВС і медичної комісії їх справи розглядалися спеціальною мандатною комісією, очолюваною начальником школи. До першого набору було зараховано 192 особи. Окрім них у школі проходили стажування курсанти та випускники московських спецшкіл, як правило, громадяни України, перед десантуванням у тил ворога.

* Після створення у травні 1942 р. Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) спецшколи стали іменуватися центральними.

** З липня 1941 р. до січня 1944 р. у різноманітних навчальних закладах фронтових, республіканських і центральних шкіл було підготовлено близько 48 тис. партизанських спеціалістів, в тому числі 2,6 тис. командирів-організаторів партизанських загонів, 4,7 тис. інструкторів підривної справи, 30,7 тис. підпільників, 2,5 тис. радистів тощо.

За час короткого вишколу (курс навчання мав становити чотири місяці, який, зазвичай, скорочувався у зв'язку із «складною оперативною обстановкою», – *Авт.*) курсанти набували теоретичних знань, оволодівали навичками орієнтування на місцевості, опановували топографію, балістику, способи застосування зброї різних систем і конструкцій. У навчальному закладі проводилися і практичні заняття: перед десантуванням майбутнім випускникам надавалася можливість здійснити декілька стрибків з парашуту. Особлива увага приділялася підготовці радистів. Вони опановували радіоапаратуру різних систем, особливості встановлення радіозв'язку в несприятливих умовах.

Після утворення 20 червня 1942 р. Українського штабу партизанського руху (УШПР) навчальний заклад отримав нову назву – Школа особливого призначення Українського штабу партизанського руху (ШОП УШПР), хоча у відомчій документації, зазвичай, іменувалася спецшколою УШПР, або – школою IV Управління НКВС УРСР.

За три з половиною місяці своєї роботи, до окупації ШОП УШПР встигла підготувати 221 радиста, 1203 підривника, в основному з числа місцевих мешканців, які згодом були переправлені до партизанських загонів [10]. Серед випускників цього навчального закладу були майбутні члени підпільної молодіжної організації «Молода гвардія»: Віктор Третякевич, Любов Шевцова та інші.

Коли на початку липня 1942 р. частини вермахту перейшли в наступ й наблизилися до Ворошиловграда, роботу школи довелося припинити. ШОП евакуювали спочатку на станцію Трубецьку, згодом – до м. Сальська Ростовської області, потім – Сталінграду, куди згідно рішення Військової ради Південно-Західного фронту був евакуйований і УШПР. Невдовзі спецшколу передислокували до м. Енгельс Саратовської області, згодом – в Саратов, де упродовж певного часу перебували евакуйовані з УРСР центральні органи влади. Після звільнення Києва спеціальний навчальний заклад, який готував партизанські кадри, перебрався до Києва, де в районі Святошина продовжив свою роботу. Загалом за роки війни у цій спецшколі було підготовлено 3344 спеціалісти: 769 радистів, 1913 підривників, 572 особи – майбутніх керівників партизанського руху, 14 шифрувальників здебільшого з числа молоді. 64 % курсантів школи становили чоловіки, решта – жінки [13, с.389].

Вже у ході визволення території УРСР кількість спеціалізованих навчальних закладів, які готували кадри для партизанського руху, поступово скорочується, деякі були реформовані. Удвічі зменшилося число їх слухачів. Центр ваги навчання партизанів-диверсантів за допомогою співробітників НКВС був перенесений безпосередньо до партизанських формувань. У травні 1943 р. за рішенням ЦК КП(б)У України у великих партизанських з'єднаннях були створені школи підготовки партизанів-диверсантів і власні спецслужби для керівництва диверсійною роботою – т.зв. «лісні академії». Від січня 1944 р., після остаточного розформування ЦШПД та його спецшкіл, підготовка партизанських кадрів продовжувалася в стаціонарних школах республіканських штабів партизанського руху, навчальних пунктах їх представництв при фронтових штабах, а також при великих партизанських з'єднаннях.

Загалом, за звітами штабів партизанського руху, в згаданих спецшколах та інших «навчальних пунктах» (короткотермінових курсах – *Авт.*) в роки війни було підготовлено 27 тис. осіб, в тому числі у відсотках: підривників-мінерів – 75%, розвідників – 8%, радистів – 3%, організаторів-командирів – 5%, інструкторів-мінерів – 5% та інших спеціалістів – 4% [14, с.26].

Спеціалістів для диверсійно-розвідувальних груп готували і у Вищій школі НКДБ-НКВС у Москві. Вже на п'ятий день війни – 26 червня 1941 р. 140 слухачів були відряджені до спецзагону при Особливій групі НКВС. Окрім цього, 85 осіб направлені для проходження служби в інших регіонах СРСР, в тому числі і в НКДБ УРСР.

У листопаді 1943 р. при Вищій школі були організовані тримісячні курси з підготовки радистів, передусім для 4-го управління НКДБ. У березні 1944 р. на них зарахували 150 осіб, призначених для подальшої роботи радистами у системі НКДБ Української та Білоруської РСР [15, 4].

Завершуючи побіжний аналіз особливостей функціонування навчальних закладів з підготовки кадрів для партизанського руху, слід зазначити, що в Москві у роки війни працювала ще одна освітянська установа, де органи держбезпеки окрім розвідників з поглибленим знанням іноземних мов готували і спеціалістів для диверсійної роботи. Йдеться про школу особливого призначення (ШОП), створену в 1938 р. й

підпорядковану 1-му управлінню НКДБ-НКВС. Для кадрового забезпечення потреб військової розвідки при розвідувальних відділах штабів фронтів, починаючи з кінця 1941 року, існували й менші спеціальні школи [3, ф.13, спр. 914, арк.12].

У своїх споминах один із співробітників другого (агентурного) відділення розвідувального відділу штабу Західного фронту Віталій Нікольський так розповідає про роботу відділення по підготовці кадрів: «На підготовці водночас знаходилося декілька десятків розвідників. Дехто з них готувалися для довгого осідання з легалізацією на об'єктах, але більшість діяли у складі агентурно-розвідувальних груп. Термін навчання розвідників коливався в залежності від рівня загальної та військової освіти, а також конкретних завдань від декілька тижнів до декілька місяців». Готувалися розвідники окремо по індивідуальним програмам. Кожен оперативний працівник – викладач підбирав до своєї групи людей, займався з ними по всім питанням агентурної розвідки до закидання групи в тил ворога. Окремо займалися лише радисти, оскільки термін їх підготовки був тривалішим – 4-5 місяців. За 7-10 днів до відправки радисти включалися до складу групи [16, с. 100, 102].

Наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. актуалізувалася проблема укомплектування територіальних і лінійних органів державної безпеки визволених районів УРСР. Значна частина співробітників НКВС та НКДБ продовжували залишатися у збройних силах, велика кількість полягла у кровопролитних боях з нацистами. Багато колишніх співробітників за роки війни стали керівниками середньої ланки НКДБ. Чимала кількість була відряджена з попереднього місця роботи в інші райони. Здійснювані поспіхом кадрові призначення часто-густо виявлялися неякісними, оскільки керівні посади обіймали непідготовлені кадри, або такі, що мали лише досвід попередньої роботи в ідеологічній сфері*. Особливо відчувався некомплект багатьох важливих оперативних підрозділів, бракувало фахівців з вузьких оперативних напрямків.

На визволеній території УРСР відновила свою роботу Українська міжкрайова школа НКДБ СРСР, яка у вересні 1944 р. повернулася з Куйбишева до Харкова [3, ф.84, оп.1, спр.9, арк.1]. Наприкінці грудня 1944 р. її тимчасово очолював колишній секретар школи, вже підполковник держбезпеки – Ф.А.Нестеренко, а з середини січня 1945 р. – підполковник держбезпеки Соколов.

З 19 січня 1945 р. почався набір курсантів до цього спеціалізованого навчального закладу. Викладацький склад школи поповнювався не лише співробітниками, які поверталися з евакуації, але й працівниками 1-ої Московської школи ГУКР НКО «СМЕРШ».

Наприкінці війни, як й після її завершення, постійно розширялося коло спеціалізації співробітників органів державної безпеки. У зв'язку із вступом Червоної армії на територію європейських держав та створенням широкої мережі таборів військовополонених і репатріантів актуалізувалося вивчення іноземних мов. При НКДБ УРСР та УНКДБ західних областей України створювалися 6-ти або 8-ми місячні курси по вивченню польської, румунської, угорської мов [3, ф.9, спр.70, арк.35,86].

Дефіцит кадрів намагалися покривати за рахунок прискореної підготовки нових кадрів у спеціальних навчальних відомчих закладах. Після річного навчання (у кращому випадку), а іноді лише пройшовши пришвидшену фахову підготовку, співробітники, які прийшли в органи держбезпеки з цивільних установ, призначалися на керівні посади – від заступника начальника відділення до заступника начальника управління – в різні оперативні підрозділи. Таке ж недостатньо навчене поповнення прийшло на згадані посади з прикордонних частин і з числа демобілізованих військовиків. Фронтовики, як і решта «новобранців» у лавах НКДБ не мали не лише достатньої правової підготовки, а й спеціальних теоретичних знань в галузі боротьби зі спецслужбами противника.

Намагаючись хоч якось владнати проблему підготовки кадрів, створюючи резерв керівних оперативних кадрів органів державної безпеки Української та Білоруської РСР, у Вищій школі НКВС у Москві були створені спочатку тримісячні, згодом – чотиримісячні курси з підготовки начальників і заступників начальників відділів УНКВС, начальників міських і районних відділів та відділень НКВС. Загалом у Вищій школі за роки Великої Вітчизняної війни для територі-

* Наприкінці війни, як і після неї, продовжувалася практика «партійних» наборів для роботи в НКДБ-МДБ партійних, комсомольських та радянських працівників.

альних органів державної безпеки, в тому числі і УРСР, було підготовлено 1750 осіб, 1635 осіб – для роботи на визволеній від ворога території [3, ф.13, спр.666, арк.361].

Втім, частка підготовлених для роботи в Україні оперативників була настільки мізерною, а їх потреба – настільки великою, що керівництво союзного наркомату внутрішніх справ дійшло цілком логічного висновку: треба терміново відкривати спеціальний навчальний заклад, який би хоч якоюсь мірою задовольняв потреби республіки в підготовці та перепідготовці кадрів.

Відповідно до наказу НКВС СРСР №054 від 24 березня 1944 р. в Києві створюється Всеукраїнська школа НКВС* СРСР. На потік однорічного навчання відібрали кандидатів «з числа співробітників НКВС (включно й органів міліції), котрі не мали спеціальної чекістської освіти» віком до 40 років, з освітою – не нижче 7 класів середньої школи, придатних за станом здоров'я для оперативної роботи**. Окрім цього обов'язковою була позитивна службова та партійна характеристики, а також відсутність компрометуючих матеріалів [17, ф.45, оп.1, спр.121, арк.86].

Тривала війна і декларувати високі вимоги до вступників видавалося, начебто, й недоречним. Контингент першого набору курсантів був досить строкатим за рівнем освіти. Більшість з них не мала середньої освіти взагалі, тому разом з вивченням спеціальних, юридичних, воєнних дисциплін особлива увага приділялася отриманню базових знань з історії, географії, російської мови та літератури.

На однорічне відділення підготовки кандидатів підбирали як в Українській РСР, так і за її межами. У додатку до наказу НКВС СРСР від 12 квітня 1944 р. подавалася розверстка, у 41 пункті якої перелічувалися найменування органів НКВС-УНКВС, звідки намічалося виділити 164 вступників – справді інтернаціонального складу: з Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Киргизької, Таджицької, Туркменської РСР – 15 осіб (по 2-3 особи), з п'яти автономних республік (Башкирської, Комі, Марійської, Мордовської, Татарської) – 13 осіб, решту – 136 осіб – також з країв та областей Російської Федерації. Під рядками цього великого переліку містилася приписка: «кандидатів бажано відбирати з числа українців» [17, ф.45, оп.1, спр.121, арк. 87-87 зв.].

13 квітня 1944 р. за підписом заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т.Кальненка до УНКВС 10 визволених областей УРСР (окрім західних) надійшла директива, якою приписувалося «здійснити відбір кандидатів з числа оперативного складу НКВС та міліції» на п'ятимісячне відділення Всеукраїнської школи НКВС СРСР в Києві загальною кількістю 120 осіб. Згідно з цим документом найбільше кандидатів – по 15 осіб мали дати Київська, Харківська та Сталінська області. Решта – від 8 до 13 осіб [3, ф.9, спр.68, арк.58-60].

Випадково, чи ні, але створення спеціального навчального закладу в Києві практично збіглося у часі з прийняттям нового «Положення» про відділ кадрів НКДБ СРСР (28 березня 1944 р.), у компетенції якого перебувало питання підбору, розстановки кадрів та їх підготовки через мережу спеціальних навчальних закладів. Кадровики контролювали розробку навчальних програм і тематичних планів для оперативно-чекістських шкіл та курсів НКДБ. Без їх висновку такі матеріали не затверджувалися. Це ж стосувалося і графіка викладання дисциплін у навчальних закладах системи НКДБ. Позашкільне навчання, підвищення кваліфікації та військова підготовка штатних співробітників також перебували у компетенції відділу кадрів наркомату державної безпеки [18, с.627-632].

Хоча у преамбулі документу не пояснювалися причини його ухвалення, втім, не безпідставним буде припущення, що це було пов'язано з попереднім (14 квітня 1943 р.) реформуванням й відновленням роботи окремого наркомату державної безпеки. Отже попереднє «Положення» про відділ кадрів тоді ще об'єднаного наркомату – НКВС СРСР було від 3 травня 1939 р. видавалося не актуальним, нове ж – фокусувалося виключно на підрозділах і завданнях органів державної безпеки.

Повертаючись, власне, до аналізу системи підготовки кадрів у воєнні роки, слід зазначити, що, незважаючи на досить складні умови воєн-

* Тривалий час Всеукраїнська школа НКВС у Києві, незважаючи на відновлення у квітні 1944 р. Народного комісаріату держбезпеки, перебувала у підпорядкуванні НКВС, що не відповідало профільній фаховій підготовці її керівництва та викладацького складу, серед якого переважали співробітники органів держбезпеки.

** У 1935 р. до кола претендентів для вступу в Київську міжкрайову школу могли потрапити лише особи віком 22-35 років із закінченою середньою освітою.

ної доби, у Всеукраїнській школі НКВС СРСР вже у 1945 р. відбувся випуск курсантів першого набору. З осені того ж року, окрім основного оперативного напрямку навчання та відділення підвищення кваліфікації, при цьому спеціалізованому відомчому закладі були організовані додаткові потоки (курси): радистів, перекладачів німецької мови (для таборів військовополонених), а також дільничних оперуповноважених для західних областей УРСР. Готували у цьому закладі й секретарів-друкарок для райвідділів міліції, велика увага надавалася вивченню спеціальних дисциплін, засвоєнню знань з агентурно-оперативної діяльності.

Робота з підготовки кадрів органів державної безпеки помітно активізувалася у мирний час – по війні. Але це вже були інші умови й інші завдання… А у роки воєнного лихоліття ця надзвичайно важлива робота здійснювалася у вкрай складній обстановці. Саме тоді актуалізувалася потреба в теоретичному забезпеченні процесу таємного протиборства з противником, стали формуватися нові вимоги до оперативного та керівного складу органів розвідки та контррозвідки, нові стандарти у проведенні контррозвідувальних та інших операцій. Стала очевидною необхідність ґрунтовної завчасної підготовки органів розвідки та контррозвідки до роботи в умовах воєнного часу або відкритого збройного конфлікту. Це ж саме стосувалося й виучки кадрів диверсантів, радистів та перекладачів.

Підготовка кадрів у роки війни (принаймні до весни 1944 р.) здебільшого здійснювалася за двома напрямками: для особливих відділів і зафронтової роботи.

Намагаючись оптимізувати виучку нових кадрів, керівництво органів державної безпеки вдавалося до корегування та реформування навчального процесу, створювало нові освітянські установи.

Вже у перший рік війни був здійснений перехід до підготовки кадрів середньої ланки в умовах воєнного часу, що становить унікальний досвід для відомчої системи освіти. На завершальному етапі збройного конфлікту керівництвом НКВС здійснювалися заходи з переведення навчальних закладів не лише на підготовку спеціалістів середньої, а й вищої ланки – керівників-організаторів партизанського руху, офіцерських кадрів для лінійних і регіональних підрозділів.

У роки війни прийшло усвідомлення суттєвих прорахунків передвоєнної доби; далася взнаки слабка підготовка багатьох підрозділів радянських спецслужб до діяльності у воєнний час. Все ці прорахунки шляхом проб і помилок ліквідовувалися вже у ході кровопролитного збройного конфлікту, протистояння з фаховими спецслужбами противника.

Проаналізувавши загальні цифри, пропускну здатність спеціальних навчальних закладів, які готували військових контррозвідників, диверсантів, радистів, організаторів і керівників партизанського руху, а також кадри для лінійних та регіональних підрозділів слід зазначити, що, незважаючи на напружену роботу, зусилля керівників компартійних органів та НКВС, задовольнити потреби, викликані війною повною мірою не вдавалося. Більшість кадрового поповнення свій фаховий вишкіл набували «в строю», в польових умовах і в тилу противника.

Але, як би там не було, задля об'єктивності слід все ж констатувати, що більшість людей, які о тій порі обирали собі професію контррозвідника чи диверсанта, організатора партизанського руху чи радиста, свідомо йшли назустріч небезпеці, ризикуючи своїм життям. Часто-густо їх єдиною преференцією було першими подивитися в очі смерті, зробити крок назустріч небуттю.

Джерела та література

1. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост.: В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 1. Начало: 22 июня – 31 августа 1941 года. – 2000. – 717 с.

2. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост.: В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 2. – Кн. 2. Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 года. – 2000. – 699 с.

3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).

4. Крамар Владислав. Победа ковалась за партами // vpk-news.ru/articles/754

5. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : Сб. документов [В 8 т.] / Акад. Федерал. службы контрразведки Рос. Федерации; [Редкол.: Н. П. Патрушев (пред.) и др.; Авт.-сост.: В. П. Ямпольский (рук. группы) и др.]. – М.: АО «Кн. и бизнес», 2000. – Т. 3. – Кн. 1. Крушение «Блицкрига»: 1 января – 30 июня 1942 года. – 2003. – 691 с.

6. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш», 1939 – март 1946 / сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – Москва : Междунар. фонд «Демократия»: Материк, 2006 (Ярославль: Ярославский полиграфкомбинат). – 636 с.

7. Партизанское движение во время обороны КиУР // kiev-1941.narod2.ru

8. Гладков Н.Н. В упорных оборонительных боях //В боях за Харьковщину. – 1973 : Прапор //dalizovut.narod.ru/okkup/v_b_za_ch1.htm

9. Дневник С.А. Ковпака (3 июля 1941 г. — 28 февраля 1942 г., 12 июня — 21 сентября 1943 г. militera.lib.ru/db/kovpak_sa01/text.html

10. Милиция Ворошиловградщины в годы трудных испытаний Великой Отечественной Войной 1941-1945 гг. www.lugmia.gov.ua/.../miliciya_voroshilovgradsziny_v_gody_trudnyh_ispytanii_velikoi_otechestvennoi_voinoi_1941-1945_...

11. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Документы и материалы. Т.20 (9). – М.: ТЕРРА, 1999. – 672 с.

12. Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн.3: Вторая мировая война: ист. очерк. – 2-е изд. 2005. Издательство Наука. – 597 с.

13. Семистяга В. З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1-2.

14. Пятницкий В.И. За линей советско-германского фронта //Новая и новейшая история – № 3. – 2005. – С.16-38.

15. Хлобустов Олег. Чекистская наука // Военно-промышленный курьер. № 16 (132). 26 апреля 2006 г. //http://vpk-news.ru/articles/5230

16. Никольский В. Аквариум-2. Серия «Рассекреченные жизни». – М.: ТОО «Гея», 1997. – 288 с.

17. Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС України).

18. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991: Справочник / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: Материк [и др.], 2003 (ОАО Яросл. полигр. комб.). – 768 с.

Тамара Вронская, Светлана Лясковская

**Система подготовки кадров органов государственной безопасности
в годы Великой Отечественной войны**

В статье на основе уже известных фактов и новых архивных материалов предпринята попытка осветить источники пополнения и особенности системы подготовки кадров для региональных (территориальных) подразделений НКГБ-НКВД УССР, а также участие сотрудников органов государственной безопасности Украины в подготовке специалистов для военной контрразведки и партизанских формирований (разведчиков, радистов, диверсантов и др. специалистов) в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: *советские спецслужбы, органы государственной безопасности, разведка, контрразведка, партизанское движение, диверсанты, радисты, ведомственное специальное образование, оперативная подготовка.*

Tamara Vronskaya, Svetlana Liaskovskaya

System of Staff Training for State Security Bodies in Great Patriotic War Period

On the basis of the well- known facts and new archive materials the article represents a new attempt of depicting the sources of staffing and peculiarities of staff training system for regional (territorial) subdivisions of National Committees of State Security and Domestic Affairs in Ukraine. The participation of Ukrainian state security bodies employees in training specialists for military counter intelligence and partisan troops (secret service agents, radiomen, infiltrators and other specialists) has also been revealed in the article.

Key words: *Soviet special services, state security bodies, secret service and counter intelligence, partisan movement, infiltrators, radiomen, special staff education, operative training.*

УДК 930.22(477)

Марина Чиркова (м. Полтава)

Приватне листування як джерело з історії життя цивільного населення періоду тимчасової нацистської окупації (на прикладі Полтавщини)

Проаналізовано інформативність приватного листування мешканців Полтавщини періоду тимчасової нацистської окупації. Зроблено висновок про недостатню дослідженість цих документів саме як масових джерел, тобто з використанням методу контент-аналізу.

Ключові слова: *остарбайтер, примусовий робітник, лист, знімок, Полтавщина.*

Чим далі відходять у минуле трагічні події, пов'язані з Другою світовою війною та тимчасовою окупацією нацистами території України 1941-1944 років, розв'язаним ними терором проти мирного населення, примусовим вивезенням його до Німеччини, тим менше залишається тих, хто може розповісти суспільству про те, як насправді все відбувалось – живих свідків та учасників. Їх юність випала на жорстокий час, спомини про який викликають біль і сльози, недарма ж існує вислів: юність, обпалена війною. Але не тільки чужоземці завдали страждань цьому поколінню у воєнні роки, – на його долю припали численні випробування у повоєнний період. Адже, окрім заподіяних війною моральних та матеріальних збитків, їм довелося протягом тривалого часу відчувати недовіру влади, яка усюди вбачала зраду: у тому, що залишились на окупованих територіях, були вивезені на примусові роботи до Третього рейху або потрапили у полон, врештірешт вижили, а не віддали життя за радянську Батьківщину.

Коли людині весь час докоряють минулим, вона свідомо намагається його позбутися, тобто забути, і процес цей називається амнезія. У цьому сенсі суспільство мало чим відрізняється від окремого індивіда і також часто забуває події, що принижують національну гідність або пов'язані з численними людськими втратами, викликаними як природними причинами (природні чи техногенні катастрофи), так і соціальними чинниками (політика терору, репресій, депортацій, геноцид тощо). Для того, щоб відновити соціальну пам'ять про такі періоди української історії, слід ретельно вивчити різнотипні джерела ретроспективної інформації, перш за все архівні.

У комплексі документів особового походження з історії Великої Вітчизняної війни, що зберігаються у більшості державних архівів України, є численна група – приватне листування мешканців окупованих територій. У радянські часи частина цих документів знаходилась на таємному зберіганні, та й зараз вони мають обмежений доступ (містять конфіденційну інформацію про особу), тому не часто вивчаються дослідниками, хоча є досить інформативним джерелом про той історичний період. Вивчення листів остарбайтерів і їх оприлюднення почалося одразу після закінчення війни, про що свідчать опубліковані збірники документів [1]. Але після оголошення Нюрнберзьким трибуналом вироку (тобто визначення масштабу заподіяних збитків) і остаточної репатріації радянських громадян на Батьківщину цікавість істориків до цих документів швидко згасла. На довгі десятиліття колишні остарбайтери фактично стали фігурою замовчування, тому що їх доля ніяк не вписувалася в офіційну версію подій Великої Вітчизняної війни з «повсюдним героїчним спротивом загарбникам», на яких вони, хоч і примусово, але працювали.

Дослідження архівних джерел про депортацію українців до Третього рейху, їх перебування там та подальшу репатріацію до СРСР поновилося після проголошення незалежності України й особливо актуалізувалося у зв'язку з діяльністю Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», пов'язаною з виплатою урядами ФРН та Австрії компенсацій за примусову працю цивільного населення у роки Другої світової війни. У цей період почали масово уводитися у науковий обіг документи особового походження: листи, мемуари та усні спогади колишніх остарбайтерів [2].

Більшість опублікованих історичних праць, присвячених дослідженню перебування українців на примусових роботах у Німеччині, ґрунтуються на підставі вивчення спогадів та інтерв'ю остарбайтерів і значно менше використовується їхнє листування вказаного періоду. Зокрема, Т.Пастушенко у циклі статей і монографії залучила вказані епістолярні джерела для вивчення долі остарбайтерів [3]. У дисертаційному дослідженні А.Мелякова, захищеному у період сплеску суспільної уваги до остарбайтерів, пов'язаної з виплатами Німеччиною та Австрією компенсації за невільницьку працю, аналізу листів німецьких бранців до своїх рідних на Харківщину присвячено окремий підрозділ. Науковець, розглянувши цей вид масових джерел за допомогою контент-аналізу, спробував проаналізувати умови проживання та побуту наших співвітчизників у Німеччині, види праці й рівень її оплати або повну відсутність такої, взаємини з господарями і робітниками з інших країн [4]. На жаль, поки не існує подібної фундаментальної роботи загальноукраїнського масштабу, та й на регіональному рівні вказані види архівних джерел недостатньо опрацьовані дослідниками. Не претендуючи на вичерпність розкриття теми, хотілося б коротко охарактеризувати такий комплекс ретроспективних документів, як листи мешканців Полтавщини, депортованих до Німеччини, та накреслити перспективи їх подальшого вивчення.

У Державному архіві Полтавської області зберігається архівна колекція «Листи радянських громадян Полтавської області з німецько-фашистської каторги». Її основна частина надійшла у 1956 р. з Житомирського обласного державного архіву в невпорядкованому вигляді. Протягом наступних років цей фонд поповнювався за рахунок нечисленних надходжень документів з інших обласних архівів і на сьогоднішній день він налічує близько 70 тисяч листів, що складає 5996 одиниць зберігання.

У колекції об'єднані кілька неоднакових за обсягом і змістом частин. Переважна більшість справ цього архівного фонду – листи остарбайтерів до своїх рідних, близьких і знайомих на Полтавщину. Значно менше відповідей жителів області у Німеччину та інші окуповані країни. Збереглася незначна кількість листування у межах України. Треба виділити ще одну групу документів, які до 1990 р. знаходилися на таємному зберіганні – листи так званих поплічників нацистських загарбників – українців, які служили у німецькій армії, поліції, були перекладачами або просто мали антирадянські настрої. У цей же опис внесені й листи німецьких військовослужбовців до рідних та близьких або листи у відповідь, причому всі ці документи написані німецькою мовою. Слід підкреслити, що колекція обмежується вузькими хронологічними рамками – серпень-вересень 1943 р., і тільки окремі листи датовані січнем-липнем.

Основний масив архівної колекції складають листи остарбайтерів, які донесли до нас правду про життя мільйонів радянських людей, насильно відірваних від рідних домівок і змушених тяжко працювати на чужині. Зазначимо, що всього за період окупації загарбниками з Полтавщини було вивезено 156629 осіб (за даними Надзвичайної державної комісії у справі встановлення заподіяних збитків). Частина з них – вже перед самим визволенням області радянськими військами восени 1943 року.

Для листування з рідними східних робітників з України, Росії, Білорусі існував спеціальний бланк поштової картки. Це була листівка з двох частин, одну з яких заповнював остарбайтер, а на іншій лише зазначав свою адресу. Адресат в Україні відрізав цю частину і писав на ній відповідь до Німеччини. Як користуватися такою карткою, пояснювалося трьома мовами: німецькою, українською, російською. Бланки поштових листівок видавалися остарбайтерам безкоштовно по дві на місяць. Проте, проаналізувавши склад листівок по окремих населених пунктах, можна помітити, що українські примусові робітники знаходили можливості частіше листуватися з рідними, які залишилися на Батьківщині, тому що по кілька поштових карток деяких остарбайтерів датовані одним числом.

Все листування східних робітників підлягало цензурі, щоб легше було її проводити, на поштовій картці навіть надруковане застереження: «Пиши виразно і тільки на лініях!». На всіх листах залишилися сліди перевірки – це відштампування круглої печатки з літерами Ab або військової печатки з гербом, римська цифра VII, на багатьох поштових картках наявні сліди цензурних правок (окремі рядки й цілі абзаци в тексті зафарбовані чорним).

Остарбайтерам дозволялось висилати рідним фотокартки, тому до деяких листівок прикріплені знімки, які наочно демонструють фізичний та психологічний стан наших земляків у Третьому

рейху, їх побут та дозвілля. Наприклад, на багатьох фотокартках дівчата в українському національному вбранні, хлопці з музичними інструментами. В листах вони пишуть, що у неділю збираються разом і співають українські пісні, ходять гуляти у місто, відвідують цирк.

Дівчата з с. Солониця Лубенського району під час перебування влітку-восени 1943 року у таборі для східних робітників

Я. Єгоров у серпні 1943 р. під час перебування у таборі для східних робітників м. Ревель (зараз Таллін, Естонія)

Г. Брага у вересні 1943 р.

На деяких фотокартках дівчата гарно вдягнені, а в листах рідним пояснюють, що одяг і взуття їм подарували господарі, наприклад, колишня мешканка с. Попівка Великокринківського району Ганна Брага, яка перебувала у с.Гільген під Зальцбургом [5]. Хоча є багато інших знімків, на яких наші земляки мають змучений вигляд, погано вдягнені, з тугою в очах.

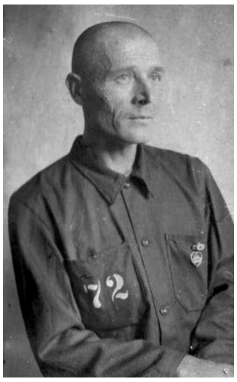

П. Гавриленко у серпні 1943 р. під час перебування у таборі для східних робітників м. Відень

П. Гавриленко з другом Махтеєм у вересні 1943 р.

До речі, на більшості фотокарток на одязі остарбайтерів видно нашивку «ост», яку заборонялось знімати. Ось як про це розповіла Олександра Стеценко з Франкфурта у листі батькові у с. Попівку Великокринківського району: «В неділю не пускатимуть на трамвай, то я в суботу прямо з роботи, та вже й поліцаї ловили: один раз зірвала «ост», я робила пересадку, й піймали, то я зразу пристібнула... й пустили» [5].

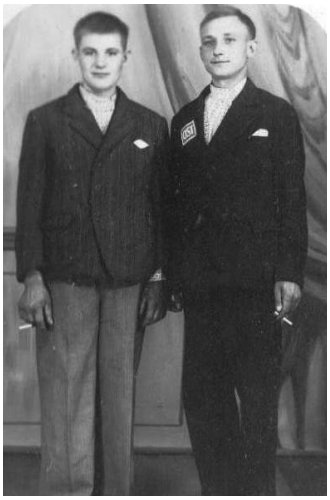

О.Крупко з товаришем у вересні 1943 р.

За змістом листів наших земляків, вивезених на каторжні роботи до Німеччини, можна відновити всю історію їх перебування там. Наприклад, збереглося кілька датованих серпнем 1943 р. листів дівчат з с.Лука Лохвицького району, які спочатку потрапили до пересильного табору в Києві. Вони згадували, як їх везли через Ромодан і Дарницю, в Києві водили у лазню за 8 км від станції, потім на комісію, просвічували рентгеном, але з 3 тисяч не пройшло лише троє [6]. Парасковія Гава з с.Богомолівка Кременчуцького району у листі від 9 серпня 1943 р. зазначила особливості цього відбору: «Як їхали, то в

Києві була комісія і багато тікали, то розстрілювали, то дуже страшно тікать» [7]. Олександра Кодаш описала батькові з с.Лука Лохвицького району про те, як їхали далі до Перемишля, потім до Ерфурта, проходили знову комісію, а тоді вже потрапили у Мульгаузен, звідки їздять за 30 км копати канали [6]. Мешканець с. Велика Павлівка Зіньківського району Михайло Сухар потрапив до табору м.Соммерда, звідки у листі від 8 серпня 1943 р. сповістив, що в дорозі були 17 днів [8].

Проаналізувавши зміст листів, можна дійти висновку, що частіше щастило тим остарбайтерам, які потрапили у німецькі родини середнього достатку і допомагали їм по господарству. Наприклад, Марія Бакун з с. Мюхлакер під Вюртембергом у вересні 1943 р. сповіщала батькам у с. Гурбинці Пирятинського району: «Я маю вже 3 кохти і свою четверту, плаття, сарахван шовковий, сорочку, тухлі нові, 3 хвартухи, 2 пари чулок і сукняну спідницю. Получила за 3 місяці 99 марок, але купую собі харчі... Хазяйка на мої годовини дала мені сорочку і сарафан. Мені тут хорошо, хазяйка хороша, дуже рада, що ви передали привет і передає вам» [9]. Марія Запорожець, яка потрапила у приватне господарство с.Ліне на острові Узедом у Балтійському морі, 29 серпня 1943 р. написала батькам у с.Короваї Гребінківського району: «Хазяїн має 14 корів, 2 коней, 8 свиней, а то різна дрібниця: кури, гуси, утята, індики, вівці, голуби, кролі і т. д. Сім'я хазяїн, хазяйка, двоє дітей і хазяїнова мати та нас троє: я, поляк і француз. Роблю я все чисто. Роботи багато, казав поляк «до хулери»... в мого хазяїна жатка сама в'яже, а як машина молотить, то сама кулі в'яже, сама віє, так що тут біля машини треба всього 5 душ. На корма хорошо. Дають 5 раз в день, їм те, що і хазяїни. Дали мені отдельну комнату, кровать хорошу, пухову пирину і т. д.» [11]. Мотрона Цехмістренко з с. Яреськи Шишацького району, яка теж опинилася у приватному сільському господарстві с. Волтерсдорф Луцемваль, взагалі написала рідним: «Я дуже рада, що потрапила сюди і нічого більше в світі не хочу, а якби на фабрику попала, то мабуть кожного б дня бачила Марію Голодуху» [13]. Але часто траплялися й такі бауери (тобто господарі), які нещадно експлуатували примусових робітників з України. Наприклад, Софія Левчун із с. Шробенхусена у листі матері з с.Сагайдак Шишацького району зазначила: «Січас я вбираю сіно, роботи дуже багато, дівчата перелякалися, коли побачили, що я така худа. Я січас дуже добре їм, але воно мене їсть» [14].

М. Бакун з подругою у вересні 1943 р.

Ще гірше довелося тим, хто працював на фабриках, заводах, шахтах і жив у таборах для східних робітників. Катерина Багацька, яка працювала на фабриці А. Гутмана м. Целла-Мехліс у Тюрінгії, у листі від 2 серпня 1943 р. батькам у с. Велика Павлівка Зіньківського району повідомляла: «...їсти дають двічі в день: на обід капусту, а на вечерю картоплю і капусту, хліба 2 кіло на тиждень, 30 г маргарину і 20 г сахарю, і оце і все, а гроші уже нам трохи прибавили, то давали по 20 марок у місяць, а оце 35 марок. Я вам шлю карточку, якщо приймете у хату таку погану, то дивіться, а ні, то назад верніть». Її односелець Микола Тоцький під час перебування у таборі «Вассертурм» м. Веттер у Рурі сповіщав батькам 23 серпня 1943 р.: «Нас учора пустили у город, і чоловік з десять утекло, ну тепер уп'єть не будуть пускать. Нащот здоров'я, то в мене діло дуже плохо, в боку болить все дужче і дужче, бо роблю по 12 часов і маю тільки два вихідних у місяць» [8]. Подробиці перебування у цьому таборі густо замальовані чорною фарбою.

К. Багацька у серпні 1943 р.

Крім цензурної заборони українські примусові працівники й самі намагалися уникати описів своїх умов праці та проживання у Німеччині, щоб зайвий раз не засмучувати рідних і близьких. Наприклад, Надія Гриценко, яка потрапила до табору для східних робітників м. Білефельд, 29 серпня 1943 р. заспокоювала

Н. Гриценко у серпні 1943 р.

рідних з с. Хорошки Сенчанського району: «Я живу добре, їсти є що, голодна ще не була. Їсти дають 260 г хліба в день, 2 р. супу в день з капусти й брюкви і ін., дають 100 г масла і 100 г меду в тиждень. Роблю на фабриці по 12 ч., робота легка. Поспіли яблука і груші, ми вже пробували раз – купували в магазіні. Скоро видадуть нам костюм: жакет і спідницю за 25 марок» [15]. А Поліна Приймак з табору для працівників залізниці м.Мюнхена повідомляла сестрі у с.Чорнухи 16 серпня 1943 р.: «Робота не важка, робимо тиждень, а неділя вихідний. Харчують так, як ви і самі знаєте: квасоля в стрючках, горох і всю зелень, уранці чай, у обід баланда і увечері баланда і 300 г хліба». Але у листі від 30 серпня 1943 р. вона не тільки описала свій одяг: «...нам тут дають спецовку, штани і жакети, ботінки з дерев'яними підошвами», але й зізналася, що «житуха моя плоха, живу як риба без води, а соловейко без лісу» [16]. Анна Головко з табору у Мангаймі виявилася ще емоційнішою, бо 30 серпня 1943 р. написала сестрі у с.Короваї Гребінківського району: «Повідомляю, сестричко, що я жива й здорова, а життя моє зараз тяжке. Воно мені і не снилося і не думалося такого. І щоб я була, сестричко, і на світ не родилася, і чом мене мама моя рідненька в купелі не втопила» [11].

П. Приймак
у серпні 1943 р.

А.Головко
з подругою у серпні
1943 р.

Дмитро Іляшенко з табору с. Швабіш Гмунд під Фройденталем у трьох листах за вересень 1943 р. до рідних у с. Гурбинці Пирятинського району детально описав режим праці на фабриці: починається робота о п'ятій тридцять, о пів на дев'яту п'ятнадцятихвилинна перерва, потім з дванадцятої до п'ятнадцяти хвилин на другу обід. Закінчується робочий день о шостій вечора. «Я проробив 3 місяці, а наче уже цілий год. Встаю в 4 часа ранку. Я роблю різну роботу на фабриці: до обіду у фабриці, а після обід до 4 часов на дворі, а в 4 часа ідемо заливати (далі нерозбірливо), носити фани (так у тексті) з розтопленим чавуном, з сталлю. Приладдя ніякого немає: тачка, лопата, рукавиці – оце моє приладдя. Їсти дають двічі: 300 г хліба, у ранці кофе. Пшенишний хліб, житнього немає. Як здіси у ранці 200 г, то наче й не їв, а в обід 100 г, а ввечері немає, сама картошка. Усі гроші, як получу і зразу купую хліб, не жалію гроші. Купую хліб по 5 марок одно кіло, або по 6 марок купую талон у греків або у хлопців у лагері, і купую у магазіні кіло... раз у тиждень наїдаюсь у неділю, як получу добавку, то одразу і з'їм. У суботу добавку дають: 800 г хліба, 25 г масла, 5 г м'яса. Це все зразу дають такими пиріжечками по 100 г. Дівчатам лучше, ніж хлопцям: дівчатам легка всім робота, а хлопцям важка. Дівчатам тоже дають 300 г хліба, но дають кращий суп і ввечері картошка...як я дома був коли схотів, тоді й оддохнув, тоді й заснув, а то 13 годин роби, а 6 спи» [9]. Отже, наведені в листах приклади суперечать твердженню Л.Легасової та М.Шевченко щодо відсутності в остарбайтерів можливості купувати харчі та одяг за зароблені марки у зв'язку з дією у Третьому рейхові карткової системи розподілу цих товарів [10, с. 25].

Крім листів усі примусові робітники з України мали право отримувати посилки від рідних: вагою не більше 250 г, але 10-15 штук заразом [8]. Хоча у цих посилках були різні продукти, наприклад, пшоно, цукор, сало, коржики, і навіть гроші, але найчастіше остарбайтери прохали висилати тютюн. Так, Антоніна Запорожець, яка перебувала у таборі для працівників залізниці м.Трофайах, у листі від 10 вересня 1943 р. ображалася на своїх рідних з с.Коровай Гребінківського району: «...мені обідно, що ви мало мені вислали посилок, я від вас не требую коржиків та ласощів, а якби були вислали хоч штук три посилки табаку, то мені нічого й не треба, тут за табак можна озолотиться, можна жить добре. Дівчата получили вже по 100 посилок, то вони й не журяться, а я тільки дивлюсь, як люди получають». Її колишньому односельцю Іванові Запорожцю, який жив у таборі й працював на шахті м.Катовіце, вочевидь довелося ще тяжче. На відміну від Антоніни, він у кожній з шести поштівок, що зберігаються в ДАПО, датованих 22 серпня – 15 вересня 1943 р. і адресованих

рідним, прохав надсилати «табаку, виш[невого] меду, узвару, сахару, сушеного мяса, сала іще грошей». Іван також дорікав рідним: «Вовк получив уже 72 посилки, а я всього 34 – чи ви не висилаєте, чи я їх не одержую...Почастіше шліть посилки і пишіть откритки» [11]. Твердження М.Михайлюк про те, що остарбайтери просили родичів не надсилати їм посилки через погану роботу пошти [12, с. 142] спростовується не тільки цитованими, але більшістю їхніх листів, які зберігаються у ДАПО.

У листах містяться відомості і про побут остарбайтерів, і про їх стосунки з господарями та товаришами, багато місця займають описання обновок, побутової та сільськогосподарської техніки. Нічого дивного у цьому немає, адже передвоєнне українське село жило досить бідно, існували труднощі з придбанням краму та й рівень розвитку техніки, звичайно, був дещо нижчий. У багатьох листах зустрічаються описи погоди, сільськогосподарських культур, звичаїв, які чимось різняться від українських. Наприклад, Наталя Палінка з м.Негайма-Хюстена у листі до рідних з с.Лука Лохвицького району ділилася своїми враженнями: «Тут не так як дома, те посадиш, то в бур'яні пропаде, а те погниє, а в їх потрошку грядок, ну ніщо не пропаде. Гуляти ходимо скрізь, то оце як у неділю були і на кладовищі, то як ловко, за квітками не видно і кладовища, і всі могили зацементірувані, ну скот не ходе так як у нас. Ну тіки тут нема птиці, і в нас навесні жаби квакають так ловко, а в їх нема» [6].

Уважно вивчивши листи східних робітників, можна знайти відомості не лише про умови їх перебування у Третьому рейху, але й про рівень освіти, культури наших земляків, їх мрії про майбутнє й спогади про минуле. Помітно, що у райцентрах чи містечках Полтавщині рівень освіти був вищий, ніж у невеликих селах. У їх мешканців краще почерк, менше орфографічних помилок, вони логічніше викладають думки. У багатьох листах проглядає лірична українська душа, адже їхні автори дуже сумують за рідними, домівкою. Наприклад, вже згадувана Поліна Приймак 16 серпня 1943 р. жалілася сестрі й тітці: «...якби ви знали, як я скучила за вами, якби крила, прилетіла б хоч на один деньочок подихати українським повітрям і подивиться на українську природу» [16]. Листи до батьків відзначаються не лише проявами синівської любові, але й великої поваги до старших, хвилюванням про їх життя в Україні, рясніють ласкавими епітетами. Ось як писала 9 серпня 1943 р. Олександра Калініченко з табору А.Булінга м. Ільменау у Тюрінгії до батьків у с.Велика Павлівка Зіньківського району: «Мамуся, ви знаєте, яка я рада як получу пісьмо, то все бросаю – всю роботу і їжу – і читаю пісьмо, взнаю чи живі всі. Ох мамуся, невже не прийдется з вами побачитця, поговорить хоч одно слово.

О.Калініченко у серпні 1943 р.

Я вже думаю, що ні, видно буду помирать на чужій далекій стороні». Її землячка Олена Шпегоцька з табору Г.Кріппе Швайнсбург Гріммітшау

О. Шпегоцька з подругою у серпні 1943 р.

у Саксонії 9 серпня 1943 р. дорікала рідним: «Чого ви мені не пишете: чи ви за мене получаєте гроші, чи ні? Галі і Каті пишуть, що получили по 130 у місяць. Якщо ви не знаєте, то зходіть до старости, нехай точно скажеть, що я в Германії і йдіть до коменданта. Ми ходили до свого шефа, то він казав: пишіть додому в одкритці. Якщо хочете за мене получить, то хлопочіть». У листі від 12 вересня 1943 р. вона зазначила, що вже 11 місяців працює у Німеччині [8].

Незважаючи на цензуру, в деяких листах зустрічаються згадки про нальоти союзницької авіації на німецькі міста і села, їх руйнування. Остарбайтери часто застосовували алегоричні вислови для того, щоб описати умови свого перебування у Третьому рейхові, наприклад, йде дощ з сильним градом, тобто бомбардування. А ось Анастасії Вєтровій з Берліна у листі до подруги у с. Шишаки Шишацького району взагалі

вдалося написати відкритим текстом: «Наші, що жили в таборі (він згорів) зараз бродять хто куди, дали їм хліба на 3 дні і все, що буде далі невідомо. Можеш представити, що за ніч збито тут над Берліном 60 літаків... навіть утром не було видно нічого через дим і полум'я» [17].

Про обстановку в рейхскомісаріаті Україна свідчить листування його мешканців. Зазначимо, що і в той тяжкий час життя пересічних громадян йшло своїм звичаєм: селяни збирали врожай, молодь розважалась у вільний час і мріяла про майбутнє. Ось рядки з датованого 9 серпня 1943 р. листа Параски Гави з с.Богомолівка Кременчуцького району до подруги у Тіроль: «Жнива кончили, то на обжинки дав голова лантух яблук, 2000 грошей на горілку, пуд м'яса, 6 пудів пшеничного борошна... Будемо у неділю гуляти у колгоспі» [7]. А Єфросинія Конотоп з с.Козлівщина Котелевського району 11 вересня 1943 р. хвилювалася: «А тепер у нас погана обстановка... Кругом села евакуюють, а тому мабуть і нам прийдеться. Оце то? До цього часу жили, є що їсти, а коли все покинути, то де бути і шо їсти?» [18]. П.Вермійчук з м.Шепетівка 11 вересня 1943 р. повідомляв сестрі Марії про економічну ситуацію: «Картошка десяток 10 – 15 р., цибуля восим штук 10 р., крупи стакан 10 р., пшоно 15 р., куриця 150 – 200 р., качка 200 – 400 р., но більше усе міняють за сіль, керасин, мило, нитки, все, що кому треба. Мука буває 1000 р. розмол пшеничної, сало кіло 800 р., масло коров'яче 600 р., яїчка десяток 70 р., сметана стакан 35 – 40 р., молоко літр 30 р., яблука десяток 20 – 40 р...» [19]. Музикант Сергій Жданов з Житомира у листі до знайомої полтавки зазначав, що оркестр збирається на гастролі до Берліна, і взагалі влаштувалися вони непогано, багато концертів [20].

Листи українців, які служили у німецькій армії чи поліції, помітно відрізняються від листів остарбайтерів моральним настроєм. Деякі з них цілком свідомо воювали з Червоною Армією. Наприклад, Микола Пархоменко писав рідним: «Если примерно мне будет суждено остаться живым, то я в первую очередь первым буду спешить на Родину, к Вам, а если нет, то значит так должно быть, тогда считайте меня как павшего смертью храбрых в борьбе с бандитами за освобождение Новой России, нового порядка и самоуправления на Украине. Я это пишу потому, что настоящая обстановка, а также и местность, где я нахожусь, насыщена бандами, с которыми и нам придется вести беспощадную борьбу до полного их уничтожения» [21]. А інші опинилися на боці ворога зовсім випадково, як Іван Куценко, що потрапив до школи шоферів у Парижі: «Я вже 2 годи на воєнній дисципліні, вже вуха потріскалися. Додому хочеться, не можу привикнути» [22].

До речі, незважаючи на дворічну масовану німецьку пропаганду щодо привабливості життя та праці остарбайтерів у Третьому рейху, а також злочинів більшовицького режиму проти українців, у листах депортованих полтавців відверто антирадянські настрої зустрічаються дуже рідко. Зокрема, Ганна Ріпко з Місбаха у листі до рідних у Полтаву так охарактеризувала окупаційну адміністрацію: «Ці люди були до війни у влади і не одну душу заслали на висилку, і зараз вони при владі... на другий день увійшли німецькі війська і ці люди перевернули свою шкіру і приймали німецьких офіцерів» [20]. Дем'ян Гірман, що працював у господарстві Оскара Беге с.Данкфельде район Льоссен (Східна Прусія), 22 серпня 1943 р. прохав начальника Чорнухинської поліції «у порядку адміністративного нагляду захистити» сім'ю від дій керівника громадського двору, якого він вважав «таємним радянським сільським міліціонером, бувшим активістом і жидівським захисником», який «тепер примазався як справжньо чесна людина». Для підтвердження справедливості своїх вимог цей остарбайтер навів такий аргумент: «... я віддано працюю у Великонімеччині на трудовому фронті боротьби проти більшовизму й плутократії, моя сім'я не повинна терпіти здівання плутократів» [16]. Олексій Крупко хоч і потрапив до табору для східних робітників Калькверк с. Юбергерн у Саарській області, проте у його листах від 13 та 16 вересня 1943 р. батькам у с.Крива Руда Семенівського району є такі рядки: «Папа, скоро будим бачиться і вкупі жить, аби дав бог скоріш Сталіна задушить.

О. Крупко
у вересні 1943 р.

Война окончиться, жив буду – додому вернусь, а зараз нада крепить страну й захищать рідну Україну від гніта большевизма, щоб їх паразитів більш не було на нашій землі» [23].

І. Сиса
у серпні 1943 р.

Проте й в інших, досить аполітичних на перший погляд листах спостережливі зауваження їх авторів навряд чи сподобалися б радянському режиму. Наприклад, Іван Сиса у листі 6 серпня 1943 р. з м.Вейденау рідним у с.Хорошки Сенчанського району зауважив: «Хат солом'яних тут немає, як у нас на Вкраїні, а живуть в великих будинках під жалізом та черепицею» [15]. Наталя Палінка з м. Негайма-Хюстена описала рідним з с.Лука Лохвицького району рівень добробуту німців: «На роботу вони ходять у таких костюмах, що у нас в якого вчителя є, більш ні в кого, а в їх у кожного...» [6]. Віра Жук потрапила до господаря у с.Грос Гронау під Любеком й 22 серпня 1943 р. радила матері з с.Чорнухи Чорнухинського району: «А ти, мамо, не роби дуже, жалій сама себе. Бо тут не роблять тіки, а мають скільки. Самий найбідніший живе у багато разів краще, ніж на Україні найбагатші, скільки вони мають одіву всякого. А про таких хазяїнів як мої, що мають землю, худобу, нічого і говорити. Які дома, які кімнати, а в кімнатах усього» [16].

Певна кількість листів остарбайтерів зберігається в фонді Надзвичайної державної комісії СРСР по встановленню та розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників у Полтавській області та у фондах окремих райвиконкомів, де вони підшиті разом з заявами родичів остарбайтерів про нанесені збитки.

Отже, сукупність фактів, чуток, почуттів, викладених у цих листах, відображає реальне становище не лише українських остарбайтерів, але й життя на тимчасово окупованих територіях у вказаний проміжок часу. За цими документами можна вивчати як конкретні події, так і образне сприйняття дійсності, що створює емоціональний фон, відчуття включення в історичну реальність. І хоча приватне листування періоду тимчасової нацистської окупації 1941-1943 рр., як і, напевно, будь-які документи особового походження, відзначається суб'єктивністю оцінок, проте без вивчення цих джерел ретроспективної інформації неможливо скласти адекватне уявлення про вказаний історичний період. А дослідникам Другої світової війни для послаблення фактора суб'єктивності вказаних масових джерел й уникнення помилкових висновків, зроблених на їх підставі, слід ширше залучати листи остарбайтерів до наукового обігу, не обмежуючись лише однією музейною колекцією чи одним архівним фондом, причому краще їх досліджувати за допомогою різних наукових методів, у тому числі контент-аналізу. Очевидно, що крім фактографічної інформації стосовно авторів вказаних епістолярій, вони самі можуть стати підґрунтям для подальших досліджень з історії філателії та філокартії різних частин Третього рейху. Серед них крім стандартних поштових карток з двох частин іноді трапляються і тематичні поштівки з видами архітектурних пам'яток або присвячені релігійним святам (Різдво, Великдень), крім того, бувають відбитки нетривіальних поштових штемпелів, тобто є достатньо цікавої інформації для спеціальних історичних досліджень.

Джерела та література

1. Листи з фашистської каторги: збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К., 1947. – 159 с.

2. Україна сниться…: неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр. / Виконком Хмельниц. обл. ради нар. депутатів; Держархів Хмельниц. обл.; [упоряд. О.Алтухова, Н.Ільїна, М.Слободян; передм. О.Алтухова, М.Слободян.].– Хмельницький, 1995. – 142 с.; «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / В.А.Смолій (голов. ред.), Т.В.Пастушенко (упоряд.), М.Ю.Шевченко (упоряд.). – Київ, 2006. – 544 с.

3. *Пастушенко Т. В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України Ін. історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70-76; *Лисенко О., Пастушенко Т.* Огляд писемних джерел по проблемі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Число 10. – У 2-х ч. – Част. 2. – К., 2002. – С. 6–31; *Пастушенко Т. В.* Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України Ін. історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 227-233; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): монографія / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 282 с. та інші праці автора.

4. *Меляков А.В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941-1943 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 205 арк.

5. Державний архів Полтавської області (Держархів Полтавської області), ф.р 4091, оп. 1, спр. 101, 31 арк.

6. Там само, спр. 956, 149 арк.

7. Там само, спр. 1860, 794 арк.

8. Там само, спр. 483, 131 арк.

9. Там само, спр. 1406, 44 арк.

10. *Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» // «…То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2006. – С. 15 – 28.

11. Держархів Полтавської області, ф.р 4091, оп. 1, спр. 368, 79 арк.

12. *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху / М. Михайлюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – 2008. – Вип. 11. – С. 139-147.

13. Держархів Полтавської області, ф.р 4091, оп. 1, спр. 300, 55 арк.

14. Там само, спр. 283, 16 арк.

15. Там само, спр. 1721, 105 арк.

16. Там само, спр. 1820, 225 арк.

17. Там само, спр. 298, 188 арк.

18. Там само, спр. 830, 15 арк.

19. Там само, спр. 639, 98 арк.

20.Там само, оп. 22, спр.374а, 32 арк.

21.Там само, спр. 464, 9 арк.

22.Там само, спр. 463, 11 арк.

23.Там само, оп. 1, спр. 1681, 102 арк.

Марина Чиркова

Частная переписка как источник по истории жизни мирного населения периода временной нацистской оккупации (на примере Полтавщины)

Проанализирована информативность частной переписки жителей Полтавщины периода временной нацистской оккупации. Сделан вывод о том, что эти документы недостаточно исследованы именно как массовые источники, то есть с применением метода контент-анализа.

Ключевые слова: *остарбайтер, принудительный рабочий, письмо, снимок, Полтавщина.*

Marina Chirkova

Private Correspondence as a Source for Life History of Civilian Population in Period of the German Military Occupation during World War II (by example of the Poltava region)

The paper is to analyse the information capability of civilian population private correspondence in period of German military occupation during the World War II. It is made a conclusion that the documents as namely the mass sources, i.e. with use of the content analysis, have not been sufficiently studied yet.

Key words: *Ostarbeiter, forced worker, letter, snapshot, region.*

УДК 355.424.2

Олександр Табаченко (м. Москва)

Дислокація частин та з'єднань 2-ої повітряної армії восени 1943 р. на Полтавщині

У повідомленні йдеться про перебування авіаторів 2-ї повітряної армії ВПС СРСР у селі Березова Рудка на Полтавщині під час звільнення Лівобережної України від фашистських загарбників.

Ключові слова: *2-а повітряна армія ВПС СРСР,Степан Красовський, с. Березова Рудка.*

19 вересня 1943 року місто Пирятин та Пирятинський район частинами та з'єднаннями 52 стрілецького корпусу 40 армії Воронезького фронта в ході наступу на київському напрямку був звільнений від німецьких військ. При цьому значний внесок у вигнанні нацистів з Полтавської землі внесли і льотчики 2-ї повітряної армії.

Після цього навздогін за наступаючими радянськими військами підтягнулися до лінії фронту, націленого на столицю України місто Київ штаби та військові частини центрального підпорядкування всіх фронтових об'єднань та з'єднань.

Кожен командуючий загальновійськовою (танковою), повітряною армією на основі донесень своїх штабів повинні були приймати рішення по дислокації свого командного пункта та відповідно штабів, обслуговуючих частин і підрозділів, а також бойових частин у новому районі базування.

С. А. Красовський

Командуючий 2-ою повітряною армією ВПС СРСР генерал-полковник авіації Степан Акимович Красовський місце дислокації свого КП визначив не надто постраждале в роки нацистської окупації старовинне (1717 рік заснування) село Березова Рудка, яке розкинулося в 20 км північно-західніше Пирятина та в 150 км від Києва. Крім управління повітряною армією (штабу, підрозділів та служб забезпечення) тут розмістилися військовий трибунал та військова прокуратура армії, відділ контррозвідки «СМЕРШ», військторг, військово-торгівельна база, військово-поштова станція, 250-й окремий автобатальйон. В околицях села базувався 2 окремий полк зв'язку та 372 окрема авіаційна ескадрилія зв'язку. Всього 1300 військовослужбовців (по штату). Прикметно, що найкраще приміщення села – двоповерховий палац Закревських, побудований в стилі необароко, було передано під отриманий по новому штату армійський авіаційний госпіталь – 1080-й ААГ. В ньому працювали та відбували службу чоловіки і жінки, зовсім юні та поважні за віком, кадрові військові та призвані з запасу, вчорашні випускники медінститутів та медучилищ, а також лікарі з багатолітнім досвідом. Запам'ятали поранені та хворі «підняті на ноги» хірургів армійського щпиталя полковника Носкова та майора Счастного, рентгенолога майора Кочергіна, невропатолога Лозоватського, окуліста капітана Сазонову, отоларинголога майора Папащенко, дантистів та протезистів Александрова та капітана Грицаєнко. Госпіталем керував підполковник медичної служби Чванов Костянтин Сергійович (1897 р.н., в РСЧА з 1936 р., призваний Київським облвійськоматом). Його заступником по політчастині був майор Фомін.

Звідки причина надто прискіпливої уваги до медичної теми в авіації?

Як з'ясувалося ще на початковій стадії радянсько-німецької війни, серед особового складу ВПС найбільші бойові втрати несуть льотчики. Характер отриманих поранень в ході повітряних баталій вимагали лікування значної частини льотчиків в стаціонарних умовах. Однак повітряні армії не мали в той час власних госпіталей. Практика евакуації поранених пілотів в загальновійськові медустанови призводила до того, що льотний склад після одужання та проходження курсу реабілітації часто-густо не повертався до свого підрозділу, а подеколи полишав авіацію.

Лікувально-льотна експертиза з метою визначення можливостей продовжити льотну службу після поранень та захворювань не могла бути правильно організована у загальновійськових госпіталях. Надання кваліфікованої допомоги та надання спеціалізованого лікування льотному складу, який здійснив вимушене приземлення далеко від лікувально-евакуаційних установ, нерідко запізнювалася.

На початку 1943 року в масштабі ВПС ЧА назріла нагальна необхідність в організації в повітряних арміях власних, хоча б нештатних лікувальних закладів на кшталт госпіталя, і такі штатні медичні установи у всіх повітряних арміях згодом будуть сформовані. Крім того, в ході бойових дій виявилась серйозна необхідність в організації повноцінного відпочинку льотного складу з метою попередження перевтоми. У вирішенні і цього завдання головна роль відводилася також медичній службі. Згідно вказівки командирів авіадивізій при одному з батальйонів аеродромного обслуговування організовувався в межах авіаз'єднання позаштатний будинок відпочинку на 20 чоловік льотного складу. Розташовувався він як правило в красивих куточках сільської місцевості неподалік від частин дивізії (корпуса). Колишні школа чи клуб напрочуд швидко набували відповідного комфорту та перетворювалися в невеличкі здравниці.

Смачна їжа (по льотній нормі), зручне розташування, спокій, увага та догляд обслуговуючого персоналу, правильний режим, оздоровчі процедури – все це дозволяло протягом 5-10 днів відновити сили та здоров'я відпочиваючих. В Березовій Рудці саме так і було зроблено.

Значну допомогу авіаційним медикам 2-ої повітряної армії надавав генерал-майор медичної служби професор Василенко В.Х., який в той час був головним терапевтом фронту, генерал-майор медичної служби Ахунін М.Н. – головний хірург Військово-медичного управління Воронезького (з 1 жовтня 1943 року – 1-го Українського фронту), лікарі Центрального авіаційного госпіталя, розташованого у Москві (Сокольники), головний хірург ВПС ЧА полковник Сельцовський П.Л., флагманський лікар ВПС ЧА генерал-майор медичної служби Ратгауз Л.Г. та багато інших. Деякі з них, безпосередньо на місці, на діючих аеродромах, навчили багатьох лікарів та керівників медичних служб авіаційних частин та з'єднань.

Бойові частини 2-ої повітряної армії, а також частини забезпечення розташовувалися на деякій відстані від штаба об'єднання, займаючи район: від Яготина до Прилук, Пирятина, Лебедина, а деякі авіаремонтні частини базувалися в містах Воронеж, Бобров та Острожка.

Після Березової Рудки штаб генерала Красовського в наступному базувався в Збаражі (Тернопільська область), Жешуві та Ченстохові (Польща), Лігніце та Дрездені (Німеччина) і святкував Перемогу в Празі (Чехословаччина).

Александр Табаченко

Дислокация частей и соединений 2-ой воздушной армии осенью 1943 г. на Полтавщине

В сообщении рассказывается о пребывании авиаторов 2-й воздушной армии ВВС СССР в селе Березовая Рудка на Полтавщине во время освобождения Левобережной Украины от фашистских оккупантов.

Ключевые слова: *2-я воздушная армия ВВС СССР,Степан Красовский, с. Березовая Рудка.*

Oleksandr Tabachenko

Dislocation of the 2nd Air Army Troops and Units of in Autumn 1943 in Poltava Region

The article describes the location and stay of aviators from the 2nd Air Army in the village of Berezova Rudka, Poltava region in autumn 1943 during the liberation of Livoberezhna (Left-bank) Ukraine from fascist invaders.

Key words: *2nd Air Army, village of Berezova Rudka, Stepan Krasovsky.*

Нижче друкується перелік з'єднань, частин та установ 2 повітряної армії з пунктами дислокації на Полтавщині в ході звільнення Лівобережної України від фашистських загарбників, віднайдений в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації.

0 А МО РФ,оп. 4201,д.17,с2 р. 59-67

Перечень
соединений, частей и учреждений 2 ВА с пунктами дислокации по состоянию на 1 октября 1943 года.

№ п/п	№ частей	Наименование частей и соединений	В состав какого соединения входит	№ штата	Л/с по штату	Номер п/п	Примечание
1	**2**	**А. Управление 2 ВА**	**Воронежс. фронт**	02/281	332	26305	**с.Березовая Рудка,** *Пирятинского района,*
2	-	Военный трибунал	2 ВА	029/312	9	26303	*Полтавской области,*
3	-	Военная прокуратура	2 ВА	029/313	10	26308	*20 км северо-западнее*
4	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	2 ВА	0040/3/13	33	14605	*г.Пирятин.*
5	100	Стационарный военторг	2 ВА	049/723	4	53482	с.Березовая Рудка
6	94	Военно-торговая база	2 ВА	049/726	5	77124	с.Березовая Рудка
7	372	Отдельная авиационная эскадрилья связи	2 ВА	015/226	99	26396	с.Березовая Рудка
8	709	ВПС (военно-почтовая станция)	2 ВА	014/97-В	5	64349	с.Березовая Рудка
9	2	Отдельный полк связи	2 ВА	015/270	605	26291	с.Березовая Рудка
10	2	Отдельная ремонтная мастерская наземного имущества связи	2 ВА	029/219-А	48	26325	с.Смородинно, *4 км юго-восточнее г.Тротянец*
11	8	Отд. маскировочный взвод	2 ВА	029/206	25	64242	г.Борисполь
12	9	Рота аэрофотослужбы	2 ВА	029/208-А	84	26251	г.Прилуки
13	250	Отд. автотранспортный батальон	2 ВА	029/205	198	40562	с.Березовая Рудка
14	12	Отд. инженерно-аэродромный батальон	2 ВА	029/301	301	40407	с.Райковщина, *2 км северо-восточнее г.Яготин*
15	11	Железнодорожная кислородно-добывающая станция (КДС)	2 ВА	029/67	26	26311	г.Прилуки, *Черниговской области*
16	18	Отд. рота специального назначения	2 ВА	015/188-Б	119	26331	с.Червленое, *6 км западнее г.Лебедин*
17	23	Отд. рота ЗОС	2 ВА	029/233	80	26201	с.Ново-Троицкое, *9 км юго-восточнее г.Лебедин*
18	26	Отд. рота ЗОС	2 ВА	029/233	80	23283	с.Буймер, *14 км северо-западнее г.Тростянец*
19	48	Автомобильная КДС	2 ВА	029/69	16	35577	г.Прилуки
20	44	Отд. рота ЗОС	2 ВА	029/233	80	23283	х.Бережки, *10 км севернее г.Лебедин*
21	140	Комендатура промежуточного аэродрома	2 ВА	015/251-А	87	23307	г.Воронеж, *аэродром «Б»*
22	1554	Аэродромный полк ПВО	2 ВА	08/569	292	30004	г.Прилуки
23	1555	Аэродромный полк ПВО	2 ВА	08/569	292	30017	х. Шевченко, *7 км северо-западнее г.Яготин*
24	1605	Аэродромный полк ПВО	2 ВА	08/569	292	49624	г.Лебедин
25	26	Автомобильная КДС	2 ВА	029/69	16	18306	г.Прилуки
26	49	Автомобильная КДС	2 ВА	029/69	16	36670	с.Кулябовка, *6 км северо-западнее г.Яготин*
27	-	Рабочая рота	309 АТС	025/38	217	нет	пользуется п/п 26206
28	251	Отд. местный стрелковый взвод	309 АТС	029/913-Г	74	нет	пользуется п/п 26206
29	8	Отдел хранения химвооружения	309 АТС	029/220-В	4	нет	пользуется п/п 26206
30	210	Отд. местный стрелковый взвод	436 СБ	023/913-Г	74	нет	пользуется п/п 15511
31	-	Резерв политсостава	2 ВА	017/240	31		В составе 309 АТС
32	-	Взвод отдела контрразведки «СМЕРШ»	2 ВА	012/200	24		
33	2	Рация ЗОС	2 ВА	029/238-А	7		
34	-	Стационарная рация ЗОС	2 ВА	029/238-В	4		
35	45	Отд. стационарн. пеленгационный пункт	2 ВА	029/235-Б	10		
36	32	Радиомаяк ЗОС	2 ВА				
37	-	Авиационный отряд управления 2 ВА	2 ВА	015/264	26	26376	
38	-	Авиационное звено 2 ВА	2 ВА	015/204	12	26380	
39	95	Отд. пиротехнический взвод ЗОС	2 ВА	029/337	21		Формируется
40	1	Отд. транспортная аэ 2 ВА	2 ВА	015/63-В	60	26376	г.Лебедин
41	4	Отд. смешанный учебно-тренировочный авиационный полк	2 ВА	015/255	466	26380	Слобода Козацкая, *2 км западнее г.Старый Оскол*

		Б. Боевые летные части					
		5 истребительный авиационный корпус					
1	**5**	Управление **5 иак**	2 ВА	015/281	100	21959	с.Харьковцы,
2	283	Отдельная рота связи	5 иак	015/216	125	45002	*Пирятинского района,*
3	417	Отдельная авиационная эскадрилья связи	5 иак	015/68	38	45067	*Полтавской области,*
4	2680	ВПС	5 иак	014/97/В	4	45054	*5 км северо-восточнее*
5	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	5 иак	0040/3/17		34003	*г.Пирятин.*
6	**8**	Управление **8** гвардейской **иад**	5 иак	015/145	62	15410	с.Раковщина,
7	13	Гвардейская отдельная рота связи	8 иад	015/217	80	49495	*Гребенковского района,*
8	40	Гвардейский иап	8 иад	015/284	178	40456	*Полтавской области,*
9	41	Гвардейский иап	8 иад	015/284	178	40437	*6 км южнее г.Пирятин.*
10	88	Гвардейский иап	8 иад	015/284	178	26218	
11	432	ВПС	8 иад	014/97-В	4	10393	
12	927	иап	8 иад	015/284	178	55782	
13	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	8 иад	0040/3/17	14	45054	
14	**256**	Управление **256 иад**	5 иак	015/145	62	55677	г.Прилуки, *Черниговской*
15	130	Отдельная рота связи	256 иад	015/217	80	53934	*области*
16	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	256 иад	0040/3/25	7	44346	
17	512	ВПС	256 иад	014/97-В	4		
18	32	иап	256 иад	015/284	178	53858	
19	728	иап	256 иад	015/284	178	64332	
20	91	иап	256 иад	015/284	178	53863	г.Лебедин, *Сумской области*
		5 штурмовой авиационный корпус					
1	5	Управление **5 шак**	2 ВА	015/281	100	35442	с.Ковтуновка,
2	423	Отдельная авиационная эскадрилья связи	5 шак	015/68	38	45059	*Яблуновского района,*
3	294	Отдельная рота связи	5 шак	015/216	125	45045	*Черниговской области,*
4	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	5 шак	0040/3/17	6	34043	*14 км юго-западнее*
5	1457	ВПС	5 шак	014/97-В	4	45048	*г.Прилуки*
6	**4**	Управление **4** гвардейской **шад**	5 шак	015/145	62	36665	с.Коневщина,
7	15	Отдельная гвардейская рота связи	4 шад	015/217	80	35588	*Яблуновского района,*
8	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	4 шад	0040/3/25	7	44250	*10 км юго-западнее*
9	796	ВПС	4 шад	014/97-В	4	06912	*г.Прилуки*
10	90	Гвардейский шап	4 шад	015/282	215	40536	г.Прилуки
11	91	Гвардейский шап	4 шад	015/282	215	36782	г.Прилуки
12	92	Гвардейский шап	4 шад	015/282	215	40570	с.Малая Девица, *15 км северо-западнее г.Прилуки*
13	**264**	Управление **264 шад**	5 шак	015/145	62	55757	с.Лука, *Лохвицкого района,*
14	104	отдельная рота связи	264 шад	015/217	80	55754	*10 км севернее г. Лохвица*
15	570	ВПС	264 шад	014/97-В	4	35492	
16	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	264 шад	0040/3/25	7	34125	
17	235	шап	264 шад	015/282	215	64307	совхоз Никитовский, *Сумской области*
18	451	шап	264 шад	015/282	215	55747	совхоз Вышневый, *12 км северо-восточнее*
19	809	шап	264 шад	015/282	215	55779	*г. Лохвица*

		10 Сталинградский истребительный авиационный корпус						
1	**10**	Управление **10 иак**	2 ВА	015/281	100	29762	с.Поповка, *Комышковского района, 15 км севернее г.Миргород*
2	400	Отдельная авиационная эскадрилья связи	10 иак	015/68	38	74407	
3	268	Отдельная рота связи	10 иак	015/216	125	53922	
4	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	10 иак	0040/3/17	6	49599	
5	2395	ВПС	10 иак	014/97-В	4	49777	
6	**10**	Управление **10** гв. Сталинградской **иад**	10 иак	015/145	62	23222	с.Тарандинцы, *Лубенского района, Полтавской области, 12 км северо-западнее г. Лубны*
7	23	Отдельная гвардейская рота связи	10 иад	015/217	80	40504	
8	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	10 иад	0040/3/25	7	93291	
9	2009	ВПС	10 иад	014/97-В	4	36682	
10	111	Гвардейский Сталинградский иап	10 иад	015/284	178	21844	
11	112	Гвардейский Сталинградский иап	10 иад	015/284	178	35509	
12	113	Гвардейский Сталинградский иап	10 иад	015/284	178	36703	
13	**235**	Управление **235** Сталинградская **иад**	10 иак	015/145	62	10317	с.Дубровка, *Миргородского района, 10 км северо-западнее г.Миргород*
14	218	Отдельная рота связи	235 иад	015/217	80	40507	
15	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	235 иад	0040/3/25	7	54696	
16	270	ВПС	235 иад	014/97-В	4	42032	
17	3	Гвардейский Ростовско-Донской иап	235 иад	015/284	178	06909	совхоз К.Либкнехта, *8 км севернее г.Богодухова*
18	181	Сталинградский иап	235 иад	015/284	178	30144	с.Драбово, *22 км. юго-западнее п.Гребенка*
19	239	Сталинградский иап	235 иад	015/284	178	35532	с.Драбово

		208 ночная бомбардировочная авиационная дивизия					
1	**208**	Управление **208 нбад**	2 ВА	15/145	62	10236	с.Люберцы, *15 км юго-восточнее г.Борисполь*
2	126	отдельная рота связи	208 нбад	015/217	80	10216	
3	620	нбап	208 нбад	015/261	198	10251	с.Скопцы, *10 км южнее п.Барышевка*
4	646	нбап	208 нбад	015/251	149	10241	с.Березань, *20 км западнее г.Яготин*
5	715	нбап	208 нбад	015/261	149	10246	п.Ленин, *5 км восточнее п.Згуровка*
6	1847	ВПС	208 нбад	014/97-В	4	10248	с.Люберцы
7	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	208 нбад	0040/3/25	7	05775	с.Люберцы
		291 Воронежская штурмовая авиационная дивизия					
1	61	Краснознаменный шап	291 шад	015/282	207	10292	х.Скачек, *Гребенковского района, 10 км южнее г.Пиряти.*
2	241	шап	291 шад	015/282	207	10227	с.Беловод, *Бобриковского района, Сумской области*
3	244	отдельная рота связи	291 шад	015/217	80	10296	с.Раковщина, *Гребенковского района, 6 км южнее г.Пирятин*
4	**291**	Управление **291 шад**	2 ВА	015/145	62	49782	
5	617	шап	291 шад	015/282	207	15570	с.Раковщина
6	737	иап	291 шад	015/284	174	10287	с.Ульяновка, *Гребенковского района, 10 км юго-восточнее г.Пирятин.*
7	1832	ВПС	291 шад	014/97-В	4	78744	с.Раковщина
8	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	291 шад	0040/3/25	7	34172	с.Раковщина

		202 Средне-Донская авиационная дивизия им. Верховного Совета Татарской АССР					
1	**202**	Управление **202 бад**	2 ВА	015/145	62	53888	с.Белка, *Сумской области, 7 км северо-западнее г.Тростянец*
2	110	Отдельная рота связи	202 бад	015/217	80	55681	
3	262	ВПС	202 бад	014/97-В	4	23206	
4	18	Краснознаменный бап	202 бад	015/136	283	42184	с.Малая Девица, *15 км северо-западнее г.Прилуки*
5	36	Гвардейский бап	202 бад	015/136	283	53856	г.Лебедин
6	797	Гвардейский бап	202 бад	015/136	283	55678	с.Михайловка, *8 км северо-восточнее г. .Лебедин*
7	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	202 бад	0040/3/25	7	нет	
		<u>Районы авиационного базирования</u>					
		16 РАБ					
1	16	Управление 16 РАБ	2 ВА	015/167	70	55609	с.Помокли, *Киевской области, 16 км северо-восточнее г.Переяславль*
2	16	Отдельная рота связи	16 РАБ	015/233	133	55614	
3	73	Инженерно-аэродромный батальон	16 РАБ	029/301	339	55617	
4	116	Отдельный автотранспортный батальон	16 РАБ	029/205	198	55622	с.Помокли
5	209	бао	16 РАБ	015/343	322	55624	с.Тарандинцы, *12 км северо-западнее г. Лубны*
6	210	бао	16 РАБ	015/343	322	55647	с.Глебовка
7	312	бао	16 РАБ	015/343	322	78612	с.Дубровка
8	676	бао	16 РАБ	015/343	322	30119	с.Скопцы
9	678	бао	16 РАБ	015/343	322	06926	с.Березань
10	822	бао	16 РАБ	015/343	322	55612	с.Драбов
11	2010	Головной авиационный склад	16 РАБ	029/101	144	78669	г.Гадяч
12	686	ВПС	16 РАБ	014/97-В	4	30142	с.Помокли
13	87	Полевая касса Госбанка	16 РАБ	04/16	3	78717	с.Помокли
14	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	16 РАБ	0040/38	14	49493	с.Помокли
15	38	Аэродромно-техническая рота	209 бао	029/302	106	29707	с.Помокли
16	39	Аэродромно-техническая рота	210 бао	029/302	106	29719	с.Глебовка
17	40	Аэродромно-техническая рота	312 бао	029/302	106	29727	с.Помокли
18	41	Аэродромно-техническая рота	676 бао	029/302	106	29729	с.Скопцы
19	42	Аэродромно-техническая рота	678 бао	029/302	106	29732	с.Помокли
20	43	Аэродромно-техническая рота	822 бао	029/302	106	29742	с.Драбово
21	-	Отделение ГСМ	16 РАБ	029/307	19	нет	
22	16	Трофейная рота	16 РАБ	029/339-А	115	нет	
23	16	Прачечный отряд	16 РАБ	029/343	1	нет	
		26 РАБ					
1	26	Управление 26 РАБ	2 ВА	015/165	70	78629	г.Прилуки
2	26	Отдельная рота связи	26 РАБ	015/233	113	78664	г.Прилуки
3	83	Инженерно-аэродромный батальон	26 РАБ	029/301	339	30167	с.Згуровка, *40 км западнее г. Прилуки*
4	171	Отдельный автотранспортный батальон	26 РАБ	029/205	198	78659	г. Прилуки
5	205	бао	26 РАБ	015/343	322	06906	с.Красное, *5 км северо-западнее с.Згуровка*
6	279	бао	26 РАБ	015/343	322	78609	г.Прилуки
7	357	бао	26 РАБ	015/343	322	42050	с.Требухово, *8 км юго-западнее г.Бровары*
8	367	бао	26 РАБ	015/343	322	78617	м.Новая Басаль, *35 км северо-западнее г.Яготин*
9	838	бао	26 РАБ	015/343	322	30167	г.Прилуки
10	904	бао	26 РАБ	015/343	322	15429	м. Гоголев, *35 км северо-восточнее г.Киев*

11	1974	Головной авиационный склад	26 РАБ	029/101	144	55607	г.Лебедин
12	714	ВПС	26 РАБ	014/97-В	4	78737	г.Прилуки
13	526	Полевая касса Госбанка	26 РАБ	04/16	3	78732	г.Прилуки
14	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	26 РАБ	0040/38	14	05693	г.Прилуки
15	26	Полевой военно-хозяйственный склад	26 РАБ	029/250	4	нет	Пользуется п/п упр.26 РАБ
16	26	Аэродромно-техническая рота	205 бао	029/302	106	29974	с.Красное
17	46	Аэродромно-техническая рота	279 бао	029/302	106	29799	г.Прилуки
18	47	Аэродромно-техническая рота	357 бао	029/302	106	30032	с.Требухово
19	48	Аэродромно-техническая рота	367 бао	029/302	106	30037	м.Новая Басаль
20	49	Аэродромно-техническая рота	838 бао	029/302	106	30047	г.Прилуки
21	50	Аэродромно-техническая рота	904 бао	029/302	106	30054	м.Гоголев
22	52	Отделение ГСМ	26 РАБ	029/307	19	нет	
23	26	Трофейная команда	26 РАБ	029/339-А	115	нет	
24	26	Прачечный отряд	26 РАБ	029/343	1	нет	
		40 РАБ					
1	40	Управление 33 РАБ	2 ВА	015/165	70	21208	г.Лебедин
2	40	Отдельная рота связи	40 РАБ	015/233	113	42064	г.Лебедин
3	104	Отдельный автотранспортный батальон	40 РАБ	029/205	198	26338	г.Лебедин
4	479	бао	40 РАБ	015/343	322	23242	г.Прилуки
5	516	бао	40 РАБ	015/343	322	45038	г.Лебедин
6	172	бао	40 РАБ	015/343	322	74537	г.Лебедин
7	851	бао	40 РАБ	015/343	322	30187	с.Михайловка, *8 км северо-восточнее г.Лебедин*
8	896	бао	40 РАБ	015/343	322	53867	с.Малая Девица
9	627	ВПС	40 РАБ	014/97-В	4	26339	г.Лебедин
10	290	Полевая касса Госбанка	40 РАБ	04/16	3	53917	г.Лебедин
11		Отдел контрразведки «СМЕРШ»	40 РАБ		14	нет	пользуется п/п 21208
12	40	Полевой военно-хозяйственный склад	40 РАБ	0040/38			
13	126	Аэродромно-техническая рота	479 бао	029/302	106	36778	г.Прилуки
14	127	Аэродромно-техническая рота	516 бао	029/302	106	36779	г.Лебедин
15	45	Аэродромно-техническая рота	172 бао	029/302	106	29777	г.Лебедин
16	51	Аэродромно-техническая рота	851 бао	029/302	106	30052	с.Михайловка
17	44	Аэродромно-техническая рота	896 бао	029/302	106	29474	с.Малая Девица
18	40	Отделение ГСМ	40 РАБ	029/307	19		
19	40	Трофейная рота	40 РАБ	029/339-А	115		
20	40	Прачечный отряд	40 РАБ	029/343	1		
		77 РАБ					
1	77	Управление 77 РАБ	2 ВА	015/165	70	65274	с.Кулябовка, *Березаньского района, 6 км юго-западнее г. Яготин*
2	33	Инженерно-аэродромный батальон	77 РАБ	029/301	339	23391	с.Степановка, *24 км юго-западнее г.Пирятин*
3	77	Отдельная рота связи	77 РАБ	015/233	113	23392	с.Кулябовка
4	177	Отдельный автотранспортный батальон	77 РАБ	029/205	198	74477	х.Красный, *9 км северо-западнее г.Яготин*
5	163	бао	77 РАБ	015/343	332	06923	г. Борисполь
6	419	бао	77 РАБ	015/343	332	55637	с.Максимовка, *Пирятинского района, 6 км южнее г.Пирятин*
7	450	бао	77 РАБ	015/343	332	21293	г.Яготин
8	451	бао	77 РАБ	015/343	332	23394	г.Яготин
9	588	бао	77 РАБ	015/343	332	21809	г.Лебедин
10	700	бао	77 РАБ	015/343	332	21994	с.Нестеровка, *5 км севернее г.Борисполь.*
11	813	бао	77 РАБ	015/343	332	26254	с.Раковщина, *6 км южнее г.Пирятин*

12	1984	Головной авиационный склад	77 РАБ	029/101	144	65294	ст. Смородино, *1 км севернее г.Тростянец*
13	1497	ВПС	77 РАБ	014/97-В	4	36674	с.Кулябовка
14	937	Полевая касса Госбанка	77 РАБ	04/16	3	15402	с.Кулябовка
15	-	Отдел контрразведки «СМЕРШ»	77 РАБ	0040/38	14	05667	с.Кулябовка
16	53	Аэродромно-техническая рота	163 бао	029/302	106	30057	г.Борисполь
17	54	Аэродромно-техническая рота	419 бао	029/302	106	30069	с.Максимовка, *6 км южнее г. Пирятин*
18	55	Аэродромно-техническая рота	450 бао	029/302	106	30072	г.Яготин
19	56	Аэродромно-техническая рота	451 бао	029/302	106	30074	г.Яготин
20	57	Аэродромно-техническая рота	458 бао	029/302	106	30077	г.Лебедин
21	58	Аэродромно-техническая рота	700 бао	029/302	106	30082	с.Нестеровка
22	59	Аэродромно-техническая рота	813 бао	029/302	106	30094	с.Раковщина
23	77	Отделение ГСМ	77 РАБ	029/307	19		
24	77	Трофейная рота	77 РАБ	029/339-А	115		
25	77	Полевой военно-хозяйственный склад	77 РАБ	029/250	4		
26	77	Прачечный отряд	77РАБ	029/343	1		
		Склады					
1	309	Авиационно-технический склад	2 ВА	29/12-Б	75	26206	г.Прилуки
2	436	Склад боеприпасов	2 ВА	029/23-А	39	15511	г.Прилуки
		Авиационные ремонтные мастерские					
1	19	Подвижная железнодорожная авиаремонтная мастерская (ПАМ)	2 ВА	029/34	228	26276	ст.Острожка, *Воронежской области*
2	40	Подвижная железнодорожная авиаремонтная мастерская (ПАМ)	2 ВА	029/34	228	64289	г.Воронеж, *Придача., завод № 64*
3	300	Стационарная авиаремонтная мастерская (САМ)	2 ВА	029/35-В	213	42001	г.Бобров, *совхоз «Большевик»*
4	860	Стационарная авиаремонтная мастерская (САМ)	2 ВА	029/218-В	123	18356	с.Головчино, *13 км северо-восточнее г.Гайворон*
5	285	ПАРМ-3	2 ВА	029/230	50	26211	г.Прилуки
6	792	ПАРМ-3	2 ВА	029/230	50	78670	совхоз Вышневый, *12 км северо-восточнее г.Лохвица*
7	794	ПАРМ-3	2 ВА	029/230	50	74426	г.Пирятин
8	823	ПАРМ-3	2 ВА	029/230	50	21849	г.Пирятин
9	837	ПАРМ-3	2 ВА	029/230	50	64261	с.Никитовка, *8 км северо-западнее г.Тростянец*
10	848	ПАРМ-3	2 ВА	029/230	50	21836	совхоз Сталинский, *Курской области*
11	850	ПАРМ-3	2 ВА	029/226	51	64266	г.Грайворон
12	851	ПАРМ-3	2 ВА	029/226	51	36775	с.Красная Яруга, *Белгородской области*
13	855	Специализированная подвижная авиаремонтная мастерская (ПАРМ-10)	2 ВА	029/326	147	55762	с.Красная Яруга, *Белгородской области*
		Авиационные ремонтные базы					
1	14	Подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/32	46	19114	с.Любарцы, *15 км юго-восточнее г.Борисполь*
2	15	Подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/32	46	19117	с.Раковщина, *Гребенковского района, 6 км южнее г.Пирятин*
3	16	Подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/32	46	19119	с.Ковтуновка, *12 км юго-западнее г.Прилуки*
4	17	Подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/32	46	19126	
5	18	Подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/32	46	19124	г.Прилуки, *Черниговской области*

6	19	Специализированная подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/329	38	19120	с. Тарандинцы, *Лубенского района, 12 км северо-западнее г. Лубны*
7	20	Специализированная подвижная авиаремонтная база	2 ВА	029/329	38	19157	с.Белка, *7 км северо-западнее г.Тростянец*
		Г. Отдельные авиачасти, находящиеся в оперативном подчинении 2 ВА					
1	50	Краснознаменный разведывательный авиационный полк	Воронежск. фронт	015/302	348	10201	г.Прилуки
2	1002	Отдельный авиационный полк связи (По-2)	Воронежск. фронт	015/330-А	139	49797	с.Вечерки, *Пирятинского района, 18 км северо-западнее г. Пирятин*
3	4	Санитарный авиационный полк	Сан.управл. Воронежск. фронта	015/29	205	36499	с.Севериновка, *Сумской области, 2 км северо-западнее г.Сумы*
4	385	Авиационный полк ночных бомбардировщиков	1 ТА	015/261	149	21864	с.Гнилицы, *Груньского района, Сумской области*
5	7	Отдельная санитарная аэ	Сан.управл. Воронежск. фронта	015/67	39	42155	с.Севериновка, *Сумской области, 2 км северо-западнее г.Сумы*
6	51	Отдельная корректировочная аэ	Воронежск. Фронт	015/304	49	10349	с.Таранавщина, *12 км юго-западнее г.Прилуки*
7	56	Отдельная корректировочная аэ	Воронежск. фронт	015/304	49	15488	с.Дмитриевка, *Курской области*
8	60	Отдельная корректировочная аэ	Воронежск. фронт	015/304	49	40484	г.Прилуки
9	66	Отдельная корректировочная аэ	Воронежск. фронт	015/304	49	19008	с.Раковщина, *6 км южнее г. Пирятин*
10	124	Армейская авиационная эскадрилья	4 Гв. Армия	015/315-А	81	55784	с.Лутище, *15 км юго-западне г.Ахтырка*
11	447	Армейская авиационная эскадрилья	38 Армия	015/315-А	81	21254	с.Згуровка, *40 км западнее г.Прилуки.*
12	448	Армейская авиационная эскадрилья	40 Армия	015/315-А	81	21257	с.Русановка, *22 км северо-западнее г. Гадяч*
13	561	Армейская авиационная эскадрилья	27 Армия	015/315-А	81	64234	с.Шаповаловка, *Груньковского района, Сумкой области*
14	587	Армейская авиационная эскадрилья связи	47 Армия	015/315-А	81	78749	с.Зуевцы, *25 км северо-восточнее г. Миргород*

Начальник штаба 2 ВА
генерал-майор авиации Качев

Начальник орготдела штаба 2 ВА
полковник Овчинников

Отп в 2-х экз.
Экз.№1 ОМУ штаба ВВС КА
Экз №2 – в дело
8.10.43 года.

УДК 355.424.2

Надія Бойко (м. Переяслав-Хмельницький)

Будівництво Дніпровського дерев'яного мосту Козинці-Зарубинці (жовтень 1943 року) за спогадами сучасників та очевидців

У статті досліджується будівництво дніпровського дерев'яного мосту Козинці – Зарубинці (Переяславський р-н Київської обл.) у жовтні 1943 р. під час боїв на Букринському плацдармі.

Ключові слова: *Дніпро, міст, будівництво, Букринський плацдарм, Переяслав.*

У 20-х числах вересня 1943 року розпочалася грандіозна битва за Дніпро, яка вражала не тільки масштабами, сміливістю, потужністю, чисельністю, а і драматизмом, бо була бездарно спланована командуванням, авантюрною, непідготовленою. І як результат – дуже кровопролитною.

Бої на правому березі Дніпра в районі Переяслава (Київська область) по створенню Букринського плацдарму – це тільки фрагмент грандіозної дніпровської епопеї. Проте ці бої мали вирішальне значення, тому що з Букринського плацдарму Ставка Верховного Головнокомандування планувала наступати на Київ і визволити столицю України. Звільнення Києва – апогей битви за Дніпро.

На головному – Київському – напрямку просувався Воронезький фронт (20 жовтня 1943 року перейменований на 1 Український) під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. До складу Воронезького фронту на Букринському плацдармі входили: 3 гвардійська танкова армія (командувач генерал-лейтенант П. С. Рибалко), 40 армія (командувач генерал-полковник К. С. Москаленко), 27 армія (командувач генерал-лейтенант С. Г. Трофименко), 47 армія (командувач генерал-лейтенант П. Ф. Жмаченко). У повітряних боях брала участь 2 повітряна армія, якою командував генерал-лейтенант С. Я. Красовський.

«З кожним днем, з кожною годиною наше завдання ускладнювалось. А воно й без того було нелегким. Адже передові загони наших армій не зуміли випередити противника і захопити переправи. Ворогові, що відступав, вдалося відірватися від наших військ і, подолавши Дніпро, знищити за собою всі мости і переправи» [1], – згадував командувач 40 армії К. С. Москаленко.

За відсутності мостів і переправ «Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення, не знижуючи темпів наступу, з ходу форсувати Дніпро» [2].

Рішення – «геніальне»! Якщо немає мостів та переправ, то їх необхідно побудувати і навести, а для цього треба мати потужний парк переправних засобів. За словами К. С. Москаленка, «Фактором, що негативно впливав на подальші дії наших військ, було відставання штатних і доданих переправних засобів» [3]. У цій критичній ситуації було прийняте ще одне безглузде рішення – форсувати Дніпро на підручних засобах.

«Передові й розвідувальні загони розпочали форсування Дніпра на підручних засобах вже в ніч на 22 вересня» [4], – згадував командувач 40 армії К. С. Москаленко. В унісон К. С. Москаленкові ділиться спогадами Л. І. Курист: «Під ураганним вогнем противника на правий берег почали переправлятися бійці передових підрозділів армії Рибалка. В хід пішли колоди, дошки, рибальські човни, плоти, побудовані на порожніх бочках з-під пального, набиті сіном плащ-намети – все виявилося придатним для переправи; кмітливості і винахідливості воїнів не було меж»[5].

Кінець вересня. Вода в Дніпрі – крижана. Ворог зустрічає нищівним вогнем. Все гуло, ревло, вибухало. «Вся дніпрова гладь вкрита плотами і човнами. На них з лівого берега Дніпра пливуть бійці. По них фашисти ведуть шалений вогонь. Як смерч, піднімаються високо вгору стовпи води, вона кипить… Гинуть, тонуть воїни, але ті, хто залишаються живими, поспішають до правого берега. І досягнувши його, зразу ж кидаються в бій»[6], – свідчить Микола Скалига.

Втрати – колосальні. Небагатьом щасливчикам удалося дістатися правого берега. Письменник-фронтовик В. П. Астаф'єв стверджує: «Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять» [7].

На Букринському плацдармі героїчно воювали поки що тільки мотострілецькі частини. На човнах і плотах танки й артилерію не переправиш, а розвивати наступ без них неможливо.

Через 2 дні до Дніпра почали підходити інженерні частини, які зібрали понтонний міст вантажопідйомністю в 16 тонн і організували 6 поромних переправ. Але використати їх можна було тільки вночі. Вдень вони розводилися і маскувалися, щоб не потрапити під артобстріл і бомбардування нацистів. Однак радянські війська продовжували гостро відчувати нестачу боєприпасів, пального, а найбільше – танків. Крім того, на лівому березі залишалася і далекобійна артилерія, яка не могла ефективно підтримувати частини, що вели бої з розширення плацдарму.

Терміново був потрібний міст, потужність якого дозволила б переправити танки та важку артилерію. Але як його сконструювати? Як будувати міст через ріку, якщо вода в ній буквально кипить від розривів снарядів та мін? Човни постійно перекидаються, плоти розлітаються на друзки, люди пливуть, тримаючись за колоди, а поруч вибухають водяні смерчі. Але тільки-то затихне гуркіт розривів, як ворожі літаки знову шикуються в коло і кидаються в піке…

«І все ж думка про будівництво мосту не залишала командувача 3 гвардійською танковою армією генерал-лейтенанта П. С. Рибалка. Цьому питанню було присвячено засідання військової ради армії увечері 24 вересня. На ньому командир 182 армійського мостового батальйону майор М. О. Жеребной розповів про результати інженерної розвідки та бесіди з місцевими рибалками.

– Під час війни 1914 року саперами царської армії в двох кілометрах від села Козинці був побудований дерев'яний міст на палях. Ось я і думаю...

– Правильно думаєте, – підхопив П. С. Рибалко, – якщо такий міст побудували вони, то і наші сапери зможуть. Питання тільки щодо термінів…

З приводу термінів висловлювалися різні думки. Рибалко зупинив усі розмови: «Міст повинен бути готовим через 13 днів!» [8].

Виконати це завдання лише силами інженерних військ було неможливо. Тому командування Воронезького фронту звернулося до мирного населення Переяславського району з проханням надати допомогу в будівництві мосту.

«У населені пункти Переяславського району відразу ж виїхали уповноважені військової ради. Жителі охоче відгукнулися на наш заклик; бажання допомогти армії розбити ворога було загальним» [9], – згадував С. І. Мельников.

Дмитро Миколайович Кисіль, один із будівельників, очевидець подій 1943 року, написав у спогадах, як відбувалася мобілізація в його рідному селі Засупоївка.

«У перший день визволення с. Засупоївка Переяславського району 21 вересня 1943 року в село прибув підполковник Червоної Армії. Жителі села по першому сигналу зібралися біля будинку сільської ради на мітинг. Підполковник перед засупоївцями виступив з короткою промовою: «За спалені села, за зруйновані міста, за пролиту кров наших братів і батьків я закликаю вас, засупоївців, надати допомогу передовим частинам Червоної Армії форсувати Дніпро, щоб нанести негайно удар по фашистських загарбниках, помститися їм за їх злодіяння. Добровольців прошу вийти!».

Першими вийшли голова колгоспу 1 Травня Сташук Федір Родіонович, Кисіль Петро Васильович, Галушка Тимофій Сергійович, Кисіль Антон Федорович, Питрина Павло Григорович та інші колгоспники, старші 40 років. До добровольців у стрій стали і мої ровесники, яким тільки виповнилося 17 років: Нешва Іван, Головатий Василь, Ігнатенко Павло, і старші на 1 рік – Семаха Іван, Петрик Володимир, Сорокопуд Михайло.

Через годину після мітингу засупоївці-добровольці взяли свої інструменти – хто пилку, а хто сокиру, одяг і мізерний запас продуктів та й посідали на машину. Рідні, близькі, односельці проводжали їх як на фронт, бажали здоров'я, швидкого повернення живими з Перемогою над ненависним ворогом. Всього виїхало з с. Засупоївка і з хутора Федорівка 57 осіб» [10].

Марія Панасівна Євтушенко, як очевидець, у листі зазначає: «Всі чоловіки пішли на фронт. Старики та інваліди (мій батько інвалід Першої світової війни) всіх сіл були запрошені на заготовку дерева у в'юнищанський ліс та будівництво мосту через Дніпро» [11].

Таким чином, головне питання було вирішено успішно і оперативно: до 5 жовтня будувати міст почали понад 2 000 осіб цивільного населення Переяславщини. Це жителі міста, а також сіл Козинці, В`юнище, Городище, Комарівка, Андруші, Кулябівка, Студеники, Панфіли, Підварки, станції Переяславської та ін. До будівельних робіт залучалися чоловіки, яким було за 50, юнаки, яким тільки-но виповнилося 17, та інваліди, яких не призвали до армії.

Здійснював керівництво роботами член військової ради 3 гвардійської танкової армії генерал-майор танкових військ Семен Іванович Мельников. Лісорубів, теслярів, ковалів організували в роти. Їх очолили офіцери та політпрацівники.

«До переправи приїхало багато військових і цивільних, – згадує Д.М. Кисіль. – Серед них були і засупоївці, яких розподілили по командах:

кому будувати дорогу, кому заготовляти за розмірами лісоматеріал, а кому йти до берега і забивати палі…» [12]. Кожному встановили норму виробітку. Робітникам намагалися організувати триразове харчування.

Ось як про це пише С. І. Мельников: «Начальника тилу генерала І. К. Ніколаєва зобов'язали організувати робітникам триразове харчування. Оскільки мова йшла про велику кількість людей, Іван Карпович захвилювався:

– Армійські бази не можуть повністю забезпечити потребу військ, а тут іще тисячі мобілізованих…

– Організуйте закупівлю продуктів у Переяславському районі, – порадив Рибалко. – Місцеві партійні і господарські органи вам допоможуть» [13].

Побоювання генерала І. К. Ніколаєва були небезпідставними. Організувати триразове харчування (та яке там триразове, просто харчування) не вдалося, хоча про це – ані слова у спогадах генералів. А ось рядові будівельники дуже добре запам'ятали проблеми з продуктами.

Дмитро Миколайович Кисіль свідчить:

«Команда чекала, що іще привезуть їжу, але довелося їсти сухарі, які залишилися, і запивати їх дніпровською водою» [14].

«Продукти підвозили з перебоями, а своїх запасів не було» [15].

«Передали сумки з продуктами і білизною. Виявляється, що деякі жінки пройшли пішки понад від Засупоївки до Цибельського лісу, щоб побачитися з рідними та близькими і доставити їм харчі» [16].

«Їли те, що приносили матері, сестри з найближчих сіл, – згадує Микола Якович Барабаш. – За весь час будівництва мосту польової кухні так і не побачив. Забивав палі важкими дубовими «бабами» голодний, адже те, що діставалося з їжі, не могло навіть на трохи втамувати голод, який постійно мучив» [17].

Їсти приносили не тільки матері, дружини, сестри, а й діти.

«Я з кількома дівчатками приносила їсти своєму батьку» [18], – ділиться спогадами Марія Панасівна Євтушенко, жителька с. Переяславського.

Щоб запобігти зайвим витратам, валили ліс і виготовляли деталі майбутнього моста за 8-10 кілометрів від ріки у в'юнищанському лісі. В лісі, на будмайданчику, почав діяти лісозавод, де чотири пилорами, працюючи в три зміни, забезпечували будівництво якісно обробленими деталями. На будмайданчику росли кубометри лісу, палі, насадки, прогони, поковки, скоби для кріплення. Ночами деталі підвозили до лівого берега.

Д. М. Кисіль свідчить:

«З метою маскування 10- та 14-метрові палі вивозили тільки вночі з лісу до Дніпра в районі села Козинці» [19].

«Вдень машини, трактори, причепи вантажилися і покривалися гілками, які потім спалювались для димової завіси» [20].

«Всю ніч, не включаючи фар, трактори і машини підвозили палі, і солдати швидко розвантажували в різних місцях і їхали в ліс» [21].

Ночами не тільки підвозили деталі до лівого берега, а й переправляли їх на правий. Будівництво велося одночасно з двох боків – з лівого і правого, між селами Козинці і Зарубинці. На такому способі будівництва наполіг С. І. Мельников.

«Інженери дорікали мені, – згадував Семен Іванович, – в присвоєнні собі функцій, невластивих членові військової ради армії. Вони вимагали часу для відповідних розрахунків, стверджували, що без цього міст, який будується з протилежних берегів, не зійдеться. Але якраз часу в нас і не вистачало! У них, інженерів, була школа наук, у мене – школа життя. Колись я допомагав батькові будувати мости через Дон, і цей досвід вселив у мене впевненість в успіху. Натягнули телефонний кабель, і по цій нитці забивали палі. За ніч – до двохсот штук. І уявляєте – зійшлося!» [22].

Двотисячний колектив будівельників разом з інженерними частинами щоденно демонстрував приклади самовідданості і справжнього героїзму.

17-річний юнак Дмитро Кисіль верхи на коні по воді здійснював сотні рейсів. В упряжці було двоє коней, які тягли по воді зв'язані 4 або 6 паль. Біля мосту палі забирали сапери, і юнак швидко повертався до берега.

«Відпочивали тут же – в лісі, на землі, підклавши під боки опале листя дерев, – згадував Д. М. Кисіль. – Осіння прохолода змушувала спати, притулившись один до одного. А там, де дозволили вдень розпалювати вогнище, на ніч його гасили, нагріту землю вкривали листям і на неї лягали спати» [23].

А ще спали між палями, на піску, який вкривали луговою травою, очеретом, лозою.

«Щоб уявити обсяг виконаної роботи, наведу деякі цифри: довжина мосту – 720 м, ширина проїжджої частини – 4,1 м, кількість опор – 170, паль під опорами – 935, насадок – 200. Усього необхідно було переробити 3 500 кубометрів лісу та заготовити 19 т різних поковок.

Палі забивалися «бабами» вручну. Течією плоти зносило, тому одна група робітників утримувала їх на веслах, а інша – забивала палі. По кожній палі треба було зробити від 1500 до 2500 ударів важкою «бабою». Дійсно титанічна праця! І все ж 2 жовтня було забито 16 паль, а в останній день – 215!» [24].

Але одна справа – будувати міст у спокійній обстановці, інша – під обстрілом та бомбардуванням ворога, до того ж, на такій могутній ріці, як Дніпро. Вогонь ворожої артилерії і бомбування авіації були безперервними.

Кілька епізодів німецького бомбування пригадав Д. М. Кисіль:

«Як тільки налітали німецькі літаки, зенітки відкривали сильний загороджувальний вогонь. До розривів снарядів, якими німці стріляли з-за гір правого берега, ми вже звикли, а ось наліт авіації ворога постійно пророкував щось страшне, непередбачене» [25].

«Того ранку німецька авіація нанесла сильний бомбовий удар по мосту, що будувався; по берегу, на якому було велике скупчення військ, і по дорозі від села В'юнище через село Козинці до Дніпра.

Коля Тарасенко зі своїми товаришами-земляками Олександром Дудкою, Іваном Бутенком, Федором Тимченком недалеко від дороги до мосту заготовляли палі, коли фашистські літаки нанесли бомбовий удар. Коля загинув – його розірвало на шматки (згодом батько приніс понівечене тіло сина, поклав у маленький гроб і поховав на кладовищі за хутором Федорівка, а сам пішов на фронт). Олександр Дудка отримав поранення, йому зенітники зробили перев'язку і направили до лазарету, який знаходився в селі Козинці» [26].

«Перед бомбуванням, коли відбувалася зміна на мосту, я побачив свого брата Петра та дядька Антона. Ми привіталися. Вони поверталися з нічної зміни, а я йшов на міст. Не встигли ми підійти ближче один до одного, як зенітки сповістили про наліт ворожої авіації. Літаки летіли з-за гори правого берега Дніпра з боку Канева, дев'ятками. За лічені секунди вибухи оглушили людей, змушуючи ховатися на піщаному березі. Я встиг добігти до колод і лягти між ними. Після бомбування на мосту не було видно людей, по ріці плавали і люди, і колоди. Пересилюючи головний біль та шум у вухах, я ходив по тому місцю, де бачив останнього разу брата Петра і дядю Антона, але не знайшов їх… На піску лежав речовий мішок дяді Антона, який я забрав. Пізніше дізнався, що вони загинули під час цього нальоту, як і тисячі інших бійців та командирів.

Командири, які залишилися в живих, віддали наказ поховати убитих на піщаному березі» [27].

«Після цього бомбування на мосту залишилося дуже мало людей: розривною хвилею скинуло в Дніпро або змішало з землею на березі. Капітан і старший лейтенант організували команду, яка рятувала тих, хто знаходився у воді, і поранених» [28].

«Ночували ми з Іваном Нешвою в одному з окопів разом із зенітниками. Від нього я дізнався, що багато засупоївців загинуло, а тих, хто залишився, поділили по інших роботах, і наших попередніх начальників немає в живих. (Загинули 22 жителі с. Засупоївка:

Божок Кирило Мойсейович,
Божок Яків Мойсейович,
Дігтяр Василь Іванович,
Кисіль Петро Васильович,
Кисіль Петро Андрійович,
Кисіль Павло Андрійович,
Кисіль Антон Федорович,
Кисіль Пилип Олексійович,
Кисіль Григорій Григорович,
Жук Михайло,
Лисенко Роман Андрійович,
Миргородський Митрофан Максимович,
Мостовий Федір Дмитрович,
Павлик Іван Тимофійович,
Прядка Пилип Никифорович,
Самокиша Василь Степанович,
Семака Іван Дмитрович,
Сташук Йосип Родіонович,
Сташук Іван Федорович,
Сташук Федір Миколайович,
Сташук Петро Тарасович,
Тарасенко Микола Григорович» [29].

«Одного разу від розриву бомби нас засипало в окопі піском, і тільки завдяки командиру батареї солдати спочатку відкопали Ваню Нешву, а потім мене, тому що я опинився під ним. З того часу я вважаю його своїм рятівником, згадую завжди з почуттям вдячності» [30].

«…Почалося бомбування. Мене розривною хвилею скинуло в ріку, оглушило, в правій нозі вище коліна відчув різкий біль. Але я вже вхопився лівою рукою за палю, яку солдати, що опинилися в воді, використовували як рятівну. Так ми добралися за течією на палі до лівого берега, і я, мокрий, виповз на берег» [31].

Зі сльозами на очах згадує Микола Якович Барабаш:

«Ховатися не було куди. Ті, хто були на мосту, падали у воду, ті, хто на березі – лягали вниз

лицем на пісок і молили Бога, щоб не влучило. Після нальоту дивитися на результат без сліз неможливо було, клубок застрявав у горлі…» [32].

Згадує Марія Панасівна Євтушенко, жителька с. Переяславського, яка в ті дні носила їжу своєму батькові, котрий працював на будівництві: «Німецькі літаки скидали сотні бомб на наших людей, які заготовляли ліс та будували міст. Щоб захиститися від прямих попадань, пускали димову завісу. Тоді бомби падали не так влучно. Після нальоту пощастило і нам, дівчаткам, залишитися живими, а в пісок було поховано багато людей: там виднілася рука, там – нога… Важко розповідати про це» [33].

«Убитих ховали у великій братській могилі, що була розміщена над Дніпром під лозами, навпроти села Козинці» [34], – свідчить Григорій Петрович Шевченко.

Нальоти були частими, тому міст відновлювали, бувало, по 3-4 рази на день. Найбільший наліт гітлерівські пілоти здійснили 5 жовтня. Тоді було вбито 60 будівельників і поранено понад 100 чоловік. Міст також отримав сильні пошкодження. На його відбудову знадобилося 2,5 доби.

Щоб бомби не падали так влучно – робили димову завісу. Це велика бочка з димовою сумішшю, що куріла цілодобово, або спалювали гілки чи підпалювали мокре листя.

Німці намагалися вести обстріл і бомбування прицільно. Для цього у них були коректувальники. Вдалося зафіксувати 4 епізоди, пов'язані з коректувальниками:

Згадує Д. М. Кисіль:

«Прямим наведенням був знищений вітряк, на якому засів німецький коректувальник вогню.

У церкві с. В'юнище виявили радіопередавач, по якому піп повідомляв німцям про появу наших військ і авіації. Попа розстріляли» [35].

Г. П. Шевченко розповів:

«Коректував вогонь по Зарубинцях місцевий житель Хоменко Василь Охтанасович, голова колгоспу до війни, а при німцях – голова громгоспу. В останній день бомбування його заарештували. Де він дівся – ніхто не знає. Говорять, що труп нібито знайшли в кручі» [36].

Микола Якович Барабаш, житель с. Переяславського, котрий 17-річним юнаком будував міст через Дніпро, пригадав такий епізод: «У цей час на наш берег вели двох німців. Вони зі стереотрубою замаскувалися у Григорівці на кладовищі під хрестами і вели коректування вогню по нас. Так усі, хто був на мосту в той час, били їх, хто чим міг» [37].

Однак спроби гітлерівців спалити міст і зірвати будівництво мети не досягли: неможливо зламати патріотизм радянських людей, їх волю до перемоги і непохитну мужність. Як тільки ворожі літаки лягають на зворотний курс, всі будівельники – знову на робочих місцях. І якщо чомусь графік не витримується, люди не йдуть, поки не виконають змінного завдання. А в деяких ротах план виконувався на 125-150 відсотків! Так, 8 жовтня завдання – забити 150 паль – було перевиконано: забито 220 паль і ще укладено 62 прогони!

У ніч на 11 жовтня була забита остання паля. Йшла укладка насадок, прогонів і настилу.

13 жовтня о 19.10 через міст була пропущена перша машина, а в ніч на 14 жовтня через нього пройшли вже сотні автомобілів.

Вранці 14 жовтня начальник будівництва інженер А. В. Топальський і замполіт полковник В. С. Рильський доповіли генерал-майору С. І. Мельникову про завершення будівництва.

Будівництво було завершене достроково! Міст Козинці – Зарубинці побудували за 11 днів, а не за 13, як планувалося.

«…З настанням сутінок по мосту рушила техніка, давно замаскована в прибережних кущах, яка чекала наказу на виступ. За першу добу на Букринський плацдарм пройшли сотні автомашин та підвід з боєприпасами, спорядженням, людьми і, насамкінець, – танки і важка артилерія. До почуття радості додалося відчуття небезпеки, що ворог здійснить масований наліт по цій життєво важливій для нас комунікації.

Саме так і трапилось. Але рішучі дії нашої авіації і зенітне прикриття військ, яке наносило ворогові значні збитки, зробили бомбування мосту безрезультатним.

Міст уцілів, і форсування Дніпра пішло повним ходом!» [38].

Під артилерійським обстрілом і бомбардуванням з повітря сапери і місцеве населення, проявляючи виняткові мужність, відвагу, сміливість, героїзм, винахідливість, самовідданість, вдень і вночі, в крижаній воді, голодні і погано одягнені, вели будівельні роботи.

Дерев'яний міст Козинці – Зарубинці довжиною і шириною був збудований в екстремальних умовах усього за 11 діб – це справжній подвиг військових і цивільних, які спільними зусиллями вписали яскраву сторінку до історії Великої Вітчизняної війни.

За свідченням Григорія Степановича Грушецького, «міст був зруйнований льодоходом навесні 1944 р.» [39].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі. 1943-1945. Спогади командарма. – Кн. 2. – К., 1984. – С. 131.

2. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. – Т. II. – К., 1975. – С. 322.

3. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі. 1943-1945. Спогади командарма. – Кн. 2. – К., 1984. – С. 132.

4. Там само. – С. 133.

5. Курист Л. И. Атакуют танкисты. –К., 1981. – С. 72-73.

6. Спогади Скалиги Миколи Петровича від 03.03.1983 р. // Особистий архів автора.

7. Король В. Ю. Історія України. – К., 2005. – С. 388.

8. Мельников С. И. Маршал Рыбалко. – К., 1984. – С. 133.

9. Там само. – С. 134.

10. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

11. Спогади Євтушенко Марії Панасівни від 03.11.1986 р. // Особистий архів автора.

12. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

13. Мельников С. И. Маршал Рыбалко. – К., 1984. – С. 133.

14. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

15. Там само.

16. Там само.

17. Більченко І. В. «Я встиг повоювати» // Вісник Переяславщини. – №25 (11311). – 09.04.2010.

18. Спогади Євтушенко Марії Панасівни від 03.11.1986 р. // Особистий архів автора.

19. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

20 Там само.

21. Там само.

22. Курист Л. И. Атакуют танкисты. – К., 1981. – С. 75.

23. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

24. Мельников С. И. Маршал Рыбалко. – К., 1984. – С. 134-135.

25. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

26. Там само.

27. Там само.

28. Там само.

29. Там само.

30. Там само.

31. Там само.

32. Більченко І. В. «Я встиг повоювати» // Вісник Переяславщини. – №25 (11311). – 09.04.2010.

33. Спогади Євтушенко Марії Панасівни від 03.11.1986 р. // Особистий архів автора.

34. Спогади Шевченка Григорія Петровича від 15.06.2011 р. // Особистий архів автора.

35. Спогади Кисіля Дмитра Миколайовича від 09.05.1984 р. // Особистий архів автора.

36. Спогади Шевченка Григорія Петровича від 15.06.2011 р. // Особистий архів автора.

37. Барабаш М. Я. І я будував міст через Дніпро // Вісник Переяславщини. – 16.12.2006.

38. Мельников С. И. Маршал Рыбалко. – К., 1984. – С. 137.

39. Спогади Грушецького Григорія Степановича від 30.01.2012 р. // Особистий архів автора.

Надежда Бойко

Строительство днепровского деревянного моста Козинцы – Зарубинцы по воспоминаниям очевидцев (октябрь 1943 года)

В статье исследуется строительство деревянного моста через Днепр Козинцы – Зарубинцы (Переяславский р-н Киевской обл.) в октябре 1943 года во время боев на Букринском плацдарме.
Ключевые слова: *Днепр, мост, строительство, Букринский плацдарм, Переяслав.*

Nadiya Boyko

The Construction of the Dnipro Wooden Bridge Kozyntsi – Zarubyntsi (October, 1943) in the memoirs of contemporaries and witnesses

In the article is research the building of the Dnieper wooden bridge Kozinci-Zarubinci (Pereyaslav district of the region) for the flashbacks of participants and eye-witnesses in October, 1943 during fights on Bukrin bridgehead.
Key words: *, bridge, nuilding, Bucrin bridgehead, Pereyaslav.*

Джерелознавчі та біографічні студії

УДК 94(477) «16/17» Кочубеї

Наталія Гаврилишина (м. Київ)

Маєтності роду Кочубеїв (ІІ половина XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): формування, господарство, географія

Досліджуються шляхи набуття представниками роду Кочубеїв основних землеволодінь та налагодження у них господарства. Через аналіз джерел в статті показано процес становлення основних маєткових комплексів та їх подальший розподіл між нащадками в ІІ половині XVII – 60-х рр. XVIII ст.

***Ключові слова**: Лівобережна Гетьманщина, Кочубеї, рангові землеволодіння, універсал.*

У ході козацької революції середини XVII ст. відбулися важливі зміни в становищі чільної соціальної групи козацтва – старшини. Основним чинником формування цього привілейованого прошарку була державна служба. Процес відокремлення старшини від основної маси козацтва яскраво спостерігається в економічній сфері, адже в ході війни відбувалася поступова ліквідація магнатських латифундій та їхній перерозподіл між козацькими урядниками. Перед старшиною відкривалися широкі можливості одержання рангових маєтностей за службу, їх примноження за рахунок займанщини і осадництва.

Кочубеї є яскравими представниками козацької аристократії, а тому процес набуття ними своїх землеволодінь відповідав загальним тенденціям в середовищі старшини. За нижню хронологічну межу нашого дослідження обрано період життя В.Л. Кочубея (бл. 1640-1708 рр.), який першим з роду почав отримувати рангові землі. Верхньою межею виступає Генеральний опис Лівобережної України, що був проведений в 1765-1769 рр., і містить найповнішу картину землеволодінь Кочубеїв.

Безпосередньо історією господарської діяльності Кочубеїв у Диканському маєтку займався П. Клепацький, який підготував докторську дисертацію з цієї теми [1]. В ході генеалогічних студій до питань економічної діяльності роду звертався В. Модзалевський. О. Лазаревський також торкався питань землеволодінь Кочубеїв. В сучасній історіографії до питань соціально-економічного розвитку Лівобережної України в ході власних досліджень зверталися В. Борисенко, О. Гуржій, В. Панашенко, О. Путро та інші.

Рід Кочубеїв, згідно легенди, походив з Кримського ханства, звідки на територію Гетьманщини потрапив їхній засновник Кучук-бей, що

Тріумфальна арка (сучасний вид).
Смт Диканька. Фото автора 2013 р.

охрестився під ім'ям Андрій. На цьому відомості про його особу закінчуються; припускають що він мав сина Леонтія Кочубея. Відомою постаттю роду став Василь Леонтійович Кочубей (бл. 1640-1708 р.), який вислужився до рангу генерального писаря в 1687 р., а потім генерального судді з 1699 р. Така генеалогічна легенда [2] побутувала і в Гетьманщині і в Російській імперії, передавалася нащадками.

Економічну основу існування козацтва та старшини становило службове землеволодіння, яке спочатку було умовним (службовим), а вже за Глухівськими статтями 1669 р. встановлювалась його спадковість. На жаль, не можна з точністю сказати, які землі були набуті Кочубеями найперше. Перші документально зафіксовані володіння В.Л. Кочубей отримує від свого тестя полтавського полковника Федора Жученка у 1680 р.: хату, ґрунти та частину лісу в селі Диканьці Полтавського полку [3]. Кочубей загачує греблю біля цього села, а потім звертається до гетьмана І. Самойловича в 1681 р. з проханням

Поштові листівки (кін. XIX ст.). Палац князя

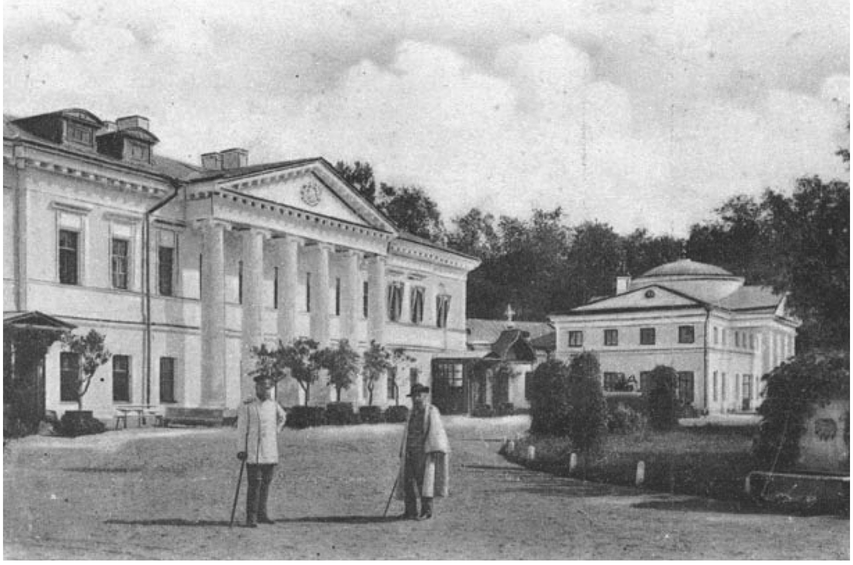

Головний фасад

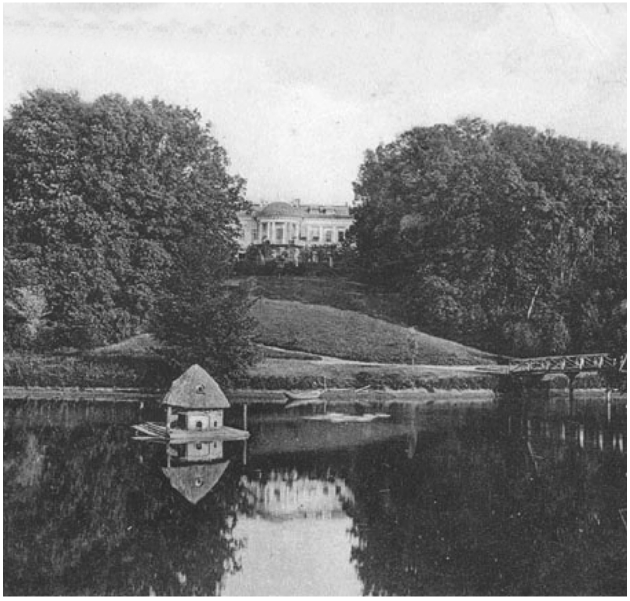

Вид на будівлю зі сторони ставка

Вид на будівлю зі сторони квітника

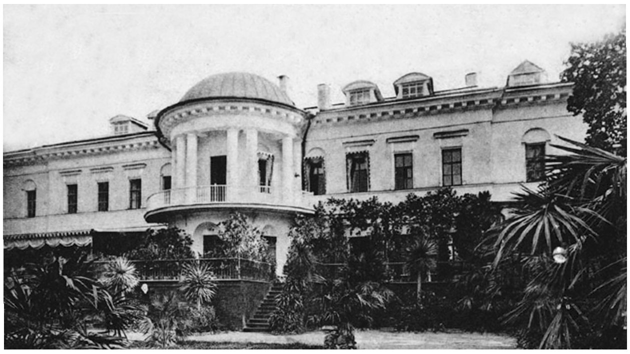

зайняти це місце [4], на що отримує стверджувальний універсал від 13 березня 1682 р. [5]. Але на цьому пільги Кочубея не обмежувалися, оскільки згодом, в 1683 р., було оголошено гетьманський наказ полтавському полковнику зі старшиною «не обременять повинностями людей Василья Кочубея», що проживають на диканській території під назвою «Ковалявка» [6].

Рангові маєтності Кочубей отримує вже перебуваючи на уряді генерального писаря з 1687 р. Йому надається універсал від 20 листопада 1687 р. та царська грамота (28 квітня 1688 р.) на право володіння селом Диканька Полтавського полку, селом Ярославець Ніжинскього полку та млинами на р. Ворсклі і р. Сеймі [7]. Окрім того, історик П. Павлович стверджував, що в цьому ж році І. Мазепа підтвердив генеральному писарю, придбане їм «плотинное займище на р. Ретик под. Дубовичами» [8]. Зовсім інші дані подає В. Модзалевський, наводячи універсал І. Мазепи від 12 травня 1699 р., за яким В.Л. Кочубей отримує село Дубовичі Ніжинського полку з усіма пожитками [9], що було цілком логічним у зв’язку з підвищенням Кочубея до уряду генерального судді. Іншу точку зору висловлював О.Лазаревський, який вважав, що Кочубей самовільно підкорив дубовицьких селян без гетьманського універсалу [10].

Наступний універсал був адресований на ім’я генерального писаря з усією канцелярією, згідно якого 7 січня 1689 р. вони отримували в розпорядження – містечко Городище з прилеглими

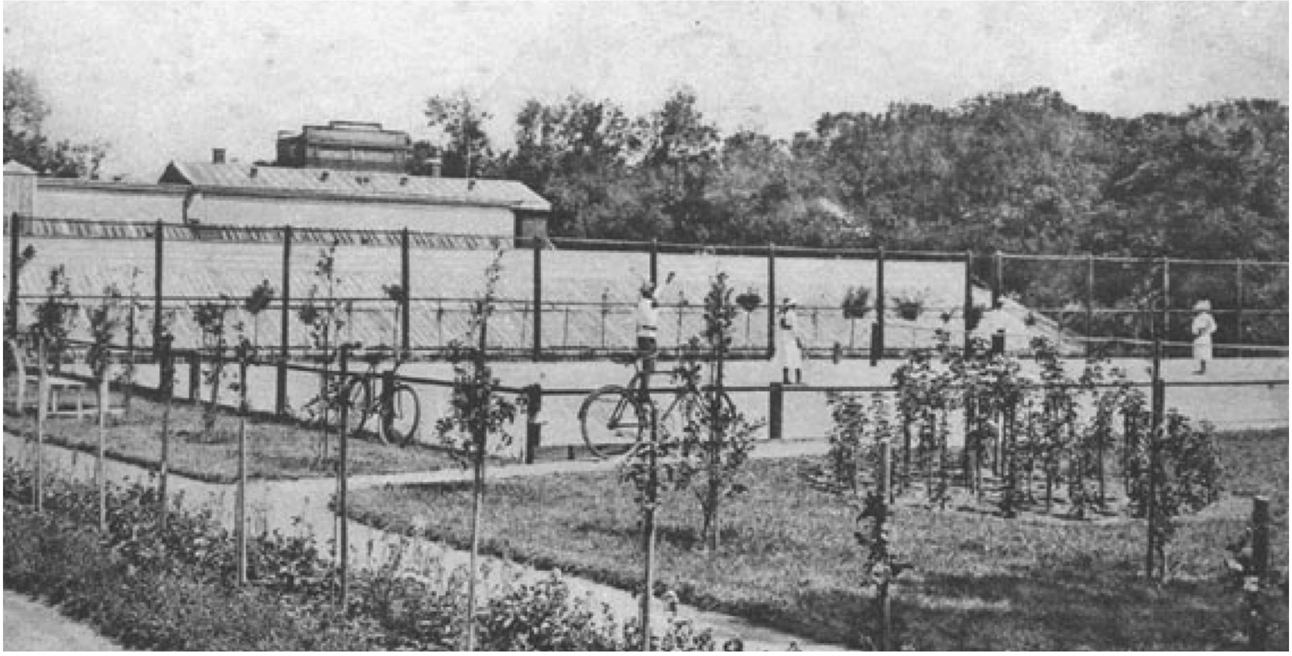

**Поштова листівка (кін. XIX ст.).
Тенісний корт на території Диканського маєтку князя В.С. Кочубея**

селами та млинами в Лубенському полку [11]. Це містечко перебувало в службовому, а не приватному володінні. По смерті В.Л. Кочубея воно не фіксується серед родинних земель. За писарські заслуги він також отримав універсал на село Рудяково (18 липня 1689 р.) [12].

Таким чином, переважну більшість землеволодінь В.Л. Кочубея становили рангові маєтності, які він отримав за службу. Практика показувала, що більшість рангових володінь залишалася за родиною навічно і передавалися у спадок. Про таку практику свідчить тестамент Ф. Жученка від 1707 р., в якому він заповідав доньці і зятеві своє село Жуки, хутір на Педасовій долині, дві слободи та угіддя в Полтавському полку [13]. Варто додати, що збереглися відомості про надання полтавським полковником в 1683 р. своїй доньці Любові, яка стала дружиною В.Л. Кочубея, вінового запису про передачу Орельського ґрунту в тому ж полку [14].

Підсумовуючи, варто зазначити, що поповнення земельного фонду родини відбувалося переважно через рангові надання за службу. Поряд із тим, для розширення своїх маєтностей Кочубеї використовували загально поширені на той час методи осадництва та спадкування. Крім того, згідно матеріалів Диканського родового архіву – В.Л. Кочубей проводив купівельні операції в цьому ж селі*.

14 липня 1708 р. В.Л. Кочубея та його свояка полтавського полковника І.І. Іскру було страчено за подання неправдивого доносу на І. Мазепу. Російський цар Петро І наказав обезголовити донощиків та позбавити родини всіх маєтностей. Імовірно неочікуваний результат подання доносів на гетьмана призвели до того, що В.Л. Кочубей не встиг скласти заповіт, або він не зберігся до нашого часу. Процес обеззе мелення родини тривав не довго, оскільки перехід І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII в ході Північної війни змінив політичні позиції та пріоритети старшини, крім того новообраним гетьманом став родич Кочубеїв – І.І. Скоропадський. Ці фактори, а також наполегливість вдови Любові Кочубей в справі повернення родинних земель, врешті увінчалися успіхом.

Згідно гетьманського універсалу від 15 грудня 1708 р. та царського указу від 3 березня 1710 р. родині поверталися маєтності в Полтавському полку – село Диканьку, слободу Нові Млини; в

* У ході попередніх досліджень, нами було здійснено спробу реконструкції початкового складу архіву та підрахунок купівельних операцій проведених В.Л. Кочубеєм та його нащадками в Полтавському полку (Скрипченко Н.А. Історія фамільного архіву Кочубеїв (ІІ половина XVII ст. – 1785 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIII. – С. 12 – 17.)

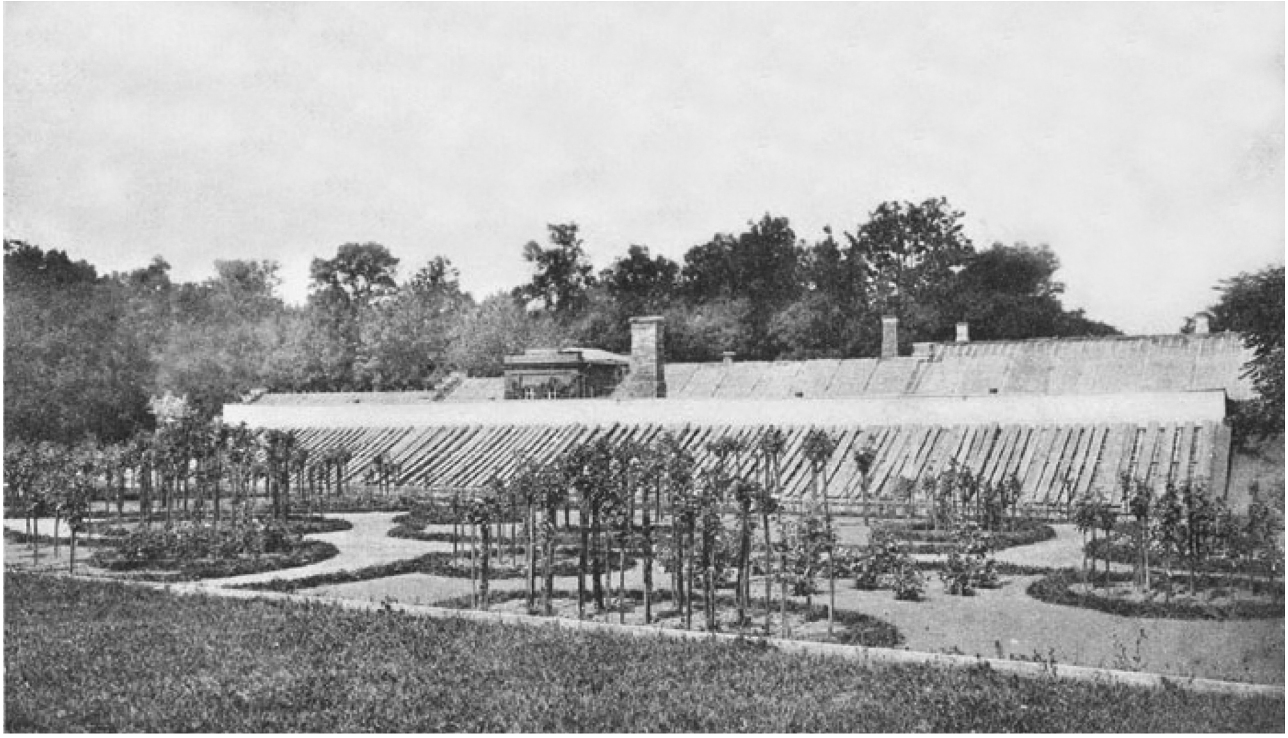

Поштова листівка (кін. XIX ст.).
Розарій, парники, оранжереї на території Диканського маєтку князя В.С. Кочубея

Ніжинському полку – село Ярославець, село Дубовичі, хутір (слободу) Ретик, село Змітнів, село Тиницю; в Стародубському полку – село Рудяков [15], хутір в селі Стайках, село Будка, слобода Улиця, слобода Знобовка. З царської грамоти випливає, що ці володіння були закріплені за страченим Кочубеєм «которіе де отець их имелъ, на те села и маетности наши, великого государя, жалованніе грамоти и крепости и прежних гетмановъ універсали те все воръ и изменникъ Мазепа забралъ к себе» [16]. Окремо вказувалося на повернення села Жуки, яке було надане за заповітом діда від 1709 р. у володіння внука Василя і обіцяно передати слободу Ловковщину (остаточно потрапила у володіння лише з 1718 р.) [17]. В тому ж указі повідомлялося про повернення «вновъ» Василю Кочубею село Кунашовку Ніжинського полку і село Стасовці Полтавського полку. Поряд з земельними володіннями родина відновлювала свої права над підлеглим населенням, яке було зобов’язане відбувати повинності, також Кочубеям поверталися млини, ґрунти і різні угіддя. Оригінал цієї грамоти з печаткою царя на золотому шнурі і за підписом графа Г. Головкіна зберігався в срібному ящику в родовому архіві в с. Диканька. Під час переписів маєтностей, які проводилися на території Гетьманщини, ця грамота та її копії завжди були основним доказом права власності на землі [18].

Наступним етапом поповнення земельного фонду Кочубеїв стала передача у їх власність володінь подружжя Іскрів, які було сплачено за борги. Любов Кочубей була рідною сестрою Параски Іскрівни, дружини страченого полковника, очевидно вона мала заборгованості перед родичами, бо передає знатному військовому товаришу В.В. Кочубею у володіння – двір в Полтаві на ринку з коморами (17 вересня 1714 р.). Уже після смерті Параски Федорівни і відсутності нащадків, Любов Федорівна звертається з проханням визнати її головним спадкоємцем над землями, що ними володіли Іскри. Таким чином з 14 червня 1716 р. Кочубеї заволоділи – Трибовським хутором, слободками Іскровкою в Ровнях Коломацьких та Демидівкою, а також іншими грунтами і угіддями в Полтавському полку [19]. Крім того від пані Іскрівни, 7 червня 1716 р. село Івончиці з двором і слободкою було передане Василю Кочубей, до яких того ж року додалися с. Івашки, с. Грабиновка та частина села Осмачки в Полтавському полку. Після ряду скарг полкової старшини через незаконне володіння цими землями Кочубеїв, їх було повернуто у володіння Полтавської міської ратуші (від 15 жовтня 1718 р.) [20]. Старшина також скаржилася царю, що:

«Кочубей з материю своею, имея в Полтавском полку болши десяти селъ, не велит подданимъ своимъ общих войскових и градских повинностей, как и другие, отдават» [21].

Отже, якщо підрахувати чисельність населених пунктів, що перебували у власності Любові, Федора та Василя Кочубеїв на 1716 р., то їх приблизна кількість складатиме – 11 сіл, 1 частина села, 8 слобод, 2 хутори. Крім того до їх рук потрапили прилеглі угіддя, ґрунти, ліси. Важко оцінити точну кількість та розміри їх маєтностей, адже окремі ґрунти через декілька років у джерелах значаться, як хутори, або ж слободи.

Речі побуту з палацу Кочубея. Експозиція Диканського історико-краєзнавчого музею ім. Д.М. Гармаша. Фото автора. 2013 р.

Як відбувався подальший розподіл маєтностей між синами генерального судді достеменно не відомо, але на 1724 р. бунчуковий товариш Федір Кочубей зазначається власником с. Ярославець в Ніжинському полку [22], також за свідченням місцевого священика у с. Дубовичі проживала Любов Кочубей разом з Федором і «по шляхах держала разбой» [23]. Припускаємо, що всі маєтності в Полтавському полку на той час дісталися В.В. Кочубею, який з 1727 р. був призначений полтавським полковником і став основним спадкоємцем батьківських земель. За час перебування на цьому уряді він отримав у тимчасове володіння містечко Решетилівка Полтавського полку і за сприяння свого тестя – гетьмана Д. Апостола, зміг повернути село Федорівку (20 серпня 1730 р.) [24]. За нашими підрахунками полковнику В.В. Кочубею вдалося лише в Полтавському полку здійснити більше 80 купівельних операцій. Очевидно Федір не мав дітей і помер раніше за Василя, то спадкоємцями земель стали діти полковника, їх у нього було дев'ять – 5 доньок та 4 сини. За усталеною практикою всі свої володіння полковник розподілив у заповіті (1743 р.) таким чином:

Старший син Семен в Полтавському полку отримав: село Жуки, село Стасовці, сільце Демидівку, сільце Іскровку Трибовську, село

Мідна ваза з палацу Кочубея. Експозиція Диканського історико-краєзнавчого музею ім. Д.М. Гармаша. Фото автора. 2013 р.

Регіональний ландшафтний парк «Диканський». Територія розташування палацу Кочубея (сучасний вид). Фото автора. 2013 р.

Портрети генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея

Автор:
невідомий
художник.
Техніка:
полотно, олія.
Дата створення:
XVIII ст.
Розмір: 69 х 55.
Зберігається
в Харківському
художньому музеї.

Автор:
невідомий
художник.
Дата створення:
копія поч. XIX ст.
з оригіналу.
Зберігається
в Полтавському
краєзнавчому
музеї.

Портрети полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея

Портрет Василя Васильовича
і Марфи Андріївни Кочубеїв.
Автор: невідомий художник.
Дата створення: кінець XVIII ст.
Зберігається в Полтавській
галереї мистецтв

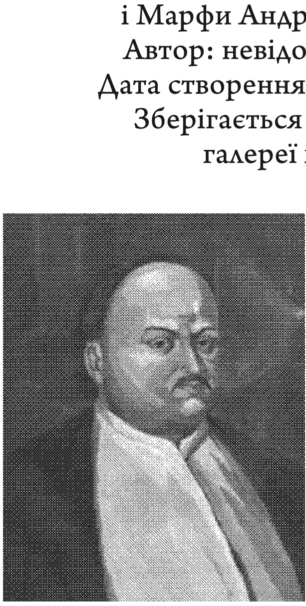

Автор:
худ. О. Подрєзов.
Дата створення:
копія з портрета
Невідомого
художника.
середини XVIII ст.
Зберігається в
Полтавському
краєзнавчому
музеї

Локовщину, «деревню Тамликъ», село Федорівку та п'ять хуторів;

Павло отримав маєтності теж в Полтавському полку: село Диканьку, село Нові Млини, село Іскровку Ровенську, хутір Кочубеївку та ще чотири хутори;

Василю в Ніжинському полку надано: село Ярославець, село Дубовичі, хутір Ретик; у Стародубському полку – сільце Стара Гута і Нова Гута;

Менший син Петро успадкував в Ніжинському полку село Кунашівка, село Тинниця, хутір «Песковскій», в Чернігівському полку – село Змітнев, в Переяславському – село Рудяков, в Стародубському – хутір на р. Братовці. Цікаво також, що він отримав двір в м. Києві на Подолі біля церкви Воскресіння Господнього [25].

Таким чином, виходить, що полтавський полковник В.В. Кочубей істотно примножує батьківські володіння, на 1743 р. у його власності перебувало18 сіл і 13 хуторів. Крім того його маєтності зосереджувалися в Полтавському, Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Переяславському полках. Батько заповідав дітям робити все можливе, щоб родові землі збереглися в середині клану, тому після смерті наймолодшого Петра в 1769 р., його маєтності розподіляються між старшими братами.

Успішну політичну кар'єру робить Семен Васильович Кочубей, який після отримання уряду ніжинського полковника в 1746 р., був призначений в 1751 р. генеральним обозним, найближчим за рангом старшиною до гетьмана К. Розумовського. У зв'язку з цим він отримує рангові володіння: місто Нові Млини, Конотоп та Борзну в Ніжинському полку (14 листопада 1751 р.) [26].

Якщо проаналізувати шляхи набуття Кочубеями маєтностей у приватну власність, то чисельно переважатимуть рангові маєтності, потім слідуватимуть спадкові і вінові землі. Старшина робила все можливе для того, щоб географічно укрупнити кордони своїх територіальних володінь. Найпоширеніший метод, який застосовували для цього Кочубеї, була купівля об'єктів нерухомого майна в підлеглих посполитих та козаків. На сьогодні збереглася інформація про купівельні операції не лише в Диканському маєтку, а й в селі Кунашівка (в період за 1708-1763 рр.) [27] та селі Ярославець (в період 1751-1772 рр.) [28]. За матеріалами Генерального опису Лівобережної України (1765-1769 рр.) стає зрозуміло, що практично всі зазначені вище володіння залишаються у приватній власності Кочубеїв.

Зміна правового становища козацької старшини сприяла його економічному зростанню. У родових маєтностях вони почали налагоджувати господарство. Понад це, старшина вкладала кошти в різноманітні прибуткові підприємства – млинарство, селітроваріння, виробництво горілки, пива, меду тощо [29]. Отримання старшиною пільг щодо торгівлі продуктами виробництва, часто носило персональний характер.

Товарний характер носив винокурний промисел, хоча В.Л. Кочубей під час допиту в 1708 р. запевняв, що винокуріння не приносить йому прибутку: «...а що в селах бывало горелка вышенкуется, тое все оборочалося в дворовые расходы...» [30]. Наприклад, полковник В.В. Кочубей мав по одному винокурному заводу в Полтавському та Ніжинському полках, а вся продукція реалізовувалася у власних шинках. Для порівняння, більше третини доходів в Україні за 1753-1754 рр. гетьман К. Розумовський отримав саме з винокурного промислу (всього 17 983 рублі 30 коп., а з них винокуріння – 5 360 рублів) [31]. Не дивно, що в 1759 р. гетьман дозволяє займатися цим промислом посполитим, генерального обозного С. Кочубея [32].

Серед інших промислів у маєтностях Кочубеїв було налагоджено виробництво селітри. В.Л. Кочубей мав завод в Диканьці, в якій на 1708 р. зберігалося 25 куф селітри. Продукція селітроваріння орієнтувалася на продаж, що видно із свідчення генерального судді: «...За селитру у п. Холодовича мает забратися ис шесть тысяч зол. чеховой монеты...» [33]. Старшина зводила в своїх маєтках гути і рудні, серед них

Особисті речі В.Л. Кочубея

1. Портрет В.Л. Кочубея. І пол. XVIII ст. Залізна бляха, олія, золото. Портрет виконаний за прижиттєвим оригіналом для Диканського маєтку Кочубеїв.
2. Жупан генерального судді. Україна. поч. XVIII ст. Сукно, срібна нитка.
3. Сорочка натільна, в якій був страчений В.Л. Кочубей. Україна. Поч. XVIII ст. Шовк.

Речі надійшли до колекції Полтавського краєзнавчого музею завдяки М.Я. Рудинському та В.М. Щербаківському (1919 р.)

Кочубеї, Лизогуби, Ломиковські, Прокоповичі та інші. У В.В. Кочубея був скляний завод в Стародубському полку, який на середину XVIII ст. залишається в руках старшого сина [34]. Поміж тим провідним заняттям залишалося бортництво, одні з найбільших пасік Кочубеї мали в с. Жуки та с. Стасівці [35]. Старшина також зберігала за собою право на безмитне виробництво та продаж меду.

Відомо, що одним з найприбутковіших занять для старшини, було товарне тваринництво. На

допиті 1708 р. суддя В.Л. Кочубей заперечував своє багатство і торгівлю волами: «А що многіе особы розумеют быти у мене великіе скарбы, то тое кладут речъ мне тесную, не розсуждаючи, же мне не дали того способу, абыи умелъ з скарбу багатитися, *волов гона до Гданска не отправлялем* [*курсив* – С.Н.] и горелок так достатне не робилем» [36]. Хоча ці заперечення про відсутність факту продажу можна поставити під сумнів. Сам генеральний суддя не заперечував продажу овечої вовни і його нащадки далі займалися вирощуванням овець в економіях Полтавського полку (у с. Диканька (3 496 голів [37]), у с. Жуки (2 463 голови [38]) та ін.). Товарний характер носило розведення коней сином генерального судді Василем, який мав на хуторі під Полтавою завод, звідки в 1720 р. було викрадено 60 кращих коней [39]. Фактом розведення великої кількості худоби є згадки про пасовища та скирти сіна, що заготовляли в економіях Кочубеїв.

Старшина тримала господарство в порядку, перекладаючи ці функції на своїх надвірних урядників, але постійно намагалась слідкувати за правильним виконанням їхніх обов'язків. С.В. Кочубей прохав гетьмана К. Розумовського дозволити йому відлучитися в свою економію, яка «за глазами хозяина преведена въ немалое неустройство и безпорядок» [40]. У всіх рангових та приватних маєтностях Кочубеїв, посполите населення виконувало різні повинності, але в джерелах часто фіксується процес залучення до відробітків рядових козаків. В уже згаданих нами чолобитних полкової старшини на знатного військового товариша В.В. Кочубея в 1718 р., висувалися претензії в тому, що він мав у своєму підпорядкуванні 20 козаків [41].

Підсумовуючи, можна сказати, що представники роду Кочубеїв переселившись на територію Лівобережної України почали налагоджувати систему власних землеволодінь за рахунок отримання рангових володінь, які переходили у їх власність за виконання державної служби. Як ми побачили, додатковими методами для розширення кордонів маєтностей Кочубеїв стали: займанщина, осадництво, спадкові і вінові володіння, а також купівля. Впливовим фактором економічного зростання роду були кар'єрне просування до верхніх щаблів влади та вигідні родинні зв'язки. Після тимчасової втрати земель в 1708 р., Кочубеї відродили свої права на них і закріпили їх за собою і нащадками. Більшість із земель отриманих Кочубеями у XVII – XVIII ст. значилися за ними до кінця XIX ст. Рід Кочубеїв перетворився на великих землевласників, що дозволило їм стати одним із найвідоміших кланів Гетьманщини, а згодом і Російської імперії. Отримуючи ряд привілеїв, вони змогли налагодити у своїх економія товарне виробництво, що перетворювало Кочубеїв в дуже заможних представників старшинської верстви. Звісно, політика набуття ними земель не була специфічною, а скоріше загальноприйнятою в їх колах, що дозволяє ще раз підтвердити окремішність старшинської верстви від решти козацтва.

Джерела та література

1. Клепацький П.Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв. Т.1. Документи маєткові (гетьманські універсали, царські грамоти, жалувані грамоти, акти судові, листи купчі й мінові, духівниці та інші). – Полтава. 1928. – 229 арк.; Клепацький П.Г. Матеріали до історії Диканського маєтку Кочубеїв. Т.ІІ. Ч.2. Документи фінансового й господарського характеру. – Полтава. 1928. – 140 арк.; Клепацький П.Г. Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від половини XVII до половини XIX ст. (переважно в 1786 – 1835 рр.). Полтава. 1928. – 209 арк.

2. Общий гербовник дворянських родов Всероссийской Империи. – Ч.3., 1799. – С. 49-50.

3. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. Х, спр. 8438, арк. 15.

4. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8434, арк. 23.

5. Там само, арк. 20.

6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 1071, оп.1, спр. 4, арк. 133.

7. Модзалевський В.Л. Малоросийский родословник: в 5 т. – К., 1910. – Т. 2. – С. 524

8. Павлович П.А. Село Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губернии. – 1903. – С. 8.

9. Модзалевський В.Л. Малоросийский родословник. – С. 526

10. Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. Полк Ніженський. – К. 1893. – Т. 2. – С. 393-395.

11. ДАПО, ф. 1071, оп. 1, спр. 2, арк. 41.

12. ДАПО, ф. 1071, оп.1, спр. 3, арк. 9.

13. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8438, арк. 54.

14. Там само, арк. 23.

15. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729 – 1730. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. – С. 69.

16. Там само. – С. 69.

17. Там само. – С. 68.

18. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8434, арк. 59-62.

19. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – С. 71-72.

20. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – С. 121.

21. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – С. 124.

22. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК України.), ф. 51, оп. 3, спр. 1436, арк. 1 – 2.

23. Лазаревський А. Описание Старой Малоросии. Полк Ніженський. – С. 393-395.

24. ЦДІАК України, ф.51, оп. 3, спр. 20037, арк. 31-31 зв.

25. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8438, арк. 106-113.

26. ЦДІАК України, ф. 269, оп.1, спр. 332, арк. 15.

27. Российский государственный архив древних актов (дальше – РГАДА), ф. 1445, оп. 1, д. 87, 17 л.

28. РГАДА, ф. 1445, оп. 1, д. 116, 59 л.

29. Щербак В. Козацька старшина в період Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. // Батуринські читання, 2007. – С. 289-290.

30. Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 407.

31. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія в 2-х частинах – К.: ДАКККіМ, 2008. – Ч.І. – С. 47

32. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 15592, 4 арк.

33. Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 406-407.

34. ІР НБУВ, ф. Х, спр. 8438, арк. 110.

35. Там само, арк. 109.

36. Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 407.

37. ЦІДАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 454, арк. 84 зв. – 93.

38. Там само, арк. 63 зв. – 67 зв.

39. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в ІІ половині XVII ст. – К.: Наукова думка. – 1986. – С. 64-67.

40. ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 2769, арк. 2.

41. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. – С. 121.

Наталия Гаврилишина

Владения рода Кочубеев (II половина XVII – 60-е годы XVIII в.): формирование, хозяйство, география

Исследуются пути приобретения представителями рода Кочубеев основных землевладений и процесс налаживания в них хозяйства. Через анализ соответствующих источников в статье показан процесс становления основных усадебных комплексов и их последующее распределение между потомками во II половине XVII – 60-х гг. XVIII вв.

Ключевые слова*: Левобережная Гетманщина, Кочубеи, ранговые землевладения, универсал.*

Natalia Gavrilishina

The estates of the Kochubeys family (the two half of the XVII century – 60`s of the XVIII century): form, housekeeping, geography

There is research about the ways of the obtaning by members of Kochubey family the primaries ownerships of lands and organize the economy there. Analising certain sourses in this article shows the process of form the primaries estates complexes and their further distribution between descendants during the two half of the XVII century – 60`s of the XVIII century.

Key words: *Left-Bank Hetmanate, Kochubei's Family, the grades landownerships, decree.*

УДК 37 (477.85)(092)

Олександр Залуцький (м. Чернівці)

Творчо-мистецька діяльність Сидора Воробкевича у контексті національно-культурного життя Буковини другої половини XIX століття

У статті розглядається культурно-просвітницька діяльність буковинського композитора Сидора Воробкевича в контексті процесу розвитку української музичної культури краю, прагнення об'єднання усіх українців в єдину українську державу.

Ключові слова: *С. Воробкевич, Буковина.*

Сидір Іванович Воробкевич [05.05. 1836 –19.09. 1903], псевдонім – Данило Млака, Демко Маковійчук, Морозенко, Семен Хрін, український письменник, композитор, педагог, священик, музично-громадський діяч. Народився і помер у Чернівцях. Усе життя митця, його багатогранна творча діяльність (письменницька, композиторська, пісенна, музична, духовна) головним чином була спрямована на просвітництво українців, розвиток їх національної культури, об'єднання усього українства в єдину спільноту. З нагоди 110-річчя з дня смерті композитора С. Воробкевича автор ставить за мету проаналізувати його творчо-мистецьку діяльність та визначити її роль у контексті національно-культурного життя Буковини.

Культурно-просвітницькі «університети» Ісидора розпочалися ще у ранньому віці, коли після смерті батьків що проживали у Чернівцях, йому довелось перебратися до провінційного містечка Кіцманя, де його подальшим вихованням опікувалися рідна бабуся Параскева (прогресивна, освічена жінка, яка першою виявила музичну обдарованість онука), дідусь Михайло (місцевий священик, рід якого походив з Литви), який навчив Ісидора читати й писати українською мовою та дядько Василь Юзорковський (Юзорківський) виходець з Наддніпрянщини [10, с.6]. У цьому сімейному оточенні, де панувала щира патріотична атмосфера, у великій пошані була рідна українська мова, народна пісня, міцно зберігалась історична пам'ять про багатовіковий національний гніт українців у різні історичні періоди, боротьбу народних самооборонців і визволителів, прищеплювалась любов до рідного краю, яка й сприяла різносторонньому розвиткові юнака, пробуджувала національну свідомість майбутнього митця.

Як засвідчує автор монографічного видання «Сидір Воробкевич» Марія Білинська, хлопець з юнацьких років захоплювався не лише народною творчістю і музикою, а мав хист й до поезії та живопису. У рукописах його літературних і музичних творів, у власному щоденнику зроблено багато ескізів, рисунків олівцем, тушшю, акварельних пейзажів, портретів і навіть карикатур, що засвідчують його неабияку обдарованість у галузі образотворчого мистецтва [2, с.7]. Отже, майбутній митець з дитячих років зростав творчою особистістю, прагнув усебічного розвитку, незважаючи на те, що соціальні умови для простих людей на той час були малосприятливими. Однак, велика тяга до навчання, бажання проявити свою творчу натуру, рухали поступово, крок за кроком майбутнього митця до заповітної мрії своїм талантом прислужитися українському народові.

Успішне навчання у Кіцманській чотирьохрічній початковій школі та вищих класах Чернівецької гімназії дали змогу Сидору вступити на навчання до Чернівецької духовної семінарії, де окрім обов'язкових богословських занять він відвідував хоровий і літературний гуртки, а весь вільний час присвячував музичній самоосвіті, вивчаючи творчість всесвітньовідомих композиторів і музикознавців. Але більш за все його захоплювала література, фольклор, в яких простежувалася історія української музично-пісенної культури. С.Воробкевич самотужки, з великим інтересом вивчав творчість українських письменників Т.Шевченка, І.Котляревського,

М.Гоголя, Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка та інших. Під впливом прочитаного, сформованих переконань самостійно займався збиранням і вивченням народних пісень, музичного фольклору мандруючи Буковиною.

Важливу роль у формуванні світогляду Воробкевича відіграло його знайомство з відомими галицькими діячами Я.Головацьким, Б.Дідицьким, Ю.Никоровичем, через яких буковинський митець пізнав творчість М.Шашкевича, Й.Устияновича, а в 1863 р. у видавництві «Галичанин» опублікував вісім своїх віршів під назвою «Думки з Буковини», які були радо сприйняті галицькими українцями. Їх творча співпраця придала митцеві прагнення, снаги й надалі друкуватися у газетах і журналах Галичини й Буковини, як зокрема, в «Правді», «Зорі», «Вечорницях», «Слові», «Родимому листку», де свої публікації він зазвичай підписував псевдонімами: «Данило Млака», «Данило Маковійчук», «Сирота з Буковини» та ін. [2].

Пізніше, учителюючи у Давидівцях і Руській Молдовиці – сільській місцевості Буковини, вивченню народної творчості Воробкевич приділив особливу увагу: «…він пильно простудіював доступні йому збірники народних пісень М.Максимовича, Вацлава з Олеська, Жеготи Паулі, А.Єдлічки, Ф.Саломона, краще й глибше пізнав життя і побут буковинських селян, а в результаті довголітньої праці по збиранню й вивченню буковинських народних пісень написав і видав у 1865 р. наукове дослідження «Наша народна пісня». Народну пісню, якій Воробкевич придавав надзвичайно великого значення у вивченні своєї національної історії, культури називав «талісманом, що відкриває таємниці минулого» [2, с.8]. В одному з листів до Данила Танячкевича, львівського культурного діяча він писав: «Я, мій братчику-орлику, збирав і писав народні пісні через близько 15 літ, не знав я ні мук ні трудів, лазив у низьку хатчину, під бідну солом'яну стріху, честував сліпого лірвака і музику складав…» [10, с.7].

Аналізуючи зібрані й надруковані фольклорні варіанти пісень у збірниках різних авторів, Воробкевич дійшов висновку про ідентичність багатьох із них: «Аж тоді я пізнав, – писав він у листі до Я.Головацького у 1866 р., – що руська, (тобто українська – прим. авт.) пісня із наддніпрянської України, Поділля й Галіції не зважала на Дністер, не зважала на границю, но перелітала зозулькою сизою, зацвіла калиною червоною і в нашій Буковині, а піснелюбний народ буковинський плекав її, як квітку з рідного поля, як дитину рідненьку, і казав: се наша пісня». Такий аналіз зміцнював переконаність С.Воробкевича в тому, що буковинський край є споконвічною українською землею з єдиною мовою і культурою [18, с.15]. Зібрані С.Воробкевичем на Буковині українські народні пісні при сприянні Головацького увійшли до тритомника українського фольклору, який вийшов у 1878 р. в Москві під назвою «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», і став вагомим внеском у вивчення світової фольклористики) [там само, с.18].

Як зазначав сучасний дослідник пісенної спадщини С.Воробкевича А.Кушніренко він не тільки збирав, досліджував народні пісні, обробляв їх, а «... створював своєрідні хорові в'язанки («кводлібети») з українських народних пісень, такі як «Українська кадриль», «Вінок, сплетений з 36-ти різних квіток» тощо. У них композитор об'єднував пісні різних регіонів України (наприклад «Їхав козак за Дунай», «Бодай ся когут знудив», і «Дівка в сінях стояла», «Верховино, світку ти наш»), і намагався якомога активніше популяризувати їх серед місцевого населення, міської інтелігенції, яка тоді частогусто онімечувалася і забувала рідну пісню, рідну мову. В такий спосіб Воробкевич прагнув втілювати в життя ідею єднання всіх українців» [13, с.4]. А це мало на той час для буковинців неабияке значення у формуванні їхньої національної самосвідомості.

Поворотним етапом у житті С.Воробкевича стало його повернення до Чернівців й призначення у 1867 р. викладачем музики і співів у Чернівецькій семінарії, де окрім проведення уроків він керував ще й новоутвореним хором.

Невдовзі, відчувши брак необхідних фундаментальних знань він в скорому часі відбув до Віденської консерваторії для удосконалення композиторської й регентської майстерності, а у вільний від навчання час відвідував концертні зали й театри, збагачуючись здобутками європейської культури. По закінченні навчання С.Воробкевич отримав диплом викладача співу та регента хору, і, повернувшись на Буковину, в 1869 р. його призначили професором музики і співів Чернівецького теологічного інституту, духовної та учительської семінарій, а з 1875 р. – професором теологічного факультету Чернівецького університету.

Отже, просвітницька діяльність митця полягала не тільки у просвітництві інших, він й сам,

особистим прикладом демонстрував оточуючим як потрібно систематично працювати над фаховим й особистісним самовдосконаленням.

Повернувшись до рідного краю, С.Воробкевич продовжував сприяти щонайменшим проявам духовного пробудження української спільноти краю, сподіваючись, що вони протидіятимуть політиці так званих румунізаторів, які, за його свідченням, намагалися поширити свій вплив «поза Прут аж до Дністра». Тому, слідом після створення у Чернівцях австрійських музичних організацій «Gesangverein» («Співацьке товариство» 1859 р.), «Der verein zur förderung der toncust in der Bucovina» («Товариство сприяння музичному мистецтву на Буковині» 1862р., у 1869 р. у буковинському краї виникає перше українське громадянсько-культурне товариство «Руська бесіда». Митець зразу ж цю подію означив написанням урочисто-піднесеного віршапісні «Збудилась Русь» («Чом красна Буковина»). Ця пісня швидко набрала широкого розголосу в містах і селах краю як твір, який стверджував пробудження в українців Буковини національного духу й свідомості.

Варто зазначити, що утворене культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», одним з найактивніших її діячів якого був Сидір Воробкевич, проіснувало аж до 1940 р., і стало прикладом виникнення ще низки українських товариств на Буковині, як наприклад, «Руська рада», «Согласіє» (1870 р.), «Братній союз» (1871 р.) товариство українських студентів «Союз» (1875 р.), «Руське літературно-драматичне товариство» (1884 р.), «Руська школа» (1887 р.) «Буковинський боян» (1899 р.), «Руський міщанський хор» (1901 р.), реорганізований із «Буковинського бояна», «Товариство плекання української пісні, музики і штуки драматичної» (1905 р.), «Буковинський кобзар» (1920 р.), реорганізований із «Руського міщанського хору», «Мужеський хор при міщанській читальні» (1930 р.) та інші, які відіграли вирішальну роль у національному відродженні української культури у буковинському краї.

Товариство «Руська бесіда» неодноразово організовувало концерти, на яких звучали твори лише українських композиторів або звучала лише українська пісня. Гортаючи сторінки «Буковинської газети» за 1878 р. № 10, читаємо: «Пісні Сидора Воробкевича вириваються із самого серця композитора»…, або «Українські пісні – широкі, сумні, яскраво забарвлені, гарні, вони – перлина слов'янського народного багатства, – писала «Черновітцер цайтунг» за 1891 р. № 209 з нагоди концерту української музики композиторів М.Лисенка, О.Нижанківського, С.Воробкевича.

Визначна роль у товаристві відводилась Воробкевичу по редагуванню українських книжок, календарів, що готовились до видання та підготовці постановок вистав аматорськими театрами. З його ініціативи було утворене товариство українських студентів «Союз», хор якого вів активну концертну діяльність й часто популяризував творчість С.Воробкевича [9]. Отже, творчість С.Воробкевича, його національні прагнення й устремління мали продовження у творчій діяльності молодшої генерації представників української музичної культури. До цієї когорти належали і студентські мандрівні групи, про які свого часу гаряче відгукувався Іван Франко, який сам брав у них участь. «Запам'яталася буковинцям подорож, здійснена чернівецькими студентами у 1887 році під час своїх канікул в кількох містечках і селах. До програми концерту входили переважно вокальні твори С.Воробкевича, зокрема «Чом красна Буковина», «Там, де Татран круто в'ється», «Ой дівчино, ти рибчино», «Задзвенімо разом, браття», «Якби знала», «Згадай мене мила». Цю пісню Воробкевич написав спеціально для студентів-мандрівників повідомляла газета «Буковина» за 1887 р. від 28 серпня. «Молоді й дужі голоси доносили рідну пісню до найглухіших закутків краю, пробуджували дрімаючі серця і душі, й відігравали помітну роль в національно-культурному русі, в пропаганді української пісні й музики» [9, с.35-36].

Перебування С.Воробкевича у товаристві «Руська бесіда» стимулювало і його творчість, як літературну так і музичну. Він друкував свої твори в різних буковинських виданнях «Буковинська зоря», «Месяцеслов буковинсько-руський» (пізніше назва – «Буковинський православний календар»), «Родимий листок», і як відзначають сучасні відомі вчені-воробкевичезнавці П.Никоненко й М.Юрійчук, це мало важливе значення в контексті розвитку усього літературно-культурного процесу на Буковині, яке заповнювало утворену прогалину, зумовлену тим, що Ю.Федькович у тому часі активної участі у літературному житті краю не брав.

Увесь період діяльності С.Воробкевича у «Руській бесіді», як у ролі постійного члена то-

вариства, так і з 1880 по 1883 рр. – його голови, а з 1887 р. – почесного члена товариства, був присвячений культурному просвітництву й боротьбі з москвофільськими тенденціями, які шкодили втіленню української ідеї про об'єднання усього українства [18, с.26].

Важливою подією у житті митця була його поїздка делегатом історико-археологічного з'їзду у 1874 р. в місто Київ, де С.Воробкевич познайомився з багатьма відомими громадсько-культурними діячами, спілкуючись з ними на різноманітні актуальні теми й відгукнувся написанням низки творів, серед яких чоловічі хори «На красній Україні, на березі Дніпра», «Цар ріка, наш Дніпро», «Я родився над Дніпром» [9, с.22-23]. Тут Воробкевич зустрічався з Я.Головацьким, професорами Московського університету й Московської консерваторії Н.О.Поповим, Д.В.Розумовським, з якими в подальшому листувався й підтримував творчі зв'язки. Таким чином творчі горизонти С.Воробкевича не замикалися тільки на Буковині й в Україні, а й далеко за її межами. Про популярність фігури Воробкевича на сході України засвідчує, наприклад, лист учителя Лубенської гімназії з Полтавщини Л. Долинки, який 1 жовтня 1874 р. просив митця надіслати свої твори і запевняв, що його там «знають і цінять як поета й композитора» [18, с.28]. Отже, твердження самого С.Воробкевича, про те що його пісні можна почути «і над Дунаєм, і над Дніпром, у Сербії, в Галичині та інших сторонах», підкріпляються красномовними фактами.

У другій половині XIX ст. мистецьке життя краю стало ще жвавішим і змістовнішим. На Буковині широко розгорнулася концертна діяльність новоутвореним «Руським літературно-драматичним товариством» (1884 р.) під головуванням Сидора Воробкевича, яке крім постановок українських п'єс з народного життя, влаштовувало концерти-лекції про театр і музику. Так наприклад у 1886 р. Буковина широко вшановувала пам'ять великого Кобзаря, а далі уже стало традицією щорічно влаштовувати великі музично-літературні вечори на честь Т.Шевченка, М.Шашкевича, Ю.Федьковича, програми яких складалася переважно з творів українських композиторів, які писали музику на слова цих поетів, письменників. У даному контексті варто зазначити що С.Воробкевич був одним із перших серед західноукраїнських композиторів хто почав писати музику на безсмертну поезію Т.Шевченка. Серед численної кількості написаних композитором різножанрових вокально-хорових, інструментальних, духовних творів – 12 чоловічих хорів написано ним на слова великого поета [9, с.24]. У 2011 р. ці твори, перевидані у видавництві Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича для використання у навчально-виховних цілях студентів-музикантів [16].

Вагому роль у популяризації мистецьких здобутків краю відіграв заснований С. Воробкевичем у 1877 р. літературний альманах під назвою «Руська хата», який мав загальноукраїнське значення, оскільки під її спільним дахом друкувалися як буковинські, галицькі, так і наддніпрянські письменники, що було у той час, коли на Буковині переважала чужа німецька мова й культура, прогресивним кроком.

У 1899 р. на базі «Руського літературно-драматичного товариства» був заснований «Буковинський боян», який ставив за мету «плекати руську пісню, музику і штуку драматичну», якомога масовіше представляти українське мистецтво, об'єднувати усіх «співолюбивих русинок і русинів» писала газета «Буковина» 16 квітня 1899 року. Саме це товариство ініціювало приїзд на Буковину у 1903 і 1904 рр. М. В. Лисенка та відкриття невдовзі у Чернівцях української музичної школи його імені [9, с.51-58]. Хорові колективи даного товариства активно пропагували твори М.Лисенка та зразки творчості українських композиторів М.Вербицького, А.Вахнянина, В.Матюка, Ф.Колесси, С.Воробкевича та ін.

Концертна діяльність чернівецьких товариств, як і розвиток усього українського культурного життя на Буковині нерозривно пов'язані з іменем С.Воробкевича, чиї твори поширювались в усіх західноукраїнських землях і ставали популярними серед народу. Без його творів не обходився жодний концерт, що організовувався українськими музичними товариствами.

Окрім написаної тільки понад 600 різної за жанрами музики, численної кількості літературних поетичних й прозових творів Сидір Воробкевич був одним із засновників науково-популярного лекторію, де сам особисто читав публічні лекції з історії музики з циклом статей «Наші композитори». Ґрунтовно описана ним творчість відомого російського композитора М.Глинки, західноукраїнського композитора М.Вербицького, який «вивів музику в Галичині

з «ембріонального стану» й оснастив її глибоко патріотичними настроями й оптимізмом, йдеться у дослідженнях М.Білинської [2, с.14-15], К.Демочка [9, с. 19-29], в чому також простежуються просвітницькі тенденції митця.

Сучасний вчений філолог П.Рихло у своєму дослідженні творчості австрійського поета, перекладача середини XIX ст. Й.Г.Обріста, віддаючи йому данину пам'яті, як одному з перших європейських митців хто торкнувся безсмертної поезії Т.Шевченка, переклавши їх на німецьку, вказує на чималу допомогу у цій справі його тодішнього приятеля С.Воробкевича [22, с. 231].

«Працюючи з шкільною молоддю, Воробкевич постійно відчував відсутність педагогічної і методичної літератури. Тому він, як і його творчий побратим Юрій Федькович сам складав і публікував пісенники й невеличкі підручники для народних шкіл. Це були перші українські зразки такої літератури на Буковині» [2, с. 14].

Принагідно нагадати, що перший підручник музики й співу, підготовлений Воробкевичем був виданий німецькою мовою ще у 1869 р., він кілька раз перевидавався, і був запроваджений майже в усіх школах Буковини. У цих роках вийшов і його підручник з Гармонії та дещо пізніше «Співаник для шкіл народних», у якому чітко простежувалися основні завдання, що стояли перед народною освітою по естетичному вихованню молоді, які ґрунтувалися в першу чергу на викладанні в школі рідною мовою на основі рідної музики і пісні [18, с. 24].

«Певна заслуга належить С.Воробкевичу і в справі розвитку культурних традицій молдавського та румунського народів. Він із симпатією ставився до румунського народу та його культури. На основі зразків румунського пісенного фольклору створив чимало оригінальних композицій і пісень, які друкувалися у тогочасній періодиці та музичних збірниках і лягли в основу «Збірника пісень» для румунських шкіл». Прогресивна громадськість Румунії ще за життя композитора визнавала його заслуги у зміцненні культурно-мистецьких зв'язків двох сусідніх народів [18, с. 36].

Постійна праця над самовдосконаленням, підвищенням свого загальнокультурного й фахового рівня було життєвим кредо С.Воробкевича. Але це не було основною його метою. Уся його плідна діяльність була спрямована на просвітництво українців Буковини, боротьбу його за свої національні інтереси.

Під безпосереднім керівництвом С.Воробкевича та на його творчості виховувалось багато музикантів й діячів мистецтва. Серед них – композитор і музикознавець зі світовим ім'ям Евсевій Мандичевський, фольклорист і композитор Порфирій Бажанський, основоположник румунської класичної музики Чіпріян Порумбеску, оперний співак, диригент і композитор Костянтин Шандру та багато інших.

Висвітлюючи багатогранне поле творчості Сидора Воробкевича на тодішніх мистецьких теренах Буковини, не можна обійти увагою його плідну культурно-просвітницьку діяльність, яку помічали якби зі сторони. З цього приводу є прикметними й аргументуючими слова відомого музиканта і педагога, композитора, голови першого музичного товариства у Чернівцях з 1874 р., директора музичної школи, чеха за національністю Адальберта Гржімалі, в особі якого буковинці мали вагому підтримку щодо розвитку багатонаціональної культури у краї. Буковинські українці з повагою і любов'ю ставилися до свого «брата-слов'янина», котрий постійно проявляв щирі симпатії до українського народу та його культури. І хоча він керував німецьким Товариством на Буковині 30 літ, все ж виступав проти насильницького насаджування німецької культури у багатомовній Буковині. «Німецька культура добра річ, якщо її розуміють. Але вона повинна увійти в життя населення вільно, непомітно» [16, с. 72]. Тобто митець свято вірив у те, що настануть часи, коли кожна нація, кожна особистість буде мати можливість розвивати себе, свою культуру, зберігати і примножувати свої культурні традиції, жити у вільній і незалежній демократичній державі. Він зауважував, що в краї з часом з'являться такі мистецькі діячі, які піднімуть на належний рівень національні гілки музичного дерева. Для цього він закликав бути з народом, розуміти його душу. «Успіху досягне той, хто не вважає себе вищим за свій народ. Такими уже є Воробкевич, Мандичевський, Флондор». Отже, як бачимо, діяльність С.Воробкевича, як одного із перших українських митців на Буковині була настільки вагомою, що саме він, як ніхто інший, живив українське національне дерево пробудження, становлення й розвитку музичної культури у буковинському краї [16, с. 74].

Однак, творчість С.Воробкевича за радянських часів дискримінувалася за приналежність його до духовного сану, і тривалий час залиша-

лась малодослідженою. «Відкрив» її заново світу для нинішніх і прийдешніх поколінь лауреат Шевченківської премії, літературно-мистецької премії імені С.Воробкевича Андрій Кушніренко. Він здійснив музичну редакцію творів митця, підготовив концертну програму з 25 хорових творів з хором Державного заслуженого Буковинського ансамблю пісні і танцю, яка прозвучала в органній залі Чернівецької обласної філармонії у лютому 1993 р. під його орудою, і записана фірмою «Мелодія» та видав два томи (1996, 2003 рр.), в яких містяться понад 100 творів під назвою «Хорові твори С.Воробкевича» [14, с.535-536]. Така повага до творчості С.Воробкевича є свідченням того, що його творчість не втратила своєї художньо-естетичної вартості й у наш час.

Під безпосереднім керівництвом народного артиста України, художнього керівника літературно-мистецького вечора «Жайвір Буковини» Андрія Кушніренка 5 травня 2011 року в Чернівцях відбулося відзначення 175-ї річниці від дня народження Сидора Воробкевича. У ньому брали участь художні колективи заслуженого академічного Буковинського ансамблю пісні і танцю, академічного камерного хору «Чернівці», хорового колективу училища мистецтв імені С.Воробкевича, академічного симфонічного оркестру, окремі солісти-виконавці й майстри літературнорозмовного жанру. Фінальній події, що проходила у концертній залі Чернівецької обласної філармонії передували різноманітні тематично-літературні вечори, зустрічі з письменниками, книжкові виставки в закладах культури та освіти області, урочистий мітинг і покладання вінків представниками влади й громадськими організаціями до погруддя С.Воробкевича, панахида на міському кладовищі де покоїться прах славетного буковинця, урочиста академія для студентів і викладачів Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича, й нагородження кращих буковинських художників літературно-мистецькою премією імені Сидора Воробкевича.

Восени (13-14 жовтня) 2012 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича пройшла Всеукраїнська наукова конференція «Сидір Воробкевич і український літературно-мистецький процес ХІХ –ХХ століть», присвячена ювілейній даті від дня народження митця за участю відомих вітчизняних науковців. Окрім участі у роботі в літературних і мистецьких секціях конференції її учасникам відділом рідкісної книги наукової бібліотеки ЧНУ імені Ю.Федьковича була представлена виставкова експозиція друкованої продукції, пов'язаної з творчістю митця та презентація нової книги Петра Никоненка (м. Ніжин). «Буковинський Жайвір: Сторінки життєпису Сидора Воробкевича».

1 грудня 2012р. у Чернівцях пройшов хоровий конкурс імені Сидора Воробкевича за участю аматорських хорових колективів буковинського краю. Голова журі конкурсу, яке традиційно очолював ініціатор його заснування народний артист України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка, голова обласного відділення Національної всеукраїнської музичної спілки (НВМС), професор, дослідник творчості Сидора Воробкевича, лауреат премії його імені Андрій Кушніренко у своєму вступному слові загострив увагу присутніх на доцільності популяризації творчості багатогранного митця, великого патріота-українця, який разом з Юрієм Федьковичем пробуджував національний дух українців, робив чимало для становлення і розвитку української музичної культури й освіти Буковини.

Багатогранність рідкісного таланту Сидора Воробкевича, глибина його творчості має велику художньо-мистецьку цінність, відіграє значну роль у збагаченні й примноженні загальнолюдських культурних цінностей, ідеалів добра, просвітництва, непохитного служіння національному мистецтву, його розквіту, що яскравою сторінкою вписано не тільки в мистецький літопис Буковини, а й загалом в історію української музичної культури.

Джерела та література

1. Бабич Н. 15 не останніх із могікан. Педагоги і вчені Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Науковий нарис. – Чернівці: «Букрек», 2010. – 320с.

2. Білинська М.Л. Сидір Воробкевич. К. «Музична Україна». – 1982. – 48 с.

3. Буковина.Визначні постаті: 1774-1918 (Бібліографічний довідник)/Автор-упорядник О.М.Павлюк. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 252. – С.176-178.

4. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

5. Воробкевич Сидір // Методичні рекомендації по відзначенню 150-річчя з дня народження письменника і композитора. Чернівці, 1987.

6. Воробкевич Сидір./ Енциклопедія українознавства – перевидання в Україні. – Львів,1993. – Т.1. – С.317.

7. Воробкевич Сидір Іванович // УЛЕ.– К., 1988. – Т.1. – С.356-357.

8. Воробкевич Сидір Іванович // ЕСУ (Енциклопедія сучасної України). Т.5. – К. 2006. – С.162-163.

9. Демочко К.М. Музична Буковина: Сторінки історії. – К.: Муз. Україна, 1990. – 136 с.:іл. – С.19-29.

10. Івасюк М.Г. Жайворонок рідного краю. Вступна стаття до книги творів С.Воробкевича Ужгород, в-во «Карпати», 1986. – С.5-21.

11. Залуцький О. «Задзвенімо разом, браття»//Українська музична газета. – К.,2011. – квітень-червень. С.6.

12. Кушніренко А.М. Використання музичної спадщини Сидора Воробкевича у процесі формування майбутнього педагога./ А.Кушніренко// Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми: матеріали міжнародної науково-практичної конференції у 6-ти кн.(28-31 жовтня, 1996 р., м. Чернівці). – Чернівці, 1996. – Кн.4. – С. 51-54.

13. Кушніренко А.М. Буковинський жайвір. (Вступна стаття до нотного видання Хорових творів С.Воробкевича/Загальна редакція, упорядкування та коментарі А.М.Кушніренка) – К., «Музична Україна», 1996. – С.3-7. – К: Кий, 2001. – Вип.2. – С.113-117.

14. Кушніренко А.М., Залуцький О.В., Мельничук Я.М. Музична культура і освіта. Розділ 15. – С.495-550. [Колективна монографія]. Чернівці: Історія і сучасність. За загальною ред. В.М. Ботушанського та ін. (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с.

15. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Навч. посібник до курсу «Музичне краєзнавство». Вип. 3. / Укл.: О.В. Залуцький. Переклад з німецької: Чебан Г.І. – Чернівці: Рута, 2004. – 79 с.

16. Музичне краєзнавство Буковини: Хрестоматія. Навчальний посібник до курсу «Музичне краєзнавство». Вип.: 8. / Укл.: О.В. Залуцький. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 35 с.

17. Никоненко П.М., Юрійчук М.І. Жайворонкова пісня з Буковини. Вступна стаття до книги вибраних творів С.Воробкевича. Київ. В-во художньої літератури «Дніпро». – 1987. – С.5-18.

18. Никоненко П.М., Юрійчук М.І. Сидір Воробкевич: Життя і творчість. – Чернівці: Рута. 2003. – 208 с.

19. Пенішкевич О.І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.): Монографія, Чернівці: Рута, 2002. – 520 с.

20. Процюк В. Музично-естетичне виховання учнівської молоді на спадщині С.Воробкевича./ В.Процюк // Система неперервної освіти: здобутки, пошуки, проблеми: матеріали міжнародної науково-практичної конференції у 6-ти кн.(28-31 жовтня, 1996 р., м. Чернівці). – Чернівці, 1996 – кн.2. – С 152-154.

21. Старик В.П. Між націоналізмом й толерантністю. Чернівці: «Прут», 2009.

22. Рихло Петро Від Тиролю до Буковини: Йоганн Георг Обріст як речник українсько-австрійських літературних зв'язків./ Буковинський журнал. – 2003 р. – Ч.3-4. – С.225-235.

Александр Залуцкий

Творческо-искусствоведческая деяльность Сидора Воробкевича в контексте национально-культурной жизни Буковины второй половины XIX века

В статье рассматривается роль культурно-просветительской деятельности буковинского композитора С. Воробкевича в развитии украинской музыкальной культуры региона, сплоченности и объединения украинской нации в единое государство.

***Ключевые слова**: С. Воробкевич, Буковина.*

Oleksandr Zalutskyi

Sydir Vorobkevych's Artistic Creative Activity in the Context of National and Cultural Life of Bukovyna in the Second Half of the XIXth Century

The article examines the role of cultural and educational activities Bukovina composer S. Vorobkevicha in development of Ukrainian musical culture of the region, unity and unification of the Ukrainian nation in a single state.

***Key words:** S. Vorobkevich, Bukovina.*

УДК944(277.82)

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

«Несу моральну відповідальність за викривлення в органах МВС...», або Історія покарання екзекутора «масового терору» І. А. Шапіро у часи «хрущовської відлиги»

У статті реконструюється біографія підполковника І.А Шапіро – однієї з ключових фігур у проведенні політичних репресій в 1930-ті роки в Українській РСР.

***Ключові слова**: І. А. Шапіро, НКВС УРСР, процес реабілітації 1950-х років.*

Звернення до персонологічної інформації стосовно Ісака Шапіро – однієї з ключових фігур в Наркоматі внутрішніх справ УРСР та в УНКВС по Київській області в 1938 р., дає можливість не тільки реконструювати специфіку проведення «великого терору» в Україні, а й виопукло відобразити двоїстість «хрущовської відлиги». Персона співробітника радянських спецслужб І. Шапіро відкриває додаткові перспективи для характеристики реабілітаційних процесів в Українській РСР – комплексу заходів, здійснюваних державою в другій половині 1950-х років для поновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно притягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування радянської тоталітарної системи.

Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР, в тому числі і в УРСР, розпочалася після смерті Голови Ради народних комісарів СРСР Й. Сталіна у вересні 1953 року, коли Верховному Суду СРСР було надано право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ, "трійок" і «особливої наради» при НКВС–МДБ–МВС СРСР. Перші рішення щодо реабілітації приймались з певною обережністю та з урахуванням розстановки сил у політичному керівництві країни. У 1953 році було здійснено перегляд справ деяких жертв сталінських репресій. Процедури реабілітації стосувались лише окремих партійних і державних діячів та членів їх сімей. Відносної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув в травні 1954 року з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і знаходяться в засланні на поселенні». Урядове рішення передбачало створення центральних і місцевих комісій, наділених особливими правами та повноваженнями. Реабілітаційна робота щодо перегляду кримінальних справ засуджених за контрреволюційні злочини доручалася Центральній комісії, яку очолив Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко. На виконання постанови союзного уряду було створено республіканську комісію, до якої увійшли секретар ЦК КПУ М. Підгорний, прокурор УРСР Д. Панасюк, заступник завідувача відділом адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК КПУ І. Голинний. В усіх областях УРСР були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності, до складу яких входили прокурори областей, начальники Управління Комітету держбезпеки та МВС.

Сформована Київська обласна комісія, в ході реалізації реабілітаційних заходів, в 1955 році розглянула кримінальну справу по звинуваченню завуча неповної середньої школи у с. Стрижавці Ставищенського району Миколи Гуртовенка та інших (всього 30 осіб) у причетності до повстанської контрреволюційної організації. Згідно рішенню Трійки УНКВС по Київській області від 25 квітня 1938 року всіх без винятку «контрреволюціонерів» було засуджено до вищої міри покарання. Проведеною перевіркою Управлінням КДБ при РМ УРСР по Київській області в 1955 році було встановлено, що 30 жителів с. Стрижавці до кримінальної відповідальності були притягнуті безпідставно, їх звинувачення в причетності до повстанської контрреволюційної організації не доведено. По протесту прокурора Київської області президія Київського обласного суду 18 січня 1956 року рішення Трійки облуправління НКВС УРСР від 25 квітня відмінила, а справу стосовно 30 осіб, засуджених до розстрілу, закрила за недоведеністю звинувачень.

Крім того президія Київського обласного суду винесла «частное постановление» про порушення кримінального переслідування проти колишніх співробітників Ставищанського та Ладиженського райвідділів НКВС колишнього прокурора Жашківського району Лобзенка, а також учасників Трійки УНКВС Київської області: колишнього військового прокурора прикордонної та внутрішньої охорони НКВС Київського округу М. Гомерова [1], колишнього другого секретаря Київського обкому КП(б)У М. Костенка [2] та виконуючого обов'язки начальника Київського обласного управління НКВС УРСРС Ісака Шапіро «за вчинену ними сваволю над радянськими людьми».

Подальший хід розслідування з метою встановлення персональної відповідальності працівників правоохоронних органів за застосування тортур на допитах, позасудові розправи та розстріли вказує на обмеженість та половинчастість реабілітаційного процесу, небажання партійно-державних органів домогтися публічного викриття всіх причетних до масових політичних репресій.

Прокуратура Київського військового округу, проводячи навесні 1957 року розслідування у відповідності з визначенням обласного суду, встановила що зі сторони І. Шапіро та інших колишніх співробітників органів НКВС були допущені грубі порушення радянської законності, внаслідок чого до розстрілу були засуджені безневинні люди. Не розпочавши слідство стосовно І. Шапіро, прокуратура КВО припинила справу за терміном давності.

Відсутність політичних та юридичних застережень щодо суворого покарання для співробітників органів держбезпеки, які займались фальсифікацією справ в часи «великого терору» дозволило заступнику військового прокурора Київського військового округу М. Савенко в квітні 1957 року ухвалити «пом'якшувальний вердикт» щодо винних у смерті тридцяти жителів Київської області:» 1. Злочини Борисова-Лендермана Соломона Ілліча [3], Томіна Олександра Сократовича [4], Мишко Івана Андрійовича [5], Коржницького Афанасія Апполоновича [6], Ходичева Дмитра Петровича [7], Лобзенко, Гомерова Миколи Миколойовича, Костенко Михайла Васильовича і Шапіро Ісака Ананійовича перекваліфікувати зі ст. 54-7 КК УРСР на ст. 206-17 та «б» КК УРСР. В силу ст. 14 п «а» КК УРСР та ст. 4 п «г» КПК УРСР кримінальну справу на перерахованих вище осіб припинити за терміном давності на момент порушення. 2. Копії даної постанови направити відповідним партійним організаціям для вирішення питання про притягнення до партійної відповідальності Томіна О.С., Коржницького О.А. і Шапіро І.А.»

Таким чином за вчинені злодіяння перед партійним судом мали постати лише троє членів КПРС, які перебували на партійному обліку в Київській області, так як інші фігуранти справи або були раніше репресовані як «вороги народу» (Микола Гомеров, Михайло Костенко), або померли (Іван Мишко загинув на фронті; Соломон Борисов-Лендерман пішов в небуття в 1955 р.), або перебували у розшуку (Дмитро Ходичев та Лобзенко).

Поблажливість до І.Шапіро та інших співробітників УНКВС Київської області з боку радянської Феміди простежувалася і в ході перевірки обґрунтованості притягнення до кримінальної відповідальності і засудження до розстрілу Мефодія Мартиненка та інших колгоспників Поліського району Київщини (всього 23 особи). У вересні 1956 року у відділ кадрів Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області надійшло «частное определение» військового трибуналу Київського військового округу про притягнення до відповідальності колишніх співробітників УНКВС Київської області Рябого, Поліщука, Онищенка та Шапіро за грубі порушення соціалістичної законності у справі на Мефодія Мартиненка та інших репресованих. У процесі розслідування, яке тривало до середини січня 1957 року, старший слідчий особливої інспекції відділу кадрів УКДБ при РМ УРСР по Київській області капітан Іванов стосовно І. Шапіро прийшов до висновку: «ставити питання про покарання за строком давності недоцільно» [8] .

Партійна комісія при Київському обкомі КПУ, наділена функціями перевірки дотримання членами та кандидатами в члени КПРС партійної дисципліни та моралі, розпочала збір документів та матеріалів, які стосувалися правопорушень колишнього співробітника органів НКВС І. А. Шапіро лише навесні 1958 року. Ретельно зібрана інформація дозволяє нам сформувати певне досьє на одного з організаторів «масового терору» на Київщині:

Народився 12 грудня 1898 р. у м. Олександрія Херсонської губернії у родини кустаря – кравця (за іншими даними – шевця). Єврей. Член ВКП(б) з 1921 року. Закінчив 2 (за іншими даними – 4)

класи міського училища в м.Олександрії в 1910 році. Протягом 1911-1913 р. – працював розсильним, згодом учнем прикажчика в мануфактурних магазинах Олександрії. З серпня 1915 р. – паяльщик на гранатному заводі Гандельсмана у Кременчуку Полтавської губернії. У грудні 1916 р. – лютому 1917 р. – рядовий 46-го та 48-го запасних піхотних полків в Одесі. З лютого 1917 р. – рядовий 14-го піхотного полку 4-ї Залізної дивізії на Румунському фронті. З листопада 1917 р. – безробітний в Олександрії. З лютого 1918 р. – прикажчик мануфактурного магазину Рабиновича в Олександрії. У січні – травні 1919 р. – безробітний та вантажник на залізничній станції в Олександрії. З травня 1919 р. – боєць Олександрійського червоноармійського загону по боротьбі з бандитизмом. З травня 1919 р. – безробітний. З січня 1920 р. – завідувач таємно-інформаційним відділом Українського відділення телеграфного агентства (м. Олександрія). З січня 1921 р. – хронікер газети «К труду» (м. Катеринослав). Працював у Катеринославській губернській ЧК (у липні 1921 р. – січні 1922 р. – бюлетеніст і співробітник контррозвідувального відділу, з січня 1922 р. співробітник інформаційного відділу). У 1922 р. – помічник уповноваженого по боротьбі з бандитизмом Нікопольського політбюро Катеринославського губвідділу ДПУ. З січня 1923 р. – співробітник Криворізького окружного відділку ДПУ (Катеринославська губернія). У грудні 1923 р. – серпні 1925 р. – уповноважений Криворізького окружного відділку ДПУ по Нікопольському, Шолохівському та Апостольському районам. З серпня 1925 р. – помічник уповноваженого Криворізького окружного відділу ДПУ. У липні 1926 р. – серпні 1930 р. – уповноважений та старший уповноважений Сталінського окрвідділу ДПУ. З серпня 1930 р. – старший уповноважений економічного відділку Київського окружного відділу ДПУ. З серпня 1931 р. – старший уповноважений економічного відділку Київського оперативного сектора ДПУ. З грудня 1931 р. – помічник начальника економічного відділку Дніпропетровського оперативного сектора ДПУ. З березня 1932 р. – помічник начальника економічного відділу Дніпропетровського обласного відділу ДПУ. З 10 липня 1934 р. – помічник начальника економічного відділу Управління державної безпеки (УДБ) УНКВС Дніпропетровської області. З лютого 1935 р. – начальник економічного відділу УДБ УНКВС Київської області. З березня 1936 р. – начальник Краматорського міського відділу НКВС (Донецька область). З серпня 1936 р. – заступник начальника економічного відділу УДБ УНКВС Донецької області. З грудня 1936 р. – начальник Ворошиловградського міського відділу НКВС (Донецька область). З 23 грудня 1937 р. – начальник 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Харківської області. З 7 березня 1938 р. – т.в.о. помічника начальника 3-го (контррозвідувального) відділу НКВС УДБ УРСР. З 27 березня 1938 р. – т.в.о. заступника начальника УНКВС Київської області. З квітня 1938 р. – т.в.о. начальника УНКВС Київської області. З 20 травня 1938 р. – заступник наркома внутрішніх справ УРСР по неоперативним відділам. З січня 1939 р. – начальник «Укршляхбудтресту» та будівництва № 257 Управління шосейних доріг НКВС УРСР (м. Київ). З 5 березня 1939 р. – пенсіонер. З жовтня 1939 р. – заступник керуючого трестом «Укрмеблі» (м. Київ). З 26 червня 1941 р. до червня 1942 р. – начальник особливого відділу НКВС 30-го району авіаційного базування Південного та Південно-Західного фронтів. На вересень 1942 р. – начальник відділку Особливого відділу НКВС Воронезького фронту. У вересні 1942 р. – червні 1943 р. – заступник начальника та т.в.о. начальника особливого відділу НКВС 24-го Тацинського танкового корпусу (Сталінградський фронт). З червня 1943 р. – начальник відділу Управління контррозвідки «Смерш» 7-ї повітряно-авіаційної дивізії 2-го Українського фронту. З грудня 1943 р. – начальник відділку Управління контррозвідки «Смерш» 2-го Українського фронту. З грудня 1945 р. – начальник адміністративно-господарського відділу контррозвідки Смоленського військового округу. 27 травня 1946 р. звільнений з посади за грубість та пияцтво. 13 червня 1946 р. порушив клопотання про звільнення в запас. У червні 1946 р. – відряджений до контррозвідувального відділу Київського військового округу. 6 вересня 1946 р. – звільнений у запас. З квітня 1947 р. – керуючий республіканською конторою «Радгоспбудматеріали» (м. Київ). З липня 1950 р. – керуючий трестом «Укрсільліспром» (м. Київ). З вересня 1952 р. – пенсіонер. З травня 1953 р. – начальник відділу Міністерства сільського господарства УРСР (м.Київ). З січня 1954 р. – начальник відділу матеріальних фондів головного будівельного управління Міністерства сільського господарства УРСР (м. Київ). З 1954 р. – начальник відділу Міністерства

радгоспів УРСР (м. Київ). З 1957 р. – начальник відділу постачання та збуту тресту «Ефірмасло» Міністерства сільського господарства УРСР (м. Київ). З січня 1959 р. – начальник відділу постачання головного управління племінних радгоспів Міністерства сільського господарства УРСР (м. Київ).

Звання: старший лейтенант державної безпеки (08.01.1936 р.), капітан державної безпеки (20.05.1938 р.), підполковник. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеню, орденом Червоної Зірки, медалями: «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда», За взяття Будапешта», «За взяття Відня», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) [9].

На військових заслугах Ісака Ананійовича зупинимося більш докладно, опираючись на зміст нагородних листів. Так 22 квітня 1942 р. в нагородному листі на начальника Особливого відділу НКВС 30-го району авіаційного базування (РАБ) І.А.Шапіро зазначалося, що «учасник боїв з бандами Махна та Григор`єва... тов. Шапіро викрив в частинах 30 РАБ низку контрреволюційних груп, що збиралися зрадити нашій Батьківщині та перейти на бік противника (419,417, 416 БАО (батальйонів авіаційного обслуговування – авт.) та інші. В 417 БАО була викрита контрреволюційна організація, учасники якої ставили за мету пропагувати контрреволюційні ідеї та підготувати перехід на бік противника. Крім того, тов. Шапіро, разом з підлеглим йому апаратом,, викрив значну кількість військовослужбовців, що займалися контрреволюційною діяльністю та намагалися дезертирувати з частин. Тов. Шапіро своєчасно викрив групу шпигунів, що збиралися проникнути в одну з частин РАБ зі шпигунсько-розвідувальними цілями. Тов.Шапіро добре налагодив профілактичну роботу, своєчасно сигналізував командуванню РАБ про низку істотних недоліків, що мали місце в частинах РАБ, усунення яких сприяло зміцненню бойової та політичної роботи, внаслідок чого не було жодного зриву бойових вилетів з боку батальйонів авіаційного обслуговування». За таку діяльність пропонувалося нагородити І.А.Шапіро орденом «Червоної Зірки», але 31 липня 1942 р. йому довелося задовольнитися медаллю «За бойові заслуги» [10].

Радянський військовий орден таки засяяв на грудях начальника відділку Особливого Відділу НКВС Воронезького фронту І.А.Шапіро. Вагомі аргументи для вручення Ордену Червоної Зірки Ісаку Ананійовичу були наведені начальником Особливого Відділу НКВС Воронезького фронту старшим майором державної безпеки О.А.Вадісом [11] (колишній товариш по службі в УНКВС по Київській області) у поданні від 13 вересня 1942 року. Виявляється, що Ісаком Шапіро була викрита «контрреволюційна організація в 417 БАО, яка ставила за мету здійснення терористичних актів над політичним і командним складом і перехід на бік противника». В заслугу Шапіро ставилося також знешкодження «низки німецьких шпигунів», притягнення в ході радянсько-німецької війни до кримінальної відповідальності близько 200 осіб за різноманітні контрреволюційні злочини [12].

У ході розслідування зловживань т.в.о. начальника УНКВС Київської області стане відомо, що з 2 квітня по 10 травня 1938 р. на 24-х засіданнях трійки УНКВС по Київській області за головування І.А.Шапіро було розглянуто 583 слідчих справ на 4659 осіб, з яких 4598 були засуджені до розстрілу, а 61 – до 10 років позбавлення волі [13]. Ознайомившись зі статистикою нещадної боротьби органів держбезпеки з ворогами народу в регіоні, інспектори парткомісії прагнули з'ясувати у І. Шапіро яким чином працював конвеєр смерті в столиці України. Колишньому очільнику Київського обласного управління НКВС (І.А.Шапіро офіційно обіймав посаду заступника начальника УНКВС, але оскільки посада начальника УНКВС була вакантною, то він безпосередньо керував роботою управління – авт.) було запропоновано у письмовій формі відповісти на запитання такого змісту: «Дайте оцінку роботи трійки під Вашим головуванням в 1938 році. коли Вами за 8 годин засідання вирішувалася доля 200 заарештованих людей? (чи за одне засідання, яке могло тривати більше 8 годин)».

Висвітлюючи роботу органу позасудового винесення вироків, І.А.Шапіро намагався приховати власну провину: «... слідство у справах заарештованих проводилося міськвідділами і міжрайонними опергрупами МВС (так у тексті – авт.). Завершені слідсправи подавалися для перевірки та висновків до галузевих відділів Облуправління, де начальники відділів та їх заступники, а також і начальники відділків мали детально ознайомитися з кожною справою, а потім доповісти прокурору, який майже кожного дня працював з ранку до півночі в приміщенні

Управління (по вулиці Липській – авт.) На засіданнях судтрійки слідчі справи доповідалися нач. Міжрайопергрупами, начальниками (не розбірливо – авт.), начальниками відділів Управління. Судтрійка працювала до мого призначення на посаду заступника начальника більше року. За короткий період своєї роботи (березень-травень 1938 р. – авт.) я не мав можливості вивчити увесь склад МВС на місцях, не кажучи про весь оперсклад» [14].

Намагання обілити себе спостерігаються і в інших письмових поясненнях І. Шапіро на адресу парткомісії Київського обкому КПУ у квітні 1958 року: «Точну кількість слідчих справ і повернених судтрійкою Міжрайопергрупам і органам НКВС області за відсутності достатніх даних, які викривали заарештованих в контрреволюційних злочинах я не пам'ятаю, але приблизно за 3 місяці моєї роботи було повернуто 100-150 слідсправ (серед цих справ булі і групові). Крім того було звільнено з-під варти після проведення мною наради з начальниками Міжрайопергрупами і перевірки ними на місцях слідчих матеріалів по справам... близько 600-700 осіб [15]. У той час, коли я почав виконувати обов'язки заступника начальника Управління НКВС по Київській області, в Міжрайопергрупі і органах НКВС області утримувалося під вартою декілька тисяч осіб». Варто зазначити, що факт подання службової записки, підготовленої І. Шапіро разом з начальником Білоцерківської міжрайонної слідчої групи старшим лейтенантом державної безпеки Я.П.Поясовим [16], на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова та наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського про звільнення близько 700 арештантів, в ході перевірки проведеною КДБ УРСР не підтвердився [17].

Вигороджуючи себе, І.А.Шапіро просив звернути увагу парткомісії на приховані обставини призначення його у травні 1938 року на посаду заступника наркома внутрішніх справ УРСР: «Справжніми причинами мого переводу Успенським на посаду зам. наркома по неоперативним управлінням, тобто на господарську роботу, а потім призначення мене начальником Укршляхбудтреста полягала в тому, що Успенський вважав мене лібералом і був озлоблений за проведення мною заходів по звільненню з-під варти значної кількості заарештованих по області. Таким чином Успенський практично відсторонив мене від оперативної роботи.

Я пригадую такий випадок, коли начальник Головного Управління міліції НКВС УРСР (мова йде про старшого майора міліції А.І.Клочкова [18] – авт.) направив в обласні управління міліції слідсправу та довідку на групу кримінальників-рецидивістів. На довідці була резолюція Успенського розглянути на трійці. Ознайомившись зі справою, я встановив, що група молодих людей здійснила якийсь дрібний кримінальний злочин і зовсім не є кримінальниками-рецидивістами і ця справа повинна бути направлена по підсудності в народний суд. Про це я доповів Успенському і заявив, що ця справа не може бути розглянута на трійці і що начальник міліції НКВС УРСР його підвів. Успенський дуже розсердився, вилаяв мене і наказав передати справу начальнику міліції. Зазначена справа не була розглянута на трійці. Це, без сумніву, також викликало невдоволення Успенського до мене і зіграло відповідну роль в моєму переході на неоперативну роботу» [19].

Наведені факти з вуст І. Шапіро звучали не надто переконливо. Важко збагнути, що «озлоблений» О.І.Успенський висунув «пригнобленого» І.А.Шапіро своїм заступником, не забувши присвоїти чергове звання – капітана державної безпеки [20].

Членам парткомісії на момент передачі його особової справи на розгляд бюро обкому КПУ було важливо домогтися від І. Шапіро письмової відповіді на ключове питання: «В чому вважаєте себе винним в порушеннях соціалістичної законності в часи перебування головою трійки НКВС по Київській області?» Після тривалих роздумів І. Шапіро 21 квітня 1958 року на адресу парткомісії відповів таким чином: «Збочення, що мали місце в роботі органів МВС, викриті XX з'їздом КПРС, я як чесний комуніст, працюючий в органах МВС, не міг викрити і попередити, але приймав всі заходи проти порушень революційної законності. Як комуніст повинен сказати, що поряд з іншими чесними працівниками органів, незважаючи на непричетність до зловживань я все ж несу моральну відповідальність за ті ухили, які в майбутньому були викриті нашою партією в органах МВС» [21].

30 травня 1958 року бюро Київського обкому КПУ «за порушення соціалістичної законності та огульний підхід в засудженні в 1938 році значної кількості людей без підстав» виключило І.Шапіро з членів КПРС. Крім того на засіданні бюро обкому було ухвалено рішення звернутися

до Комітету держбезпеки РМ УРСР з проханням переглянути питання про персональну пенсію І. Шапіро (у наказі КДБ при РМ СРСР № 483 від 11 листопада 1958 року стосовно І. Шапіро буде зазначено «звільнений з органів держбезпеки у зв'язку зі службовою невідповідністю, з обмеженням пенсійного забезпечення (на 50% – авт.)» [22].

Не погоджуючись з «надмірно важким і незаслуженим» рішенням бюро Київського обкому КПРС, 17 липня 1958 р. І.Шапіро звертається з апеляційною заявою на адресу голови комісії партконтролю при ЦК КПУ Г. Дементьєва де вказував про свої численні заслуги перед партією в ході та по завершенню громадянської війни в УСРР: «За час своєї роботи я приймав участь в ліквідації політичних банд; розгромі контрреволюційних змов; викритті ряду справ по економічній контрреволюції та розкрадачів соціалістичної власності. Під моїм безпосереднім керівництвом було вилучено у спекулянтів, куркулів, колишніх торговців до 3-х мільйонів золотої валюти. Брав участь у ліквідації куркульства та інших операціях, які проводилися за вказівкою партії та уряду» [23].

Звернення І. Шапіро вищий партійний контрольний орган розпочав розглядати у лютому 1959 року. У розпорядженні КПК при ЦК КПУ опинилися фрагментарні дані про діяльність І.Шапіро на посаді начальника Ворошиловградського міського відділу НКВС у 1936-1937 роках. Стало відомо, що восени 1937 р. Шапіро підписав обвинувальний висновок на 5 «польських шпигунів» [24], та допитом І.І.Зачепи [25] – начальника Ворошилівського міськвідділу НКВС у 1937-1938 роках. Останній стверджував, що І.А.Шапіро особисто переглядав справи, не довіряючи підлеглим і вимагав, щоб у справі були офіційні документи про соціальний стан обвинуваченого [26].

Уточнення І. Зачепи про особистий контроль І.Шапіро у підготовці розлогої інформації «наверх» про викритих «ворогів народу», на наш погляд, виглядає цілком правдоподібно, оскільки наприкінці 1938 року практично всіх начальників 8-х (обліково-статистичних) відділів (пізніше 1-го спецвідділу) НКВС в центрі та на місцях звинуватили у фальсифікації статистичних даних. Керівництву НКВС УРСР вкрай не подобалося, коли у звітах про боротьбу з «ворогами народу» значний відсоток репресованих складали робітники та колгоспники. За таких обставин статистика заарештованих органами держбезпеки в областях підлягала кореляції, інколи по декілька разів. Головним прийомом фальсифікації місцевих управлінь НКВС була «зміна соціального стану заарештованого»: якщо той або інший «соціально-близький елемент» у минулому судився за кримінальний злочин, то його відносили до графи «декласований елемент», якщо походив з родини дрібного торговця – записували до «колишніх людей» [27].

Поза увагою парткомісії лишилася діяльність І.А.Шапіро на посадах начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області та помічника начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Інспекторів парткомісії цілком задовольнила відповідь начальника Управління КДБ при РМ УРСР по Харківській області М. Решетова: «Даних про порушення радянської законності зі сторони Шапіро УКДБ Харківської оласті не має» Відомо, що на посаду начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС по Харківській області І.А.Шапіро було призначено в останній декаді грудня 1937 року [28]. Втім до виконання своїх посадових обов'язків він приступив лише 14 січня 1938 року. Призначення І. Шапіро, вірогідно лобіював виконуючий обов'язки начальника УНКВС по Харківській області майор державної безпеки Л.Й.Рейхман [29], який був знайомий з Ісаком Ананійовичем по спільній роботі в Києві.

До приходу І.Шапіро посада начальника 3-го відділу в Харкові була вакантна майже 3 місяці. Заступник начальника відділу капітан державної безпеки Д.І.Торнуєв [30], який фактично керував відділом, інколи бідкався співробітникам: «що робиться, куди ми йдемо … я вже старий, працювати в таких умовах не можу і вже передав заяву про переведення в запас» [31]. Л.Й.Рейхман особисто впроваджував передові методи слідства, лупцюючи заарештованих та заявляючи при цьому очманілим співробітникам: «З ворогами в білих рукавичках не воюють, з ними виявляти легкодушність не слід» [32]. Тому не дивно, що начальника УНКВС по Харківській області не влаштовував м'якотілий Д.І.Торнуєв [33].

Принагідно зазначимо, що 3-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області складався з 9 відділків, в кожному з яких працювало від 3 до 8 співробітників. Кожний відділок провадив специфічну оперативну роботу, про яку ми можемо побічно судити з їхніх назв: 1-й – німецький;

2-й – польський; 3-й – середньоєвропейський; 4-й – український; 5-й – біла контрреволюція; 6-й – оборонна промисловість; 7-й – важка промисловість; 8-й – легка промисловість; відділок (без номера) оперативного обліку. Співробітники відділу повинні були протидіяти різноманітним повстанським організаціям, викривати шпигунів та шкідників в промисловості, виявляти «ворогів народу» серед різних національних груп, які проживали на території Харківської області.

Відразу після вступу на посаду начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області, І. Шапіро мав зосередитися на виконанні «операції з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, харбинців, латишів, греків, іранців», затвердженої наркомом внутрішніх справ СРСР М.І.Єжовим від 2 лютого 1938 р. та одночасно розпочати «аналогічну операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з фінів, естонців, румун, китайців, болгар, македонців, як іноземних підданих, так і радянських громадян» [34]. Крім того, 21 лютого 1938 р. співробітники 3-х відділів обласних управлінь НКВС отримали чергове завдання від наркома внутрішніх справ УРСР комісара державної безпеки 3-го рангу О.І.Успенського [35] про оперативну роботу на оборонних підприємствах, згідно до якої підлягали арешту всі працюючі там «колишні офіцери, добровольці білої, гетьманської, петлюрівської армії, активні політ бандити, повстанці та куркулі», «німці, поляки, латиші», «військовополонені, що знаходилися в Німеччині та Австрії, в спеціальних національних концентраційних таборах (німецьких, татарських, українських і т.п.) та служили перекладачами при управліннях і комендантах» [36].

Згідно до цих директив співробітниками 3-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області під керівництвом І.А.Шапіро з 15 січня по 24 лютого 1938 р. лише по національним масовим операціям було заарештовано 368 німців, 479 поляків, 8 румунів, 42 латиша, 16 болгар, 120 іранців [37].

Контррозвідувальна робота харківських чекістів напевно сподобалася О.І.Успенському і 7 березня 1938 р. він призначив Л.Й.Рейхмана т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, І.А.Шапіро – т.в.о. помічника начальника цього ж підрозділу [38].

Відомо, що за час існування 3-го відділу УДБ НКВС УРСР з грудня 1936 р. змінилося 6 начальників [39]. Причому після арешту 22 жовтня 1937 р. комісара державної безпеки 3-го рангу В.А.Стирне [40] посада начальника відділу офіційно взагалі була вакантна і оперативною роботою керував заступник начальника відділу майор державної безпеки С.І. Самойлов [41]. Після приїзду М.І.Єжова, у середині лютого 1938 р. до Києва, відділ очолив начальник відділку 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР капітан державної безпеки С.М.Деноткін [42], який офіційно на цю посаду не призначався. Згодом до роботи у 3-го відділу УДБ НКВС УРСР буде долучений ще один начальник відділку 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР майор державної безпеки С.Г.Волинський [43].

Окрім чехарди з керівництвом у 3-му відділі УДБ НКВС УРСР у лютому 1938 р. розпочалася нова хвиля арештів відповідальних співробітників. За грати потрапили помічник начальника відділу капітан державної безпеки А.В.Сапір [44], начальник 3-го відділку старший лейтенант державної безпеки М.Я.Детинко [45], помічник начальника відділку старший лейтенант державної безпеки О.В.Вебрас [46]. З ними вже працювали в новій будівлі НКВС УРСР на Садовій вулиці (нині тут знаходиться Кабінет мінстрів України) співробітники особливої оперативно – слідчої групи у справах заарештованих чекістів, яку очолював рідний брат дружини І.А.Шапіро – старший лейтенант державної безпеки Д.А.Перцов [47]. За час існування цієї групи (з 21 лютого по 30 квітня 1938 р.) був заарештований 241 співробітник НКВС УРСР, на більшість з яких не було жодного компромату. Д.А.Перцов особисто бив своїх колишніх колег, вимагаючи від них брехливих свідчень про причетність до контрреволюційних формувань і антирадянську діяльність. Заарештованих позбавляли сну та медичної допомоги, деякі з них не витримували жорстоких тортур і помирали на допитах [48].

У Києві Л.Й.Рейхман та І.А.Шапіро за три тижні змогли викрити українську філію "Російського Загальновійськового союзу" та "петлюрівське антирадянське підпілля". Пізніше Л.Й.Рейхман зізнається у фальсифікації справи "петлюрівців" по якій ним були заарештовані кілька осіб, які підозрювалися в участі у петлюрівському русі (Матвієвський, Кондратенко, Карась та інші), від яких шляхом катувань дістали «компрометуючі свідчення» стосовно інших невинних громадян [49].

У будівлі Жовтневого палацу на Інститутській вулиці, де у 1934-1939 рр. містився НКВС УРСР, дружній тандем пропрацював недовго. 27 березня 1938 р. І.А.Шапіро був призначений т.в.о. заступника начальника УНКВС по Київській області [50], а через день Л.Й.Рейхман відбув до Москви [51] на посаду начальника щойно створеного 7-го відділу (оборонна промисловість) 1-го Управління НКВС СРСР. Цікаво, що всі ці постійні службові переміщення І.А.Шапіро збивали з пантелику співробітників відділу кадрів НКВС УРСР, і в наказі про призначення помічником начальника 3-го відділу, і в наказі про призначення заступником начальника УНКВС його попередня посада значиться як «начальник Ворошиловградського міськвідділу НКВС».

У момент розгляду персональної справи І.Шапіро до партійної комісії ЦК КПУ надійшла інформація про результати перегляду в квітні 1959 року військовим трибуналом Київського військового округу чергової групової справи. Засуджений до 8 років позбавлення волі за участь в «Промпартії» Тихон Павлович Губенко про трагічні події 30-річної давнини розповідав, що після арешту 15 жовтня 1930 р. його справу вів співробітник Секретного відділку Київського оперативного сектора ДПУ І.Й.Соколов [52], «який зазвичай допитував осіб, замішаних в українському національному русі». Допит як свідчив Т.П. Губенко, здійснювався з елементами «пресингу» [53], проте без будь-якого фізичного впливу. Потім до справи взявся старший уповноважений економічного відділку Київського окружного відділу ДПУ І.А.Шапіро, у якого «розмови були короткими»: «Кинь кочеврижитися… Ти міг все, що завгодно казати Соколову, тут ми тобі цього не дозволимо… Зізнавайся краще відразу». До Т.П.Губенка почали застосовувати так званий «стілець» – його садили на табурет і змушували сидіти рівно, не згинаючи спини. Якщо ж в'язень заплющував очі, або згинав спину, то відразу отримував кулаком в щелепу. І.А.Шапіро переконував Т.П.Губенка: «Дурень! Якщо ти вважаєш себе радянською людиною, то зрозумій, потрібно, щоб ти зізнався. У цьому випадку ще будеш працювати. А так будеш гнити у в'язниці, або розстріляємо. Зізнавайся – так потрібно!» [54]

Ще один засуджений у справі «Промпартії» Петро Дмитрович Швецов свідчив, що І.А.Шапіро вів його справу протягом 1,5 місяців. Допити, які проводилися майже щоночі, супроводжувалися погрозами розстрілу. «З боку здавалося, що Шапіро закоханий в свій ромб в петлицях мундиру,» – так характеризував образ полум'яного чекіста політв'язень [55].

Вивчивши всі наявні документи, парткомісія при ЦК КПУ 18 червня 1959 року підтвердила рішення Київського обкому КПУ про виключення Шапіро з лав КПРС «за грубі порушення радянської законності в 1931-1939 роках під час роботи в органах НКВС» [56].

Домагатися відновлення в рядах «рідної комуністичної партії, з якою пов'язане все життя» І. Шапіро надумав у Москві. У січні 1960 року І. Шапіро пише розлогий лист, який адресує голові КПК при ЦК КПРС М. Швернiку. У черговий раз І.Шапіро прагне привернути увагу високопосадовця до деяких епізодів власної біографії: «Під час ліквідації шкідництва у вугільній промисловості «Шахтинська справа» мені, як і багатьом іншим чесним працівникам не мало довелось попрацювати над тим, щоб повністю убезпечити Донбас від шкідників. Я особисто вів справу колишнього головного інженера Будьонівського рудоуправління Андрєєва, який «на процесі викрив керівників шахтинської справи – Матова, Братковського та інших в контрреволюційній діяльності. Невдовзі після завершення процесу по шахтинській справі у Верховному суді УРСР розглядалася завершена мною слідча справа про шкідництво у будівельному бюро «Донвугілля» [57]».

Розгляд персональної справи І. Шапіро на Старій площі упродовж 1960 року декілька разів переносився. Як нам відомо, доля партквитка І. Шапіро мала вирішуватися в черговий раз 24 жовтня 1960 року, проте колишній співробітник органів держбезпеки, жаліючись на свій стан здоров'я (втрата працездатності через спазм судин мозку), попросив відповідального контролера КПК при ЦК КПРС Судакова відкласти справу до повного одужання. Подальша доля Ісака Шапіро невідома. Ймовірно останні дні життя чекіст І.Шапіро провів у своєму помешканні у місті Києві по вул. Велика Житомирська буд. 25, квартира 9.

«Справа І. Шапіро» 1956-1960-х років доводить, що чистка органів держбезпеки в часи «хрущовської відлиги» торкнулася лише найбільш одіозних і знаних командирів «великого терору». Більшість співробітників силових структур, яким ставилось у вину проведення масових

репресій, виправдовували скоєні злочини, отриманими «зверху» наказами, директивами, постановами. Покарання для переважної співробітників НКВС як «злісних порушників соціалістичної законності» було не надто суворим – втрата посади, перехід на іншу роботу, виключення з лав КПРС. Подібні засоби впливу партійно-державного апарату на тих, хто чинив правову вакханалію в 1930-1950-х роках, засвідчили небажання М. Хрущова та його оточення привселюдно викрити родові плями радянської тоталітарної системи.

Джерела та література

1. Гомеров Микола Миколайович (1895 – 02.10.1938). У 1938 р. військовий прокурор Управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР. Заарештований 28 червня 1938 р. Розстріляний.

2. Костенко Михайло Васильович (1906-1938) 2-й секретар Київського обкому КП(б)У. Засуджений на смерть 23 вересня 1938 р. Розстріляний.

3. Борисов-Лендерман Соломон Ісайович (1899-1956). З 5 листопада .1936 р.– начальник Уманського райвідділу НКВС, Київська область. З 26 березня 1938 р. – начальник Івдельського табору НКВС. З 19 серпня 1939 р. – начальник Ново-Тамбовського табору НКВС. 4 жовтня 1939 р. заарештований. 6 лютого 1941 р. засуджений до 8 років позбавлення волі. 21 січня 1943 р. відправлений на фронт.

4. Томін Олександр Сократович (1901 – ?). З 1935 р. – начальник відділку секретно-політичного відділу УДБ УНКВС по Київській області. З 28 травня 1938 р. – начальник 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР. Заарештований 4 вересня 1939 р. 6 лютого 1941 р. засуджений до 6 років позбавлення волі.

5. Мишко Іван Андрійович (25.09.1904 – 24.09.1941). До 22 квітня 1938 р. – начальник Ладижинського райвідділу НКВС. З 22 квітня 1938 р. – начальник Богуславського райвідділу НКВС. З 19 вересня 1938 р. – начальник відділку 5-го відділу УДБ УНКВС Київської області. Потім начальник Смілянського райвідділу НКВС та начальник Сталінського райвідділу НКВС м. Києва. Загинув на фронті.

6. Коржницький Афанасій Аполлонович (1905 – ?). До 1938 – оперуповноважений Ставищенського райвідділу НКВС. З 1938 р. – начальник Бориспільського райвідділу НКВС.

7. Ходичев Дмитро Петрович (15.05.1902 – ?) У 1937-1938 – начальник Ставищанського райвідділу НКВС Київської області. Заарештований влітку 1938 р.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України), ф.1, оп. 85, спр.9403, арк. 152-156.

9. Російський державний архів сучасної історії, ф.17, реєстраційний бланк члена КПРС № 05173674; ЦДАГО України, ф.1, оп. 85, спр. 9403, арк.27-30, 205.

10. Нагородний лист на начальника відділку особливого відділу НКВС 30-го РАБ капітана державної безпеки І.А.Шапіро // Общедоступный электронный банк документов «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне». Режим доступу: http://www.podvignaroda.ru/

11. Вадіс Олександр Анатолійович (13.03.1906 – 1968). З жовтня 1933 р. – начальник Чигиринського райвідділу ДПУ Київської області. З 19 жовтня 1936 р. – начальник особливого відділку УДБ , а з січня 1937 р. – начальник 3-го відділку УДБ Житомирського окрвідділу НКВС. З 12 жовтня 1937 р. – начальник 2-го відділку 3-го відділу УДБ УНКВС Житомирської області. З 29 березня 1938 р. – начальник Бердичівського міськвідділу НКВС. З 20 квітня 1938 р. – начальник 4-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 15 серпня 1938 р. – начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області. Звільнений з МВС СРСР 25 грудня 1953 р. «за фактами дискредитації».

12. Нагородний лист на начальника відділку особливого відділу НКВС Воронезького фронту капітана державної безпеки І.А.Шапіро // Общедоступный электронный банк документов «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне». Режим доступу: http://www.podvignaroda.ru/

13. ЦДАГО України, ф.1,оп.85, спр.9403, арк.64.

14. Там само, арк.73.

15. В апеляційній заяві на ім'я голови Комітету партійного контролю при ЦК КПРС М.Шверніку І.Шапіро в січні 1960 року стверджував:» приблизно в квітні 1938 р. на вузькій нараді в ЦК КПУ невеликої групи керівного складу НКВС УРСР де я був присутнім від Київського УНКВС, і після мого виступу, першим секретарем ЦК товаришем Микитою Сергійовичем Хрущовим було схвалено проведені Київським обласним Управлінням заходи по перегляду справ і звільненню значної кількості репресованих і тодіним були дані вказівки наркому НКВС негайно провести подібнуроботу і в інших обласних управліннях. Знаю що ряд облуправлінь у відповідності з вказівками товариша

М. Хрущова також переглянули наявні у виробництві справи» (ЦДАГО України, ф.1,оп.85, спр.9403, арк.211-212).

16. Поясов Яким Пилипович (22.09.1892 -?). З 1 квітня 1934 р. – начальник Білоцерківського райвідділу ДПУ Київської. З 27 вересня 1937 р. – начальник 11-го (водного) відділу УНКВС Київської області. З 1 червня 1938 р. – заступник начальника УНКВС Миколаївської області. 15 травня 1939 звільнений з НКВС.

17. ЦДАГО України, ф.1, оп.85, спр. 9403, арк. 221.

18. Клочков Андрій Ілліч (1897 – 01.09.38). З 2 жовтня 1935 р. – начальник Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) НКВС Білоруської РСР. З 1 квітня 1937 р. – начальник УРСМ УНКВС Азово-Чорноморського краю. З 10 жовтня 1937 р. – начальник УРСМ УНКВС Ростовської області. З 11 березня по липень 1938 р. – начальник УРСМ НКВС УСРР. З 17 травня по липень 1938 р. – начальник УРСМ та заступник начальника УНКВС Київської області (за сумісництвом). Заарештований у липні 1938 р. в Москві. Розстріляний.

19. ЦДАГО України, ф.1, оп.85, спр. 9403, арк. 68.

20. Архів Управління внутрішніх справ по Харківській області (АУВС ХО). Колекція документів. – Наказ по особовому складу НКВС УРСР № 1190 від 20 травня 1938 р.

21. ЦДАГО України, ф.1, оп.85, спр. 9403, арк. 73-74.

22. Там само, арк. 103.

23.Там само, арк. 86.

24. Там само, арк. 158-159.

25. Зачепа Іван Іванович (1900 – 1976). У травні 1937 р. – серпні 1938 р. – начальник Ворошиловського міського відділу НКВС Донецької області (нині м. Алчевськ). У 1943 – 1948 рр. – начальник УНКДБ-УМДБ Молотовської (нині Пермської) області. Звільнений з МДБ за «використання з корисливою метою службового становища під час грошової реформи».

26. ЦДАГО України, ф.1, оп.85, спр. 9403, арк. 173 зв.

27. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф.16, оп. 31, спр. 93, арк. 99-101.

28. АУВС ХО. Колекція документів. – Наказ по особовому складу НКВС УРСР № 502 від 23 грудня 1937 р.

29. Рейхман Лев Йосифович (1901-26.01.1940). З лютого 1937 р. – заступник начальника УНКВС по Київській області. З 6 серпня 1937 р. – т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області. З 7 березня 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 28 березня 1938 – начальник 7-го відділу 1-го Управління НКВС СРСР. Заарештований 24 жовтня 1938 р. Розстріляний.

30. Торнуєв Дмитро Іванович (15.05.1894 – ?). З 28 листопада 1936 р. – заступник начальника 1-го відділку 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. З 15 травня 1937 р. по 25 лютого 1938 р. – заступник начальника 3-го відділу УНКВС Харківської області. З березня 1938 р. звільнений в запас. Працював старшим інструктором по кадрам Головного управління наукових і учбово-технічних фільмів Комітету у справах кінематографії у Москві. Заарештований 10 травня 1941 р. 31 травня 1941 р. засуджений на смерть. 9 жовтня 1941 р. вирок змінили на 10 років позбавлення волі.

31. ГДА СБУ, ф.5, спр.67399, арк. 82.

32. Там само, спр.45704, т.1, арк. 87.

33. Там само, спр.67399, арк. 82.

34. Великий терор: польська операція 1937 – 1938. Ч.2 – Варшава – Київ, 2010. – С.1214.

35. Успенський Олександр Іванович (1902 – 28.01.1940). З 28 лютого 1936 р. – заступник начальника УНКВС по Західно-Сибірському краю. З 16 березня 1937 р. – начальник УНКВС по Оренбурзькій області. З 25 січня 1938 р. – нарком внутрішніх справ України. У ніч на 15 листопада 1938 р. інсценував самогубство та втік. Перебував на нелегальному становищі. Заарештований 15 квітня 1939 р. Розстріляний.

36. Великий терор: польська операція 1937 – 1938. Ч.2 – Варшава – Київ, 2010. – С.1246.

37. Там само. – С.1272.

38. АВУС ХО. Колекція документів. – Наказ по особовому складу НКВС УРСР № 61 від 7 березня 1938 року.

39. Україна в добу «великого терору». 1936 – 1938 роки. – К., 2009. – С.108

40. Стирне Володимир Андрійович (1897 – 15.11.1937). З 17 вересня 1935 р. – начальник УНКВС по Івановській області. З 27 липня 1937 р. – начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 22 жовтня 1937 р. Розстріляний.

41. Самойлов (Бесидський) Самуїл Ісакович (23.08.1900 – 1938). У липні 1937 р. – березні 1938 р. заступник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. У жовтні 1937 р. – лютому 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 7 березня 1938 р. – у розпорядженні НКВС

СРСР. Заарештований 25 квітня 1938 р. 27 вересня 1938 р. засуджений на смерть. Розстріляний.

42. Деноткін Самуїл Мойсейович (1899 – 04.02.1940). У 1935 – 1937 рр. – начальник УНКВС Німців Поволжя. У 1937 – 1938 рр. – начальник відділку та помічник начальника 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. У лютому – березні 1938 р. – т.в.о. начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 25.10.1938 р. Розстріляний.

43. Волинський (Файнштейн) Самуїл Григорович (1905 – 22.02.1939). У 1937-1938 рр. – начальник відділку та помічник начальника 3-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. У лютому – березні 1938 р. працював у 3-му відділі УДБ НКВС УРСР. Заарештований 23 жовтня 1938 р. Розстріляний.

44. Сапір Абрам Володимирович (1900-1957). З 21 грудня 1936 р. – начальник УНКВС по Молдавській АСРР. З 13 лютого 1937 р. – помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 21 лютого 1938 р. 23 лютого 1939 р. – звільнений з-під варти. Заарештований 25 червня 1941 р. 21 серпня 1943 р. засуджений до 5 років позбавлення волі. 28 лютого 1955 р. засуджений до 15 років позбавлення волі.

45. Детинко Мойсей Якович (30.03.1902 – 22.09.1938). З 1 січня 1937 р. – начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 23 лютого 1938 р. Розстріляний.

46. Вебрас Олександр Васильович (1898-?). З 1937 р. – помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 21 лютого 1938 р. Звільнений з-під варти у 1939 році.

47. Перцов Давид Аронович (30.05.1909 – 28.08.1948). З 1937 р. – помічник начальника 4-го відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 4 серпня 1937 р. до 5 квітня 1938 р. – помічник та заступник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 5 квітня по липень 1938 р. – заступник начальника УНКВС по Харківській області (з 1 по 19 травня – т.в.о. начальника УНКВС). З літа 1938 р. – начальник Чорноморського морського відділу НКВС (м.Одеса). Заарештований 16 листопада 1938 р. – заарештований. 5 червня 1941 р. засуджений до 15 років позбавлення волі. Помер у Південно-уральському таборі.

48. ГДА СБУ, ф.6, спр. 36991- ФП, арк. 124.

49. Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 1941). – Харків, 2003. – С.277.

50. АУВС ХО. Колекція документів. – Наказ по особовому складу НКВС УРСР № 98 від 27 березня 1938 р.

51. АУВС ХО. Колекція документів. – Наказ по особовому складу НКВС УРСР № 109 від 29 березня 1938 р.

52. Соколов-Шейніс Ісаак Йосифович (1900 – ?). У 1931р. – старший уповноважений секретного відділку Київського оперативного сектору ДПУ. З 1936 р. – начальник відділку секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР. З 8 серпня 1937 р. – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Київської області. З 1 листопада 1937 р. – заступник начальника УНКВС Кам'янець-Подільської області. З 23 квітня 1938 р. – помічник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР. 22 січня 1939 р. – звільнений з посади.

53. ЦДАГО України, ф.1,оп.85, спр.9403, арк.144.

54. Там само, арк. 144 зв.

55.Там само, арк.145 зв.

56. Там само, арк. арк. 206.

57. Там само, арк. арк.209.

Олег Бажан, Вадим Золотарев

«Несу моральную ответсвенность за извращения в органах МВД...» или история наказания экзекутора «массового террора» И. А. Шапиро во времена «хрущевской оттепели»

В статье реконструируется биография подполковника И.А Шаіро – одной из ключевых фигур в проведении политических репрессий в 1930-е годы в Украинской ССР.

***Ключевые слова**: И. А. Шапиро, НКВД УССР, процесс реабилитации 1950-х годов.*

Oleg Bazhan, Vadym Zolotariov

"I am fully responsible for deformations in Ministry of Internal Affairs bodies" or how «mass terror» executor I.A.Shapiro was punished at the times of «Krushchov's thaw»

The article represents the reconstruction of the biography of State Security Body Lieutenant Colonee Isak Shapiro – one of the leading figures in organizing the political repressions in 1930-ies in Ukrainian SSR.

***Key words:** I.A.Shapiro, State Security bodies of Ukrainian SSR, rehabilitation of 1950-ies.*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Валерій Левченко, Галина Кязимова (м. Одеса)

IV міжнародна наукова конференція "Південь України: етноісторичний, мовний,культурний та релігійний виміри"

26-27 квітня 2013 року в Одеському національному морському університеті (ОНМУ) відбулася IV Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», яка була ініційована та проведена кафедрою «Українознавство та іноземні мови». Співорганізаторами проведення наукового форуму стали Інститут історії НАН України та Національна спілки краєзнавців України. Проведення заходу стало можливим завдяки фінансовій підтримці народного депутата України С. Р. Гриневецького та приватного підприємця І. І. Омельченка.

Широкий спектр проблематики конференції привернув до неї увагу 100 учасників, серед яких значиться 19 докторів наук, професорів, 45 кандидатів наук, доцентів, решта – наукові співробітники, викладачі, докторанти, аспіранти, магістри, студенти, краєзнавці, представники громадських та культурно-національних організацій та місцевих органів влади. Географія конференції охоплювала учасників 23 вищих навчальних закладів, трьох науково-дослідних установ України та 12 вишів з чотирьох європейських країн (Молдова, Німеччина, Російська Федерація, Румунія).

Не порушуючи усталеної традиції, організатори конференції до початку форуму видали збірку матеріалів (Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць IV Міжн. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – 440 с.), надавши кожному учаснику авторські екземпляри. У науковому збірнику представлено 92 доповіді та повідомлень, з яких 13 – було винесено на «круглий стіл», а інші було презентовано науковому загалу на п'ятьох секційних засіданнях.

Відкрив конференцію за традицією завідувач кафедрою «Українознавство та іноземні мови» ОНМУ, докт. іст. наук, проф. М. І. Михайлуца.

З привітальним словом до присутніх звернувся проректор ОНМУ докт. техн. наук, професор С. В. Руденко, який підкреслив, що невипадково проведення даної конференції відбувається саме в Одесі, історія якої яскраво відображена розмаїттям етносів, мов, культур та релігій, всього півдня України. Він звернувся з подякою до усіх, хто зацікавився проблематикою конференції та висловив впевненість, що її учасники з нових позицій, на базі нових підходів, методологічних напрацювань та матеріалів, без ідеологічних догм і штампів розкривають цікаві та маловідомі аспекти життя півдня України у різні часи її історичного розвитку.

З вітальними словами до учасників конференції також звернулися член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії НАН України, Голова Правління Національної спілки краєзнавців України, докт. іст. наук, проф. О. П. Реєнт та заступник директора Департаменту зовнішньоекономічної діяльності та європейської інтеграції, начальник Управління зовнішніх зносин та європейської інтеграції Одеської обласної державної адміністрації Я. О. Різникова.

На «круглому столі», який працював за темою «Південь України. 1913-й: сто років до і після», першим виступив член-кореспондент НАН України, проф. О. П. Реєнт, який в своїй доповіді презентував програму розвитку краєзнавства в Україні на період до 2025 року. Метою програми, як зазначив Голова Президії Національної спілки

краєзнавців України, є активізація науково-дослідної діяльності, спрямованої на розвиток краєзнавства, залучення широкої громадськості до національної, культурної спадщини, здійснення науково-організаційних і видавничих заходів.

Питанню наукового визначення терміна «українська нація» у сучасній українській історіографії на підставі цілісного, комплексного вивчення української нації шляхом інтеграції надбань теоретико-методологічних засад різних галузей науки присвятив доповідь Д. В. Толочко, канд. іст. наук, науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

Докт. іст. наук, професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Т. Г. Гончарук у своїй доповіді комплексно розглянув аспекти економічного розвитку Одеси XIX – початку XX століття в контексті втілення в місті ідеї «вільного порту» в різних її проявах. Від вивчення одеського порто-франко 1819-1859 рр. до функціонування Вільної економічної зони в Одеському порту на початку XXI століття.

Історії невдалого ювілею Одеського національного університету імені І. І. Мечникова присвятив доповідь докт. іст. наук В. М. Хмарський, професор цього ж університету. Розкриваючи причини, які призвели до не святкування першого півсторічного ювілею найстарішого вищого навчального закладу на півдні України, який припадав на 1915 рік, вчений наголосив, що історія з невдалим ювілеєм стала вельми симптоматичною і знаковою для всіє доби пізньої імперії.

Доповідь Я. О. Різникової — «Реалізація державної етнонаціональної політики: здобутки, виклики, шляхи вдосконалення (на прикладі Одеського регіону)», в контексті сучасних соціально-політичних подій в країні викликала жваве обговорення та шквал запитань. У підсумку чиновник наголосила, що реалізації «державної політики в етнонаціональній сфері

можна досягти завдяки максимально повному розподілу функції державного управління по управлінських функціях органів державної влади, органів місцевого самоврядування і національних громадських організацій».

Інший напрямок у роботі «круглого столу» – «К вопросу о создании и функцио-

нировании украинских секций на Северном Кавказе в период украинизации» – задав у своєму виступі В. З. Акопян, канд. іст. наук, доцент П’ятигорського державного лінгвістичного університету. Науковець довів, що національні підрозділи українців на Північному Кавказі в 20-ті роки XX ст. були створені для здійснення політики радянської влади, орієнтованої не стільки на корінні національні інтереси, а на потреби утвердження в країні режиму більшовиків, але водночас, саме існування цих державних підрозділів, представництво у владних структурах українців спонукало місцеві органи влади враховувати національні потреби, зокрема мовні.

Порівняльному аналізу спільностей і відмінностей поглядів двох видатних особистостей української культури та історії — С. О. Єфремова та Г. С. Костюка, на місто Одесу й настрої місцевого населення влітку 1928 року («рік великого перелому») на підґрунті епістолярної спадщини двох діячів присвятила свою наукову розвідку канд. іст. наук, доц. Запорізького національного технічного університету Л. В. Турчина. Доповідач дійшла висновку, що наявність та використання двох наративних джерел знаних постатей значно збагачує й доповнює знання суспільно-політичної ситуації в один з переламних періодів радянського часу.

Історії православного життя на Одещині у трагіпросторі першої половини XX століття присвятив виступ докт. іст. наук, проф. Одеського національного морського університету М. І. Михайлуца. Використовуючи інтерактивні засоби, він розповів про трагічну історію Церкви у передвоєнні десятиліття, яка в роки Другої світової війни трансформувалася у державну трагедію та «домалювала сюрреалістичну картину-драму» радянського суспільства.

Актуальним питанням Другої світової війни як науковому і суспільному феномену приурочив доповідь завідувач відділу Інституту історії

НАН України докт. іст. наук, проф. О. Є. Лисенко. Провідний український історик Другої світової війни наголосив на важливості не заангажовано репрезентувати політичні ідеї та погляди в дослідженні цього складного та суперечливого періоду новітньої історії.

Докт. іст. наук, проф. Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Д. П. Урсу презентував доповідь на малодосліджену тему в українській історіографії — «Міжнародні аспекти репатріації через Одесу іноземних і радянських громадян у 1945-1946 роках», в якій йшлося про багатовекторне переміщення громадян різних країн у повоєнні роки через Одесу.

На документах архіву Служби безпеки України була побудована доповідь на тему «З історії дисидентського руху на Одещині у другій половині 1950-х – 1970-ті роки», яку представив старший науковий співробітник Інституту історії НАН України, канд. іст. наук, доцент О. Г. Бажан. Вчений розповів, що опозиційний рух на Одещині визрів за умов процесу десталінізації в СРСР, охопив різні соціальні верстви радянського соціуму та мав тісні зв'язки з нонконформістськими колами в Києві та Москві.

Підводячи підсумки круглого столу та конференції вцілому, її учасники висловили задоволення від спілкування, погодилися з необхідністю продовження міжнародного діалогу професійних істориків України, Росії, Румунії, Молдови, Німеччини щоби восторжествувала правда без ідеологізації, міфологізації та фальсифікації історичної пам'яті.

З метою піддати глибшому аналізу історичну свідомість, що функціонувала в культурах народів півдня України, а також чинники, котрі сприяли її формуванню й трансформаціям організаторами конференції було запропоновано кілька тематичних напрямків, проблемні поля яких були сконцентровані в рамках тематик п'яти секційних засідань, якими керували провідні фахівці: ***Секція 1***. «Історія народів та етносів Півдня України в часи імперій, тоталітаризму, демократії» (модератор – канд. іст. наук, доц. Т. С. Вінцковський); ***Секція 2.*** «Проблеми української та іноземної термінології і термінографії, мовні взаємовпливи» (модератор – канд. пед. наук, викладач О. С. Целих); ***Секція 3.*** «Духовність, традиції та обрядовість української та «сусідніх» етнокультур» (модератор – докт. іст. наук, проф. І. І. Тюрменко); ***Секція 4.*** «Історія християнської церкви та доля інших конфесій у регіоні» (модератор – канд. іст. наук, доц. Н. М. Діанова); ***Секція 5.*** «Міжнародні, правові та міжрегіональні зв'язки і відносини» (модератор – докт. іст. наук, проф. О. П. Тригуб).

Під час роботи секцій було повідомлено чимало нових фактів та цифрованих даних, наукових положень, які безперечно, сприятимуть подальшому розвитку багатьох галузей гуманітарних наук. Роботу всіх секцій супроводжували змістовні дискусії.

У другий день конференції її учасники поділилися на дві групи та взяли участь в запланованих екскурсіях. Перша група відвідала Аккерманську фортецю, побудовану на місці античного полісу Тіра (м. Білгород-Дністровський). Друга група учасників взяла участь у пішохідній екскурсії давньою частиною Одеси та переглянула експозиції Історико-археологічного музею.

Наприкінці конференції модератори секцій підвели підсумки роботи, підкреслили гідний науковий рівень доповідей та повідомлень, їхню різноманітну та цікаву тематику. Учасники конференції висловили подяку оргкомітету за проведення наукового форуму, і виразили побажання продовжити співпрацю у форматі даної конференції, яка є невід'ємною частиною розвитку спілкування.

Краєвиди рідної землі

Про партнерську співпрацю краєзнавців та «Вікімедіа Україна»

Національна спілка краєзнавців України останніми роками тісно співпрацює з громадською організацією «Вікімедіа Україна». Спільні завдання із популяризації історії та культури рідного краю сприяли народженню цікавих проектів, присвячених історії міст і сіл України, її історико-культурній спадщині. Широкий резонанс у нашій країні та за її межами отримав успішний захід, проведений у вересні 2012 р. «Вікімедіа України» за підтримки Спілки, – міжнародний фотоконкурс «Вікі любить пам'ятки», як складова міжнародного проекту «Вікіпедія» за участю 36 країн (див. журн. «Краєзнавство».- 2012. – №4). Вперше в Україні був сформований своєрідний народний банк світлин з коротким описом історико-архітектурних пам'яток нашої держави, який вмістив 41 466 об'єктів культури. До всесвітньої інформаційної мережі було підготовлено для використання 33 177 зображень 7 125 пам'яток з усіх куточків України, а найбільше з Київської, Одеської, Харківської, Львівської областей та Криму.

Непересічне значення цього проекту було не лише у представленні українському і світовому загалу самобутнього і унікального надбання культури України, але і привернення уваги громадськості до нагальних проблем збереження неповторної національної спадщини. Необхідно підкреслити, що кожна світлина була сповнена почуттям гордості авторів за свою культуру, крізь яке прозирав громадянський біль за байдужість і знищення історичної пам'яті. За матеріалами конкурсу разом із Спілкою був підготовлений фотоальбом, куди увійшли кращі роботи з короткими анотаціями до пам'яток. Партнерське співробітництво Спілки із «Вікімедіа Україна» продовжується в рамках проведення чергового міжнародного фотоконкурсу «Вікі любить пам'ятки» – 2013, де Україна бере участь в числі 53 країн.

Навесні 2013 р. члени «Вікімедіа Україна», опираючись на попередній досвід, започаткували Перший національний фотоконкурс «Вікі любить Землю». І хоч природоохоронні вікіпроекти існують у Чехії, Англії, Італії, Німеччині, Польщі, Франції, Румунії, проте українська ініціатива вперше в центр уваги винесла проблему заповідників і пам'яток природи, як основу збереження сучасного екосередовища.

Конкурс тривав з 15 квітня до 15 травня 2013 р., і мав на меті загострити увагу сучасного суспільства до актуальних проблем збереження природних багатств і ресурсів України, поширити інформацію серед користувачів Інтернету про визначні місця природо-заповідного фонду та садово-паркового мистецтва нашої країни, а також провести облік і створити інтернет-каталог світлин пам'яток природи, і врешті-решт показати неповторну красу української природи, дивовижне розмаїття рідної землі, багатої скелястими горами і рівнинними степами, прадавніми лісами і глибоководними морями, ріками, озерами.

Для проведення конкурсу були запрошені відомі фахівці з питань краєзнавства, пам'яткознавства, охорони екосередовища та фотохудожники: члени Національної спілки краєзнавців України, Національного екологічного центру України, Національної спілки журналістів України, Національної спілки фотохудожників України, Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Всеукраїнської ліги зі зв'язків із громадськістю, видання «National Geographic Україна» та представники ЗМІ.

Взяли участь у фотоконкурсі 365 учасників з усіх регіонів України. Їх роботи стали надбанням світового інформаційного простору та поповнили вікісховище на 11 736 світлин, а це унікальні заповідники, ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні дендрологічні, зоологічні сади і парки, а також пам'ятки садово-паркового мистецтва України.

Як член журі, можу засвідчити, що серед великої кількості представлених робіт складно було обирати кращі, настільки значна частина їх виділялась яскравістю художнього виконання, цікавим змістом та самобутнім авторським баченням. Краєвиди української природи не залишили спокійними нікого із членів журі, що вилилось у бурхливі обговорення на засіданні в приміщенні інформаційного агенства «Regionews» під час відбору світлин для третього етапу, а вже із 70 фотографій були визначені 12 робіт-переможців.

9 червня 2013 р. у Києві в приміщенні освітнього центру «Майстер-клас», в рамках заходів приурочених Всесвітньому дню охорони навколишнього середовища, відбулась урочиста церемонія нагородження переможців конкурсу. Ними стали шість авторів: Катерина Красницька (Одеса), Сергій Криниця (Черкаси), Дмитро Балховітін (Донецьк), Ігор Деревягін (Керч), Михайло Пецкович (Львів) та Слава Леонтьєв.

Результати фотоконкурсу високо оцінили фахівці з природоохоронних проблем, відзначаючи, що зібрані світлини – єдина в Україні найбільш повна база зображень з коротким описом територій Природно-заповідного фонду України. Узагальнюючи матеріали фотоконкурсу, його організатори сформували каталог із 7 384 об'єктів Природно-заповідного фонду України, подаючи список пам'яток за зразком Атласу об'єктів Природно-заповідного фонду України, доповненого впродовж 2003-2012 рр. об'єктами, зареєстрованими у відповідності до рішень органів влади різних рівнів. Цікавим є регіональний підхід у систематизації матеріалів конкурсу, який дозволяє виокремити територіальну специфіку природних ресурсів України (нижче подається кількість природно-заповідних об'єктів по областях).

Київ 178 об'єктів
АР Крим 156 об'єктів
Вінницька область 401 об'єкт
Волинська область 379 об'єктів
Дніпропетровська область 149 об'єктів
Донецька область 116 об'єктів
Житомирська область 213 об'єктів
Закарпатська область 456 об'єктів
Запорізька область 63 об'єкти
Івано-Франківська область 356 об'єктів
Київська область 187 об'єктів
Кіровоградська область 213 об'єктів
Львівська область 236 об'єктів
Луганська область 162 об'єкти
Миколаївська область 135 об'єктів
Одеська область 120 об'єктів
Полтавська область 387 об'єктів
Рівненська область 306 об'єктів
Севастополь 11 об'єктів
Сумська область 256 об'єктів
Тернопільська область 586 об'єктів
Харківська область 242 об'єкти
Херсонська область 77 об'єктів
Хмельницька область 490 об'єктів
Черкаська область 520 об'єктів
Чернівецька область 331 об'єкт
Чернігівська область 658 об'єктів

За матеріалами конкурсу була підготовлена з ініціативи і підтримки компанії «ОКІ» фотовиставка, яку презентували на церемонії нагородження переможців. Самобутня експозиція українських краєвидів викликала жвавий інтерес у київської громадськості. З 15 червня роботи переможців конкурсу «Вікі любить Землю» експонуються у столичному офісі аудиторської компанії KPMG Україна, після чого світлини переїдуть до іншої виставкової зали.

Національний фотоконкурс «Вікі любить Землю» отримав широкий міжнародний розголос. У серпні 2013 р. у Гонконзі на міжнародній конференції його було визнано одним із найактуальніших проектів регіональних відділень Фонду Вікімедіа, запропоновано стати міжнародним. Про своє бажання провести такий конкурс заявили Австрія, Греція, Канада, Росія, Ірак та інші.

Безперечно, фотоконкурс «Вікі любить Землю» має великі перспективи, і не тільки тому, що Природно-заповідний фонд України, який на сьогодні становить 4,5% площі території України (2815,5 тис. га), у 2015 р. передбачено збільшити до 10,4% , але, як писав класик світової літератури В. Гюго: «Людина працює, облаштовуючи свою оселю, а оселя – її Земля». Усвідомлюючи цю просту істину, захоплюючись красою природи краю, кожен має нести особисту відповідальність за майбутнє рідної землі.

З матеріалами фотоконкурсу «Вікі любить Землю» можна ознайомитися:

http://wle.org.ua/
http://ua.wikimedia.org/wiki/ВЛЗ
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Images_from_Wiki_Loves_Earth_2013_in_Ukraine
http://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Проект:Вікі_любить_Землю
http://uk.wikipedia.org/wiki/ Вікіпедія:Проект:Вікі_любить_Землю/Списки
https://commons.wikimedia.org/wiki/Commons:Wiki_Loves_Earth_2013
http://uk.wikinews.org/wiki/ Категорія:Вікі_любить_Землю
https://commons.wikimedia.org/wiki/Commons:Wiki_Loves_Earth_2014
http://wikilovesearth.org/
https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Wiki_Loves_Earth_exposition_in_KPMG_2013

Руслана Маньковська,
член журі конкурсів «Вікі любить пам'ятки», «Вікі любить Землю»

Михайло Делеган (м. Ужгород)

Краєзнавці Закарпаття започаткували фестиваль «Колочавська ріплянка»

Цікава і багата, інтригована опришківськими легендами, Колочава завжди привертала увагу істориків, письменників та інших творчих людей, а також туристів. Привабливості селу додає проведення традиційних свят і фестивалів. А 15 червня 2013 року ввійде в історію селища як день заснування унікального фестивалю в Україні – фестивалю «Колочавська ріплянка».

У Колочаві здавна картоплю називають ріпою, звідси й ріплянка. Суворі гірські умови життя об'єктивно сформували головну страву меню місцевих жителів, що збереглася і до нині – ріплянку. Тут гостя майже в кожній хаті обов'язково почастують цією стравою. А ще запропонують підбивані та сухі лопатки, колочені фасулі, ліниві цокілі, коропчену ріпу. Окремі страви – неповторне творіння колочавських кухарок, яких не скуштуєш і в сусідньому селі. Рецепти страв – складові історії селища, вони не сьогодні створені і не запозичені з Інтернету. Але головним блюдом у колочавців, як, очевидно, і у багатьох українських селах, традиційно залишається ріпа-картопля. Правда, готують її як ніде інде, з особливим смаком, по-колочавськи.

Добре знаючи місцеві звичаї і традиції, колишній житель Колочави, а нині киянин, депутат Верховної Ради України V-VI скликань, член Правління Національної спілки краєзнавців України, нещодавно удостоєний заснованої нинішнього року премії імені академіка Петра Тронька, Станіслав Михайлович Аржевітін, вперше запропонував провести фестиваль ріплянки. Не випадково колочавці називають Аржевтіна реставратором і архітектором селища за його великий внесок у відродження традицій гірського селища та його розвиток. Це все дуже приваблює і захоплює численних туристів, потік яких невпинно зростає з року в рік. А ще, або - найголовніше для селян – він уже створив для них чимало нових робочих місць, які після руйнації Радянського Союзу зникли як роса на сонці… І має намір продовжувати їх створення.

Прем'єра фестивалю вдало пройшла у скансені «Старе село». Центральною подією його став конкурс приготування ріплянки по-колочавськи, участь у якому взяли два десятки місцевих кухарок. Простий, на перший погляд, процес вимагає спеціальних знань, умінь та витонченої майстерності. Варену картоплю змішують з мелайним (кукурудзяним) борошном і топчуть-пресують токаняником. Зокрема, на проведення фестивалю було використано два центнери кукурудзяного борошна.

Переможцем конкурсу стала вчителька місцевої середньої школи, колишня однокласниця С. М. Аржевітіна, Наталія Тумарець. Друге місце посіла Олена Росада, третє – поділили між собою Оксана Драч та Лілія Павлюк. Подарунки отримали усі без винятку учасники конкурсу. Їх вручили члени Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України С. М. Аржевітін та Ю. Ф. Глеба, начальник управління культури обласної державної адміністрації.

Станіслав Михайлович Аржевітін особисто знайомив учасників культурологічного дійства з музеєм і творчістю класика чеської літератури Івана Ольбахта (Каміла Земана). В 30-х роках ХХ століття письменник декілька разів бував у Колочаві і навіть певний час проживав у селі та написав там окремі свої твори. Найвідомішим став роман «Микола Шугай – розбійник», що розповідає про останнього опришка Карпат. Добре знана Колочава в Європі і через фільм за сценарієм І. Ольбрахта під назвою «Марійка-невірниця», який нещодавно на міжнародному фестивалі архівних і реставрованих стрічок у Болоньї (Італія) посів перше місце.

У музеї-скансені «Старе село» колочавці, члени Закарпатської обласної організації НСКУ, на лоні чарівної і неповторної карпатської природи через побутові сценки, з гумором і добротою, уміло та захоплююче демонстрували нелегке і багатогранне минуле життя горян. Центральною фігурою села був берюв – голова села. Нині у скансені ретельно відтворено більше двадцяти житлових і господарських споруд, зібрано і реставровано, приведено у належний стан і систематизовано тисячі предметів сільського побуту, найрізноманітніших інструментів.

Привертають увагу відвідувачів колиба, хати вівчаря, лісоруба, чоботаря, бондаря, сабова, шустера та ін. Колоритні та цікаві єврейські корчма із справжньою борговою книгою та лазня, жандармерія з камерою для порушників порядку та церковно-парафіяльна школа.

Учасники фестивалю їздили у вагонах-експонатах та на дрезині справжньою вузькоколійкою. Матеріали для спорудження вузькоколійки зібрані та доставлені до Колочави з усіх кінців області (не без пригод). Варто зазначити. що дрезина була у особистому користуванні Героя Соціалістичної праці, переможця чемпіонату світу лісорубів в Монреалі (Канада), начальника Турбатського лісопункту Усть-Чорнянського лісокомбінату Івана Васильовича Чуси, якого я знав особисто у період роботи у Тячівському районі у 1979-1982 роках.

КОЛОЧАВСЬКА

На каву усіх запрошував міністерський радник Угорщини Едмунд Еган, який планував поліпшити життя поневолених угорцями закарпатців. Його роль уміло зіграв колочавець, один із членів Закарпатської обласної організації НСКУ. Прихильників чеської культури запрошували до “Olbrachtovej pivnice”, а любителі гострих відчуттів могли забралися на горище - «На пуді у Шугая», де їх пригощали добротною горілкою домашнього приготування, колочавськими домашніми ковбасами та копченим м’ясом.

Автору цих рядків також випала честь зіграти роль відомого громадсько-політичного діяча, письменника В. Гренджі-Донського.

Значний інтерес в учасників свята викликала військова тематика – музей воїнам-афганцям, можливість покататися на справжньому бронетранспортері, побувати в бункері, польовому госпіталі та на військовій кухні, що були складовими відомої оборонної лінії Арпада, споруджено́ї для зупинення наступу Радянської Армії. Про всі ці комплекси експонатів можна розповідати конкретно і довго. До прикладу, в бункері, як і у роки Другої світової війни, після реставраційних робіт розміщені кулемет, автомати, пристрій далекого бачення, гранати, снаряди, патрони, пістолети та десятки інших оригінальних предметів далеких воєнних часів. Об’єкт планується значно розширити та збагатити новими раритетними експонатами. Є конкретні плани подальшого розвитку і інших напрямів, що становлять значний інтерес для туристів, у тому числі чеських, словацьких, угорських та ін.

Доктор економічних наук Станіслав Михайлович Аржевітін не з чужих переказів добре знає про гострі проблеми і депресивність гірських населених пунктів, насамперед, Закарпаття. Свою багатогранну діяльність, створення нових робочих місць, розвиток зеленого туризму він небезпідставно вважає одними із засобів вирішення численних проблем гірських поселень, в першу чергу, – безробіття. А відкритий декілька років тому єдиний в Україні пам’ятник заробітчанам у центрі села, на автобусній зупинці, нагадує кожному про важку долю шукачів засобів для існування в далекій чужині – в Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Польщі, Росії, Словаччині, Чехії та багатьох інших країнах світу. Викарбовані на пам’ятнику понад сто прізвищ колочавців, які не повернулися із заробітків на чужині живими, засвідчують жахливу ціну нелегкої долі сільських заробітчан.

Жорстока нинішня реальність в умовах масового безробіття вчить колочавців жити, боротися за виживання і щасливу долю своїх дітей по новому. Реальним їх помічником на цій нелегкій життєвій дорозі став за власною волею Станіслав Михайлович Аржевітін.

На фестивалі було також вперше презентовано третій том багатотомного видання історії Колочави С. М. Аржевітіна під назвою «Карпатська Україна: епоха в добі». Зміст і проблематика книги виходять далеко за межі історії села Колочави і переоцінити її значимість важко. «У цій книзі, – зазначає у передмові під назвою «Історико-політологічний путівник по Закарпатській Україні, або новий авторський проект Станіслава Аржевітіна» заступник Голови Українського інституту національної пам’яті, завідувач кафедри Національної академії Служби безпеки України, доктор історичних наук Дмитро Веденеєв, – С. Аржевітін залишився вірним своєму улюбленому творчому прийому: широкому використанню різнопланових джерел, які вдало доповнюють одне одного, карколомно переміщуючи читача з височин європейської політики до життя-буття окремого села або рефлексій «простих» людей – маленьких суб’єктів масштабних подій, у вирі яких вони опинилися. Серед усього матеріалу: документи іноземних органів влади й національно-визвольного руху, тогочасна періодика, наукові праці та збірники документів. Як завжди, друковані матеріали рясно перемежовуються із зібраними автором особисто спогадами очевидців і учасників подій та фольклорним матеріалом».

На презентації виступили члени Закарпатської обласної організації НСКУ: автор книги, доктор економічних наук С. М. Аржевітін, кандидат історичних наук М. В. Делеган, доктор історичних наук, професор Ужгородсього національного університету С. Д. Федака та ін.

Передував фестивалю дводенний прес-тур для журналістів із всеукраїнських друкованих видань, радіо і телебачення, який проводився С. М. Аржевітіним вперше в Колочаві.

Учасники фестивалю були одностайні в думці – в Колочаві зроблено багато життєво важливого, що варто було б врахувати в усій Україні.

Володимир Дмитрук, Євген Букет (м. Київ)

Краєзнавчі форуми на Волині та в Києві: реалії та проекти розвитку

4 червня 2013 р. на Базі практик табору «Гарт» Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (с. Світязь Шацького р-ну Волинської обл.) відбулося засідання Президії правління НСКУ та голів правлінь регіональних організацій.

У ході засідання було заслухано інформацію про діяльність Спілки за лютий-травень 2013 р., яку виголосив Голова Спілки, член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт.

Заслухано доповідь заступника голови Спілки Р.В. Маньковської про підготовку збірника «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченого 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, структуру якого попередньо було надіслано усім головам правлінь регіональних організацій НСКУ. В цій фундаментальній праці за безпосередньої участі регіональних організацій НСКУ спільно з науковцями, музейниками, шевченкознавцями, бібліотекарями та місцевими краєзнавцями передбачається висвітлити історичні місця перебування Т.Г.Шевченка в Україні та традиції вшанування й увічнення пам'яті Великого Кобзаря в усіх регіонах країни. Прийнято рішення до 1 жовтня 2013 р. кожній регіональній організації подати матеріал у відповідності до затвердженої структури.

З метою зібрання матеріалу для видання „Краєзнавча Шевченкіана України", присвяченого 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка було організовано та проведено 24 квітня 2013 року науково-краєзнавчу експедицію Національної спілки краєзнавців України до Яготинського району Київської області. Основними завданнями експедиції було зібрання краєзнавчого матеріалу про перебування в Яготині Т.Г. Шевченка, подвижницьку діяльність графа Кирила Розумовського, мистецьку спадщину видатної художниці Катерини Білокур.

Щодо організаційної роботи регіональних осередків НСКУ доповів відповідальний секретар НСКУ В.І. Дмитрук. Було наголошено на необхідності обов'язкового надання регіональними організаціями до 1 липня 2013 р. інформації про їх організаційно-статутну діяльність та всі реєстраційні документи, регулярного проведення чергових конференцій та пленумів Правління, дотримання вимог щодо подання клопотання про вступ нових членів у відповідності з Положенням про порядок прийому в члени Спілки. На сьогодні членські квитки отримали понад 1700 осіб, близько 400 з них протягом останнього року.

Помітно ряд позитивних зрушень в організації роботи регіональних організацій. Кримська республіканська організація вже отримала Свідоцтво про реєстрацію творчої спілки (голова правління – професор Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, доктор історичних наук А.А. Непомнящий). Формується Севастопольська міська організація, реєстрація якої планується наприкінці 2013 року. Минулого року створено Запорізьку обласну

організацію (голова правління – директор Національного заповідника «Хортиця» Остапенко Максим Анатолійович). У лютому 2013 р. за організаційного сприяння члена Правління Спілки Станіслава Михайловича Аржевітіна створено Закарпатську обласну організацію (голова правління – Делеган Михайло Васильович), що позитивно позначилось на координації краєзнавчої роботи в регіоні. В процесі реєстрації перебуває Харківська обласна організація (голова правління – директор Центру краєзнавства ім. П.Т. Тронька Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна С.М. Куделко). На стадії створення перебувають Херсонська та Чернівецька обласні організації.

Особливо потрібно виокремити плідну, гідну наслідування діяльність Київської міської (голова правління – доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка О.П. Гончаров), Волинської (голова правління – професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки Г.В. Бондаренко), Івано-Франківської (голова правління – директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді М.Ю. Косило), Хмельницької (голова правління – професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, доктор історичних наук Л.В. Баженов) та Черкаської (голова правління – директор Інституту історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, доктор історичних наук В.М. Мельниченко) обласних організацій. Зокрема, серед іншого, Київська міська організація уклала ряд угод із провідними установами, організаціями та закладами (бібліотеки, краєзнавчі центри, вищі навчальні заклади, наукові установи та ін.) про співпрацю в краєзнавчій сфері. Одним із нововведень є запровадження історико-краєзнавчої практики студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, яка вперше проводилася в лютому цього року на базі Інституту історії України НАН України, НСКУ, КМО НСКУ, провідних бібліотек Києва. Хмельницька обласна організація є найкращою в роботі з районними та міськими організаціями, проведенні на високому організаційному рівні звітно-виборних конференцій, засідань правлінь із наступною публікацією їх матеріалів, роботі з якісного підбору членів Спілки. Особливо потрібно наголосити на зразковому веденні особових справ членів організації. На сьогодні – це найбільша організація Спілки – 300 членів. Волинська, Івано-Франківська, Черкаська обласні організації, і особливо їхні очільники, своєю діяльністю вже не перший рік показують, що вони є найкращими в проведенні на найвищому організаційному рівні як всеукраїнських, так і місцевих краєзнавчих заходів, налагодженні партнерських і продуктивних зв'язків із державними органами, що також є показовим і для інших організацій.

Президія правління вирішила тимчасово призупинити прийом нових членів Спілки від регіональних організацій, які мають заборгованість зі сплати вступних внесків та не подали Президії правління повного переліку установчих документів.

Під час проведення науково-методичного семінару в рамках засідання Президії правління відбувся обмін досвідом регіональних організацій НСКУ, на якому про досягнення регіональних організацій виступили Г.В. Бондаренко (голова правління Волинської обласної організації), О.П. Гончаров (голова правління Київської міської організації), М.Ю. Косило (голова правління Івано-Франківської обласної організації), М.В. Делеган (голова правління Закарпатської обласної організації), І.В. Балибіна (відповідальний секретар Полтавської обласної організації) та інші.

Члени Президії правління та голови регіональних організацій НСКУ ознайомилися з експозиціями Літературно-меморіального музею Лесі Українки в с. Колодяжне Ковельського р-ну, Меморіального музею В.Липинського в с. Затурці Локачинського р-ну, відвідали археологічні розкопки літописного міста Рай, пам'ятки с. Старий Чорторийськ Маневицького р-ну, м. Володимира-Волинського, цілющі Оконські джерела та зустрілися з краєзнавчим активом Волинської області.

Насамкінець на історичному факультеті Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки відбулося підсумкове засідання з проблем розвитку краєзнавства Волині за участю заступника голови Волинської ОДА Олександра Курилюка, керівництва факультету та журналістів. Було вручено членські квитки новим членам Спілки та відзначено активістів краєзнавчого руху.

Підбиття підсумків діяльності НСКУ за період червня 2012 – червня 2013 рр. відбулося на черговому пленумі Правління Національної

спілки краєзнавців України, який відбувся 12 липня 2013 року в Києві, в конференц-залі Інституту історії України НАН України. У своїй доповіді голова Національної спілки краєзнавців України О.П. Реєнт повідомив, що протягом минулого року від останнього пленуму Правління, присвяченого 85-річчю журналу «Краєзнавство», який відбувся 29 травня 2012 р. в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна, Національна спілка краєзнавців України провела чотири засідання Президії правління (25 жовтня 2012 р., 18 лютого 2013 р. в залі засідань Інституту історії України НАН України), два з яких за участю голів регіональних організацій – 30 вересня 2012 р. в Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького та 4 червня 2013 р. на Базі практик табору «Гарт» Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки в с. Світязь Шацького р-ну Волинської обл.

На реалізацію рішень Президії правління Спілки 9 квітня 2013 р. відбулася зустріч міністра культури України Л.М. Новохатька та Голови НСКУ О.П. Реєнта. Під час зустрічі обговорювалися питання щодо затвердження Кабінетом Міністрів України Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року, а також підписання Угоди про співпрацю між Міністерством культури України та НСКУ.

Президія НАН України в червні 2013 р. затвердила оновлений склад Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України (33 особи, голова – О.П. Реєнт, заступники – В.М. Даниленко, В.П. Коцур, відповідальний секретар – Р.В. Маньковська).

17 грудня 2012 р. і 23 квітня 2013 р. відбулося засідання авторського колективу навчального підручника для студентів вищих навчальних закладів «Основи краєзнавства», на якому обговорювалися авторські рукописи.

У своїй доповіді голова НСКУ О. Реєнт докладно зупинився на поточних проектам НСКУ. Започатковано підготовку ілюстрованого публіцистично-документального видання «Краєзнавча Шевченкіана України», присвяченого 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка. НСКУ готує до друку довідник, присвячений лауреатам Премії ім. Д. Яворницького НСКУ, збірник матеріалів науково-краєзнавчих експедицій Спілки за 2009-2012 роки.

За звітний період НСКУ підписано Угоду про співпрацю з Державною архівною службою України, Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Підтримуючи громадську ініціативу НСКУ затверджено Положення про Премію імені М.І. Сікорського НСКУ. Вручення премії здійснюватиметься в жовтні, що приурочено до дня народження М.І. Сікорського (13 жовтня 1923 р.), у межах Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» у м. Переяславі-Хмельницькому (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»).

Спілка активно співпрацює з ГО «Вікімедіа Україна», зокрема, у проведенні краєзнавчих фотоконкурсів. 10-12 жовтня 2012 р. за участю Національної спілки краєзнавців України у м. Вінниці відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Роль краєзнавства в соціально-економічному і культурному розвитку регіону». НСКУ була співорганізатором IV Міжнародної наукової конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», яка відбулася 26-27 квітня 2013 р. на базі Одеського національного морського університету.

Завершуючи виступ, О.П. Реєнт запропонував Правлінню затвердити сформований за поданнями регіональних організацій план заходів Спілки на 2014 рік.

Окремим питанням на пленумі Правління НСКУ 12 липня 2013 року прозвучала доповідь заступника голови Спілки Р.В. Маньковської «Інститут краєзнавства: першочергові завдання та шляхи їх вирішення». Було вирішено розробити поточний та перспективний план роботи науково-методичного кабінету краєзнавства, який вважається першим етапом до створення Інституту краєзнавства, з вересня 2013 року.

Під час пленуму Правління НСКУ відбулося традиційне урочисте вручення квитків новим членам Спілки: Віктору Петровичу Андрущенку – доктору філософських наук, професору, Заслуженому діячу науки і техніки країни, Президенту асоціації ректорів педагогічних університетів України, ректору Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова; Вілю Савбановичу Бакірову – доктору соціологічних наук, професору, академіку НАН України, член-кореспондент

НАПН України, ректору Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; Олексію Дмитровичу Брайченку – заступнику директора інституту – начальнику відділу Національної академії Державного управління при Президентові України.

Про підсумки ІІІ туру історико-географічної експедиції учнівської молоді «Історія міст і сіл України» за 2012 рік розповів член Президії правління НСКУ Д.Г. Омельченко.

З вітальним словом до учасників пленуму звернулися директор Літературно-меморіального музею-садиби Олеся Гончара в с. Суха на Полтавщині Т.В. Бондаревська, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті В.В. Кривошея і головний редактор тижневика «Освіта» О.С. Коноваленко, яка вручила Олександру Петровичу Реєнту почесну відзнаку кращого освітянина 2012 року в номінації «Народ мій завжди буде».

Датою проведення пленуму спілчани обрали 12 липня – день народження першого голови НСКУ, академіка Петра Тимофійовича Тронька (1915-2011) (до початку форуму краєзнавчий актив вшанував пам'ять Героя України покладанням квітів на його могилу на Байковому цвинтарі). Під час пленуму було ухвалено звернення до Міністра культури України Л.М. Новохатька про присвоєння імені П.Т. Тронька Національному музею народної архітектури та побуту України, а також відбулась церемонія вручення Премії імені Петра Тронька. На вручення Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України, яка присуджується за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю у чотирьох номінаціях, була запрошена донька академіка Лариса Тронько.

У першій номінації «За висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька» премію присуджено посмертно Юрію Данилюку (1958-2005) – одному з ініціаторів відновлення діяльності Спілки краєзнавців, автору понад 300 наукових праць із краєзнавчої тематики та проблем політичних репресій 1920-1980-х рр. в УРСР. Також у цій номінації премію отримали Марія Вощевська – дослідниця історії рідного села Галиця на Чернігівщині та Дмитро Мохорук – відомий колекціонер і автор багатьох художньо-краєзнавчих творів з Івано-Франківщини.

У другій номінації «За науково-організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві» Президія правління визначила лауреатами члена правління НСКУ Василя Устименка (м. Київ) – автора, співавтора, упорядника понад 20-ти книжок краєзнавчого характеру та Віктора Прокопчука – директора Наукової бібліотеки, професора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, доктора історичних наук, члена правління НСКУ, автора наукових праць і підручників з освітянського краєзнавства.

Третя номінація «За внесок у музейну та пам'яткоохорону справу» – Віра Комзюк (Волинська обл.) – завідувач Літературно-меморіального музею Лесі Українки, Наталія Пушкар (Волинська обл.) – головний хранитель Волинського краєзнавчого музею, Наталія Булаєвська (Київська обл.) – член правління НСКУ, заступник голови правління Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Заслужений працівник культури України, автор понад 100 публікацій, присвячених краєзнавчій та пам'яткоохоронній роботі.

У четвертій номінації «За видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо» премію Петра Тронька присуджено Станіславу Аржевітіну – члену правління НСКУ, творцю музею-скансену «Старе село» в с. Колочава на Закарпатті, автору трьох книг з історії краю, Валерію Мельнику – автору десятків книг, кількох сотень краєзнавчих і природничих публікацій, присвячених Волині, та авторському колективу праці «Криві Коліна крізь терни і роки. В історії села – історія України» (Черкаська обл.): доктору економічних наук Володимиру Мовчану, поету Івану Нерубайському та краєзнавцю, колишньому директору школи Василю Олійнику.

Усім нагородженим присвоєно звання «Лауреат Премії імені академіка Петра Тронька» з врученням Диплома, почесного знака та грошової премії у розмірі 500 грн. за кожну номінацію.

Вітаючи перших лауреатів Премії, голова НСКУ О.П. Реєнт, зокрема, сказав: «Цією високою нагородою ми відзначили наших видатних краєзнавців. І це – не випадково. Адже успішне творення нашої державності не можливе без відтворення правдивої історії України, виховання почуття патріотизму».

Наукова інформація

Олександр Бонь, Євген Ковальов (м. Київ)

Київ і кияни: доба Бориса Грінченка

22 травня 2013 р. в Київському університеті імені Бориса Грінченка відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція *«Київ і кияни: доба Бориса Грінченка»*. Захід було присвячено дослідженню київського соціокультурного середовища на рубежі XIX і XX ст. Лейтмотивом конференції стало вшанування пам'яті Бориса Дмитровича Грінченка (1863-1910 рр.) – визначного громадського діяча, педагога, літератора, мовознавця, що з 1902 р. мешкав у Києві та брав активну участь в суспільно-політичному житті міста. В грудні поточного року відзначатиметься 150-ліття від дня його народження, тож захід мав ювілейний характер.

Пленарне засідання відкрилося вітальною промовою до учасників конференції проректора Київського університету імені Бориса Грінченка з наукової роботи, д.пед.н. *Л.Л. Хоружої*, яка підкреслила актуальність різнобічних києвознавчих студій в українському історичному дискурсі XIX–XX ст.

Виступи на пленарному засіданні були присвячені актуальним суспільно-політичним і культурно-мистецьким аспектам вітчизняної історії Нового і Новітнього часу з акцентом на грінченкознавчій та києвознавчій проблематиці. *Олег Гринів* (д.філос.н., професор кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури), проаналізувавши зміст публіцистичної полеміки між Б. Грінченком і М. Драгомановим щодо цілей і завдань українського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, дійшов висновку, що грінченківська теза про необхідність боротьби за самостійність як оптимальний шлях розвитку української нації в історичній перспективі здобула перемогу над драгоманівським автономізмом. *Ганна Веселовська* (д.мист., професор, директор Національного центру театрального мистецтва ім. Леся Курбаса) висвітлила роль Бориса Грінченка в театральному житті Києва початку XX ст. – співпрацю з театром Миколи Садовського, постановки на київській сцені грінченківських драматичних творів і ставлення до них місцевої публіки. *Лариса Брюховецька* (головний редактор журналу «Кіно – Театр», заслужений працівник культури України) повідомила про зростання значення кіномистецтва в культурному просторі Києва наприкінці XIX – на почату XX ст.

Олена Єременко (д.філол.н., професор кафедри української літератури, компаративістики і соціальних комунікацій Київського університету імені Бориса Грінченка) звернулася до аналізу

Пленарне засідання конференції

психологічних особливостей літературної творчості Б. Грінченка, показавши, що він вважав письменницьку працю громадянським служінням. *Олександр Бонь* (к.і.н., доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка), використавши текст протоколу перших загальних зборів київського товариства «Просвіта» від 25 червня 1906 р., дав характеристику ролі Б. Грінченка у створенні цієї важливої громадської організації на тлі протистояння між прихильниками різних ідеологічних течій і політичних партій серед української інтелігенції того часу.

Продовженням конференції стала робота секцій: «Київ науковий і освітній: доба Бориса Грінченка», «Літературні візії Києва кінця XIX – початку XX ст.» і «Київ мистецький: доба Бориса Грінченка». Тематика секційних доповідей і повідомлень відзначалася широтою – тут знайшлося місце біографістиці, науково-освітнім традиціям, літературознавчим і мистецтвознавчим студіям в історико-києвознавчому вимірі. Такий комплексний підхід до вивчення Києва «доби Бориса Грінченка» – одного з ключових періодів в історії України, позаяк саме тоді формувалася модерна українська нація – дає можливість глибше дослідити важливі історичні процеси на локальному рівні.

Доповіді та повідомлення учасників конференції опубліковані у збірнику: Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: доба Бориса Грінченка: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – 200 с.

Тамара Демченко (м. Чернігів)

Депортації як практика "Великого терору"

У Чернігові стало вже гарною традицією презентацію чергової книги Чернігівського тому серії «Реабілітовані історією» поєднувати із засіданням круглого столу, на який запрошуються провідні київські історики – визнані фахівці з проблем реалізації політики державного терору в сумнозвісні 20–30-ті та 40–50-ті рр. XX ст.

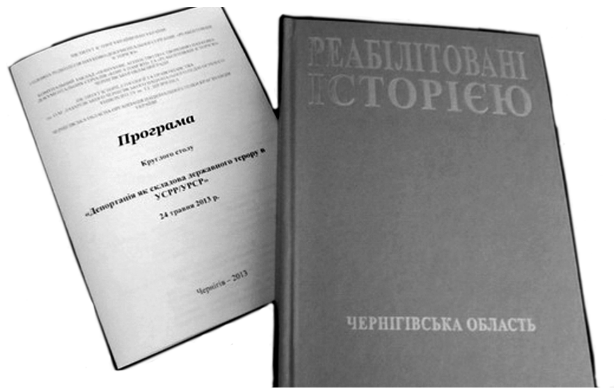

24 травня 2013 р. в Інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка громадськості області, викладачам, студентам, журналістам і краєзнавцям було представлено четверту книгу серії «Реабілітовані історією», яка відкривається розлогим дослідженням О. Коваленка й Л. Аскерової «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання Указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів, на Чернігівщині» та ґрунтовною добіркою документів із фондів Державного архіву Чернігівської області. Хоча традиційно книга вміщує і списки реабілітованих (завершено опрацювання матеріалів щодо осіб, чиє прізвище розпочинається на «Д») і цікаві нариси про долю маловідомих жертв тоталітарного режиму, проте саме тема депортацій опинилася в центрі уваги упорядників книги.

Попри відсутність будь-якої патетики, діловий тон, засилля канцеляризмів при описі процедури виселення в численних колгоспах області стає моторошно від картини абсолютної незахищеності громадян, які реально мали за собою невиконання мінімуму трудоднів, але звинувачувалися в усіх смертних гріхах і на додачу у співробітництві з німецькими окупантами, крадіжках тощо. Настільки щирі були їхні обвинувачі сказати важко, очевидно, багато хто боявся піти протореним шляхом до Сибіру, але картина моральної обстановки в тогочасному українському селі, що ледве чи й оправилося від війни, голоду 1946-1947 рр. була жахливою. Страх депортації Дамоклевим мечем висів над людьми, впливав на їхній вибір, спонукав до аморальних вчинків.

Презентація книги розпочалася вступним словом директора Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського професора О. Б. Коваленка, начальника управління з питань внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Чернігівської облдержадміністрації А. Ф. Подорвана, першого проректора Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка професора В. О. Дятлова, директора комунального закладу «Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією» Чернігівської обласної ради О. В. Лисенко.

На засіданні власне круглого столу, пролунало 4 доповіді, зміст яких виходить далеко за межі регіональної чернігівської тематики й окреслює коло проблем загальноукраїнського рівня. За винятком повідомлення Л. Аскерової й О. Коваленка, яке було вміщене у четвертій книзі Чернігівського тому «Реабілітованих історією», зміст доповідей київських вчених, на нашу думку, надто узагальнюючий, важливий для розуміння сутності репресивної політики сталінського режиму, щоб залишитися в анналах хай і поважного, але місцевого заходу.

У виступі старшого наукового співробітника відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, відповідального секретаря Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» кандидата історичних наук Р. Ю. Подкура, названому «Механізм проведення депортації у 1930-ті рр.», головна увага концентрувалася довкола дефініції самого поняття «депортація». Виявилося, що усталеного тлумачення його ще не вироблено. Доповідач запропонував розуміти під вищеназваним поняттям форму політичних репресій, як правило, позасудового характеру, сутністю яких є насильственне/примусове виселення з місця постійного проживання не окремих осіб, а цілих груп населення, обраних за етнічними (національними), соціальними, географічними ознаками. При здійсненні депортацій до уваги не бралися ні норми діючого законодавства, ні статті цивільного чи кримінального кодексів. На думку доповідача, це «свідоме вилучення великих мас населення у місця з екстремальним кліматом, за таких умов у депортованих залишалася тільки одна форма існування – боротьба за виживання». У такий спосіб влада позбувалася групових політичних противників – реальних, потенційних чи малоймовірних. Кожна депортація ретельно готувалася, як справжня військова операція. Щоб нікого не пропустити, складалися порайонні списки осіб, намічених до депортації. Їх готували і місцеві органи ГПУ–НКВД, і працівники сільських рад, і спеціальні уповноважені, тобто вислизнути із потрійного зашморгу було непросто. Хоча, як правило, виселяли цілі родини, на збори давали, принаймні теоретично, від 1 до 2 годин. Ті, хто наглядав за цим процесом, вимагав, щоб люди в першу чергу брали столярні інструменти. У 30-х рр. до місця завантаження у вагони депортованих перевозили гужовим транспортом, у 40-х – частіше вантажівками. Очікування на ешелони перетворювалося на муку, про тривалий переїзд і говорити не доводиться, а в кінці шляху на депортованих чекали у кращому випадку бараки в спецпоселеннях, важка праця і повна залежність від місцевої міліції.

Історія депортованих, зокрема, питання їхнього вживання в нове середовище, взаємовідносини з місцевим населенням тих країв, куди їх запроторювали, вивчена слабо. Відповідні документи зберігаються в Красноярському й Новосибірському архівах, але в силу багатьох причин доступ до них для українських дослідників утруднений.

На перший погляд, виступи наступних доповідачів виглядали як ілюстрація до вищевикладеної традиційної схеми, свого роду матриці акції депортації. Проте в історії конкретні факти слугують не тільки цеглинками для побудови умоглядних конструкцій, вони здатні в сукупності як потужним прожектором освітити рутинний процес, показати його людський вимір.

У доповіді головного редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доктора історичних наук професора О. С. Рубльова проаналізовані причини виселення польського населення Правобережної України, яке широкомасштабно здійснювалося радянським

керівництвом у середині 1930-х рр. під гаслом боротьби з «підривною діяльністю шкідницьких елементів», агентів Пілсудського і т. п. Насправді ж, на думку вченого, головним фактором, який зумовив депортацію, стало розчарування керманичів СРСР в тому, що поляки, які мешкали в Мархлевському національному районі, стануть провідниками радянської політики, а сам район перетвориться на плацдарм для просування в Польщу та її радянізації. Переважна частина польського населення України вороже поставилася до політики колективізації, а в ширшому сенсі – не сприйняла реалій радянської доби. Відтак поляки й були покарані, разом з німецьким населенням – їх силоміць вивезли з 800-кілометрової прикордонної зони. Доповідач навів фрагменти з автентичних чекістських документів, котрі свідчать про «піклування» й опіку органів держбезпеки над депортованими: наверх доповідали, що все пройшло ідеально організовано – випадково загинула одна дівчинка. А насправді втрати сягали від 10 до 30% перевезених людей (дороги не витримували хворі, люди похилого віку, новонароджені, діти).

Значний інтерес у присутніх викликала доповідь старшого наукового співробітника відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, заступника редактора журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» доцента О. Г. Бажана на тему «Операція «Захід»: із історії депортації населення Західної України в Казахстан». Дослідник теж віддав належне дискусії щодо змісту поняття «депортація». На його погляд, це насамперед різновид репресій проти мирного населення. Як найпереконливіший аргумент він навів причини та хід операції «Захід». Вона була проведена в населених пунктах Західної України всього за одну добу 21 жовтня 1947 р., мала на меті виселити родини «бандерівців» як діючих вояків УПА, так і вбитих і засуджених, тобто вже знешкоджених. Операцію була підготовлена з високим рівнем секретності: безпосередні виконавці дізнавалися про її початок лише о 6-ій годині ранку того дня, на який призначене

виселення жителів даного населеного пункту. Була створена армія уповноважених, до західних областей стягли військові сили – з розрахунку десь по одному солдату на родину. Само собою була розроблена детальна інструкція, при цьому питання про законність покарання родин уже вбитих чи ув’язнених ворогів, не кажучи вже про моральну спроможність, навіть не виникало. Дії МГБ були цілком схвалені й підтримані ЦК КПУ на чолі з Л. Кагановичем – «Забирайте якомога більше».

Як і інші подібні акції, ця депортація продемонструвала різкий контраст між дбайливо розробленим сценарієм, ретельним плануванням і економічною доцільністю, юридичним обґрунтуванням карального заходу. Про моральність не йдеться взагалі.

Реальна практика будівництва комунізму в СРСР включала в себе покарання великих груп людей, цілих народів за уявні злочини шляхом переміщення сотень тисяч людей по території північних і східних регіонів величезної країни. На ці речі витрачалися значні кошти, зусилля численної армії виконавців, енергія керівництва. Постає закономірне питання, а чи був хоча б якийсь позитивний результат від цієї гарячкової діяльності? Оскільки досвідчені й компетентні фахівці й словом не обмовилися про нього, то доводиться констатувати, що, крім сліз, горя, втрати здоров’я, майна, самого життя, народи України від депортації нічого не виграли.

Хотілося б висловити побажання, щоб матеріали доповідей були опубліковані, на нашу думку, дефініції, фактографічний матеріал, висновки, які прозвучали на засіданні круглого столу, стануть у нагоді багатьом викладачам і студентам.

Олена Жам, Наталія Ткаченко (м. Переяслав-Хмельницький)

IV-ті Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.)», присвячені 1025-літтю хрещення Русі

20-21 червня 2013 року в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» була проведена Всеукраїнська науково-практична конференція IV-ті Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.)».

Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.)» в НІЕЗ «Переяслав» проводяться вчетверте і вже стали традиційними.

Конференція була започаткована в ювілейному 2007 р. з нагоди урочистого святкування 1100-ліття першої літописної згадки про Переяславль Руський – центр давньої Переяславської землі і князівства, резиденцію руських митрополитів.

Свою назву Єфремівські читання отримали від історичної постаті Святого Єфрема Переяславського (Печерського), який стояв у витоків запровадження християнства на Русі. Цей найвидатніший представник руської церкви 2-ї пол. XI ст. сприяв зародженню і розвитку вітчизняної літератури, освіти, медицини, формуванню національних особливостей сакральної архітектури, виникненню літописання.

IV-ті Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX-XXI ст.)» були присвячені 1025-літтю хрещення Русі. Для обговорення на конференції були запропоновані напрямки: історичні, історіографічні, археологічні проблеми дослідження релігійного життя Переяславської землі; церковно-етнографічні дослідження; православні колегіуми України – основні центри розвитку освіти наприкінці XVII – початку XIX ст.; музейництво та охорона сакральних пам`яток; музеєзнавчі і мистецтвознавчі дослідження сакральних пам'яток музейних зібрань. В ході проведення конференції окреслені напрямки були визначені для розгляду на окремих секціях.

Пропонована тематика зацікавила широке коло науковців. В роботі конференції взяли участь музейні наукові співробітники, вчені провідних наукових установ України, освітяни, аспіранти, магістранти.

До програми конференції включено 51 доповідь, з яких 12 було озвучено на пленарному засіданні, 39 – на секційних. У роботі конференції взяли участь представники наукових та освітніх закладів України, як Державний вищий навчальний заклад „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди", Національний науково-дослідний інститут української і всесвітньої історії, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Народний університет українознавства імені Григорія Сковороди, Національний заповідник «Замки Тернопілля», Київська муніципальна академія естрадного та циркового мистецтв, Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», спалеоклуб «Кристал» (м. Чортків Тернопільської обл.), Національний історико-культурний заповідник "Чигирин», ТО «Мистецькі грані» (м. Рівне), Запорізький національний університет, НІЕЗ «Переяслав», Білоцерківський колегіум, ЗОШ №4 (м. Вишневе Київської обл.).

У межах пленарного засідання з доповідями виступили відомі дослідники релігійного життя Переяславщини й України. Завідувач науково-методичним відділом НІЕЗ «Переяслав» Ю.В. Авраменко присвятив свій виступ колишньому генеральному директору НІЕЗ «Переяслав», Герою України М.І. Сікорському (1923-2011 рр.), детально проаналізував його внесок у збереження і використання сакральних архітектурних пам'яток Заповідника.

Значний інтерес викликала доповідь доктора історичних наук, доцента кафедри історії і культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Я.О. Потапенка на тему: «Деструктивна роль псевдорелігійної концепції «Русского мира» в соціокультурному просторі сучасної України». Доповідач детально проаналізував псевдо релігійну, на його думку, концепцію «Русского мира», висунуту очільниками Російської православної церкви (РПЦ) всередині 2000-х рр., яка передбачає «створення цивілізаційної спільноти східних слов'ян».

Цікавий матеріал містився у доповіді кандидата історичних наук, завідувача відділом української етнології Національного НДІ українознавства та всесвітньої історії Ю.С. Фігурного, присвячений Берестейській міжцерковній унії 1596 р.

Дослідник розкрив роль унії, а саме її вплив на українські етнічні, державотворчі й націотворчі процеси на теренах Наддніпрянщини в першій половині XVII ст. Особливу увагу науковець звернув на козацьке повстання 1630 р. в Переяславі під проводом Тараса Федоровича-Трясила.

Особливостям штампованих малоформатних ікон Борисівської іконописної майстерні 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. присвятила дослідження молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля» Т.І. Федорів. Дослідження здійснене на основі колекції Національного заповідника «Замки Тернопілля». Зроблена спроба опису, атрибуції та класифікації колекції.

Важливі проблеми створення релігієзнавчих експозицій в шкільних краєзнавчих музеях України на прикладі Вишнівської ЗОШ І-ІІІ ст. №4 (м. Вишневе, Київська обл.) порушила вчитель історії цієї школи А.З. Натока. Один із розділів шкільного музею присвячений 20-30 рр. XX ст. В ньому представлені матеріали, які розповідають про репресії проти церкви і церковнослужителів. Доповідач наголосила, що шкільні музеї доступні, не потребують значного фінансування, залучають школярів до збору експонатів, зберігають пам'ять про життя предків.

Згідно програми конференції працювало 3 секції. Перший із секційних напрямків: «Історичні, історіографічні, археологічні проблеми дослідження релігійного життя Переяславської землі. Церковно-етнографічні дослідження». Даний блок репрезентували 20 доповідей.

З поміж проблематики цієї секції найбільш питома вага належала виступам, присвяченим репресованим у 30-40-х рр. XX ст. священикам Переяславщини (доповідачі: старший науковий співробітник «НІЕЗ «Переяслав Н.Л. Заїка, молодший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» І.І. Кучеренко, завідувач науково-дослідним відділом Музею Заповіту НІЕЗ «Переяслав» Н.М. Кухарєва). Дослідження ґрунтовні, базуються на архівних матеріалах, зокрема, використано чимало фрагментів матеріалів слідства. Зусиллями науковців повернуто із небуття імена 33-х репресованих священиків, діяльність яких була пов'язана із Переяславщиною. Всі вони реабілітовані у 80-90-х рр. XX ст. Дослідники констатували, що встановити загальну кількість репресованих на Переяславщині священнослужителів поки що не вдалося.

Тематичним продовженням окресленої проблематики стала співдоповідь науковців НІЕЗ «Переяслав» О.І. Калінович та С.П. Пригонюк, присвячена зруйнованим у 20-30-х рр. XX ст. церквам м. Переяслава (Борисоглібська, Покровська, Преображенська). Дослідження виконане на основі матеріалів Полтавських єпархіальних відомостей. Розглянуті питання побудови, перебудови храмів, зазначені настоятелі і служителі церков та інші історико-статистичні дані. Особлива увага відведена славнозвісній іконі Богородиці із церкви Покрови.

Священицьким династіям Переяславщини сер. XVIII-XX ст. (Гошкевичів, Михайловських, Богацьких, Леонтовичів та ін.) присвятила своє дослідження молодший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» І.І. Кучеренко. Наведено біографічні відомості представників цих династій, здійснено аналіз їх церковної і громадської діяльності.

На секційному засіданні були представлені кілька доповідей, присвячених церковному життю Переяславщини під час нацистської окупації 1941-1943 років. Так, О.І. Тонконог, науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав», виступила з доповіддю на тему: «Церкви Переяславщини під час нацистської окупації 1941-1943 рр.». Дослідниця відзначила, що за окупаційного режиму активізувалося церковне життя на Переяславщині, зокрема, були відкриті храми, зачинені радянською владою у 20-30-х рр. XX ст. Проте, це було чи не єдиним позитивним проявом фашистської політики, в інших питаннях спостерігались такі ж утиски як і при радянському режимові. Л.Г. Чирка, молодший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» у своїй доповіді «Мстислав Скрипник: політик чи єпископ (1941-1944рр.)» висвітлив роль Переяславського єпископа Мстислава Скрипника (згодом перший Патріарх Київський і всієї України) у створенні та діяльності Української Автокефальної Православної Церкви в роки Великої Вітчизняної війни. Висвітлено діяльність Мстислава на посаді єпископа Переяславського у роки нацистської окупації. Доповідач відмітив, що історична література дає суперечливі оцінки ролі, яку зіграв Мстислав у роки війни. На переконання доповідача діяльність Мстислава була спрямована на розбудову автокефальної церкви і утвердження національної державності. Разом з тим в умовах жорсткого окупаційного режиму Мстислав, як і інші церковні ієрархи, змушений був іти на певні компроміси із нацистським режимом.

Доповідь завідувача науково-дослідним відділом Музею історії Української православної церкви НІЕЗ «Переяслав» Н.Г. Ткаченко мала

назву: «Культ Св. Бориса на Переяславщині». Дослідження культу Святого Бориса в Давній Русі і визначення сакральних місць, пов'язаних із вшануванням князя Бориса Володимировича на Переяславській землі є надзвичайно актуальним, адже інформація про географічні координати загибелі князя до сьогодні є дуже суперечливою: частина дослідників пов'язує місце загибелі князя з сучасним м. Бориспіль, церковна ж традиція визначає берег р. Альти в районі Борисівки (мікрорайон сучасного м. Переяслав-Хмельницького). Не менш проблемним для вивчення історії культу Святого Бориса є обставини його канонізації. Іншим важливим питанням є поширення культу Святих Бориса і Гліба від місцево шанованих до загально шанованих святих, які були визнані патронами України-Руси.

Питання відродження православних храмів на Переяславщині наприкінці XX – початку XXI ст. знайшло висвітлення у виступі молодшого наукового співробітника науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» Г.М. Невмитого. На прикладі церкви Архистратига Михаїла (с. Єрківці Переяслав-Хм. р-ну Київської обл.) дослідник розкрив особливості церковно-будівничої діяльності Української Православної Церкви на Переяславщині.

Продовженням піднятого на пленарному засіданні Ю.В. Авраменком питання про використання сакральних пам'яток для створення музейних експозицій НІЕЗ «Переяслав» стала співдоповідь О.М. Жам та Н.Г. Ткаченко на тему «Створення та діяльність етнографічного відділу у складі Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на території Михайлівської церкви (1959-1963 рр.)». Доповідачі представили раніше невідомі документи, виявлені в особистому архіві ветерана музею М.І. Жама та фондах НІЕЗ «Переяслав», які є цінним джерелом у вивченні створення першої етнографічної експозиції Заповідника, яка згодом стала основою для організації і становлення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Другий напрямок секційного засідання означений як «Православні колегіуми України – основні центри розвитку освіти наприкінці XVII – початку XIX ст.».

З-поміж виголошених на секційному засіданні доповідей особливу увагу викликали виступи, присвячені питанням історії становлення та діяльності Переяславського колегіуму – визначного центру освіти Лівобережної України XVIII ст. Так, завідувач науково-дослідним відділом Меморіального музею Г.С. Сковороди НІЕЗ «Переяслав» І.В. Більченко ознайомила із історією заснування Переяславського колегіуму та подальшою історією будинку, в якому розміщувався Переяславський колегіум (з 1816 по 1917 р. будинок колегіуму був основним навчальним корпусом духовного училища Полтавсько-Переяславської єпархії, під час громадянської війни в ньому була відкрита народна лікарня, з 1925 по 1928 р. тут розміщувалася казарма червоноармійського стрілецького полку, потім – лазарет і спортзали військової частини). В 1972 р. з нагоди святкування 250-річчя з дня народження Г. Сковороди, на сесії міської ради, за поданням директора Історичного музею М. Сікорського, було прийнято рішення про відкриття в будинку колишньої Переяславської семінарії Музею Г.С. Сковороди, адже саме в Переяславському колегіумі видатний український мислитель розпочав свою педагогічну діяльність на посаді вчителя поетики. Дослідниця відмітила, що будинок колегіуму 1753 р. в Переяславі-Хмельницькому – це високохудожня архітектурна пам'ятка, яка зазнавала руйнацій, перебудов, але не втратила своєї автентичності.

Логічним продовженням заявленої теми став виступ молодшого наукового співробітника Меморіального музею Г.С. Сковороди НІЕЗ «Переяслав» В.В. Нікітіної на тему: «Визначні постаті Переяславського колегіуму». Дослідниця зупинилася на висвітленні життя та діяльності відомих церковних діячів, імена яких пов'язані із Переяславським колегіумом. Основна увага приділена першому ректору (1783-1785 рр.) Переяславського колегіуму та Новгород-Сіверської семінарії Шишацькому Григорію Степановичу. Г. Шишацький був одним з головних і активних прихильників української автономії у складі Російської імперії. Завдяки ректору Шишацькому в колегіумі були закладені класичні основи вищої теологічної освіти. З його школи вийшли видатні діячі церкви, педагоги: Андрій Семенович Братановський (був архієпископом Білоруським і Могилівським, архієпископом Астраханським, членом Святійшого Синоду і членом Російської Академії наук), Федір Доміанович Домонтович (учитель граматики у Переяславському колегіумі, учитель поетики й риторики Переяславської семінарії, ректор Переяславської семінарії в 1802-1808 рр., протоієрей Переяславського Вознесенського монастиря, меценат будівництва Троїцької церкви, першоприсутній у Переяславській консисторії).

Цікавий матеріал, присвячений історії церковного меценацтва та благодійництва на Переяславщині у XVIII – поч. XXI ст., містився у виступі провідного екскурсовода науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи НІЕЗ «Переяслав» Г.П. Ткаченко. Дослідниця висвітлила питання будівництва та облаштування церков та монастирів на Переяславщині за період від поч. XVIII ст. до наших днів коштом меценатів: Івана Мазепи, Федора Домонтовича, Миколи Терлецького, Михайла Каневського, Кирила Оплачко, Олександра Горчакова, Михайла Гича, братів Володимира, Віктора, Івана Степахно та ін.).

Третій секційний напрямок – «Музейництво та охорона сакральних пам`яток. Музеєзнавчі і мистецтвознавчі дослідження сакральних пам'яток музейних зібрань». Відповідний напрямок останнім часом набрав розвою, інтересу, актуальності. Потужним блоком в роботі секції були науковці Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини.

Чільне місце в роботі секції посіли виступи, присвячені музейним колекціям. Зокрема, варто виокремити напрацювання молодшого наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» М.М. Бондаренко на тему: «Обрядові хустки та хусточки в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Дослідниця охарактеризувала обрядові хустки та хусточки із колекції НІЕЗ «Переяслав» і розглянула їх функціональне призначення в контексті народної культури.

Сакральний аспект авторських робіт майстра-художника вищого класу Кулик Катерини Кузьмівни, що зберігаються у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав», розглянула старший науковий співробітник Заповідника Н.М. Павлик.

Обрядовій тематиці присвячена доповідь завідувачки науково-дослідним відділом дендропарк НІЕЗ «Переяслав» І.С. Бови «Елементи лікувальної магії у народній медицині українців Середньої Наддніпрянщини». Доповідач розглянула особливості використання магічних елементів у народній медицині Середньої Наддніпрянщини, зокрема, значення вербальної магії у обрядах народних цілителів.

Цікавим виявився виступ наукового співробітника НІЕЗ «Переяслав» Т.В. Грудевич під назвою «До питання історії церковного співу та музики: витоки та сьогодення», в якому дослідниця прослідкувала витоки церковного співу на матеріалах Біблії.

Поділилася інформацією про запровадження оглядової екскурсії в НІЕЗ «Переяслав» для християн-паломників на тему: «Православні святині Переяславської землі» старший науковий співробітник науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи НІЕЗ «Переяслав» Н.В. Костюк. Дослідниця акцентувала увагу на тому, що об'єктами показу запровадженої екскурсії стануть сакральні архітектурні пам'ятки м. Переяслава-Хмельницького.

У заключний день конференції були підведені підсумки роботи конференції та накреслені подальші напрямки розвитку. Зокрема, було рекомендовано проведення чергової конференції, в зв'язку з тим, що величезний масив піднятих проблем освоєний далеко не повністю.

Проведена конференція мала чимало спільного з попередніми, проведеними у 2007, 2009, 2011 роках і стала логічним продовженням висвітлення забутих і замовчуваних сторінок релігійного життя Переяславської землі. Результатом роботи І-х Єфремівських читань стали наукові записки НІЕЗ «Переяслав» «Переяславіка», випуск 1 (3). Знаковим є те, що цей випуск став відновленим виданням наукових записок Переяслав-Хмельницького державного історичного музею 1959 і 1960 років, започаткованих патріархом музейної справи М. І. Сікорським. Матеріали цьогорічної науково-практичної конференції будуть опубліковані в черговому збірнику наукових праць НІЕЗ «Переяслав» «Переяславіка». Ґрунтовно ознайомитися з усім масивом питань піднятих на конференції можна буде після опублікування її матеріалів. Нині ж можна констатувати, що учасники конференції розглянули широкий спектр питань з розвитку Православної церкви на Переяславщині, діяльність церковних, політичних діячів, які вплинули на релігійне життя Переяславської землі. Значне місце в тематиці виступів приділене музеєзнавчим питанням (музейництво та охорона сакральних пам`яток; музеєзнавчі і мистецтвознавчі дослідження сакральних пам'яток музейних зібрань та ін.). Сподіваємося, що підняті на конференції питання сприятимуть розкриттю маловивчених, проблемних питань релігійного життя Переяславської землі, популяризації національної культури, викличуть ще більший інтерес серед широкого кола науковців до даних читань.

Євген Букет (м. Київ)

«Соловецька проща» - 2013

Уранці 2 серпня 2013 року від Покровської церкви, що на Подолі в Києві, після святкової вранішньої служби на честь пророка Іллі та благословення владики Володимира Черпака, відбув автобус із тридцятьма шістьма українцями. Вони вирушили в далеку дорогу у понад дві тисячі кілометрів на північ: Санкт-Петербург, Петрозаводськ, Медвежогорськ, урочище Сандармох, порт Кем на березі Білого моря, Соловецькі острови. Ця українська «Соловецька проща» відбувалася вже вп'ятнадцяте. Цього року її проведення підтримали Київська міська рада та благодійний фонд «Велика родина».

Регулярне відвідання урочища Сандармох, а разом з тим і біломорського архіпелагу, розпочалося з ініціативи громадськості після того, як у липні 1997-го карело-пітерська пошукова експедиція віднайшла в Медвеж'єгорському районі таємне місце розстрілів. Українці вторували стежку туди, дізнавшись, що 1937-го там страчено соловецький тюремний етап – більш як 1100 в'язнів. У Сандармосі поліг цвіт нації – її інтелектуальна й духовна еліта.

Першу делегацію, запрошену на відкриття меморіалу, очолив Іван Драч. Опісля координатором поїздок на дні пам'яті став колишній політв'язень Василь Овсієнко. Із 2006 року експедиції на Дні пам'яті жертв політичних репресій, які відбуваються в урочищі Сандармох, що в Карелії та на Соловецьких островах організовує Григорій Куценко — голова Київського товариства політв'язнів і жертв репресій. Як завжди, у складі української делегації священик, кобзар, колишні політв'язні та їхні нащадки, дослідники історії політичних репресій, журналісти з кількох міст України. Цього разу до складу делегації були запрошені, зокрема, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, к.і.н. Оксана Юркова, член правління НСКУ Євген Букет та історик, член НСКУ з с. Бишів Макарівського району Київської області Валерій Обухівський.

Третього серпня українська делегація відвідала у Санкт-Петербурзі меморіальне кладовище «Левашівська пустинь», де покояться сотні тисяч жертв комуністичного терору, у тому числі й 507 соловецьких в'язнів.

4 серпня в Петрозаводську зустрілися з членами Карельської республіканської громадської організації «Товариство Української культури «Калина», відвідали Національний музей Республіки Карелії. На запитання відвідувачів музею відповідав докладно й зі знанням справи його директор Михайло Гольденберг.

Зустріч українців Карелії з українською делегацією, яка приїздить на Дні пам'яті – завжди непересічна подія в житті Петрозаводська. Цього року її відвідали міністр з питань національної політики, зв'язків з громадськими, релігійними об'єднаннями та засобами масової інформації Республіки Карелії Лана Мігунова та голова Петрозаводського міського округу Ніколай Лєвін.

5 серпня в урочищі Сандармох, в місці розстрілів 1930-х років, де покоїться близько 10 тисяч невільників 60 національностей, відбувся жалобний мітинг і панахида за участі громадськості Росії, України, Польщі, Литви, Естонії. Щодо походження назви урочища – серед місцевих краєзнавців єдиної версії немає, щоправда, найавторитетніший дослідник Сандармоха Юрій Дмитрієв, який власне наприкінці 1980-х відкрив світові місце цих злочинів, стверджує, що з карельської ця назва перекладається як "ведмежий кут" або "лігвище".

У Сандармосі, 2004 року стараннями Карельського товариства української культури «Калина», її тодішнього голови Лариси Скрипникової, відкрито величний пам'ятник — козацький хрест «Убієнним синам України» (автори Микола Малишко та Назар Білик). Українська делегація також відвідала перші шлюзи Біломорсько-Балтійського каналу, що починається неподалік.

До речі, Дні пам'яті жертв політичних репресій на півночі Росії відбуваються щорічно з 1989 року,

тобто впродовж уже 25 років. І лише цього року вперше участь у них взяв Голова Карелії – Олександр Худілайнен. Щоправда, учасників експедиції здивувала відсутність у Сандармоху Генерального консула України в Санкт-Петербурзі, як обіцялося, або когось із офіційних представників дипломатичної установи, на відміну від консула-радника з Генконсульства Польщі пані Люцини Моравської-Ухрин, яка разом з представниками санкт-петербурзького "Меморіалу", Карельських товариств української культури «Калина» та польської «Полонія», була на всіх меморіальних заходах на Соловках.

6-8 серпня українці взяли участь у Днях пам'яті на Соловецьких островах. Для цього вони подолали понад 2200 кілометрів суходолом і 50 – морем. На місці розстрілу політв'язнів, біля каменя з написом «Соловецким узникам», була відслужена панахида, відбувся жалобний мітинг. Учасники «Днів пам'яті» відвідали Соловецький кремль, що від 25 травня 1920 до 2 листопада 1939 року був місцем ув'язнення і загибелі сотень тисяч в'язнів, побачили каземат, де 25 років просидів останній отаман Січі Запорозької Петро Калнишевський, експозицію Соловецького державного музею-заповідника «Соловецький табір особливого призначення 1920-1939 рр.», Секірну гору, на схилах якої знайдені масові поховання в'язнів радянських таборів, відвідали кілька екскурсій.

«Соловецький архіпелаг складається зі 110 островів, загальною площею близько 300 квадратних кілометрів. Найбільший за площею острів – Великий Соловецький, - 225 кв. км. Наступний – о. Анзерський («Анзер» у перекладі з вепської мови - «Дуже витягнутий острів»). Його площа 47 кв. км. Острів Велика Муксалма – 17 кв. км. Далі йдуть острови Мала Муксалма, Великий і Малий Заяцькі, – площа кожного з них близько 1 кв. км. Інша площа припадає на невеликі острівці, вкриті рослинністю, розташовані в акваторії Великого Соловецького острова, так звані луди.

На утворення Соловецького архіпелагу вплинуло три фактори: тектоніка, льодовик і море.

Близько двох мільярдів років тому під час активних тектонічних дій на земній кулі, на виході з Онезької затоки утворилося підняття суходолу – платформа майбутніх островів. Близько 18 млн. років тому під час чергового заледеніння на Землі льодовик, потужністю близько 3 км, рухався з північного заходу до сучасних Соловків. З собою він приніс гранітні валуни – уламки верхівок скель на Кольському півострові. Підняття суходолу загальмувало рух валунів. Так утворилися острови. Після танення льоду відкрилися множинні валунні острови, площею близько 1/3 від сучасного архіпелагу. Далі повільно піднімаючись з моря острови набули сучасного вигляду. Зараз підняття островів становить близько 1,2 мм на рік. На зовнішній вигляд островів вплинуло море, множинні моренні відкладення і сильно терасований ландшафт.

Острови знаходяться на 163 кілометри південніше полярного кола, але їхній клімат досить м'який: взимку через південні і південно-західні вітри температура рідко опускається нижче 16 градусів, проте через високу вологість і сильні вітри зими тут досить суворі, а влітку навпаки – Соловки схильні до впливу вітрів з Арктики. Влітку середня температура нижча, ніж на материку.

Морська вода у верхніх шарах влітку прогрівається до 16 градусів вище нуля, тож у Білому морі цілком можна купатися.

Люди почали освоювати Соловецький архіпелаг близько 6-6,5 тисяч років тому (одні з найдавніших знахідок на Соловках датуються приблизно цим часом), але першими постійними мешканцями вважають старця Саватія та ченця Германа. Вони прийшли сюди 1429 року, хоча на островах до того вже існували так звані «тони» - тимчасові промислові поселення карелів.

Видовий склад рослин і тварин не надто багатий. Але тим і прекрасна сувора північна природа», - так натхненно розповідала про острови екскурсовод Олександра Байдікова з Архангельська. Вона три місяці на рік мешкає і працює на архіпелагу.

Соловки нині один із центрів паломництва і культурного туризму. За перше десятиліття XXI століття кількість відвідувачів виросла у сім разів і продовжує невпмнно зростати. Нині щороку Соловки відвідують близько 40 тисяч туристів і паломників. На жаль, дуже мало з них цікавляться подіями, що відбувалися тут у минулому столітті. Проте, дні пам'яті жертв політичних репресій на початку серпня – постійний захід Соловецького музею-заповідника. І саме на ці дні вже багато років поспіль приїздить українська делегація, яку чекають з великим нетерпінням. Адже, як зазначали самі соловчани, якби не українці, про дні репресій усі давно забули б.

Українська делегація взяла участь у спільному з товариством «Меморіал» круглому столі, присвяченому вшануванні пам'яті жертв політичних

репресій. Представникам Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника було передано примірники журналів «Краєзнавство», «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», науковий збірник «Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «великого терору» в СРСР» (К., 2013) та іншу літературу, видану протягом останнього часу Інститутом історії України НАН України. Також окремі примірники наукових журналів і книг представники української делегації раніше передали до Національного музею Республіки Карелії, Медвеж'єгорського міського краєзнавчого музею та бібліотеки товариства «Калина».

На зворотному шляху учасники «Соловецької прощі» мали можливість відвідати місто Псков та Святогірський монастир, де поховано Олександра Сергійовича Пушкіна.

І наостанок, - кілька коментарів про побачене від учасників делегації.

Світлана Чорна, журналіст, м. Київ: *«Наша поїздка на Соловецькі острови називається прощею, адже для українців відвідання цієї землі не менш важливе, ніж святої землі для християн. Адже саме тут ти починаєш усвідомлювати свою відповідальність перед історією і перед народом, усвідомлювати ті втрати, які поніс український народ за час більшовицько-комуністичного режиму. Саме тут очевидною стає відповідь на запитання чи потрібні пам'ятники Леніну та інші символи тоталітарного режиму в сучасній Україні, бо саме та репресивна машина, яку сконструював «вождь світового пролетаріату» знищила мільйони людей, зокрема й українців, які полягли і тут, на Соловках.*

Мене найбільше вразили масштаби і цинізм репресивного апарату, який знищував людей незалежно від їхнього віку, статі, освіти, класової чи національної приналежності. За останніми даними на Соловецьких островах замучено 20 тисяч в'язнів. Якщо в кожній могилі, виритій на Секірній горі, знаходиться по 20-40 осіб, то це 500-700 могил тільки на Великому Соловецькому острові. Під час екскурсії в музеї ми почули, зокрема, що ув'язнених жінок не тільки посилали на надзвичайно важкі роботи, але і ґвалтували конвоїри, охоронці, комісари… Потім, коли у цих жінок народжувалися діти, їх забирали і відправляли в інтернати НКВС. Коли вихованці інтернатів виростали, їх відправляли працювати охоронцями у такі ж табори. Це цинізм найвищої міри.

Також під час поїздки мене супроводжувало відчуття гордості за Україну. Адже наша делегація приїхала з державними прапорами, своїми піснями, вишиванками, короваями і показала всім учасникам жалобних заходів, що ми є нацією з величною історією, глибокими традиціями і, сподіваюся, великим майбутнім».

Валерій Обухівський, історик, член НСКУ, с. Бишів, Київська обл.: *«Мене, як історика, вражало абсолютно все, що я бачив. І середньовічні споруди, і те, що залишилося внаслідок подій першої половини ХХ століття. Говорити про ті події не так давно ще було заборонено, історію намагалися приховати, спотворити.*

Вражало також те, якою ціною Україна здобувала свободу. Мені дуже імпонує, що серед українців були такі велети духу, як Петро Калнишевський. Він зміг в нелюдських умовах Соловецької в'язниці пережити своїх катів. А потім були велети, які в умовах репресивної машини радянської імперії не скорилися поневолювачам, залишившись навіки в північних лісах… Їх дух сьогодні живе в нас, у молодому поколінні.

Я буду розповідати про побачене і почуте на уроках історії, адже в шкільних підручниках цього матеріалу немає, а саме на таких прикладах героїв-борців найкраще виховується національна свідомість».

Алла Новицька, Національна історична бібліотека України: *«Сьогодні є багато книжок, які присвячені репресованим, у тому числі й тим, які перебували на Соловецьких островах. Але коли я сама потрапила на ці острови, - відчула якусь поглиблену повагу до цих людей. Адже всі ми побачили умови, в яких тримали в'язнів. І хоча камери, бараки уже прибрані, наповнені сучасним начинням, - їх вигляд жахливий, а історичні фото в музеї доповнюють картину. Додайте до цього суворий клімат цієї місцевості і ви зрозумієте яким був подвиг цих людей. У нелюдських умовах вони не тільки не втратили людського обличчя, а й до кінця залишалися вірними своїм переконанням. Те, що ми вшанували пам'ять наших співвітчизників із державними прапорами, думаю, дуже правильно і символічно».*

Антон Усков, режисер, м. Київ: *«Мене найбільше вразив конфлікт тих страшних подій, які відбувалися на Соловецьких островах і неймовірно красивої природи, яка вражає кожного. Здавалося б, що в таких природних умовах за означенням нічого антигуманного не могло відбуватися.*

А ще мене вразив особливий світ людей, які живуть на відшибі держави, де навіть мобіль-

ний зв'язок з'являється лише у певні години. Вони знають про все, що відбувалося на островах, але намагаються знаходити світлі сторінки історії.

В ідею «Соловецької прощі», на мій погляд, дуже багато вкладено. Кожен, хто долучається до цієї поїздки, поза сумнівом, змінюється сам, змінює свої погляди на світ і утверджує національну свідомість».

Інна Александрова, з родини репресованих, м. Київ: *«На перший погляд, здається, що до незайманої природи Соловецьких островів цивілізація ще не дійшла. Повітря – чисте, наче в дитинстві, тварини, птахи – не бояться людей, а віковічні камені – німі свідки історії. Якби вони тільки вміли говорити, як багато вони б нам розповіли!*

Хочу відзначити, що українці, значно краще, ніж росіяни, знають що є Соловки, що туди відправляли на заслання, що там загинуло багато невинних людей. Так, дідусь моєї свекрухи Михайло Васильович Румянцев під час війни працював хірургом на окупованій території. За це після звільнення радянською армією він був засланий на 10 років до ГУЛАГу. Пропрацювавши рік на лісоповалі, він отримав призначення в новозбудовану табірну лікарню. Там Михайло Румянцев лікував письменника-дисидента Олега Волкова. Про це Олег Волков згадує у своїй книжці «Погружение во тьму». На мітингу біля Соловецького каменя виступав син Олега Волкова Всеволод. Я, звісно, підійшла до нього, розповіла цю історію, а він сказав, що дуже добре пам'ятає цю родину, адже возив тата в гості до його лікаря».

Олена Файнберг, лікар: *«Моя мати Лідія Леонідівна Кулаківська сиділа 10 років у Норильському ГУЛАГу. Ця тема у нашій родині була забороненою. Мати до останнього дня життя боялася говорити про своє ув'язнення, тому я дуже довго нічого про цю сторінку в її біографії не знала. Звісно, мене шокували деякі її вислови, зокрема, такий, що «Норильськ побудований на кістках ув'язнених». Пізніше вона розповіла, що Норильськ стоїть на вічній мерзлоті, а для спорудження будинків робили величезні котловани. Для цього ув'язнені ломами довбали лід, потім вручну вставляли палі. Якщо хтось падав до цього котловану, - там і залишався. Уже після її смерті в 1996 році я знайшла цілий пакет документів, де була інформація про те, як вона була засуджена, де проходила слідство, який був вирок, куди її направили по першому і другому етапу, як відбувала ув'язнення, коли була реабілітована тощо. З цими документами я потрапила до Київського товариства політв'язнів і репресованих.*

Не скажу, що до того, як у перший раз минулого року я поїхала на Соловки мене цікавила тема репресій. Звісно, я дещо читала, щоб мати загальне уявлення про те, що пережила мама. Але експозиція Соловецького музею-бараку вразила мене до глибини душі. Ще й досі пам'ятаю екскурсію, яку проводила завідувач відділу історії XX століття Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника Ольга Володимирівна Бочкарьова. Ця екскурсія перевернула мій світогляд з голови на ноги.

Потім у приватній розмові Ольга Володимирівна порадила мені звернутися до Красноярського «Меморіалу», почитати більше про Норильський табір. І приїхавши до Києва я увімкнула комп'ютер та почала пошук. Першим відкриттям для мене стала постать Григорія Петровича Куценка. Потім із захопленням читала статті і книги Красноярського «Меморіалу» і натрапила на інформацію про Норильське повстання. З'ясувалося, що моя мати числилася серед ув'язнених шостого бараку, який брав участь у повстанні.

На жаль, мені ніхто не повідомив, що «нарильчанці» збиралися у Львові на конгрес з нагоди 60-річчя Норильського повстання. Я б там дуже хотіла побувати, але дізналася лише постфактум з преси.

У мене збереглася фотокартка, де дівчата стоять на Гвардійській площі в Норильську на будівництві, - дуже схожа на опубліковану в газеті «День», тільки з іншими обличчями.

Коли люди дізнаються про такі подробиці з життя своїх рідних, з життя співвітчизників, вони по-новому дивляться на світ, це їх захоплює, вони вдумуються, починають співчувати, серця їхні тануть... Це без сумніву впливає на майбутній розвиток країни».

Григорій Куценко, голова Київського товариства політв'язнів і репресованих: *«Торік на Соловках ми встановили пам'ятний знак з написом «Вічна пам'ять співвітчизникам жертвам репресій тоталітарного режиму». Там немає ні національностей, ні віросповідань, ні політичних уподобань – він встановлений від імені держави. І наша делегація, що представляє неділиму й згуртовану націю, формується також як державна – без політичних гасел і символів. Ми традиційно веземо українські сим-*

воли соняшник, калину, короваї, рушники, національні прапори, ми всі в національному одязі, співаємо національний гімн, інші пісні, що стали символами українства. Цікаво, що Бог помагає навіть співати. Спів звучить дуже злагоджено.

У Сандармосі встановлено великий гранітний хрест, який постав завдяки старанням Лариси Григорівни Скрипникової та її однодумців з товариства «Калина». Змінили дубовий хрест у Левашовській пустині на гранітний, поставили пам'ятний знак українцям. Ми пішли слідами інших народів. Малий народ якути привезли на Соловки великий чорний камінь, який їм дозволили відкрити під час мітингу. Потім долучилися поляки, ми і цього року, нарешті, Росія. Щоправда їх камінь дещо партійно орієнтований – «соціалістам і анархстам». Вважаю, що полощу біля великого соловецького каменя потрібно й надалі естетично оформляти як місце скорботи за убієнними. Євген Плужник свого часу сказав, що народ України освятив ці далекі страшні території своєю кров'ю, прахом своїм. Адже тих, кого розстрілювали, не ховали по-людськи, а скидали в рови, не відспівуючи. Тому зараз важко визначити, хто в якому рові заритий. Але це не знімає з нас обов'язку схилити голови і проспівати молитву за упокій їхніх душ. Тому Україна повинна не просто відзначати, а усвідомлювати, що відбулося в її історії і чому так сталося. В своїх виступах я часом говорю свою думку – бездержавність нашого народу впродовж багатьох років призвела до того, що нам вказували де нам бути, де померти і як нас поховають. Був би хоч слабенький голос на захист – не везли б ешелонами співвітчизників на крайню північ.

Символічно, що багато в'язнів полягло на Голгофському скиту острова Анзерського і природа нині вшановує їхню пам'ять – виросла береза у формі православного хреста. Люди поклоняються їй, мов іконі, цього року вперше поклонились і ми, адже це природа дала нам символ скорботи».

Оксана Юркова, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України: *«Найбільше вразили контрасти, поєднання того, що поєднати в принципі неможливо. Краса і жах. Святість та тортури.*

Вразили неймовірні за красою мальовничі пейзажі у Левашово, Сандармосі та на Соловках – і разом з тим розстрільні ями, поховальні ями, хрести та інші пам'ятні знаки на місці могил. Причому ніхто не знає, хто там чи там похований.

Вразив лаконічний, проте надзвичайно промовистий пам'ятник жертвам репресій «Молох тоталітаризму» біля Левашовської пустоші – символ того, як тоталітарна машина «вирівнює» всіх за ГОСТом.

Кількість жертв сталінських репресій. Цифри унаочнюються, коли бачиш ці розстрільні ями – а лише у Сандармосі їх знайшли більше 230 (!) – тобто більше 230 братських могил, де лежать близько 10 тисяч людей. Але ж лише в Карелії таких місць, як Сандармох, близько 20!

Дерев'яні будинки на Соловках, що у 1920-1930-х рр. слугували бараками для ув'язнених, а зараз є «житловим фондом» для соловчан. Ці здебільшого непофарбовані, сірі будинки, «покращені» металопластиковими вікнами та супутниковими тарілками. В деяких з них – магазини, в деяких – кафе та хостели.

Тиша на острові Анзер. В день, коли ми йшли островом, в лісі не співали птахи, а на численних озерах не кумкали жаби. Між тим на морі – багато морських птахів, які голосно кричать.

Дивовижне поєднання світського та церковного. Директором Соловецького державного історико-архітектурного та природного музею-заповідника є намісник Спасо-Преображенського Соловецького монастиря. На 3 автобуси прочан припадає 1 автобус з «цивільними» туристами та тими, хто їде на Соловки віддати шану загиблим співвітчизникам.

А загалом не здивувало, а щиро втішило, що на Соловках, в Карелії – у Петрозаводську та Медвежогорську, взагалі на Півночі Росії ми зустріли багато небайдужих людей, яким болить тема репресій, і які роблять дуже багато, щоб зберегти пам'ять про загиблих в роки терору.

У «Соловецькій прощі» випадкових людей не було. Це і не дивно, бо зважитись на важку, в дечому авантюрну подорож автобусом за дві з лишком тисячі кілометрів лише в один бік могли тільки люди, для яких Соловки є не місцем відпочинку, а уособленням жахливих сталінських репресій. І про ці місця треба знати якнайбільшому числу наших співгромадян – через пресу, Інтернет, розповіді тих, хто там побував. Їхати на Соловки треба. Чим більше людей там побуває, тим краще люди розумітимуть, що означає для них незалежна Україна і навіщо вона потрібна. Особисто я дуже хочу привезти на Соловки своїх дітей».

Огляди

Оксана Довгополова (м. Одеса)

Минуле і сучасне традицій добросусідства Одещини

Рец. на науково-популярне видання: Історичні традиції добросусідства Одещини / Упоряд.: І. В. Бринош, Е. П. Петровський.– Одеса, 2011. – 280 с.

Збірку «Історичні традиції добросусідства Одещини» цікаво взяти в руки, отже відразу відчуваєш бажання авторів знайти щось позитивне в ситуації багатокультурності, багатоетнічності та багатоконфесійності нашого регіону. Ми всі настільки повірили в неминучість «зіткнення цивілізацій», що серйозна розмова про добросусідство навіть дещо дивує на перший погляд. Авторові цих рядків особливо цікаво було зазирнути до збірки внаслідок давньої залученості до проблематики толерантності, взаємодії свого та чужого тощо. Це було не тільки одним з питань моїх дисертаційних досліджень, але й головною темою спецкурсу з проблематики взаємодії культур, який вже декілька років читається на філософському факультеті ОНУ імені І.І. Мечникова. Саме це надихає мене звернути увагу одеського читача на збірку «Історичні традиції добросусідства Одещини», авторами якої стали відомі українські історики, політологи, посадовці. Відповідальним редактором збірки виступає В. М. Хмарський, науковий авторитет якого відразу змушує довіритись професійному рівню текстів, з яких складається збірка. Водночас збірка науково-популярна, отже розрахована на ширші ніж виключно наукові кола читачів. Це, на мій погляд, надзвичайно важливо, отже питання, що обговорюються в збірці, є дуже затребуваними практично. Можливо, значущість обговорюваних питань підштовхнула відомих науковців до звернення саме до популярного формату – досягнення науковців в цій сфері не мають залишатися тільки в межах наукового товариства. Присутність серед авторів не тільки дослідників, але й представників владних структур та неурядових організацій дозволяє побачити практичний аспект проблеми та запобігти умоглядності, притаманної поверхневим розвідкам. Отже задум та стратегія упорядників збірки постають дуже плідними та перспективними.

Відповідно до останніх соціологічних досліджень в українському суспільстві попри фактичну відсутність конфліктів на етнічному ґрунті рівень толерантності потребує постійної пильної уваги з боку держави, громадських організацій, науковців, пересічних громадян. Одеська область має низку особливостей історичного, географічного і політичного характеру, які потребують постійного врахування, оскільки суттєво впливають на розвиток міжетнічних стосунків та зростання активності процесів у етнонаціональній сфері. Так, область є прикордонним районом із зоною активних міграційних процесів та міжнаціональних контактів. Притаманний також регіону багатонаціональний характер населення з компактним розподілом по трьох великих історико-етнографічних районах і значно більший ніж середній по Україні відсоток представників некорінних національностей. Внаслідок цього склалося непросте етнонаціональне середовище, яке вимагає значних зусиль щодо нейтралізації основних чинників міжетнічного напруження та утвердження високого рівня міжетнічної толерантності.

Збірка складається з дванадцяти нарисів історичних традицій добросусідства Одещини. Окрім цього видання містить ряд авторських статей експертного характеру про різні актуальні питання розвитку міжетнічної толерантності Одещини та інших багатонаціональних регіонів України. У додатках вміщено кращі роботи творчого конкурсу «Традиції добросусідства очима молоді», контакти членів Ради представників національно-культурних товариств регіону, список використаної літератури, рекомендовані веб-ресурси, іншу

інформацію. Відзначимо, що до друкованого видання додається компакт-диск з електронною версією усіх матеріалів, а також спеціально відзнятими відеороликами-презентаціями кількох яскравих прикладів традицій добросусідства Одещини.

Помітно бажання авторського колективу та упорядників збірки зробити її знаряддям сприяння розвитку міжетнічної толерантності та терпимого співіснування багатонаціонального населення регіону. Творці збірки доволі оптимістично дивляться в майбутнє, яке буде покращене завдяки їхнім зусиллям. В збірці прокреслено шляхи практичного використання матеріалів, зібраних авторами, намічено довгострокову програму підвищення рівня толерантності в регіоні, зроблено припущення про можливість використання висновків дослідження для аналізу українських реалій в цілому. Важливо, що Одеський регіон не представлений як унікальний, отже за умови успішної реалізації програм авторів збірки розроблені схеми зможуть бути використані для вирішення питань інших регіонів. Приваблює саме оптимістичний настрій упорядників збірки, які впевнені в можливості вирішення навіть цивілізаційних конфліктів. Автор цих рядків зовсім не є таким вже оптимістом, як творці збірки. Мабуть, саме тому запрошення до розмови, яке виходить з вуст людини, що не йде в фарватері позицій упорядників книги, постає найбільш цінним та є справжнім визнанням значущості подібної ініціативи.

Анатолій Климов (м. Луганськ)

Вартісний внесок до літератури про Луганськ

Рец. на кн.: Луганск. Страницы истории. Конец XVIII – начало XX века: Сборник / Под общ. ред. Приколоты О. В., Скворцовой Л. Д. – Луганск: Полиграфический центр «Максим», 2012. – 496 с.: илл.

Література з історичного краєзнавства збагатилася цікавим виданням з історії Луганська – обласного центру на сході України. Привертає увагу, перш за все, жанр цього видання: історичні події та факти від 1753 до 1917 року подано у формі своєрідного історичного календаря. Це дало змогу авторам (основою авторського колективу є співробітники музею історії і культури міста Луганська), розповідаючи про кожен рік історії міста, окремо додати витяги із джерел, частина яких уводиться в обіг уперше, а також біографічні довідки про осіб, котрі, завдяки своїй діяльності, посіли чільне місце в цій багатій на події історії. Усі розповіді-сюжети ілюстровано, у книзі загалом уміщено понад 300 ретельно підібраних різноманітних ілюстрацій – світлин, малюнків, схем, планів, документів тощо.

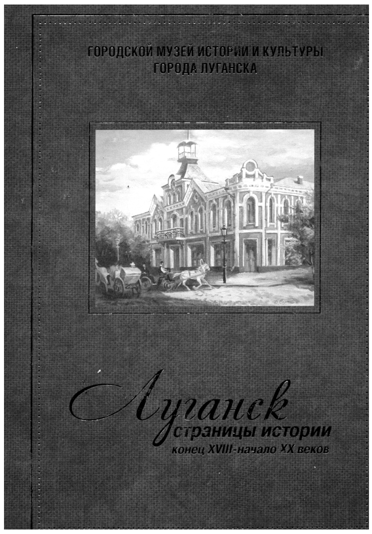

Розповідь про історію міста автори починають із сербської колонізації, створення Слов'яносербії, виникнення села Кам'яний Брід (зараз це один з районів міста – Кам'янобрідський) і заснування в 1795 р. Луганського ливарного заводу, що започаткував металургійну промисловість України. На ньому виготовлялися різні гармати та снаряди до них, які застосовувалися під час війни з Наполеоном у 1812 р., Кримської війни 1853-1856 рр. Під час останньої робота на заводі йшла цілодобово, чисельність працюючих збільшилася в 4 рази. «Цей час, – писав провідний гірничий інженер країни Котляревський, – був блискучою епохою діяльності заводу, тривалість облоги Севастополя багато в чому зобов'язана йому» (с. 184). Додамо, що продукцією заводу було також художнє литво та побутові речі. Так, у 1809 р., коли відзначалося століття Полтавської битви, виготовлено величний монумент Слави, встановлений у Полтаві (с. 109-110), у 1849-1850 рр. виготовлено і встановлено в Полоцьку пам'ятник-каплицю на честь перемоги над Наполеоном (с. 115-117).

Луганський завод став центром розвитку промисловості краю, при ньому було побудовано

першу вугільну копальню Росії, у його домні вперше в країні витоплено чавун на кам'яновугільному паливі – коксі, вперше в імперії побудовано паровий молот, у 1823 році відкрито гірничозаводську школу, зразковий мінералогічний кабінет, бібліотеку, у 1837 році – першу в Донбасі метеорологічну станцію, у 1866 р. – пудлінгову фабрику, на якій уперше в Росії за допомогою кам'яного вугілля здійснювалася переробка чавуну на сталь (с. 216).

Тут почав працювати перший заводський шпиталь; лікарями в ньому були Іван Якович Ратч і Йоганн Християн Даль, данець за походженням, котрий на заводі прийняв присягу "на вічне російське підданство" (с. 66). Тут у нього народився син – майбутній доктор медицини, літератор і видатний лексикограф, автор відомого словника, Володимир Даль (Козак Луганський).

У книзі містяться розлогі біографічні матеріали про зачинателів заводу: очільника Чорноморського адміралтейства віце-адмірала Миколу Семеновича Мордвинова, котрий ініціював будівництво; видатного організатора гірничозаводської справи Росії другої половини XVIII ст., президента Берг-колегії Михайла Федоровича Соймонова, котрий доклав чимало зусиль до створення підприємства; будівничого і першого директора заводу Карла Гаскойна; його наступників – Якова Християновича Нільса, Густава Гесса де Кальве (він до того ж був доктором філософії, музикознавцем, композитором, першим журналістом Донецького краю), Івана Васильовича Ільїна, Євграфа Петровича Ковалевського (видатний геолог і гірничий інженер, він здійснив перше велике дослідження будови надр Донбасу, його корисних копалин, створив геологічну мапу басейну; коли в 1858 р. його призначили міністром народної освіти, сприяв зняттю заборони на друк «Кобзаря» Тараса Шевченка (с. 150), Федора Павловича Мевіуса, Федора Івановича Фелькнера, Миколи Терентійовича Летуновського, Аполлона Федоровича Мевіуса (у подальшому він працював у Харківському технологічному інституті професором першої в Україні кафедри металургії, створеної за його сприяння), Іліодора Федоровича Фелькнера (він, до речі, був провідним фахівцем Росії в галузі металообробних верстатів, письменником, філософом, астрономом).

У 1887 р. Луганський ливарний завод було закрито, а в 1893 р. на його місці закладено патронний завод. Автори розповідають про будівництво підприємства, яке здійснювалося під керівництвом полковника Клавдія Єгоровича Кабалевського (діда відомого радянського композитора, педагога, народного артиста СРСР Дмитра Кабалевського). За два роки з використанням передових технологій того часу «на місці старих руїн зведено будівлі з усіма новітніми пристроями» (с. 284): пароводяним опаленням, вентиляцією, водогоном, каналізацією, електрикою (у місті електростанція з'явилася лише в 1913 р.), телефонним зв'язком тощо. Цехи обладнали 380 верстатами кращих вітчизняних і закордонних виробників.

Вельми цікавий матеріал вміщено про заснований у 1896 р. німецьким промисловцем Густавом Гартманом паровозобудівний завод, який на початку XX ст. за своїми виробничими потужностями не поступався провідним паровозобудівним заводам Росії – Брянському та Путиловському (с. 319), а також про інші підприємства, побудовані наприкінці XIX – на початку XX ст.: спиртоочисний, пивоварний, емалювальний, трубний заводи, прядильно-ткацьку фабрику. Швидкий економічний розвиток зумовив значне збільшення населення міста: за перше десятиліття XX ст. його чисельність зросла в три рази, до 61,4 тис. жителів, за темпами приросту населення Луганськ серед міст Російської імперії посідав тоді третє місце після Баку і Катеринослава.

Окремі оповіді присвячено духовенству і храмовому будівництву в місті (з 1882 р. селище Луганський Завод з приєднаним до нього Кам'яним Бродом стало повітовим містом Луганськ), зокрема, йдеться про історію Успенської, Казанської, Преображенської церков, Миколаївського собору. У книзі вміщено змістовний матеріал про купецтво та його діяльність, історію розвитку луганських залізниць, архітектуру (зокрема, цікавий сюжет про міського архітектора початку XX ст. Федора Федоровича Булацеля), організацію поліційної служби, систему управління містом. Висвітлено діяльність першого міського голови Миколи Петровича Холодиліна та його наступників Володимира Івановича Вербовського і Миколи Сергійовича Васньова, а також предводителя дворянства Слов'яносербського повіту (центром якого був Луганськ) у 1890–1917 рр. Сергія Михайловича Ільєнка.

Чимало уваги приділено історії будівництва і функціонування земської лікарні – до 1913 р. це був добре обладнаний лікувальний заклад, що славився такими лікарями, як хірург К. К. Скворцов, акушерка Є. Є. Скворцова, дитячий лікар

М. М. Агіщев. Початкову, середню, загальну і спеціальну освіту можна було здобути в різних навчальних закладах: парафіяльних школах, казенних чоловічій і жіночій гімназіях, приватних жіночих гімназіях Катерини Чвалинської, Раїси Воскресенської (з 1916 р. – Катерини Локтюшевої), чоловічій прогімназії Онисифора Бондаря, торговельній школі, приватному семикласному комерційному училищі Людмили Васньової, Донецькому нижчому технічному залізничному училищі.

Культурне життя подано сюжетами про гірничо-комерційний клуб, кінематограф, міську громадську бібліотеку, музей тощо. Кілька сторінок присвячено відомому радянському поетові, лауреату Державної премії СРСР Михайлові Матусовському, який народився в Луганську в 1915 році. Тут пройшли його дитинство та юнацькі роки; у 1987 році йому присвоєно звання почесного громадянина міста.

Не залишилися поза увагою авторів і діяльність у місті соціал-демократів, таких відомих постатей, як К. Є. Ворошилов та О. Я. Пархоменко, події російської революції 1905–1907 рр., участь городян у Першій світовій війні.

На жаль, видання не позбавлене недоліків. Авторам слід було б з позицій сьогодення та сучасних досягнень української історичної науки переосмислити деякі події початку XX ст., більш ретельно відредагувати текст і не обмежувати хронологічну межу початком минулого століття. Але в цілому це не знижує цінність роботи, адресованої учителям, студентам, краєзнавцям, усьому загалові тих, хто цікавиться регіональною історією.

Василь Делеган (м. Ужгород)

Репліка читача з приводу однієї версії, або Як московський професор мимоволі підвів ужгородського

Рец. на кн: Мазурок О. Орест Сабов та його книга про угорських русинів. – Ужгород: Карпатська вежа, 2011. – 468 с.

Завдяки люб'язності автора ми нещодавно отримали можливість ознайомитися з новою працею поважного науковця, доктора історичних наук, професора О. С. Мазурка, обіцяною ще в процесі її підготовки до друку. У книзі, як зазначено в авторській анотації, йдеться про уродженця с. Драгово, що на Хустщині, Ореста Сабова (1867-194?), русинофіла проугорської орієнтації, людину непростої долі, який сто років тому видав у Будапешті книгу про угорських русинів і про яку нині мало хто знає. Постать О. Сабова як громадсько-політичного діяча досить часто згадується до 1939 р., після чого про нього майже нічого не відомо, навіть рік його смерті. На основі документів і матеріалів автор книги запропонував читачам свою версію життя і діяльності О. Сабова після 1939 р. (*підкреслення – авт.*).

Далі в анотації йдеться про те, що оскільки книга О. Сабова базується на працях Ю. Жатковича, Т. Легоцького, А. Годинки та І. Семана, у публікації подані біографії цих вчених, а також рецензія головного редактора журналу «Подкар- патска Русь» П. Яцка на книгу О. Сабова (1926 р.) і реферат книги О. Сабова українською мовою, а в додатку – текст книги О. Сабова угорською мовою, вперше після 1913 р. перевиданий О. Мазурком репринтним способом. Зауважимо, що всьому переліченому передує ґрунтовна (однак не бездоганна!) авторська «Передмова» (С. 5-31), до якої в основному й будемо звертатися.

Як колишній однокурсник О. Мазурка, хотів би схвально зацитувати його щиру посвяту: «Світлій пам'яті Л. А. Коваленка (1907-1984), доктора історичних наук, професора, Людини і Педагога вищої школи від Бога, кумира істориків-шістдесятників УжДУ, який вчив нас не тільки професії, але й життєвій мудрості. Приємно, коли учні не забувають своїх учителів.

Однак продовжимо по суті. Не вважаючи себе компетентним фахівцем у всіх питаннях, піднятих на сторінках нової книги О. С. Мазурка, не буду брати на себе відповідальності аналізувати її в цілому, хоча й переконаний загалом, що вона, як і інші дослідження даного автора, заслуговує високої оцінки.

Автор цієї репліки поставив перед собою часткове досить скромне завдання: спробувати вияснити, як і завдяки чому виникла пропонована О. Мазурком версія і наскільки вона правдоподібна?

За нашим припущенням, було приблизно так: О. Мазурок, готуючи свою публікацію, звернув увагу на те, що ні в І. Попа, ні в П.Р. Магочі чи когось з інших авторів не вказано точної дати смерті Ореста Сабова. Аж тут до рук потрапила солідна за обсягом книга московського історика Андрія Івановича Пушкаша, вихідця із нашого краю, колишнього випускника Ужгородського університету[1]. За твердженням О. Мазурка, Орест Сабов у ній згадується на 12 сторінках. Останні дві з цих згадок містяться на стор. 347 і 348. У першому випадку йдеться про серпень 1940 р., коли М. Локота доручає Сабо піти до М. Гучканюка з певним завданням, а в другому цитується, ймовірно, вимушене прокомуністичне висловлювання учасника великобичківського підпілля Сабо під час допиту в угорській контррозвідці в 1942 році. Заглянувши в Покажчик імен на стор. 547, можна й справді переконати себе, нібито згадки відносяться саме до Ореста Сабова. От вам і готовий кістяк версії, без усяких там «на основі документів і матеріалів», про які заявлено, вважаємо, для зайвої переконливості. Чи то пак простіше – «для красного слівця».

Зауважимо, що із загальної кількості згадок на 12 сторінках, на нашу думку, безумовно про Ореста Сабова йдеться на 9 сторінках, причому А. Пушкаш щоразу називає його ім'я, хіба що окрім першого випадку, коли на стор. 10 він згадується шість разів. Із них першого разу повністю – «Орест Сабо», далі «О. Сабо», а згодом просто «Сабо». Згадку на стор. 123 випускаємо, оскільки йдеться про «граматику Сабо», очевидно, граматику Євмена Сабова (1924). Проблемними залишаються вже наголошувані дві останні згадки. Очевидно, заручившись Покажчиком імен, заангажований своєю версією О. Мазурок самовільно додає перед прізвищем Сабо літеру О., а далі простір для фантазій відкритий. О. Мазурок нагадує, що Орест Сабов був щирим русинофілом проугорської орієнтації. Так було, мовляв, до весни 1939 року. Але надалі особа О. Сабова постає перед ним в зовсім іншому ракурсі, цілком несподіваному: тепер його діяльність нібито «тісно пов'язана з діяльністю комуністичної організації Закарпаття» (с. 12). Із неприхованим співчуттям до свого уявного героя О. Мазурок пише, що мовляв, можна собі уявити, як відреагували на таку (прокомуністичну – В. Д.) заяву О. Сабова на допиті після арешту угорські власті: як то кажуть, по голові не погладили. Це однозначно! Тому напрошується нібито цілком логічний висновок: О. Сабова, який фігурував у справі О. Борканюка як обвинувачений (насправді у справі великобичківських підпільників як підозрюваний – В. Д.), також було страчено. Для О. Мазурка «справа» О. Борканюка і «справа» О. Сабова (насправді не було окремої справи – В. Д.) – це одне ціле, одні й ті ж самі сталі звинувачення, а отже, й одна міра покарання (с. 15).

О. Мазурок з натхненням продовжує, що з датою смерті О, Сабова, мовляв, більш-менш з'ясовано. А от на інші вельми принципові питання відповіді немає. Коли, під впливом кого (чого) відбулася несподівана метаморфоза О. Сабова – від послідовного проугорськи налаштованого русина до відвертого ворога режиму Горті (Це вже без лапок майже дослівне цитування О. Мазурка з тієї ж с. 15). І тут мені, вибачайте, недоречно згадалася відома приказка про муху, з якої на словах зробили слона, а згодом забажали ще й слонової кістки.

Однак зацитуємо ще одне речення з праці О. Мазурка, по-своєму підсумкове щодо висунутої ним версії. «І ось тепер, коли я знаю про Ореста Сабова відносно багато, і до того ж цілком несподіваного для мене, то я б назвав свою публікацію так: «Загадковий Орест Сабов та його книга про угорських русинів». А його самого – «людиною - невидимкою» (с. 22). У відповідь залишається додати, що в такому разі й даний відгук міг би називатися «Аргументована версія чи бездоказове міфотворення». Нами обрано лояльніший варіант назви.

Думаємо, читач уже достатньо пройнявся високим пафосом, і вже можна спускатися , як то кажуть, на грішну землю.

Від найпершого прочитання «Передмови» О. Мазурка ми скромно висловили свій сумнів щодо його версії. Наголошували на тому, що традиційно більш радикальними бувають молоді

[1] Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918-1945. – М.: Изд-во «Европа», 2006. – 564 с.

люди, а стаючи зрілими, перероджуються в консерваторів, а не навпаки; що навряд чи Орест Сабов після 72-річчя змінив свої погляди на прокомуністичні; що в 1942 р. йому було б уже 75, і малоймовірно, щоб заслужений будапештський пенсіонер переїхав у Великий Бичків і став посильним у місцевих підпільників. Однак Олег Сергійович «вистраждав» свою версію і не бажав ні на йоту від неї відступитися. Мовляв, замість того, щоб належно оцінити, до нього прискіпуються («Ну що ти від мене хочеш? Я ж на Пушкаша посилаюся!»). І зрештою спересердя запропонував, якщо маю докази, писати статтю. Отож і підштовхнув до цієї репліки.

Формально О. Мазурок був нібито правий. А в нас окрім тверезих міркувань про радикалів і консерваторів та про пенсійний вік О. Сабова інших доказів за душею не було. Довелося ретельно шукати, раз уже затіяв цю невдячну і не надто приємну для співрозмовника суперечку.

Напрошувалися два можливі варіанти пошуків: або спробувати вияснити справжню дату і обставини смерті О. Сабова, щоб спростувати припущення О. Мазурка про його можливу страту восени 1942 р., або ж постаратися вияснити, про кого насправді йдеться у згадках на стор. 347-348 книги А. Пушкаша, звідки й бере свій початок уся ця метушня із новою версією. На першому шляху в умовах Ужгорода нічого не вдалося уточнити, і лише професор Іван Поп із Чехії через брата переказав, що дата смерті О. Сабова залишається відкритою, відомо лише, що пішов із життя практично в злиднях, забутий усіма.

У двох місцях своєї «Передмови» О. Мазурок констатує, що для А. Пушкаша Орест Сабов не був ключовою фігурою (с.8), чи то був другорядною фігурою (с.15). З цим можна певною мірою погодитись, беручи до уваги хоча б тематику його наукових пошуків, оскільки в протилежному разі він мав би чимало можливостей вияснити долю останнього під час численних відряджень в Угорщину, в тому числі через знайомих і друзів як в наукових, так і в офіційних колах. Однак не повірю, що небайдужа до історії рідного краю людина могла б обійти мовчанкою вражаючу метаморфозу з О. Сабовим початку 1940-х років, якби остання насправді мала місце.

Приходили думки: яким чином, або через кого можна було б одержати необхідну інформацію, чи будуть бодай якісь уточнення із будапештського архіву, на який посилався московський професор (хоча наші сусіди, виявляється, не надто охоче допускають до своїх сховищ українських громадян, зокрема, тих документів, у яких йдеться про період їхнього «господарювання» на Закарпатті в роки Другої світової війни). Згодом вдалося вияснити, що копії судових матеріалів деяких гучних процесів завдяки зусиллям місцевих архівістів, потрапили й до нашого обласного архіву. І ось у фонді 3223, де зберігається копія судової справи О. Борканюка, до неї, як на мене, дещо штучно прив'язано розслідування таємної діяльності великобичківської комуністичної організації, тим більше розслідування діяльності українських націоналістів. І ось знаходимо прізвище «невловимого» Сабо. Виявляється, це Йожеф Сабо, який народився 1.10.1915 р. в с. Палошремети Мараморошської жупи. Постійне місце проживання (з трьох- річного віку) – В. Бичків, буд. № 496. Материнська мова – єврейська. Майна немає. Працює помічником продавця у В. Бичкові. Його декілька разів допитували (з березня по червень 1942 р.), в тому числі зрештою для перевірки, чи зможе повторити свої покази. Протокол допитів машинописний, на друкарській машинці, на кожній сторінці підпис підозрюваного. Для порівняння можна зауважити, що радянські чекісти на той час усе записували від руки , а особистому підписові допитуваного передувало сакраментальне «С моих слов записано верно». Покази Йожефа Сабо складають майже 42 сторінки. У той же час більшість допитуваних давали незначні покази або й заперечували свою приналежність до комуністичного руху. Натомість Йожеф Сабо під час допитів у відділі контррозвідки VIII королівського військового корпусу був досить багатослівним, детально розповідав про роботу комуністичної організації у Великому Бичкові, про деякі конкретні кроки підпільної діяльності, і називав при цьому цілий ряд комуністів, з якими підтримував партійні стосунки, особливо Миколу Локоту і Миколу Гучканюка. Отже, навряд чи виправдано порівнювати його з борканюківцями.

Для зіставлення: покази одного з керівників великобичківського підпілля М. Гучканюка склали дві сторінки, В. Руснака – 3 стор., Б. Штремпеля – 7 стор. Брат «червоного сенатора» Івана Локоти Микола був настільки підданий тортурам на допитах, що помер у камері вже в останній день лютого 1942 р. Перед смертю попросив сина, на руках якого помирав, передати на волю, що він нікого не зрадив.

Справа великобичківських комуністів (на стор. 398 згадуваної праці А. Пушкаш говорить про справу М. Гучканюка та його прихильників) спочатку розслідувалася, а згодом певний час,

«із різних міркувань», її тримали в підвішеному стані. Декого з випадково заарештованих згодом випустили на волю. Наприкінці війни завдяки стрімкому наступу радянських військ вдалося вирватися з катівень і повернутися додому, щоправда, з підірваним здоров'ям, М. Гучканюку, Б. Штремпелу та деяким іншим учасникам великобичківського підпілля.

Як склалася подальша доля Й. Сабо, ми не простежували, позаяк це виходить за рамки нашої публікації. Можливо йому зарахували в позитив співпрацю з із слідством (хоча й погрожували каторжними роботами). З іншого боку, міг стати жертвою переслідувань за національною ознакою. У всякому разі ми не знайшли його імені на сторінках 5-го тому історико-меморіального видання «Книга скорботи України. Закарпатська область» (Ужгород: Вид-во «Карпати», 2007). Зокрема, там, де йдеться про мешканців Великого Бичкова,загиблих у роки війни, зафіксовано трьох Сабових, з них двоє єврейського походження, один – українець. Не позбавлено інтересу, що євреї зафіксовані під прізвищем Сабо, а українець – Сабов (т. 5, с. 195).

Тепер уже, здається, в основному розставлено всі крапки над «і». Доводиться пожалкувати, що в Покажчику імен у книзі А. Пушкаша, де зустрічаємо аж п'ять Сабових, не знайшлося місця для шостого, як ми вияснили, Йожефа Сабо. Можливо, в архівних виписках ученого не збереглося імені цього учасника підпілля, а можливо й повинен був служити маловідомий безіменний учасник ще одним прикладом масовості руху. З другого боку, коли книга готувалася до виходу у світ, її автору йшов уже 84-й рік, і в складанні довідкового апарату йому, ймовірно, допомагали молоді співробітники Інституту слов'янознавства та балканістики чи хтось із домашніх помічників. У всякому разі «в сухому залишку», як кажуть, маємо те, що маємо.

А щодо версії О. Мазурка, то вона, на жаль, розсипалася, оскільки була побудована на неперевірених джерелах, чи то пак зайва довіра до деяких деталей московської публікації виявилася не виправданою.

Усвідомлюємо, що критика навряд чи буває приємною, навіть коли вона справедлива. Автор скрупульозно роками, не жаліючи сил і часу, шукає матеріали, досліджує, видає книгу власним коштом, а тут замість подяки вишукують якісь огріхи. Тим не менше, як мовиться, на те й щука, щоб карась не дрімав. Розуміємо, що це

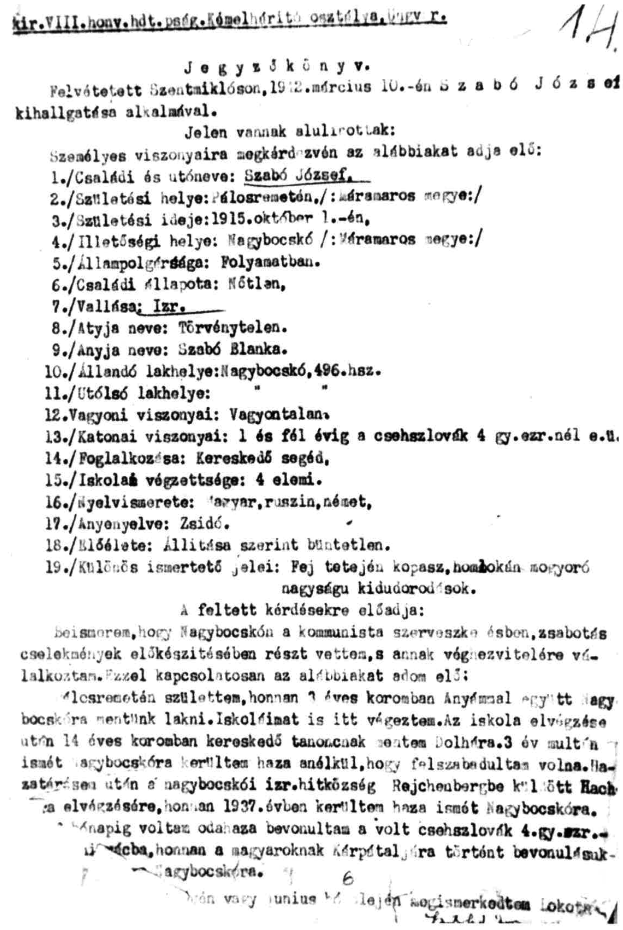
kir.VIII.honv.hdt.pság.Kémelhárító osztálya.Ungv r.   14.

Jegyzőkönyv.

Felvétetett Szentmiklóson,19 2.március 10.-én Szabó József kihallgatása alkalmával.

Jelen vannak alulírottak:

Személyes viszonyaira megkérdezvén az alábbiakat adja elő:

1./Családi és utóneve: Szabó József.
2./Születési helye:Pálosremetén,/:Máramaros megye:/
3./Születési ideje:1915.október 1.-én,
4./Illetőségi helye: Nagybocskó /:Máramaros megye:/
5./Állampolgársága: Folyamatban.
6./Családi állapota: Nőtlen,
7./Vallása: Izr.
8./Atyja neve: Törvénytelen.
9./Anyja neve: Szabó Blanka.
10./Állandó lakhelye:Nagybocskó,496.hsz.
11./Utólsó lakhelye: " "
12.Vagyoni viszonyai: Vagyontalan.
13./Katonai viszonyai: 1 és fél évig a csehszlovák 4 gy.ezr.nél e.ü.
14./Foglalkozása: Kereskedő segéd,
15./Iskolai végzettsége: 4 elemi.
16./Nyelvismerete: magyar,ruszin,német,
17./Anyanyelve: Zsidó.
18./Előélete: Állítása szerint büntetlen.
19./Különös ismertető jelei: Fej tetején kopasz,homlokán mogyoró nagyságu kidudorodások.

A feltett kérdésekre előadja:

Beismerem,hogy Nagybocskón a kommunista szervezkedésben,szabotás cselekmények előkészitésében részt vettem,s annak végrehajtására vállalkoztam.Ezzel kapcsolatosan az alábbiakat adom elő:

Pálosremetén születtem,honnan 3 éves koromban Anyámmal együtt Nagybocskóra mentünk lakni.Iskoláimat is itt végeztem.Az iskola elvégzése után 14 éves koromban kereskedő tanoncnak mentem Dolhára.3 év multán ismét Nagybocskóra kerültem haza anélkül,hogy felszabadultam volna.Hazatérésem után a nagybocskói izr.hitközség Rejchenbergbe küldött Hach... a elvégzésére,honnan 1937.évben kerültem haza ismét Nagybocskóra. ...napig voltam odahaza bevonultam a volt csehszlovák 4.gy.ezr.-... ...ácba,honnan a magyaroknak Kárpátaljára történt bevonulásuk-... Nagybocskóra.

6

...ón vagy junius hó elején megismerkedtem Lokot...

Сторінка з протоколу допитів Йожефа Сабо
з його біогафічними даними.
Державний архів Закарпатської області,
ф. 3223, оп. 5, спр. 7, арк. 14.

досить незвично, бо в наші дні критичні висловлювання чомусь лише зрідка лунають, значно частішими є замовні хвалебні рецензії.

Що ж до вельмишановного О. Мазурка, то він, сподіваємось, не з тих, хто надто ображатиметься на переконливо обґрунтовані зауваження, тим більше, що й сам у численних публікаціях, в тому числі й у згадуваній книзі, неодноразово і часом досить гостро й дошкульно критикує деяких «колег по цеху», випускає уїдливі стріли, здебільшого не оглядаючись на особи, за їхні прорахунки й упущення, чи навіть профанації під виглядом інтересу до минувшини. Водночас, до його честі, й себе не огороджує від справедливих зауважень. Зокрема, і в розглянутій праці автор заявляє, що в разі, якщо він помиляється, буде вдячний тому, хто аргументовано спростує його думку і доведе щось інше (с. 38).

Автор цієї репліки принагідно скористався слушною пропозицією, із скромності своєї навіть не розраховуючи на вдячність.

In memoriam

Іван Григорович Пащук

19 вересня 2013 року на 76 році життя помер голова Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України Іван Григорович Пащук.

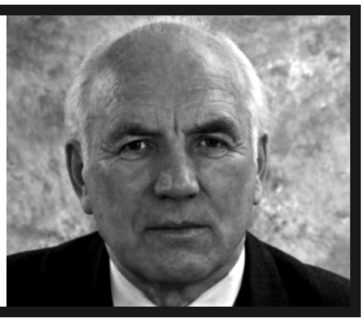

І. Г. Пащук народився 20 лютого 1938 р. у с. Щесники Влодавського району Люблінської області (тепер – Польща). Навчався у Богушівській початковій, Новинській семирічній і Довгошиївській середній школах Млинівського району Рівненської області. Закінчив філологічний факультет (українське відділення) Рівненського державного педагогічного інституту (1962 р.). Журналістську освіту здобув у ВНЗ Львова та Києва (1974 р.) Трудовий стаж розпочав учителем української мови і літератури Великоглушанської середньої школи Любешівського району Волинської області (1961-1962 рр.), у 1962–1964 рр. служив в армії, потім завідував відділами листів і робсількорів рівненської райгазети «Слово правди» (1964-1966 рр.), відділами шкільної і студентської молоді рівненської обласної молодіжної газети «Зміна» (1967-974 рр.). Згодом працював власним кореспондентом рівненської обласної газети «Червоний прапор» (1974–1977 рр.), позаштатним громадським кореспондентом «Літературної газети» (1976-1980 рр.), завідувачем корпункту київської «Робітничої газети» по Рівненській, Волинській і Житомирській областях (1977-2001 рр.), старшим викладачем Рівненського державного педінституту, Рівненського державного інституту культури (1993-1999 рр.), заступником голови Рівненського обласного літературного об'єднання (1968-1985 рр.). З 1989 р. – голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства, член правління і почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців, з жовтня 2008 р. – Національної спілки краєзнавців України, делегат її перших чотирьох з'їздів. Із 2001 р. – начальник науково-редакційного відділу Рівненського факультету Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. З 2003 р. – відповідальний секретар, член науково-редакційної групи обласної редколегії книги «Реабілітовані історією» і обласної координаційної ради з питань книговидавничої справи (із 2003 р.). Член Національної спілки журналістів України (з 1968 р.), Спілки архівістів України (з 2004 р.), Міжнародної громадської організації «Рівненське земляцтво» (2006 р.), редколегії інформаційного бюлетеня «Холмщина», Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя», співавтор збірника наукових статей «Волинь історична» (з 2005 р.), член Всеукраїнської творчої спілки «Літературний форум» (з 2007 р.). Основні літературні та краєзнавчі книги: «Млинівщина літературна» (1992 р.), «Повернення в незабутнє» (1993 р.), «Перше краєзнавче десятиліття на Рівненщині (1989-1999 рр.)», «Рівне. 1283-2003. Історико-краєзнавча хронологія» (2006 р.), «Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини» (2005 р.), «Учитель і краєзнавець Іван Шишко» (2004 р.), «Свічки пам'яті не погасли. Про голодомор 1932-1933 рр.» (2008 р.); поетичні збірки: «Відродини» (1995 р.), «Сонця твоїх очей» (1996 р.), «Поліські вітражі» (1997 р.), «На терезах буднів» (1998 р.), «П'ята вершина» (2002 р.), «Сповідний день» (2007 р.). Упорядник поетичної антології «За вольную волю» (1995 р., про Берестецьку битву 1651 р. козацько-селянських військ Богдана Хмельницького з польськими поневолювачами). Автор 115 науково-дослідницьких публікацій у збірниках науково-краєзнавчих конференцій, понад 60 – у колективних збірниках, майже 900 – у журналах, альманахах і газетах із літературного, історичного, музейного, природничого краєзнавства, а також рецензій на книги. Впорядкував і відредагував майже 50 книг різних авторів, наукових збірників і альманахів. Учасник і організатор багатьох науково-теоретичних і краєзнавчих міжнародних, всеукраїнських, регіональних і обласних конференцій. Переможець журналістських конкурсів «Рівне – 700» (1983 р.), «Рівне – 720» (2003 р.), міжнародного поетичного конкурсу «Культура за мир – 1998» (Мілан, Італія). Відмінник освіти України (1999 р.). Лауреат обласної молодіжної літературної премії ім. Миколи Максися (1978 р.) і регіональної краєзнавчої премії «За відродження Волині» (1995 р.). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.), Почесною грамотою Верховної Ради України (2010 р.), почесними грамотами Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців, обласної та міської рад, ряду міністерств і управлінь, громадських організацій.

Президія Правління НСКУ висловлює щирі співчуття рідним і близьким покійного.

Про авторів

Антонюк Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті. E-mail: history.volyn@gmail.com.

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhanclio@ukr.net

Бойко Надія Андріївна – старший науковий співробітник Музею-діорами «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 року» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». E-mail: eks_buro@ukr.net

Бонь Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка. E-mail: bon_o@ukr.net

Букет Євген Васильович – заступник голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнского культурологічного тижневика «Слово просвіти». E-mail: buket@mail.ua

Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України. E-mail: vronska_tamara@ukr.net

Гаврилишина Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка. E-mail: natali_skripchen@ukr.net

Делеган Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент, член Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: mykhaylo.delegan@gmail.com

Делеган Михайло Васильович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту інноваційних технологій та змісту освіти, голова Закарпатської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. E-mail: mykhaylo.delegan@gmail.com

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ України. E-mail:dmytruk_v@ukr.net

Довгополова Оксана Андріївна – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії природничих факультетів філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Жам Олена Михайлівна – завідувач науково-дослідним відділом Музей хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Залуцький Олександр Васильович – доцент кафедри музики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, лауреат літературно-мистецької премії імені Сидора Воробкевича, голова Чернівецького обласного відділення Національної всеукраїнської музичної спілки.

Золотарьов Вадим Анатолійович – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки. E-mail: v.zolotaryov@gmail.com

Іщенко Елеонора Сергіївна – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. E-mail: Face209@mail.ru

Кавун Максим Едуардович – кандидат історичних наук, завідувач відділу «Музей історії місцевого самоврядування Дніпропетровської області» Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Каліщук Оксана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. E-mail:kalis@ukr.net

Кармазіна Наталя Валеріївна – кандидат історичних наук, доцент, проректор з навчально-методичної роботи Університету економіки і управління (м. Сімферополь). E-mail: karmazinanata@ukr.net

Климов Анатолій Олексійович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковальов Євген Аркадійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Конта Ростислав Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.E-mail: konrost@ukr.net

Кучерепа Микола Миколайович – професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, керівник навчально-наукової лабораторії «Центр українсько-польських досліджень». E-mail: kucher@univer.lutsk.ua

Кязимова Галина Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Українознавство та іноземні мови» Одеського національного морського університету.

Лазуренко Валентин Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. E-mail: lazurenko76@mail.ru

Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри «Українознавство та іноземні мови» Одеського національного морського університету. Член Національної спілки краєзнавців України. E-mail: levchenkolav@yandex.ru

Лясковська Світлана Петрівна – кандидат історичних наук, начальник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail:ruslana-man@ukr.net

Мариновський Юрій Юхимович – історик-краєзнавець, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії ім. М. Максимовича. E-mail: 14cilina@gmail.com

Мовчун Антоніна Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти та методик гуманітарних дисциплін, завідувач науково-дослідної лабораторії грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, директор Музею Бориса Грінченка. E-mail: teo_dosia@ukr.net

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки, культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі. E-mail: petrir @rambler.ru

Рибак Іван Васильович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Стасів Ярослав Васильович – магістр історії, доцент Міжнародної Академії Тверезості, викладач історії Львівського вищого професійного художнього училища.E-mail.: Ystasiv1317@gmail.com

Табаченко Олександр Іванович – полковник Військово-повітряних сил Російської Федерації у запасі. E-mail: tabachenkoai@yandex.ru

Ткаченко Наталія Григорівна – завідувач науково-дослідним відділом Музей Української Православної Церкви Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Удод Олександр Андрійович – директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор.

Харчук Христина Романівна – кандидат архітектури, старший викладач кафедри дизайну архітектурного середовища Львівського Національного аграрного університету. E-mail: ch.charchuk@gmail.com

Чиркова Марина Юріївна – магістр державного управління, викладач кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. E-mail: chirkovam@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в XIX–XX ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського,4 кімн. 216; тел. +380-44-2791388; +380-44-2780238; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net, bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (**обов'язково**; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту* ***виключно*** *із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання;у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2780238; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 3 (84), 2013 р.

Макетування – Леонід *Мигаль*
Літературний редактор – Володимир Яковенко

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов’язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: kraeznavstvo@ukr.net
bazhanclio@ukr.net

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Підписано до друку 29.09.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 26,79. Наклад 300 прим.
Зам. № 24-2013